

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**

Халыаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal

**ACTUAL PROBLEMS OF THE
PRESENT**

№2 (32)

Журналдың бөлімдері бойынша
редакциялық алқасының құрамы:
РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бас редактор: Меңлібаев Қ.Н., филос.ғ.к., профессор, ҚПҒА академигі (Қарағанды)
Бас редактордың орынбасары: Уразбаев Х.К., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Заңтану

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Хан А.Л., з.ғ.к., профессор (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Нұрғалиев Б.М., з.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Ким Д.В., з.ғ.д., профессор (Барнаул, РФ)
Симонович Б., з.ғ.д., профессор (Сербия)

Педагогика

Ғылыми редактор: Сарбасова К.А., п.ғ.д., профессор, ҚПҒА академигі (Нұр-Сұлтан)
Атқарушы хатшысы: Бокижанова Г.К., п.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Тәжіғұлова Г.О., п.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Храпченко В.Г., п.ғ.д., профессор (Новосибирск, РФ)
Данияров Т.А., п.ғ.к., профессор (Туркестан)

Экономика

Ғылыми редактор: Омарова Б.А., з.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Пименов А.В., з.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Нурумов А.А. з.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Трохимец Е.И., з.ғ.д., доцент (Запорожье, Украина)
Бутрин А.Г., з.ғ.д., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Ғылыми редактор: Хамзин М.Х., филол.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Баймұрынов Ж.М., филол.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Насипов И.С., филол.ғ.д., профессор (Уфа, Башкортостан Республикасы)
Жақыпов Ж.А., филол.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Утяев А.Ф., филол.ғ.к., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарлық ғылымдар

Ғылыми редактор: Еликбаев Н.Е., филос.ғ.к., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Касенов Е.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Алексеев А.П., филос.ғ.д., профессор (Мәскеу, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., филос.ғ.д., профессор (Бішкек, Қырғызстан)
Исмагамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Алматы)

Техникалық ғылымдар

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Шашанова М.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Грузин В.В., т.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Волокитин Г.Г., т.ғ.д., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., т.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Фармация, химия

Ғылыми редакторы: Абдуллабекова Р.М., фарм.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Қалдыбаева А.К., х.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Жаугашева С.К., м.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Ишмуратова М.Ю., б.ғ.к., доцент (Қарағанды)

ISSN 2312 – 4784

**Состав редакционной коллегии
по разделам журнала:**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Менлибаев К.Н., к.филос.н., профессор, академик АПНК (Караганды)
Заместитель главного редактора: Уразбаев Х.К., к.и.н., доцент (Караганды)

Юриспруденция

Научный редактор и ответственный секретарь: Хан А.Л., к.ю.н., профессор (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Нургалиев Б.М., д.ю.н., профессор (Караганды)
Ким Д.В., д.ю.н., профессор (Барнаул, РФ)
Симонович Б., д.ю.н., профессор, (Сербия)

Педагогика

Научный редактор: Сарбасова К.А., д.п.н., профессор, академик АПНК (Нур-Султан)

Ответственный секретарь: Бокижанова Г.К., к.п.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Тажигулова Г.О., д.п.н., профессор (Караганды)
Храпченков В.Г., д.п.н., профессор (Новосибирск, РФ)
Данияров Т.А., к.п.н., профессор (Туркестан)

Экономика

Научный редактор: Омарова Б.А., д.э.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Пименов А.В., к.э.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Нурумов А.А., д.э.н., профессор (Нур-Султан)
Трохимец Е.И., д.э.н., доцент (Запорожье, Украина)
Бутрин А.Г., д.э.н., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Научный редактор: Хамзин М.Х., д.филол.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Баймұрынов Ж.М., к.филол.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Насипов И.С., д.филол.н., профессор (Уфа, Республика Башкортостан)
Жакыпов Ж.А., д.филол.н., профессор (Нур-Султан)
Утяев А.Ф., к.филол.н., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарные науки

Научный редактор: Еликбаев Н.Е., д.филос.наук, профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Касенов Е.Б., к.и.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Алексеев А.П., д.филос.н., профессор (Москва, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., д.филос.н., профессор (Бишкек, Кыргызстан)
Исмагамбетова З.Н., д.филос.н., профессор (Алматы)

Технические науки

Научный редактор и ответственный секретарь: Шащанова М.Б., к.т.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Грузин В.В., д.т.н., профессор (Нур-Султан)
Волокитин Г.Г., д.т.н., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., д.т.н., профессор (Караганды)

Фармация, химия

Научный редактор: Абдуллабекова Р.М., д.фарм.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Калдыбаева А.К., к.х.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Жаугашева С.К., д.м.н., профессор (Караганды)
Ишмуратова М.Ю., к.б.н., доцент (Караганды)

ISSN 2312 - 4784

© Частное учреждение Академия «Bolashaq»
РИО «Болашак-Баспа», 2021

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан (Свидетельство о постановке на учёт периодического печатного издания и№ 15583-Ж от 25.09.2015г.).

Периодичность издания: 1 раз в квартал

Основная тематическая направленность ППИ: разные направления науки. Журнал публикует научные статьи, материалы исследований, сообщения, рецензии и др.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Авторы несут ответственность за достоверность приведенных фактов, цитат, имен собственных, в том числе географических названий.

Подписка на территории Республики Казахстан по индексу **75319**

Федеральная служба по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия Российской Федерации разрешает распространение международного журнала «Актуальные проблемы современности» (Республика Казахстан) на территории РФ. Разрешение на распространение продукции зарубежных периодических печатных изданий РП № 78 от 6 июля 2006 г. Подписка на территории РФ по индексу 88044 в объединенном каталоге «Пресса России» № 000053

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор № 75-02/2016 от 18 февраля 2016 г.

ISSN 2312 – 4784

Members of the editorial board by sections of the journal:

EDITORIAL BOARD:

Chief editor: Menlibaev K.N., candidate in philosophy, professor, academician APSK (Karagandy)

Deputy chief editor: Urazbaev H.K., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

Jurisprudence

Academic editor and corporate secretary: Khan A.L., candidate of laws, professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nurgaliev B.M., doctor of law, professor (Karagandy)

Kim D.V., doctor of law, professor, (Barnaul, RF)

Simonovich B., doctor of law, professor, (Serbia)

Pedagogy

Academic editor: Sarbasova K.A., doctor of pedagogical sciences, professor, academician APSK (Nur-Sultan)

Corporate secretary: Bokizhanova G.K., doctor of pedagogical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Tazhigulova G.O., doctor of pedagogical sciences, professor (Karagandy)

Khrapchenkov V.G., doctor of pedagogical sciences, professor (Novosibirsk, RF)

Daniyarov T.A., candidate of pedagogical sciences, professor (Turkistan)

Economics

Academic editor: Omarova B.A., doctor of economics, professor, (Karagandy)

Corporate secretary: Pimenov A.V., candidate of economics, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nurumov A.A., doctor of economics, professor, (Nur-Sultan)

Trokhimets E.I., doctor of economics, associate professor, (Zaporozhie, Ukraine)

Butrin A.G., doctor of economics, professor, (Chelyabinsk, RF)

Philology

Academic editor: Khamzin M.Kh., doctor of philology, professor, (Karagandy)

Corporate secretary: Baimyrnov Zh.M., candidate of philology, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nasipov I.S., doctor of philology, professor, (Ufa, Republic of Bashkortostan)

Zhakypov Zh.A., doctor of philology, professor, (Nur-Sultan)

Utyaev A.F., candidate of philology, associate professor (Sterlitamak, RF)

Human sciences

Academic editor: Yelikbaev N.E., doctor of philosophy, professor, (Karagandy)

Corporate secretary: Kasenov E.B., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Alekseev A.P., doctor of philosophy, professor, (Moscow, RF)

Akmoldaeva Sh.B., doctor of philosophy, professor, (Bishkek, Kyrgyzstan)

Ismagambetova Z.N., doctor of philosophy, professor, (Almaty)

Technical sciences

Academic editor and corporate secretary: Shashchanova M.B., candidate of technical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Gruzin V.V., doctor of technical sciences, professor (Nur-Sultan)

Volokitin G.G., doctor of technical sciences, professor (Tomsk, RF)

Yavorskiy V.V., doctor of technical sciences, professor (Karagandy)

Pharmacy, chemistry

Academic editor: Abdullabekova R.M., doctor of pharmacy, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Kaldybaeva A.K., candidate of chemistry, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Zhaugasheva S.K., doctor of medicine, professor (Karagandy)

Ishmuratova M.Yu., candidate of biological sciences, associate professor (Karagandy)

ISSN 2312 - 4784

© Private Institution "«Bolashaq» Academy"
EPD "Bolashaq-Baspa", 2021

The international scientific journal «Actual problems of the present» was registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan (Certificate of registration of periodicals and № 15583-Ж dated September 25, 2015).

Frequency of publication: quarterly

The main thematic focus : different branches of science. The journal publishes scientific articles, materials of the research, reports, reviews, etc. When reprinting, a link to the journal is required. The authors are responsible for the accuracy of the facts, quotes, proper names, including geographical names. Subscription on the territory of the Republic of Kazakhstan on the index 75319

The Federal Service for the Supervision of Compliance with the Law in the Field of Mass Communications and the Protection of the Cultural Heritage of the Russian Federation allows the distribution of the international journal "Actual Problems of the Present" (Republic of Kazakhstan) on the territory of the Russian Federation. Permission to distribute products of foreign periodicals of the RF № 78 dated July 6, 2006. Subscription on the territory of the Russian Federation by the index 88044 in the joint catalog "Press of Russia" № 000053

The international scientific journal «Actual problems of the present» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор No. 75-02 / 2016 dated February 18, 2016

МАЗМҰНЫ ОГЛАВЛЕНИЕ CONTENTS

ЗАҢТАНУ / ЮРИСПРУДЕНЦИЯ / JURISPRUDENCE

| | |
|--|----|
| Коваль О.М. Стратегическое планирование развития объединенных территориальных общин: организационно-правовые механизмы..... | 9 |
| Курентаев А.Х., Уразбаев Х.К. Проблемы реализации международных стандартов при назначении и исполнении наказаний, не связанных с лишением свободы, в отношении несовершеннолетних осужденных..... | 15 |
| Коробка И.Н. Сравнительный анализ функционирования правовых систем публичного управления в сфере чрезвычайных ситуаций в странах Океании и Европы..... | 18 |
| Нукушева А.А. К вопросу о форме завещания по законодательству Республики Казахстан и Российской Федерации: сравнительно – правовой анализ..... | 25 |
| Пьянкова А.Е. Защита прав и законных интересов субъектов МСП при получении имущественной поддержки..... | 31 |
| Мұқаметжан Бағашар Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасының заңнамаларындағы ұрлық қылмысының кейбір мәселелері..... | 35 |
| Ханов Т.А., Нургалиев Б.М., Баширов А.В. Изучение личности террориста..... | 38 |
| Ханов Т.А., Садвакасова А.Т. Наложение ареста на имущество в ходе досудебного расследования..... | 42 |
| Шинкарев А.Н., Проданик В.М. Роль механизмов и правовых инструментов регионального и местного управления: опыт и современная практика..... | 47 |
| Юрина Ю.И. Особенности тактики производства первоначальных следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий, проводимых при установлении лица, совершившего незаконный сбыт наркотических средств с использованием электронных и информационно-телекоммуникационных сетей (включая сеть «Интернет»)..... | 54 |
| Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors..... | 59 |

ПЕДАГОГИКА / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY

| | |
|--|----|
| Аманбаева Д.С., Оразгалиева Г.З. Оқушылардың бос уақытын ұйымдастырудың элеуметтік-педагогикалық шарттары | 61 |
| Арзуманова Р.А., Бокижанова Г.К., Шумилова В.А. Экологическое воспитание младших школьников в учебно-воспитательном процессе | 64 |
| Арунова Ж.А., Әбілхамит Ш.С., Нұршинова Ж.К. Халық педагогикасындағы ұлттық тәрбие беру..... | 67 |
| Арунова Ж.А., Мателова Р.К., Бокен А. Мектепке дейінгі жастағы балалаға байланыстырып сөйлеуді үйретудің әдістері..... | 70 |
| Асакаева Д.С., Кузнецова Н.В. Влияние эмоционально-волевой регуляции студентов на их успеваемость в процессе обучения..... | 73 |

| | |
|---|-----|
| Балабекова Л.Г., Мусраунова А.С., Нурланова С.С. Әлеуметтік педагог қызметкерінің мүмкіншілігі шектеулі балаларды тәрбиелеуде алатын орны..... | 79 |
| Бейсенбекова Г.Б., Буртибаева А.К., Нургазы М.У. Мотивацияның әдіснамалық - психологиялық аспектілері..... | 83 |
| Бодеев М.Т., Жұмабай Б.Б., Алимжанов Е.М., Сериков Т.Ш. Дене шынықтыру сабағының сапасын арттырудың ұйымдастырушылық-педагогикалық жолдары | 86 |
| Бокижанова Г.К., Валитова Н.В. Музыкотерапия, как метод регуляции эмоциональной-волевой сферы дошкольников..... | 90 |
| Бокижанова Г.К., Мусабекова Ю.В. Модели агрессии в средствах массовой информации..... | 93 |
| Болатова А.Ж. Жаңа технологиялармен биологияны оқыту әдістерінің білім беру жүйесіндегі ерекшеліктері..... | 96 |
| Голомазова Е.А. Рефлексивный анализ психолого-педагогических характеристик выученной беспомощности у педагогов..... | 99 |
| Жанысбаева Р.М., Бакарамова С.А. Балалық кездегі аутизм және олардың себептері, түзетудің жолдары..... | 103 |
| Жукова Л.М., Коваленко Л.В., Долматова С.Н. Физическая культура как средство профилактики и укрепления иммунитета в период дистанционного обучения | 106 |
| Калижанова А.Н., Марышкина Т.В. Актуальность MOOK по переводоведению для преподавателей и студентов образовательной программы «Иностранный язык: два иностранных языка»..... | 109 |
| Сарсенбаева Б.Ж. Қашықтықтан оқыту жағдайында математика пәнін тиімді ұйымдастырудың әдістемелік негіздері..... | 113 |
| Тулбаева Е.А., Куспекова И.К., Лосева И.В., Шидловская Я.Ю., Медешова А.Т., Оразбаева П.З. Применение научно-ориентированного обучения при изучении дисциплины «Фармакогнозия»..... | 116 |
| Шегай А.К., Темирханова Г.У. Методологические основы социального воспитания подростков..... | 120 |
| Шутенова С.С., Диянова Р.Т., Байбекова В.А. Жалпы тәжірибе мен білім – ұзақ ғұмырдың сыйлайтын олжасы..... | 124 |
| Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors..... | 127 |

ЭКОНОМИКА / ЭКОНОМИКА / ECONOMICS

| | |
|---|-----|
| Апеева А.З. Пандемия кезінде Қазақстан Республикасында шағын және орта бизнес субъектілерін қолдау және несиелендіру | 131 |
| Бузаубаева П.Н., Тайлак А.Е. Банк секторындағы тәуекелдерді анықтау мен қадағалаудың шетелдік тәжірибесі (Барбадос орталық банкі мысалында) | 134 |
| Дарибекова Н.С. Анализ ущерба доходной части бюджета от теневой экономической деятельности | 139 |
| Кадырова Г.А., Туганбаева С.Т. Приоритетные направления развития фондового рынка в Республике Казахстан..... | 143 |

| | |
|--|-----|
| Кадырова Г.А., Туганбаева С.Т. Банк секторының экономикалық қауіпсіздігі және оның ұлттық қауіпсіздігі үшін маңызды рөлі | 148 |
| Хоменко Л.Н. Определение оптимальной стратегии деятельности туристических фирм | 152 |
| Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors | 157 |

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY

| | |
|--|-----|
| Әбілқасов Ғ.М., Хасен М.Ә., Байпелова Г.С. Қазіргі шешендік өнерді оқыту әдістері мен жолдары | 158 |
| Байпелова Г.С., Хасен М.Ә., Әбілқасов Ғ.М. Қазіргі шешендік өнерді қазақ тілі сабағында оқыту тәсілдері..... | 161 |
| Ермекова А.Е., Абдрахманов Р. Х. Жыраулар толғауларындағы көркемдегіш тәсіл..... | 165 |
| Киндикова А.В. Проблемное изучение поэмы Бориса Укачина «Чакылар» (Коновязи)..... | 170 |
| Киндикова А.В. Мотив времени в произведениях Бориса Укачина..... | 174 |
| Кутжанова Г.Г., Сембиев Қ.З. Ұлттық дастарханына байланысты этномәдени лексика ерекшелігі (бауырсақ тағамы мысалында)..... | 177 |
| Сарбашева А.Ә., Чочкина М.П. Семантика костюма персонажей эпоса в сценических постановках..... | 180 |
| Тухтамурадов Ж.К., Сембиев Қ.З. Ілияс Есенберлиннің «Мұхиттан өткен қайық» романының тарихи тағдырымен көркем бейнесі..... | 183 |
| Хасен М.Ә., Әбілқасов Ғ.М., Байпелова Г.С. Қазіргі шешендік өнердің ғылыми әлеуметтік мәнділігі..... | 188 |
| Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors | 192 |

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ HUMAN SCIENCES

| | |
|---|-----|
| Алдангаров Б.С., Амалбаев Е.С., Арықбай Е.Е., Алиева М.Т. Экономикалық теңсіздік: адам табысы және оның психологиясына әсері | 194 |
| Саттарова Ф.Ф. Академик С.З.Зимановтың шығармаларындағы құқық философиясының өзекті проблемалары (тарихи тұлғаның 100 жылдығына арналады) | 201 |
| Темірқұлов О.Ж., Искаков Е.Р., Бұлымбаев О.Р. Қазақстанның халықаралық ұйымдарға қатысуы..... | 205 |
| Уразбаев Х.К. Каныш Сатпаев. Жизненный путь академика | 210 |
| Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors | 214 |

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ TECHNICAL SCIENCES

| | |
|--|-----|
| Ахметова С.С. Щашанова М.Б. Системы инженерного анализа методом конечных элементов..... | 216 |
| Баширов А.В. Использование возможностей excel в моделировании программно-управляемого модуля..... | 219 |
| Турсынов А.К. Омарова А.Т. Таспалы конвейердің автоматтандырылған басқару жүйесін құру туралы..... | 224 |
| Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors..... | 228 |

ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ / ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ PHARMACY, CHEMISTRY

| | |
|--|-----|
| Агедилова М.Т., Оразханова М.А., Ботбаева Ж.Т., Байбуланова А.А., Шульц Э.Э. Грек жаңғағы қабығының биологиялық белсенді заттары құрамын зерттеу | 229 |
| Ishmuratova M.Yu. Ступорpreservation of seeds of nepeta rannonica..... | 235 |
| Қабдолла Е., Тнимова Г.Т. ЖОО әйел-оқытушыларының БЖ (биологиялық жасын) жас аспектісінде зерттеу | 240 |
| Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors | 244 |

УДК 35.977(477)
МРНТИ 10.07

Коваль Олег Михайлович
kom555ok@gmail.com

**Национальная академия государственного управления при Президенте Украины,
Киев, Украина**

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ РАЗВИТИЯ ОБЪЕДИНЕННЫХ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ОБЩИН: ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ

На современном этапе развития местные власти сталкиваются с большим количеством сложных и острых проблем, от которых зависит реальное формирование и функционирование объединенных территориальных общин (ОТО). Решение всех текущих вопросов развития требует много управленческих ресурсов, не оставляя возможности привлечения специалистов по стратегическому развитию общин. Это приводит к накоплению проблем, не создается качественных преобразований и теряются конкурентные преимущества территорий и отдельных ОТО. В такой ситуации, когда местные органы исполнительной власти и органы местного самоуправления принимают управленческие решения в самостоятельном режиме, развитие территорий становится, прежде всего, делом самой территориальной общины. Это и обуславливает необходимость и перспективность внедрения действенного стратегического планирования на уровне ОТО, именно в условиях, существующих сегодня в Украине.

Ключевые слова: публичное управление и администрирование, стратегическое планирование, органы власти, региональное развитие.

Введение. Украина продолжает реформировать политику в сфере регионального развития и местного самоуправления на международных ценностях, принципах демократии и национального единства, которая направлена на повышение качества жизни, экономических и социальных стандартов, способных к саморазвитию ОТО и экономично развитых территорий.

В условиях глобализации и интеграционных процессов роль и значение активной политики в сфере развития ОТО на собственных территориях растет. Глубокие рыночные преобразования, которые в последнее время происходят в сфере управления и регулирования, сопровождаются также значительными институциональными изменениями в системе (модели) публичного управления и администрирования, в частности в сфере стратегического видения развития государства на местном уровне в Украине. Дальнейшее формирование развитых рыночных отношений в национальной хозяйственной практике с мощными регионами и субрегионами - является стратегическим курсом децентрализованной системы публичного управления и администрирования, где роль организационно-правовых механизмов стратегического планирования развития ОТО не только не уменьшается, а наоборот, растет.

Эффективное и действенное стратегическое планирование развития ОТО может реализовываться на разных уровнях: национальном, отраслевом, региональном и местном. Однако в государстве важным является осуществление стратегического планирования на уровне ОТО, поскольку при эффективном его функционировании будет обеспечено системность и эффективность построения и реализации стратегий низшего уровня, в частности в условиях дальнейшей децентрализации.

В целом, местное развитие (формирование ОТО) - процесс, который сам по себе не происходит, его кто-то осуществляет с применением соответствующих организационно-правовых механизмов и инструментов. Должен быть отдельный субъект, который через стратегическое планирование направляет такое развитие. Стратегическое планирование развития ОТО позволяет обществу лучше осознать собственные цели, выделим личные конкурентные преимущества, а также опасности и угрозы, которые могут на нее рассчитывать на современном этапе реформирования властных полномочий в Украине.

Цель статьи состоит в обосновании организационно-правовых механизмов (методов и инструментов) стратегического планирования ОТО и теоретическое определение регионального и местного развития как процесса последовательных и устойчивых изменений в субрегиональной среде в контексте модернизации системы управления в Украине.

Анализ исследований и публикаций. Важные аспекты теории стратегического планирования развития ОТО исследовали в своих трудах такие украинские ученые, как В.Бакуменко, Т.Безверхнюк, А.Бобровская, В.Вакуленко, С.Варналий, П.Волянсий, В. Воротин, Н. Гринчук, С.Домбровская, И. Дробот, Ю. Ехануров, Д.Карамышев, А.Коваль, Г.Козаченко, А.Мордвинов, Д.Нелипа, Р.Овчаренко, С.Сорока, А.Сушинский, А.Ткачук и др.

Кроме того, нерешенными есть существенные вопросы разработки и функционирования организационно-правовых механизмов в области стратегического планирования ОТО на основе дальнейшего увеличения роли местного самоуправления.

Основная часть. В странах с разным уровнем развития рыночных отношений есть территории, которые имеют возможности для собственного развития или имеющих значительные социально-экономические различия от остальной территории страны. Задачей системы публичного управления - обеспечить своих граждан равными возможностями, гарантированным уровнем публичных услуг и сохранить единство государственного пространства при существенных региональных и субрегиональных различиях. Уменьшение дисбалансов субъектов регионального и местного развития, создание условий для межрегионального и трансграничного сотрудничества при использовании ведущего управленческого опыта является условием устойчивости экономического роста территорий и финансового укрепления ОТО. В большинстве стран Европы тоже существуют диспропорции развития между отдельными регионами и субрегионами. Это вполне естественно, поскольку территории, которые больше заселены находятся у побережья морей значительно больше развиты и состоятельные, чем территории горные или территории, где слишком малая плотность населения. Несмотря на то, что с начала проведения стратегических реформ передачи властных полномочий власти в сфере государственного и регионального управления и заявленных приоритетов Правительства по реформированию системы публичного управления, прошло уже немало времени, освещение в научной литературе проблем организационно-правовых механизмов стратегического планирования развития ОТО в Украине и существенного обновления всей системы местного самоуправления в новых условиях недостаточно.

Европейские страны в целом уделяют очень большое внимание региональному развитию и созданию условий для единства (солидарности) европейских регионов и субрегионов. Такую задачу ставят перед собой правительства ведущих государств, региональные и местные органы управления и крупных муниципалитетов. Ведущие европейские государства, особенно страны-члены Европейского Союза, стремятся реализовать свою региональную политику таким образом, чтобы использовать межрегиональные различия как возможности развития и не допустить их превращения в проблемы национального единства и безопасности [1].

В Польше, например, для согласования региональных стратегий национального уровня, существуют методические рекомендации Министерства регионального развития Республики Польша, в которых конкретизируется общегосударственная политика в сфере местного развития и приводятся обязательные составляющие частей стратегии (экология, ресурсы, информация мониторинг и т.д.).

В условиях глубоких рыночных преобразований в национальной экономике стратегическое территориальное управление длительное время недооценивалось. Концептуальные основы и механизмы регулирования территориальным развитием недостаточно прописаны в законодательных актах и не эффективно использовались органами государственной власти и местным самоуправлением. Сложные этапы развития собственной экономики и ее регионов не способствовали реализации правительствами взвешенной и эффективной политики планирования развития территорий и общин и заставлял органы управления прибегать к чрезвычайным тактическим и оперативным действиям без стратегического видения ситуации на местах. Выход из такой ситуации возможен только за внедрение действенных организационно-правовых механизмов стратегического планирования развития территорий и ОТО на основе сильной политической воли. Результатом такого упорядочения должна стать обновленная система механизмов государственного регулирования территориальным развитием, способна образовать эффективные ОТО и реально влиять на процессы устойчивого развития экономики и ресурсной базы регионов и территорий. Существуют различные взгляды на формирование самого публичного управления и администрирования.

Исследование современной научной литературы и действующей нормативно-правовой базы свидетельствуют, что в национальной экономике механизмы государственного регулирования стратегического территориального развития еще недостаточно сформированы и отработаны. В течение тридцатилетнего периода использовано более сотни методов и инструментов государственного управления и регулирования на региональном и местном уровнях, которые постоянно менялись и пополнялись новыми. А отсутствие законодательства об основах региональной проблематики свидетельствует о том, что отечественная система регулирования территориального развития, в частности на уровне ОТО, есть еще недееспособным.

По моему мнению, Законы Украины «О местном самоуправлении в Украине», «О местных государственных администрациях», другие законодательные акты и нормативные документы не в полной мере регулируют вопросы организации власти на местах. Особенно неудачным оказалось соотношение положений законов о местном самоуправлении и местных госадминистраций, особенно в части четкого разграничения полномочий местных органов исполнительной власти и местного самоуправления. Столкнулись два основных подхода: европейский системно функционально-целевой и просоветский традиционно отраслевой. Первый - исходил из того, что необходимо разрабатывать закон о местном самоуправлении с определением статуса каждого элемента его системы, прежде всего, территориальной общины; что следует целенаправленно распределить функции, а уже потом полномочия органов местного самоуправления разных уровней, а также их полномочия, и полномочия соответствующих местных государственных администраций по предоставлению населению административных и общественных услуг. Второй подход был традиционно направлен не на территориальную общину, как некую общность, а на органы и их полномочия: исключительные, собственные, делегированные.

Именно две последние группы полномочий (собственные и делегированные) носят отраслевой характер и не разграничиваются о предоставлении соответствующих услуг населению по разным уровням системы местного самоуправления. К сожалению, приоритетным был определен традиционно отраслевой подход. На практике это породило многочисленные коллизии и проявления субъективизма.

Отметим, что вступив в Совет Европы, Украина взяла на себя обязательства развивать территориальное управление и местной демократии. Безоговорочно была ратифицирована Европейская хартия местного самоуправления и начал осуществляться со стороны Конгресса местных и региональных властей Европы мониторинг за соблюдением положений Хартии [2].

Несмотря на то, что на практике еще не в полной мере (по причинам преимущественно субъективного характера) используется провозглашенная независимость регионального и местного управления, только задекларирована законодательными актами. Обобщение опыта деятельности местных органов власти подтверждает тенденцию к значительному увеличению функций, которые они выполняют за свой счет и компенсации этих расходов бюджетом не предусмотрено. Такая ситуация затрудняет весь процесс местного управления и делает невозможным достижение поставленных стратегических целей местного развития и становления ОТО.

Отметим, что публичное управление в части местного развития имеет свои специфические закономерности, логику функционирования, ему свойственна объективно обусловлена определенная автономность в пределах общественной системы на уровне ОТО. В контексте стратегического планирования развития общин важно рассмотреть процессы самоорганизации, которые свойственны самой системе публичного управления как открытой системе. Для нее характерна способность приспосабливаться к изменению внешней среды, чтобы эффективно продолжать свое функционирование. Обратная связь осуществляется через влияние негосударственных институтов на политику государства, его изменение или корректировка и последующее приведение системы государственного управления в соответствие с новыми задачами. Проникновение в сущность закономерностей общественного развития, овладение эффективными формами и методами деятельности со стороны субъектов государственного управления обеспечивают алгоритм функционирования государственного организма, адекватной целом развития общества.

Стратегическое планирование является основой всех жизнедеятельных процессов развития государства и его территорий, важным этапом процесса управления, определяет цели, методы и средства, необходимые для достижения целей, систему показателей, определяющих ход работ по достижению поставленных задач.

Отметим, что как категория, стратегическое планирование развития ОТО - выбор целей и ориентиров, определение стратегии (направления) развития, которые обеспечат эффективность

управления на уровне отдельной общины. Специфика стратегического планирования как процесса заключается в том, что одной из его важных задач является уменьшение неопределенности будущего на основе использования законов и закономерностей общественного управления [3].

Отметим, что на современном этапе реформирования властных полномочий и внесения изменений в Конституцию (презентация была еще 23.10.20 года) парламентарии, члены правительства, представители местных советов, эксперты и представители всеукраинских ассоциаций органов местного самоуправления обсуждают и анализируют ключевые изменения в Основном Законе Украины и приоритеты деятельности Кабинета Министров по реформированию территориальной организации власти и представительной власти.

К участию в таких мероприятиях привлекаются известные государственные специалисты, депутаты, эксперты в сфере публичного управления и местного самоуправления. Автор статьи тоже принимает активное участие в таких экспертных обсуждениях, в частности в части формирования организационно-правовых механизмов в сфере стратегического планирования развития ОТГ. Работает рабочая группа в этой сфере с участием представителей Института законодательства Верховной Рады Украины - профессора В.Е. Воротина и других. Практически завершено внепарламентские публичные обсуждения текста изменений в Конституцию в части децентрализации, которые были совместно организованы Офисом Президента Украины, Комитетом по организации государственной власти и местного самоуправления Верховной Рады Украины, Министерством общин и территорий, с активным участием экспертной среды и плотным сопровождением и участием членов рабочей группы, которая по результатам обсуждений подготовила и одобрила уточненный вариант проекту изменений.

В то же время, по результатам публичного обсуждения проекта был подписан протокол соглашений и разногласий с ассоциациями местного самоуправления. Председателем Офиса Президента Андреем Ермаком отправлено указанный протокол с предложением сверки с этим протоколом групповых наработок и формирования согласованных предложений. Удлиняется профессиональное обсуждение сравнительной таблицы проекту изменений. Считаем, что такие мероприятия способствуют формированию новых организационно-правовых основ развития территорий и общин в Украине.

По нашему мнению, нуждается в обновлении существующая Методика формирования способных общин, а именно критерии ресурсной способности объединенных территориальных общин. Так, в ОТГ должен проживать не менее 250 детей школьного возраста и 100 детей дошкольного возраста. Благодаря этому показателю будет понятно целесообразно создавать опорную школу в обществе и выделять средства из Госбюджета на ее комплектацию. Невозможно продолжать финансирование образовательных учреждений, в которых малокомплектные классы и количество школьников и преподавателей ограничено. Теряется реальная возможность для развития детей. Школа должна быть современной и полнокомплектной и предоставлять ученикам качественные звания.

По нашему мнению, удобным мнение профильного Министерства, что в состоятельной общине должно проживать не менее 5000 человек. Именно такое количество жителей обеспечит ресурсный и кадровый потенциалы. Тогда община была способна внедрять проекты, способствующие развитию ОТГ.

Кроме того, мы поддерживаем мнение профильного министра, что необходимо учитывать индекс налогообеспособности бюджета общины на уровне не менее 0,3%, а также установить, что доля местных налогов и сборов в собственных доходах местных бюджетов составляет не менее 10%.

Отметим, что сегодня процесс объединения общин не является механической, математической, или даже экономической моделью формирования государства. И никоим образом процесс реформы местного самоуправления не будет сводиться к простому соблюдению Методики, а прежде всего необходимо учитывать наработанный опыт реформ в европейских государствах.

О перспективных планах развития ОТГ, утвержденные Правительством, то они требуют корректировки с учетом критериев способности ОТГ. Бесспорно, есть области, территории которых охвачены перспективными планами на 100% - Волынская, Днепропетровская, Донецкая, Запорожская, Луганская, Ровенская, Харьковская и Хмельницкая области. В Житомирской, Ивано-Франковской, Кировоградской, Полтавской, Сумской, Тернопольской, Херсонской, Черновицкой и Черниговской областях перспективными планами охвачено около 90% территории. То есть хотя бы видение на уровне региона того, кто с кем объединиться для того, чтобы там сформировалась способное и эффективное общество. А вот в Одесской области лишь 36% территории охвачено

перспективным планом, в Киевской - 54%, Винницкой - 76%, Черкасской - почти 75%. Такие перспективные планы не в полной мере учитывают методику формирования способных общин.

Украинские регионы по своим размерам являются небольшим европейскими государствами. Каждый регион имеет отдельные территории, которые более развиты и имеют значительно лучшие условия жизни, чем периферийные отдаленные сельские районы. Это приводит к необходимости на региональном уровне стратегически планировать развитие региона таким образом, чтобы выравнять экономическую состоятельность между субъектами такого развития. Итак, для Украины введение европейской практики разработки стратегических документов представляется крайне необходимым, поскольку это дает общее видение будущего и основу для разработки на среднесрочную перспективу более конкретных стратегических документов. Отсутствие четко выраженного целостного образа будущего можно считать одной из основных причин того, что Украина уже почти 30 лет независимости находится в переходном состоянии и пока не заняла достойного места в мировом сообществе стран с развитыми рыночными отношениями [4].

В целом, среднесрочное стратегическое планирование осуществляется в соответствии с Законом Украины «О государственном прогнозировании и разработке программ экономического и социального развития», который устанавливает общий порядок разработки, утверждения и выполнения прогнозных и программных документов экономического и социального развития, а также права и ответственность участников государственного прогнозирования и разработке программ экономического и социального развития. Закон предусматривает, что базой среднесрочного стратегического планирования является прогнозирование, определяется как научно обоснованное предвидение направлений развития государства, отдельных отраслей экономики или отдельных административно-территориальных единиц, возможного состояния экономики и социальной сферы в будущем, а также альтернативных путей и сроков достижения параметров экономического и социального развития [5].

Отметим, что нынешняя система стратегического планирования в Украине предусматривает также разработку документов отраслевого уровня - общегосударственных программ экономического, социального развития, других государственных целевых программ. До недавнего времени существовало около 300 официально утвержденных отраслевых стратегий, концепций, программ, по расходам на свое исполнение в разрезе одного года в несколько раз превышали расходную часть государственного бюджета. При этом отсутствует механизм согласования этих отраслевых документов между собой, их подчинения целям правительственной программы или другого общего стратегического документа на среднесрочный период [6].

Таким образом, в настоящее время систему стратегического планирования в Украине нельзя считать целостной и логически завершенной. Возможны различные варианты ее усовершенствования. В Украине пока не удалось построить функционально эффективной и структурно слаженной системы государственного управления, в которой, в частности, не хватает целостного стратегического планирования на высшем и на местном уровнях [7]. Оно особенно важно, поскольку в противном случае под влиянием процесса реформирования (передачи властных полномочий) перед органами местного самоуправления относятся неопределенные до конца задачи, а иногда - невыполнимые финансовые цели, поставленные сферой публичного управления.

Выводы и рекомендации. На современном этапе развития местные власти сталкиваются с большим количеством сложных, острых проблем, от которых зависит реальное жизнеобеспечение ОТО. Решение оперативных и тактических вопросов требует много усилий и ресурсов, не оставляя возможности привлечения специалистов по стратегическому развитию общин. Это приводит к накоплению проблем, не создается основы качественных преобразований и теряются конкурентные преимущества территорий и отдельных ОТГ. В такой ситуации, когда местные органы исполнительной власти и органы местного самоуправления принимают управленческие решения в самостоятельном режиме, развитие территорий становится, прежде всего, делом самой территориальной общины. Это и обуславливает необходимость и перспективность внедрения действенного стратегического планирования на уровне ОО, именно в условиях, существующих сегодня в Украине.

Список литературы:

1. Стратегічне планування у громаді (навчальний модуль) / А. Ткачук і ін. – К.: ІКЦ «Легальний статус», 2016. – 96 с.
2. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 року (м. Страсбург) // *Офіційний вісник України від 03.04.2015 р. – № 24.* http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036/print (Дата звернення: 10.03.2021).

3. А.М.Шинкаров, В.М.Проданик. Організаційно-правові засади стратегічного планування в сфері розвитку регіонів України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. № 1. С. 115-121.

4. Инструментарий для оценки воздействия на конкуренцию. Том II: Руководство / OECD. URL: <http://www.oecd.org/daf/competition/49167929.pdf> (Дата звернення: 10.03.2021).

5. Воротін В. Є., Проданик В. М. Від регуляторної політики до державно-приватного партнерства в публічному секторі України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 1. С. 95–102.

6. Evaluating laws, policies and funding programmes / European Commission. URL: https://ec.europa.eu/info/law/law-making-process/evaluating-and-improving-existing-laws/evaluating-laws_en (Дата звернення: 10.03.2021).

7. Законодавчі аспекти модернізації механізмів публічного управління та адміністрування в Україні / заг. ред. О. Л. Копиленка, В. Є. Воротіна; *Інститут законодавства Верховної Ради України*. К., 2020. – (Сер.: Законодавчі аспекти державного управління та місцевого самоврядування – Вип. 4). 257 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Коваль Олег Михайлович

**Украина Президенті жанындағы Ұлттық мемлекеттік
басқару академиясы, Киев, Украина**

БІРІККЕН АУМАҚТЫҚ ҚАУЫМДАСТЫҚТАРДЫҢ ДАМУЫН СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОСПАРЛАУ: ҰЙЫМДАСТЫРУ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕХАНИЗМДЕР

Дамудың қазіргі кезеңінде жергілікті билік көптеген күрделі және өткір проблемалармен бетпе-бет келеді, онда біріктірілген аумақтық қауымдастықтардың (ОТО) нақты қалыптасуы мен жұмысы байланысты. Қазіргі барлық мәселелерді шешуде көптеген басқару мәселелері бойынша көптеген басқару ресурстарын қажет етеді, мамандарды қауымдастықтардың стратегиялық дамуына тарту мүмкіндігін қалдырмайды. Бұл проблемалардың жиналуына әкеледі, жоғары сапалы өзгерістер тудырмайды және аумақтар мен жеке тұлғалардың бәсекелестік артықшылықтары жоғалады. Мұндай жағдайда, жергілікті атқарушы органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары тәуелсіз режимде басқару шешімдерін қабылдаған кезде, аумақтардың дамуы ең алдымен аумақтық қоғамдастықтың өзегіне айналады. Бұл ОТО деңгейінде тиімді стратегиялық жоспарлаудың қажеттілігі мен перспективаларын қажет етеді, ол бүгінде Украинада бар жағдайда бар.

Тірек сөздер: мемлекеттік басқару және басқару, стратегиялық жоспарлау, билік, аймақтық даму.

Koval Oleg

**National Academy of Public Administration under the
President of Ukraine, Kiev, Ukraine**

STRATEGIC DEVELOPMENT PLANNING FOR UNITED TERRITORIAL COMMUNITIES: LEGAL ORGANIZATION

At the present stage of development, local authorities are faced with a large number of complex, acute problems on which the real formation and functioning of united territorial communities (OTO) depends. The solution of all current development issues requires a lot of management resources, leaving no possibility of attracting specialists in the strategic development of communities. This leads to the accumulation of problems, no qualitative transformations are created and the competitive advantages of territories and individual OTO are lost. In such a situation, when local executive authorities and local self-government bodies make management decisions on their own, the development of territories becomes, first of all, the business of the territorial community itself. This determines the need and prospects for the implementation of effective strategic planning at the level of general relativity, precisely in the conditions that exist today in Ukraine.

Key words: public administration and administration, strategic planning, authorities, regional development.

List of references:

1. Stratehichne planuvannia u hromadi (navchalnyi modul) (2016) / A. Tkachuk i in. – К.: ИКТ «Lehalnyi status», 96 s. [in Ukrainian].

2. Evropeiska khartiia mistsevoho samovriaduvannia vid 15 zhovtnia 1985 roku (m. Strasburh) // Ofitsiinyi visnyk Ukrainy vid 03.04.2015. http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036/print (Дата zvernennia 10.03.2021).

3. Shynkarov A.M., Prodanyk V.M. (2021) Orhanizatsiino-pravovi zasady stratehichnoho planuvannia v sferi rozvytku rehioniv Ukrainy. Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1. 115-121 [in Ukrainian].

4. OECD (2018). Toolkit for assessing the impact on competition (Volume II: Guide). URL: <http://www.oecd.org/daf/competition/49167929.pdf> (Last accessed: 10.03.2021).

5. Vorotin V. Ye., Prodanyk V. M. (2019) Vid rehuliatornoi polityky do derzhavno-pryvatnoho partnerstva v publichnomu sektori Ukrainy. Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1. 95–102 [in Ukrainian].

6. Evaluating laws, policies and funding programmes / European Commission. URL: https://ec.europa.eu/info/law/law-making-process/evaluating-and-improving-existing-laws/evaluating-laws_en (Last accessed: 10.03.2021).

7. Zakonodavchi aspekty modernizatsii mekhanizmv publichnoho upravlinnia ta administruvannia v Ukraini (2020) / zah. red. O. L. Kopylenka, V. Ye. Vorotina; Instytut zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. (Ser.: Zakonodavchi aspekty derzhavnoho upravlinnia ta mistsevoho samovriaduvannia – Vyp. 4). 257 s. [in Ukrainian].

УДК 343.8
МРНТИ 10.83

Курентаев Али Хамитович
777_ali@mail.ru
Уразбаев Хамит Курентаевич
hamit-urasbaev@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ПРИ НАЗНАЧЕНИИ И ИСПОЛНЕНИИ НАКАЗАНИЙ, НЕ СВЯЗАННЫХ С ЛИШЕНИЕМ СВОБОДЫ, В ОТНОШЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ОСУЖДЕННЫХ

В статье рассматриваются международные стандарты обращения с осужденными не связанными с лишением свободы от общества несовершеннолетними. Автором проанализированы основные нормативные документы и выявлена недостаточная правовая регламентация в данной сфере. Совершенствование уголовно-исполнительной системы ближнего и дальнего зарубежья, Казахстана, и, в частности, вопросов исполнения наказаний в отношении осужденных несовершеннолетних без лишения свободы, зависит в первую очередь от адекватного правового регулирования данной сферы. Для этого следует учитывать международные стандарты в области исполнения наказаний и обращения с осужденными несовершеннолетними. Права детей регулируются также отдельно рядом международных нормативных актов: Декларацией о социальных и правовых принципах, касающихся защиты и благополучия детей, особенно при передаче детей на воспитание и их усыновлении на национальном и международном уровнях (1986, ООН); Конвенцией о правах ребенка (1989, ООН); Минимальными стандартными правилами ООН, касающимися отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила) (1985); Руководящими принципами ООН для предупреждения преступности среди несовершеннолетних (1990).

Ключевые слова: декларация, социально-правовые принципы, благополучие детей, руководящие принципы ООН, несовершеннолетние.

Борьба с преступностью, выявление, устранение и предупреждение причин и условий, ее порождающих, входят в число приоритетных задач обеспечения национальной безопасности страны.

Особое беспокойство вызывают негативные тенденции в преступности несовершеннолетних: общее омоложение преступности, существенная доля тяжких преступлений, все более частое применение преступниками насилия, причем зачастую в чрезвычайно опасной для жизни и здоровья граждан форме.

В международных правовых актах, регулирующих вопросы правосудия в отношении несовершеннолетних, не существует четкой нормы, касающейся возраста, по достижении которого несовершеннолетний может быть привлечен к уголовной ответственности [1, с. 16].

Конвенция о правах ребенка 1989 г., предоставляет государствам-участникам самостоятельно устанавливать «минимальный возраст, ниже которого дети считаются неспособными нарушить уголовное законодательство». «Пекинские правила» содержат дополнительный принцип: «нижний предел такого возраста не должен устанавливаться на слишком низком возрастном уровне, учитывая аспекты эмоциональной, духовной и интеллектуальной зрелости» (правило Кроме того, постоянно прогрессирующий рост преступности несовершеннолетних, детей, лишившихся родительского попечения и находящихся в конфликте с законом, требует поиска и применения срочных и далеко не ординарных мер, которые занимают особое место среди государственной политики в этой области; с одной стороны, цель такой политики - защита прав и интересов несовершеннолетних, с другой - защита общества от преступных посягательств с их стороны. Сегодня возрастает потребность правоохранительных органов, органов юстиции и прокуратуры в научно обоснованной оценке

общественной опасности личности несовершеннолетнего, совершившего преступление выявлении причин, по которым несовершеннолетние совершают преступления, а также факторов, способствующих формированию у них ранней криминализации личности [3 с.18]. По мнению Козочкина И.Д., возрастной порог уголовной ответственности основан на типичном для определенных возрастных контингентов и реально присутствующем у конкретного лица правильном понимании ситуации правонарушения, в частности ее альтернативности, целей своих действий, предвидении результатов поступков, оценке собственного поведения с точки зрения действующих правовых норм и общепринятой морали, произвольной мобилизации внутренних усилий, сохранении или изменении направленности поведения [4, с. 41].

В уголовном праве понятие несовершеннолетия присутствует во многих отраслях права и имеет свою специфику применительно к предмету правового регулирования. Это выражается в том, что предусматриваются существенные особенности в регулировании прав и обязанностей несовершеннолетних по сравнению со взрослыми людьми. Они основываются на положении о несформированности человека до достижения ими определенного возраста, либо на том, что после достижения в законе возраста люди, как правило, достигают среднего уровня общей и правовой социализации и к ним можно предъявить те же требования, что и к взрослым людям. Исходя из подобных положений законодатель определяет: уровень ожиданий и требований общества к субъекту, основанный на установленном законом возрасте уголовного совершеннолетия; меру необходимой правовой помощи субъекту в связи с незавершенностью им процесса социализации, на основании чего лицу, не достигшему 18 лет, предоставляется ряд дополнительных процессуальных прав, обязательное участие защиты; более высокую способность к ресоциализации несовершеннолетнего и молодого человека по сравнению со взрослым, поскольку в силу более пластичной психики им легче адаптироваться к требованиям общества [1, с.22]. Отсюда смягчение уголовной репрессии по отношению к лицам в возрасте до 18 лет, в частности, условное осуждение, отсрочка исполнения приговора, альтернативные меры наказания; допустимость сомнений в достижении субъектом социальной зрелости, несмотря на наступление возраста уголовной ответственности. На этом основано требование процессуального закона при производстве по делам несовершеннолетних проверять степень их психического развития, следовательно, и уровень правосознания, то есть соответствие среднему стандарту социализации, причем на основании данных психологической науки.

Отсутствие на международном уровне общей императивной нормы о минимальном возрасте для привлечения к уголовной ответственности привело к значительным расхождениям в уголовном законодательстве государств - участников Конвенции 1989 г. В некоторых странах минимальный возраст вообще не установлен, что в принципе позволяет привлекать ребенка к уголовной ответственности с момента рождения. Уголовное законодательство большинства зарубежных стран устанавливает более низкий возраст уголовной ответственности, чем в России. Например, минимальный возраст в семь лет установлен в Австралии, Иордании, Ирландии, Пакистане [3, с.10-11]. Устанавливая минимальный возраст, по достижении которого лицо может быть привлечено к уголовной ответственности, зарубежное законодательство устанавливает «многоступенчатую» систему, которая для разных возрастных групп предусматривает разные меры воздействия. В частности, английское уголовное законодательство различает три группы несовершеннолетних. Вопрос о возрасте уголовной ответственности в США регулируется законодательством штатов. Так, по Уголовному кодексу штата Миннесота «дети, не достигшие 14-летнего возраста, не способны совершить преступление. В возрасте от 14 до 18 лет могут преследоваться за уголовно наказуемое деяние» [3, с.18].

В Уголовном кодексе Нью-Йорка минимальным установлен 16-летний возраст уголовной ответственности, но дополнительно устанавливается возраст уголовной ответственности за отдельные преступления: 13-летний - для привлечения к ответственности за тяжкое убийство II степени, а 14-15-летний - за довольно широкий круг преступлений, в том числе за убийство, нападение I степени и др. [3, с.43]. Несовершеннолетние до 14 лет, привлечение к уголовной ответственности которых невозможно; несовершеннолетние от 14 до 17 лет, возможность привлечения к уголовной ответственности которых зависит от того, находился ли несовершеннолетний в период совершения преступления в состоянии признания противоправности своего деяния в силу своей умственной и моральной зрелости либо нет; молодые люди от 18 до 20 лет, которые привлекаются к уголовной ответственности, но с учетом исключений, предусмотренных Законом об отправлении правосудия по делам несовершеннолетних 1953 г., в соответствии с которым

молодой человек частично несет уголовную ответственность, если будет доказано, что во время совершения преступного деяния его умственное и моральное развитие или же вид, условия и мотивы преступления представляли собой поступок несовершеннолетнего [3, с.45].

До издания Закона о преступлении и ином нарушении порядка 1998г, по общему праву дети в возрасте от 10 до 14 лет также считались уголовно недееспособными, но эта презумпция не была неоспоримой: обвинение должно было доказать наличие у ребенка отсутствия «злонамеренности». Поэтому, в соответствии с которой ребенок в возрасте до 10 лет и старше не способен совершить преступление, была отменена. Например, в исследовании Н. А. Селезневой приводятся научно обоснованные факты, свидетельствующие о целесообразности привлечения к уголовной ответственности несовершеннолетних с 12 лет за осознанное совершение ими тяжких и особо тяжких преступлений, с акцентом на учет при назначении наказания следующих обстоятельств: 1) условия жизни и воспитания несовершеннолетнего; 2) уровень психического развития и иные особенности его личности; 3) влияние на несовершеннолетнего старших по возрасту лиц [1, с.14-15]. Как известно, повторная преступность несовершеннолетних до достижения совершеннолетия не является рецидивом. При этом данные судебно-психологических экспертиз свидетельствуют, что часть таких лиц по уровню развития опережает биологический возраст и вполне осознает и фактический характер, и общественную опасность своего поведения и может руководить своими действиями, что приводит к возможности опровержения возрастной презумпции в обратных направлениях [2, с.17]. По мнению В. В. Смирнова, «представляется разумным возраст, привести в соответствие с возрастом, указанным, то есть при рецидиве преступлений не учитывать только судимости за преступления, совершенные в возрасте до 16 лет» [3, с.31].

Таким образом, рационализация политики в области уголовного правосудия в отношении несовершеннолетних правонарушителей направлена на смягчение их уголовной ответственности за преступления небольшой и средней тяжести и расширение практики назначения судами наказаний, не связанных с изоляцией от общества, что должно обеспечивать защиту общества от преступника, снижение уровня криминализации общества, разобщение преступного сообщества, снижение численности лиц, содержащихся в учреждениях уголовно-исполнительной системы.

Список литературы:

1. Селезнева Н. А. Ответственность несовершеннолетних по уголовному праву России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - М.: 2004. – 18 с.
2. Нурғалиев Б.М. Проблемы борьбы с организованной преступностью: Автореф.дис. д-ра юрид.наук. – Алматы: 1998.
3. Смирнов В. В. Предупреждение рецидива насильственных преступлений противличности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - М.: 2006. – 28 с.
4. Козочкина. И.Д. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть: учебное пособие. - М.: Омега-Л; Институт международного права и экономики им. А.С.Грибоедова, 2003. – 267 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Күрентаев Али Хамитұлы, Уразбаев Хамит Күрентайұлы

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН СОТТАЛҒАНДАРҒА БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ЕМЕС ЖАЗАЛАРДЫ ТАҒАЙЫНДАУ ЖӘНЕ ОРЫНДАУ КЕЗІНДЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАРДЫ ЕНГІЗУ КЕЗІНДЕГІ ПРОБЛЕМАЛАР

Мақалада кәмелетке толмағандарға қоғамнан бас бостандығынан айырумен байланысты емес сотталушыларға қатысты халықаралық стандарттар зерттелген. Автор негізгі нормативтік құжаттарды талдап, осы саладағы жеткіліксіз құқықтық реттеуді анықтады. Жакын және алыс шетелдердің, Қазақстандағы пенитенциарлық жүйені жетілдіру, және, атап айтқанда, бас бостандығынан айырусыз сотталған кәмелетке толмағандарға қатысты жазаны орындау мәселелері, ең алдымен, осы саланың тиісті құқықтық реттелуіне байланысты. Ол үшін жазаны орындау мен сотталған кәмелетке толмағандарға қатысты халықаралық стандарттар ескерілуі керек. Балалардың құқықтары сонымен қатар бірқатар халықаралық нормативтік актілермен бөлек реттеледі: балаларды қорғау және олардың әл-ауқатына қатысты элеуметтік-құқықтық принциптер туралы декларация, әсіресе балаларды патронаттық тәрбиеге беру және оларды ұлттық және халықаралық деңгейде асырап алу (1986 ж.), БҰҰ); Бала құқықтары туралы конвенция (1989 ж., БҰҰ); Ювеналды сот төрелігін жүзеге асырудың БҰҰ-ның минималды стандартты ережелері (Пекин ережелері) (1985); Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын-алу бойынша БҰҰ-ның нұсқаулығы (1990).

Тірек сөздер: декларация, әлеуметтік-құқықтық принциптер, балалардың амандығы, рульдік басқару, БҰҰ қағидалары, кәмелетке толмағандар арасында.

Kurentayev Ali, Urazbayev Hamit
«Bolashaq» Academy» Private institution
Karaganda, Republic of Kazakhstan

INTRODUCTION OF INTERNATIONAL STANDARDS ON THE PUNISHMENT AND IMPLEMENTATION OF NON-DEPRIVATION OF PUNISHMENTS FOR MINOR CONVICTIONS

The article examines international standards for juvenile offenders that are not related to deprivation of liberty. The author analyzes the main regulations and identifies insufficient legal regulation in this area. The issues of improvement of the penitentiary system in Kazakhstan, near and far abroad, and, in particular, the execution of sentences for juveniles sentenced to imprisonment, depend primarily on the relevant legal regulation in this area. This should take into account international standards for the execution of sentences and convicted juveniles. Children's rights are also regulated separately by a number of international regulations: the Declaration of Social and Legal Principles Concerning the Protection and Welfare of Children, in particular the foster care and adoption of children at the national and international levels (1986); Convention on the Rights of the Child (1989, UN); UN Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (Beijing Rules) (1985); United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (1990).

Keywords: Declaration. Socio-legal principles. Welfare of children. Steering. UN principles. Among minors.

List of references:

1. Selezneva N. A. Responsibility of minors in criminal law of Russia: author. dis. ... Cand. jurid science - M., 2004.- 18С.
2. Nurgaliev B.M. Problems of combating organized crime: author. Dr. Jerid. Nauk. - Almaty, 1998.
3. Smirnov V.V. Prevention of recurrence of inflictibility violent crimes: Author. dis. ... Cand. jurid science - M., 2006. - 28с.
4. Kochokana. I.D. Criminal law of foreign countries. General: Tutorial. - M.: Omega-L; Institute of International Law and Economics. A. S. Griboyedov, 2003. - 267с.

УДК 351.862.4:614.8
МРНТИ 10.07

Коробка Иван Николаевич
jonbox@i.ua

Государственная служба Украины по чрезвычайным ситуациям
Киев, Украина

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ПРАВОВЫХ СИСТЕМ ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ В СФЕРЕ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЙ В СТРАНАХ ОКЕАНИИ И ЕВРОПЫ

Эффективное функционирование системы оценки рисков и угроз является важным элементом стратегического планирования в каждой хозяйственной системе с присущей ей правовой системе публичного управления. В частности, такие системы называются национальными, поскольку они функционируют на макро- (государственном) уровне, охватывают процессы, которые касаются обеспечения общественной безопасности, а также основанные на широкой межведомственной взаимодействия и сотрудничества различных субъектов управленческих и правовых отношений.

Современному миру присущи быстрые и непредсказуемые изменения среды безопасности, в том числе известные эффективные европейские и азиатские модели. По нашему мнению, именно они нуждаются в изучении для дальнейшего определения механизмов согласованных действий для реагирования на угрозы различного характера и происхождения, а также формирование и реализация соответствующих мероприятий в Украине.

Заметим, что национальные системы оценки рисков и угроз могут быть представлены на разных уровнях - как общегосударственном, региональном и межрегиональном и местном уровнях. В статье представлены отдельные результаты исследования лучших мировых практик в этой сфере в европейских и азиатских странах, в частности национальных систем оценки рисков и угроз Великобритании, Нидерландов и Новой Зеландии. Дальнейшие модели будут представлены в следующих статьях и научных работах.

Ключевые слова: риски и угрозы, информационное взаимодействие, управление, последствия, чрезвычайная ситуация.

Введение. В современных условиях глобализация стала реальностью, на которую нельзя не учитывать, поскольку как процесс, она вызывает глубинные трансформационные преобразования не только в сфере социально-экономических отношений, но и в сфере культуры, национальной ментальности и безопасности, а, следовательно, в той или иной степени изменяет составляющие общественной жизни. В целом, определенное регулирование сотрудничества в сфере функционирования систем публичного управления в сфере чрезвычайных ситуаций осуществляется в соответствии с принципами государственной политики регионального развития, сформулированных в «Государственной стратегии регионального развития на период до 2027 года (постановление КМУ от 5 августа 2020 № 695).

Отметим, что опыт становления государств с различным уровнем развития рыночных отношений свидетельствует, что закономерностью в преодолении кризисных явлений в экономике различных стран стало формирование и реализация целенаправленной, активной политики, в частности на субрегиональном уровне. Стремительное развитие и реформирование системы управления в украинской экономике, вызывает необходимость совершенствования стратегического поведения таким образом, чтобы своевременно адаптироваться к условиям окружающей среды и достичь удовлетворительных результатов, необходимых для выживания и развития в рынке, в частности формирование механизмов публичного управления в сфере чрезвычайных ситуаций.

Практическая актуальность исследования проблемы формирования механизмов публичного управления в сфере чрезвычайных ситуаций в современных условиях заключается в том, что для большинства отечественных органов власти взаимодействие между субъектами и объектами управления, как и раньше, остаются сферой определенных стихийных решений и ситуативных (личных) интересов. В Украине на всех управленческих уровнях рыночные изменения осуществлялись стихийно, при отсутствии единой стратегической, национальной программы реформирования управленческих отношений.

По нашему мнению, сегодня одним из основных теоретических задач является разработка новой парадигмы в сфере функционирования систем публичного управления рискам и угрозами чрезвычайных ситуаций. Также заслуживают внимания исследования таких отношений в контексте рисков и угроз: публичная власть на региональном и субрегиональном уровнях, Эти отношения образуют новые требования к функционированию систем публичного управления рискам и угрозами чрезвычайных ситуаций.

Реализация предложенных комплексных мероприятий позволит существенно повысить уровень готовности государства и общества к реагированию на широкий спектр угроз различного происхождения, обеспечить непрерывность критически важных процессов в государстве, а также станет существенным сдвигом на пути совершенствования стратегического планирования в Украине.

Цель статьи. Внимание сосредоточено на всестороннем изучении проблемы и попытки сравнительного анализа функционирования правовых систем публичного управления рисками и угрозами чрезвычайных ситуаций в отдельных странах Европы и Океании.

Анализ последних исследований и публикаций. Научно-теоретические основы наших исследований в области управления составляют труды известных зарубежных ученых: Альберта М., Акоффа Р., Вурворда Д., Грейсона Дж., Дорнбуша Г., Карлоффа Б., Мейо Е., Котлера Ф., Маслоу А., Мескона М., Оучи У. Портера М., Саймона Г., Тейлор Ф., Фалмер Г., Форда Г., Фишера С. и других. Отдельные аспекты теории управления в сфере гражданской защиты исследовали в своих работах такие украинские ученые, как: Амосов А.Ю., Безверхнюк Т.М., Волянський П.Б., Ващенко К.А., Воротин В.Е., Гада В.Б., Геец В.М., Губерная Г.К., Дробот И.О., Ехануров Ю.И., Ляпин Д.В., Овчаренко Г.В., Одинцова Г.С., Павлов С.С., Панченко Е.Г., Пухкал А.Г., Чечель А.Н. и другие.

Несмотря на широкий аспект научных исследований, значительное количество мыслей и идей, существует насущная необходимость в проведении дальнейших комплексных исследований, проблем реформирования системы публичного управления в сфере защиты с целью анализа системных подходов на основе ведущего международного опыта, в частности оценки рисков и угроз. На этой основе возможна разработка эффективной модели управления сферой гражданской защиты в условиях развития и обновления национальной экономики. Это и предопределяет выбор темы цикла статей и определяет актуальность данной публикации.

Основная часть. Сфера гражданской защиты населения и территорий, будучи стратегическим сегментом украинского государства и всей экономики, выступает важным фактором становления действенной системы хозяйствования в Украине, поэтому эффективность государственного

управления этим сегментом дает возможность конкурировать государству в мирохозяйственных отношениях и внести свой вклад в интеграционные стремления Украины.

Конституционно закрепленной нормой в Украине является то, что наивысшей социальной ценностью в нашем государстве является человек, его жизнь и здоровье, честь и достоинство, неприкосновенность и безопасность. Безусловно, безопасность и защита является одной из самых главных условий жизни человека и важнейшим принципом существования общества.

В свою очередь одним из важнейших и неотъемлемых элементов основ конституционного строя, в условиях мирного времени, является гражданская безопасность, направленная на предупреждение и преодоление рисков и угроз воздействия внешних и внутренних факторов опасности на граждан, общество, отдельных территорий и государство в целом. Учитывая это, обеспечения защиты населения и территорий, повышение уровня гражданской защиты, разработка мер безопасности и создания благоприятных условий для реализации государственной политики в сфере гражданской безопасности человека является одним из приоритетов государственного управления сферой гражданской защиты в Украине.

Подтверждением этому является положение Кодекса гражданской защиты Украины, который регулирует отношения, связанные с защитой окружающей среды, населения, территорий, имущества от различных чрезвычайных ситуаций, функционированием единой системы гражданской защиты, а также определяет полномочия органов местного самоуправления.

Кодекс гражданской защиты фактически заменил целый ряд законов: «О Гражданской обороне Украины», «О войсках гражданской обороны», «О правовых основах гражданской защиты», «О пожарной безопасности», «о структуре и общую численность войск гражданской обороны» и другие.

Согласно с данным Кодексом, гражданская защита - это полномочия государства, направленные на защиту территорий, имущества, природной среды от чрезвычайных ситуаций путем их предотвращения, помощи пострадавшим и ликвидации их последствий.

Отметим, что сама гражданская защита и безопасность является одним из видов общественной безопасности, который включает в себя комплекс общественных отношений, на нормативной основе обеспечивает состояние жизнедеятельности общества, защищенность личности, материальных и культурных ценностей, общества и государства от чрезвычайных ситуаций путем их предотвращения и их последствий.

Проблемы обеспечения гражданской защиты, оценки всех видов рисков и угроз, вопросы государственного управления в сфере гражданской защиты и административно-правового обеспечения функционирования системы гражданской защиты человека и территорий рассматриваются учеными и практиками нескольких смежных отраслей, таких как государственное управление, экономика, право, история и др.

Главным направлением исследований западных специалистов - вопрос экономического (оценочного) механизма гражданской защиты и их государственно-управленческие аспекты. В них принимают участие различные представители течений и научных школ, которые конкурируют между собой за право внедрения своих концепций и выработки конкретных механизмов государственного управления в сфере гражданской защиты, экологии и природопользования. Основная конкуренция развернулась между двумя главными течениями в теории - неоклассической и неокейсианскою. Характерной особенностью неоклассического подхода к регулированию в сфере защиты заключается в том, что эффективные стимулы успешного осуществления безопасности жизнедеятельности и природопользования они видят только в рыночном механизме. Неокейсианцы предпочтение отдают макроэкономическому регулированию, прямому государственному вмешательству в процессы защиты населения и территорий, экологии и природопользования и охраны окружающей среды, определению объема и интенсивности природоохранных мероприятий исходя из финансовых, управленческих и кадровых возможностей, которыми располагает общество, с их точки зрения является прерогативой государства.

Государственное регулирование выступает необходимым инструментом оперативного вмешательства в стабильность функционирования сферы гражданской защиты. В развитой рыночной системе механизмы государственного управления и регулирования сферой гражданской защиты действуют обособленно от механизма рыночной саморегуляции, хотя и связанные с ним. В общем виде они представляют собой систему средств, инструментов и методов, с помощью которых осуществляется регулирование негативных последствий рыночной саморегуляции.

Относительно ведущего европейского опыта отметим, что система оценки рисков и угроз **Великобритании** обеспечивает стратегическое планирование в сфере национальной безопасности. В

частности, она позволяет Британскому правительству оценить широкий спектр рисков и угроз национальным интересам в контексте краткосрочных и долгосрочных преобразований среды безопасности, определить стратегию и приоритеты по обеспечению национальной безопасности и устойчивости.

С этой целью разрабатывается документ, который предназначен для информирования британского общества об актуальных рисках, их проявления и последствия с целью усиления готовности населения к чрезвычайным ситуациям. Национальный реестр рисков публикуется каждые два года после обновления результатов Национальной оценки рисков. Его структура постоянно обновляется и изменяется.

По результатам анализа Национального реестров рисков в Британии за последние годы установлено, что основными группами рисков для страны являются: чрезвычайные ситуации и стихийные бедствия (наводнения, пожары, землетрясения и т.п.); техногенные катастрофы; диверсии и террористические акты (в том числе на объектах критической инфраструктуры, в местах проведения массовых публичных мероприятий и т.п.); социальные риски (заболевания людей и животных, акции протеста, массовые беспорядки и т.п.).

На основе Национального реестра рисков проводятся оценки региональных рисков и угроз и формируются региональные реестры рисков в рамках деятельности местных структур и королевств Англии, Уэльса, Шотландии, Северной Ирландии. Фактически, Национальный реестр рисков является своеобразным ориентиром и методологическим пособием для местных общин в данном направлении. Он обеспечивает соблюдение целостного подхода в общенациональной системе оценки рисков и угроз на разных уровнях.

Как свидетельствует аналитический доклад НИСИ, что оценка рисков в сфере национальной безопасности (National Security Risk Assessment) - это процесс оценки внешних и внутренних рисков для национальных интересов, безопасности и обороны ВБ, который охватывает интервал их проявления от пяти до двадцати лет. Истоки такой работы является основой для разработки Стратегии национальной безопасности и в обобщенном виде является приложением к ней. В частности, риски и угрозы сгруппированы по уровням приоритетности в соответствии со степенью вероятности и тяжести последствий. Также определены факторы развития среды безопасности, которые будут способствовать актуализации и росту вероятности проявления рисков первого и второго уровня в долгосрочной перспективе [1].

Главную роль в организационном обеспечении системы оценки рисков и угроз играют Офис Кабинета Министров ВБ и Секретариат по чрезвычайным ситуациям. Этот институт обеспечивает координацию и организацию работы министерств, ведомств и других участников при проведении национальной оценки рисков и угроз, в т.ч. в целях разработки проекта Стратегии национальной безопасности и Обзора стратегической обороны и безопасности европейского государства в соответствии с рекомендациями Объединенного комитета по вопросам Стратегии национальной безопасности. Для обеспечения надлежащей межведомственного взаимодействия и прозрачности в работе при Секретариате по чрезвычайным ситуациям образуется межведомственная рабочая группа специалистов.

Отметим, что важное значение в системе оценки рисков и угроз предоставляется поиску баланса между наукой и властными институтами. Так, Правительственный офис по науке участвует в работе межведомственной рабочей группы при Секретариате по чрезвычайным ситуациям и выполняет роль независимого арбитра по научным и техническим вопросам оценки рисков. Научную экспертизу конечных результатов оценки осуществляет группа научных советников по вопросам чрезвычайных ситуаций во главе с Главным научным советником правительства, который одновременно является главой Правительственного офиса по вопросам науки и сопредседателем Совета Премьер-министра по вопросам науки и технологий [2].

Кроме того, консультативное сопровождение национальной оценки рисков и угроз осуществляет Партнерство по защите от стихийных бедствий. Это независимое сообщество 17-ти государственных органов Великобритании, созданное с целью обмена передовым опытом и разработки рекомендаций для правительства и регионов по оценке рисков чрезвычайных ситуаций.

Важно, что в отличие от Британии, система оценки рисков и угроз в Королевстве Нидерланды являются действенным элементом стратегического планирования и основой для разработки стратегий в сфере безопасности и защиты. Она охватывает ряд процессов, среди которых: анализ среды безопасности, оценка рисков и угроз, определения долгосрочных тенденций развития ситуации безопасности, оценка возможностей.

За последние десять лет модель оценки рисков и угроз претерпела немало изменений. Это было обусловлено необходимостью учета особенностей развития ситуации, в частности, рост уровня глобальной нестабильности и неопределенности. Так, было установлено трехлетний цикл стратегического планирования в сфере национальной безопасности, который включал в себя обновление Стратегии национальной безопасности (последняя редакция документа вышла в 2019 г.) [3].

В этот период было принято решение по совершенствованию процесса формирования Национального профиля рисков. Кроме ежегодной оценки рисков начали осуществлять сканирование параметров национальной безопасности, которое предусматривает анализ трендов и угроз в долгосрочной перспективе. Сформированный таким образом Национальный профиль рисков составляет основу для разработки безопасности Стратегии, а также Национальной программы развития способностей.

Согласно данным экспертов НИСИ, система национальной оценки рисков Нидерландов постоянно совершенствуется и предусматривает возможность дальнейшей адаптации ее процессов к изменениям стратегического безопасности среды. На данный момент она реализуется комплексно и последовательно в едином алгоритме в рамках цикла стратегического планирования в сфере национальной безопасности [1].

Отметим, что национальными вопросами безопасности интересами Нидерландов определены следующие: территориальная целостность; физическая безопасность; экономическая безопасность; экологическая безопасность; социальная и политическая стабильность; сохранение международного мира и порядка.

Важно, что существует механизм сканирования горизонта национальной безопасности - отчет, который содержит стратегический анализ существующих рисков и угроз и долгосрочный прогноз развития ситуации безопасности [4].

Отметим, что оценка рисков проводится в Новой Зеландии (страны Океании) уже в течение многих десятилетий. При этом применяется комплексный подход к национальной безопасности, а следовательно, рассматриваются все возможные риски и угрозы: внутренние, внешние, техногенные, природные и др.

Под руководством Премьер-министра и Кабинета министров с учетом международного опыта разработана общая методика оценки и управления рисками на национальном уровне. Она базируется на разработанном совместно с Австралией стандарте. Эта методика определяет основные процедуры и этапы оценки рисков и угроз, а также текущие и перспективные варианты управления рисками [5].

Механизм управления национальной оценке рисков государства объединяет широкий круг участников. В уполномоченных государственных учреждениях организована соответствующая работа, поддерживается взаимодействие с местными властями, неправительственными организациями и частным сектором. При оценке рисков в основном используется техническая экспертиза и опыт профильных правительственных организаций при поддержке научно-исследовательских учреждений. Рабочая группа в составе сотрудников правительства руководит процессом совместной оценки рисков, разработки и пересмотра их профилей и сценариев. Основное внимание уделяется пониманию и управлению общими последствиями и уязвимостями, а не конкретным опасностям.

Основой методологии оценки рисков является то, что все риски на национальном уровне можно сравнивать, используя стандартный набор принципов и правил, одинаковые параметры и критерии, основными из которых являются вероятность риска и тяжесть последствий.

По мнению специалистов НИСИ, в соответствии с законодательством страны в сфере национальной безопасности обязательной оценки нуждаются, прежде всего, следующие риски: землетрясения и вулканическая деятельность; цунами; прибрежная эрозия, штормы и значительное волнение на море; наводнения; оползни; сильный ветер; значительные снегопады; засухи; пожара (лесные и городские) вредители и болезни животных и растений; инфекционные пандемии среди людей; чрезвычайные события на объектах инфраструктуры (в том числе с опасными веществами) большие транспортные происшествия; инциденты, связанные с безопасностью пищевых продуктов (например, случайное или преднамеренное загрязнение продуктов питания); терроризм и др. [1].

Для определения типов рисков используются сценарии, эмпирические показатели и научные исследования. Не существует единого шаблона разработки и установленного количества сценариев.

В основном для оценки применяется подход, основанный на сценариях, когда определяется общий уровень конкретного риска с помощью стандартизированной таблицы последствий в таких

основных сферах: социальное управление, обеспечение суверенитета, национальная экономика, экология, районы застройки. Входные данные для оценки рисков (экспертные оценки, количественные показатели) обрабатываются в разных форматах и программах.

Опыт Новой Зеландии свидетельствует, что самым серьезным рискам обычно не хватает достоверных количественных данных, поэтому целесообразно использовать качественные показатели понимание риска. Отдельные виды последствий не поддаются систематической оценке из-за сложных каскадных эффектов, или в случае неправильно определенных их комбинаций. Такие ситуативные или контекстуальные элементы и факторы могут значительно усилить и превысить прогнозируемые последствия. Оценка последствий также учитывает влияние мер или подготовительных мер, применяемых для снижения риска.

Шкала измерения вероятности рисков также является логарифмической, чтобы иметь возможность охватить их широкий спектр. Оценки базируются на анализе актуальной информации, опыте и текущей практике управления рисками, в т.ч. в условиях неопределенности.

Организованный таким образом процесс оценивания позволяет центральным правительственным учреждениям выявлять пробелы в данных или понимании рисков, а также повышает уверенность в достоверности полученной информации.

На основе полученных результатов разрабатываются индивидуальные профили рисков и угроз, которые определяют практики управления ими на разных этапах (их уменьшение, подготовку к ним, реагирования на них и восстановления после них). Это предполагает, в том числе, необходимость совершенствования соответствующего законодательства и разработки соответствующих планов [6].

Выводы и рекомендации. Сравнительный анализ функционирования систем публичного управления рисками и угрозами чрезвычайных ситуаций в отдельных странах Европы и Океании свидетельствует, что к оценке и управлению рисками, кроме органов государственной и местной власти, привлекаются также неправительственные субъекты (владельцы инфраструктурных объектов, представители малого и среднего бизнеса, ученые, общественные объединения и т.п.). Участие в этом процессе в основном является добровольным, хотя существует ряд законодательных требований к владельцам объектов критической инфраструктуры (электро- и энергоснабжения, телекоммуникаций и т.д.) относительно функционирования и участия в мероприятиях обеспечения услуг.

Согласны с мнением специалистов НИСИ, что удачным результатом Национальной оценки рисков является Национальные профили рисков - закрыты правительственные документы, содержащий подробные характеристики рисков и определения приоритетов национальной политики по преодолению последствий чрезвычайных и кризисных ситуаций. Этот механизм используется в странах Океании, в частности в Новой Зеландии. Сам процесс оценки рисков не имеет определенного и не ограничивается бюджетом [1].

В Британии на основе Национального реестра рисков проводятся оценки региональных рисков и угроз и формируются региональные реестры рисков в рамках деятельности местных форумов устойчивости и королевств Англии, Уэльса, Шотландии, Северной Ирландии.

А в Нидерландах готовится Сканирование горизонта национальной безопасности - отчет, который содержит стратегический анализ существующих рисков и угроз и долгосрочный прогноз развития ситуации безопасности.

Отметим, что руководство указанных стран определяет, как важную цель усвоения уроков, вынесенных из процесса национальной оценки рисков и их учета в анализе новых данных в рамках нового цикла оценки. Проблемным вопросом при этом является текучесть кадров, в результате чего полученные знания и понимание рисков не всегда сохраняются и передаются преемникам.

В рамках текущей работы по совершенствованию системы национальной безопасности Правительства определяют преимущества и недостатки процесса оценки рисков и использования в сфере кризисного управления. По правительственным оценкам, в странах с хорошо развитыми инфраструктурами, относительно сильными традициями сотрудничества между министерствами и ведомствами легче определять и привлекать к процессу оценки рисков разные заинтересованные стороны [7].

Исследование показывает, что отдельные страны Океании также способны адекватно оценивать ситуацию и решать выявленные проблемы. Однако слабостью тенденция недооценивать неопределенность, сложность и неоднозначность региональных рисков, в частности связанных со вспышкой пандемии COVID-19.

Список литературы:

1. Національні системи оцінки ризиків і загроз: кращі світові практики, нові можливості для України: аналіт. доповідь / [Резнікова О.О., Войтовський К.Є. Лепіхов А.В.] ; за заг. ред. О.О. Резнікової., К. : НІСД, 2020.
2. UK Climate Change Risk Assessment (2017). Retrieved from: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/584281/uk-climate-change-risk-assess-2017.pdf
3. National Security Strategy (2019). Retrieved from <https://english.nctv.nl/topics/national-security-strategy/documents/publications/2019/09/19/national-security-strategy>
4. Horizonscan Nationale Veiligheid (2019). Retrieved from <https://www.rivm.nl/sites/default/files/201911/Horizonscan%20nationale%20veiligheid%202019.pdf>
5. National Disaster Resilience Strategy (2019). Retrieved from <https://www.civildefence.govt.nz/assets/Uploads/publications/National-Disaster-Resilience-Strategy/National-Disaster-Resilience-Strategy-10-April-2019.pdf>
6. Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030. Retrieved from <https://www.undrr.org/publication/sendai-framework-disaster-risk-reduction-2015-2030>
7. Воротін В.Є., Павлов С.С., Коробка І.М. Цивільний захист населення та окремих територій як об'єкти публічного управління в Україні. Правові питання деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Бюлетень моніторингу законодавства України / Загальна редакція О.Л.Копиленка; Інститут законодавства Верховної Ради України. Вип. 8. К. : Вид-во «Людмила», 2020. С. 75-114.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Коробка Иван Николаевич

Украинаның төтенше жағдайлар жөніндегі мемлекеттік қызметі

Киев, Украина

МҮХИТ ЖӘНЕ ЕУРОПА ЕЛДЕРІНДЕГІ ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛАР САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРІНІҢ ЖҰМЫСЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Тәуекелдерді бағалау жүйесі мен қауіп-қатердің тиімді жұмыс істеуі мемлекеттік басқарудың құқықтық жүйесімен стратегиялық жоспарлаудың маңызды элементі болып табылады. Атап айтқанда, мұндай жүйелер ұлттық деп аталады, өйткені олар макро- (мемлекет) деңгейінде жұмыс істейді, өйткені олар қоғамдық қауіпсіздікке, сондай-ақ басқарудың және құқықтық қатынастардың әртүрлі субъектілерінің кең ведомствоаралық өзара іс-қимылы мен ынтымақтастығына негізделген.

Қазіргі әлем қауіпсіздік ортасында, оның ішінде танымал еуропалық және азиялық модельдердегі жедел және алдын-ала болжанбайтын өзгерістерге тән. Біздің ойымызша, олар әр түрлі сипаттағы және пайда болу қаупі, сондай-ақ Украинадағы тиісті қызметті қалыптастыру және іске асыру үшін келісілген іс-шаралардың тетіктерін одан әрі анықтауды үйренуі керек.

Тәуекелдерді бағалаудың ұлттық жүйелері мен қауіп-қатерлері әртүрлі деңгейлерде - ұлттық, аймақтық және жергілікті деңгейлерде ұсынылуы мүмкін екенін ескеріңіз. Мақалада Еуропа және Азия елдеріндегі әлемдегі ең жақсы тәжірибені зерттеудің, атап айтқанда, ұлттық тәуекелдерді бағалаудың ұлттық жүйелері мен Ұлыбританияның қауіп-қатерлері, Нидерланды және Жаңа Зеландия. Әрі қарай модельдер келесі мақалалар мен ғылыми жұмыстарда ұсынылады.

Тірек сөздер: тәуекелдер мен қауіптер, ақпараттық өзара әрекеттесу, басқару, салдарлар, төтенше жағдайлар.

Korobka Ivan

State Emergency Service of Ukraine, Kiev, Ukraine

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE FUNCTIONING OF LEGAL PUBLIC GOVERNANCE SYSTEMS IN THE SPHERE OF EMERGENCIES IN OCEANIA AND EUROPE

Effective functioning of the risk and threat assessment system is an important element of strategic planning in every economic system with its inherent legal system of public administration. In particular, such systems are called national, since they operate at the macro (state) level, cover the processes that relate to ensuring public safety, as well as based on broad interdepartmental interaction and cooperation of various subjects of management and legal relations.

The modern world is characterized by rapid and unpredictable changes in the security environment, including the well-known effective European and Asian models. In our opinion, they are the ones that need to be studied in order to further determine the mechanisms of concerted actions to respond to threats of various nature and origin, as well as the formation and implementation of appropriate measures in Ukraine.

Note that national systems for assessing risks and threats can be represented at different levels - both national, regional and interregional and local levels. The article presents some results of a study of the world's best practices in this area in European and Asian countries, in particular, the national risk and threat assessment systems of Great Britain, the Netherlands and New Zealand. Further models will be presented in the following articles and scientific papers.

Key words: risks and threats, information interaction, management, consequences, emergency.

List of references:

1. Natsionalni systemy otsinky ryzykiv i zahroz: krashchi svitovi praktyky, novi mozhlyvosti dlia Ukrainy: analit. dopovid / [Reznikova O.O., Voitovskiy K.Ye. Lepikhov A.V.]; za zah. red. O.O. Reznikovoi. – K.: NISD, 2020.
2. UK Climate Change Risk Assessment (2017). Retrieved from: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/584281/uk-climate-change-risk-assess-2017.pdf
3. National Security Strategy (2019). Retrieved from <https://english.nctv.nl/topics/national-security-strategy/documents/publications/2019/09/19/national-security-strategy>
4. Horizonscan Nationale Veiligheid (2019). Retrieved from <https://www.rivm.nl/sites/default/files/201911/Horizonscan%20nationale%20veiligheid%202019.pdf>
5. National Disaster Resilience Strategy (2019). Retrieved from <https://www.civildefence.govt.nz/assets/Uploads/publications/National-Disaster-Resilience-Strategy/National-Disaster-Resilience-Strategy-10-April-2019.pdf>
6. Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030. undrr.org Retrieved from <https://www.undrr.org/publication/sendai-framework-disaster-risk-reduction-2015-2030>
7. Vorotin V.Ye., Pavlov S.S., Korobka I.M. Tsyvilnyi zakhyst naselennia ta okremykh terytorii yak obiekty publichnoho upravlinnia v Ukraini. Pravovi pytannia deokupatsii ta reintehratsii tymchasovo okupovanykh terytorii Ukrainy. Biuletyn monitorynhu zakonodavstva Ukrainy / Zahalna redaktsiia O. L. Kopylenka; Instytut zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. Vyp. 8. K.: Vyd-vo «Liudmyla», 2020. С. 75-114.

УДК 347.65
МРНТИ 10.31.01

Нукушева Айгуль Ашимовна
akuka007@mail.ru

Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова
Караганда, Республика Казахстан

К ВОПРОСУ О ФОРМЕ ЗАВЕЩАНИЯ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ: СРАВНИТЕЛЬНО – ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

Завещание занимает особое место среди гражданско-правовых сделок, в виду того что является возможностью определить судьбу имущества в случае смерти человека, а также предполагает сохранение накопленных им при жизни материальных благ и возможность передать все свое имущество или часть его одному либо нескольким лицам, как входящим, так и не входящим в круг наследников по закону, а также юридическим лицам и государству. На основе анализа действующего законодательства Республики Казахстан и Российской Федерации автор приходит к выводу, что на сегодняшний день гражданам предоставлен большой выбор форм завещания для более эффективного управления своим имуществом и, тем не менее, нотариально удостоверенное завещание продолжает оставаться самой востребованной формой у граждан разных стран.

Ключевые слова: наследственное право, завещание, форма завещания, нотариальное завещание, закрытое завещание, секретное завещание, совместное завещание супругов, чрезвычайное завещание, электронная форма завещания.

Вопросы наследственного права в Республике Казахстан и Российской Федерации становятся все более актуальными, это связано с тем, что с переходом наших стран к рыночной экономике, проведением кардинальных социально-экономических реформ, развитием информационных технологий, цифровизацией общественной жизни, установлением свободы предпринимательской деятельности круг объектов частной собственности граждан значительно расширился, что привело к росту заинтересованности к судьбе имущества в казахстанском обществе. Современное законодательство, как Казахстана, так и России не ограничивает гражданина ни по количеству, ни по стоимости, ни по составу имущества принадлежащего ему на праве собственности. Под влиянием указанных обстоятельств законодательство о наследовании стало более «рыночным» [1 с.3], что позволило сформировать новое отношение казахстанских граждан к своему имуществу в случае смерти и возрастанию роли института наследования по завещанию.

Возможность определить судьбу имущества в случае смерти является важнейшей гарантией защиты частной собственности [2]. Один из возможных способов распорядится посмертной судьбы имущества по своему усмотрению еще при жизни это завещание.

Наследственное законодательство стран СНГ несмотря на всю свою консервативность в последние годы характеризуется тенденцией сближения и унификации, что проявляется в расширении наследственных прав и увеличении перечня допустимых форм завещания. Так, 16 апреля 2019 года прошла сессия Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ на которой был принят Модельный закон «О праве наследования» [3]. Целью принятия данного закона является максимальная гармонизация законодательства на постсоветском пространстве. Модельные законы являются образцами, рекомендованными законодателям стран-участниц СНГ для правового регулирования тех или иных отношений. Одна из целей унификации наследственного законодательства – это облегчение прав граждан в этих государствах [4].

Анализ зарубежного и отечественного законодательства о наследовании сегодня фокусируется на многих вопросах в этой области. С нашей точки зрения, необходимо обратить внимание на одну из наиболее спорных проблем наследственного права – возможность и перспективы расширения допустимых форм завещания в казахстанском гражданском законодательстве.

Наследование по завещанию закреплено в п.1 ст. 1046 Гражданского кодекса Республики Казахстан (далее – ГК РК) [5], где завещание – это выражение воли гражданина распорядиться своим имуществом в случае смерти. Исходя из анализа приведенной нормы, следует, что завещание является целенаправленным выражением воли гражданина. В отличие от обычной односторонней сделки завещание имеет определенные особенности. Так, для возникновения правоотношения по завещанию необходимо и достаточно волеизъявление одного лица, которое не порождает никаких прав и обязанностей для самого завещателя. Даже обязанность хранить тайну завещания, возложенная на определенных лиц, не распространяется на завещателя, так как тайна завещания важна только для него и в его интересах [1; 126], соответственно завещатель сам решает разглашать или не разглашать тайну завещания [1; 126].

Для достижения своей цели распоряжение завещателя в отношении судьбы завещанного имущества должно быть выражено в определенной, установленной законом форме. Вопрос о форме составления завещания является крайне важным, т.к. от соблюдения или несоблюдения установленной формы зависит действительность или недействительность завещания.

Конечно, традиционные взгляды все еще преобладают в законодательстве и судебной практике как для большинства государств СНГ, так и для Республики Казахстан и Российской Федераций.

Завещание должно быть составлено в письменной форме и нотариально заверено с указанием места, даты и времени его составления и подписано собственноручно завещателем. Надлежаще составленным завещанием является нотариально удостоверенные завещания и завещания, приравненные [5] к нотариально удостоверенным. Так если завещатель по причине инвалидности, болезни или неграмотности не может собственноручно подписать завещание, оно может по его просьбе быть подписано в присутствии нотариуса или иного лица, удостоверяющего завещание, другим гражданином с указанием причин, по которым завещатель не мог собственноручно подписать завещание (ст. 1050 ГК РК) [5].

В России к нотариально заверенным завещаниям приравниваются: 1) завещания граждан, находящихся на лечении в больницах, госпиталях других медицинских организациях в стационарных условиях или проживающих в домах престарелых и инвалидов, удостоверенные главными врачами, их заместителями по медицинской части или дежурными врачами этих больниц, госпиталей и других медицинских организаций, а также начальниками госпиталей, директорами или главными врачами домов для престарелых и инвалидов; 2) завещания граждан, находящихся во время плавания на судах, плавающих под Государственным флагом Российской Федерации, удостоверенные капитанами этих судов; 3) завещания граждан, находящихся в разведочных, арктических, антарктических или других подобных экспедициях, удостоверенные начальниками этих экспедиций, российских антарктических станций или сезонных полевых баз; 4) завещания военнослужащих, а в пунктах дислокации воинских частей, где нет нотариусов, также завещания работающих в этих частях гражданских лиц, членов их семей и членов семей военнослужащих, удостоверенные командирами воинских частей; 5) завещания граждан, находящихся в местах лишения свободы, удостоверенные начальниками мест лишения свободы (ст. 1127 Гражданского кодекса Российской Федерации – далее ГК РФ) [6].

Устная форма завещания неизвестна как казахстанскому законодательству, так и большинству стран СНГ, при этом она законодательно закреплена в ряде стран дальнего зарубежья, таких как Китайская народная республика, Швейцарская Конфедерация, Федеративная Республика Германия, Венгрия, Израиль, Республика Польша и некоторые штаты США [7, с.38-39].

Анализ законодательства о наследовании указанных стран позволил вывести общие для этих стран характерные черты условия применения устной формы, такие как 1) обязательное наличие чрезвычайных обстоятельств; 2) присутствие свидетелей; 3) невозможность составления завещания у нотариуса; 4) краткосрочность такого вида завещания; 5) при прекращении чрезвычайных обстоятельств необходимость составления завещания в традиционной форме.

Правоприменительная практика применения устной формы завещания в этих странах показывает достаточную эффективность этой формы, поскольку она учитывает все возможное особые и чрезвычайные обстоятельства [8, с.41].

Гражданский кодекс Российской Федерации допускает составление завещания в чрезвычайных обстоятельствах, правда в отличие от выше рассмотренных стран только в простой письменной форме (ст. 1129 ГК РФ) [8]. Анализ данной нормы позволяет отметить, что российский законодатель в целях сведения к минимуму возможности нарушения прав наследников очертил круг условий необходимых для признания данного завещания: 1) угроза жизни; 2) невозможность совершить завещание в предусмотренных законодательством РФ формах (п.1 ст. 1129 ГК РФ) [6]. Заслуживает внимания тот факт, что нормы ГК РФ не содержат точного определения «чрезвычайных обстоятельств», при которых [7, с.165] жизни наследодателя угрожала опасность; 3) собственноручно написанное и подписанное завещание; 4) присутствие двух свидетелей; 5) совместные завещания супругов не могут быть совершены в чрезвычайных обстоятельствах. Несоблюдение этого требования влечет недействительность указанных завещаний (п.4 ст. 1129 ГК РФ) [6].

Проводя анализ данной нормы, хотелось бы обратить внимание на тот факт, что ст. 1127 ГК РФ не содержит указания на идентификацию личности свидетелей. Свидетелями могут быть только лица, соответствующие п.2 ст. 1124, соответственно возникает вопрос, если в момент возникновения чрезвычайного обстоятельства вместе с завещателем будут находиться малолетние, неграмотные либо потенциальные наследники то это будет основанием признания завещания недействительным?

В настоящее время отмечается небольшое количество завещаний и судебной практики в отношении доказательства воли в чрезвычайных случаях [9, с.166].

Что касается, составления завещания в чрезвычайных обстоятельствах в Республике Казахстан то казахстанской юридической литературе указывается на малую актуальность введения данной нормы, это связывается с малой вероятностью наступления стихийных бедствий и ведения военных действий [10, с. 142].

Модельный закон «О праве наследования» (далее – МЗ О праве наследования) рекомендует в перспективе законодателям стран-участниц СНГ ввести в национальные законодательства о наследовании норму, о возможности составлять завещание в простой письменной форме и только по усмотрению завещателя нотариально удостоверить завещание (ст. 12 МЗ О праве наследования) [3].

Также новеллой служит норма ст. 15 МЗ О праве наследования регулирующая составление завещания гражданином с ограниченными возможностями [3].

Своеобразный вид завещательного распоряжения в отношении денежных средств, находящихся на банковском счете гражданина закреплен гражданских кодексах России, Белоруссии и Украины. В качестве примера можно привести норму ст. 1128 ГК РФ, в соответствии с которой завещательное распоряжение правами на денежные средства в банке должно быть собственноручно подписано завещателем с указанием даты его составления и удостоверено служащим банка, имеющим право принимать к исполнению распоряжения клиента в отношении средств на его счете [6].

Закон о наследовании Эстонии предусматривает такой вид завещания как домашнее завещание (ст.20 Закона о наследовании Эстонии) [11]. Домашнее завещание должно быть написано и подписано собственноручно. Срок действия домашнего завещания составляет 6 месяцев.

Наследственное право Казахстана и России предусматривает возможность составления закрытых (секретных) завещаний. Толковый словарь русского языка дает следующее определение этим понятиям. Закрытый – недоступный для посторонних, предназначенный не для всех; [12, 209]. Секретный – содержащийся в тайне, не сообщаемый другим [12; 709].

В отличие от ГК России, где законодатель норму предусматривающую возможность составления закрытого завещания оформил в отдельную статью, норма о секретном завещании в ГК Казахстана, нашли свое отражение в статье посвященной нотариальному удостоверению завещания.

Согласно п.4 ст. 1051 Гражданского кодекса Республики Казахстан завещатель по желанию удостоверяет свое завещание у нотариуса без ознакомления с его содержанием (секретное завещание) [5].

Гражданское законодательство Российской Федерации (п.1 ст. 1126 ГК) [6] также допускает право совершить завещание, не предоставляя при этом другим лицам, в том числе нотариусу, возможности ознакомиться с его содержанием. Такое завещание называется закрытое завещание.

Рассмотрим требования, которые являются общими для Казахстана и России: 1) собственноручно написанный и подписанный документ; 2) документ при двух свидетелях заклеивается в конверт, на котором они ставят свои подписи; 3) Далее конверт подписывается свидетелями и запечатывается в другой конверт на котором нотариус učinяет удостоверительную подпись [5].

Анализ норм вышеупомянутых стран показывает, что несмотря на разные названия (закрытое, секретное) законодатель шести стран предусматривает тождественное понятие. На наш взгляд, закрытое (секретное) завещание – это завещание без возможности ознакомления с его содержанием, как нотариусу, так и другим лицам.

В целях максимальной гармонизации законодательства на постсоветском пространстве МЗ О праве наследования [3] рекомендует унифицированное понятие тайное завещание, под которым понимается право завещателя совершить завещание без ознакомления с его содержанием других лиц, в том числе и лиц, удостоверяющих завещание (ст. 16 МЗ О праве наследовании) [1].

Одним из проявлений принципа личностного характера завещания является закрепление в Гражданском кодексе Республики Казахстан, так и в большинстве национальных актов о наследовании нормы о том, то завещание совершается лично и совершение завещания через представителя не допускается [3]. Это исходит из необходимости максимально точного выражения непосредственно воли завещателя, не искажая ее домыслами представителя и исключая возможность представителя злоупотребить своими полномочиями.

В то же время законодательство Российской Федерации допускает такую форму завещания, как совместные завещания супругов (п. 4 ст. 1118 ГК РФ) [6].

Совместное завещание супругов представляет собой документ особенностью которого по сравнению с «традиционными» завещаниями является то, что Нотариально удостоверенное завещание должно быть написано завещателем или записано с его слов нотариусом, а совместное завещание супругов должно быть передано нотариусу обоими супругами или записано с их слов нотариусом в присутствии обоих супругов (п.1 ст. 1125 ГК РФ) [6].

С точки зрения Голубевой Т.Ю., Афанасьева М.А. возможность составления совместного завещания значительно облегчает процедуру наследования, если ранее у нотариуса открывалось два самостоятельных дела и наследникам приходилось проходить процедуру наследования дважды (отдельно по каждому завещанию) то теперь эта процедура происходит только один раз [12]. Противоположенную позицию занимает Н.Ю. Рассказова по мнению которой при буквальном толковании ст. 1118 ГК РФ можно предположить, что в силу завещания все имущество супругов наследуется [4]. По ее мнению, смерть одного из супругов является юридическим фактом, в силу которого имущество пережившего супруга переходит в наследственную массу наследодателя и подчиняется нормам о наследовании [4], т.е. наследование возможно после живущего? В заключение автор приходит к выводу, что «применение норм о совместных завещаниях невозможно до внесения в закон изменений, содержащих ясный ответ на поставленный вопрос» [4].

Резюмируя проведенное исследование, можно отметить, что Казахстан и Россия в основном имеют общие подходы к регулированию правовых вопросов наследования по завещанию в целом и форм завещания в частности. Вместе с тем выявлен и ряд отличий.

Так наследственное законодательство Российской Федерации допускает составление завещания в простой письменной форме в силу сложившихся чрезвычайных обстоятельств, явно угрожающих жизни гражданина, и нет возможности обратиться к нотариусу. При этом российский законодатель предъявляет ряд императивных требования, таких как: 1) угроза; 2) присутствие двух свидетелей; 3) невозможность совершить завещание в предусмотренных законодательством РФ формах (п.1 ст. 1129 ГК РФ); 4) собственноручно написанное и подписанное завещание. Также запрещено под страхом недействительности заключать совместные завещания супругов в чрезвычайных обстоятельствах.

Однако данная форма по мнению российских исследователей не нашла широкого применения в связи с рядом сложных для выполнения требования законодателя.

Устная форма завещательного распоряжения, применяемая в некоторых странах мира неизвестна казахстанскому законодательству и большинству стран СНГ. Это связано с таким весомым аргументом, как сложность в установлении подлинной воли завещателя, так и в том, а имела ли она место вообще [8, с.41].

«Революционная новелла для российского наследственного права допускающая возможность любым образом определить судьбу имущества супругов на случай смерти одного из них» [4] вступила в действие на территории РФ с 1 июня 2019 года, и применяется в Украине с 2004 года. Применение на практике данной нормы в Украине затруднительно, поскольку отсутствует правовая регламентация порядка перехода права собственности в нормативно-правовых актах Украины [13].

Что же касается Российской Федерации, то позитивным моментом принятия данной нормы является возможность снижения количества семейных конфликтов в ситуациях когда наследниками оказываются дети от предыдущих браков, однако нотариусы обеспокоены возможными проблемами с практической точки зрения: что произойдет с титулом в случае смерти первого супруга; вопрос обязательной доли [14].

С распространением COVID-19 во многих странах трансформировалась экономическая и социальная жизнь что привело к внедрению цифровых технологий в различные сферы жизни, что способствует ускоренному реформированию гражданского законодательства, и как следствие, формы завещаний претерпевают все большую степень трансформации. Одной из возможностей составления завещания в момент внезапного заболевания и резкого ухудшения здоровья гражданина либо наступления чрезвычайных обстоятельств в жизни гражданина, когда невозможно составить завещание в нотариально заверенной форме, с нашей точки зрения, является составление завещания устно в формате видеозаписи с использованием цифровых технологий. Эта же форма применима и при составлении секретного завещания гражданами неспособными самостоятельно оформить свою волю в силу тяжкого заболевания, инвалидности, плохого зрения, неграмотности и других физических недостатков.

Интересным представляется рекомендация Модельного закона о наследовании странам участницам СНГ, о введении в национальное законодательство следующих новелл: составлять завещание в простой письменной форме; нотариально удостоверить завещание только по усмотрению завещателя; завещания граждан с ограниченными возможностями; единообразное понятие тайного завещания [3].

Проведенный нами сравнительно-правовой анализ наследственного законодательства Республики Казахстан и Российской Федерации позволяет констатировать, что на сегодняшний день гражданам предоставлен большой выбор форм завещания для более эффективного управления своим имуществом и, тем не менее, нотариально удостоверенное завещание продолжает оставаться самой востребованной формой у граждан разных стран.

Список литературы:

1. Казанцева Е.А. Теория наследственного и причастных к нему правоотношений по гражданскому праву Российской Федерации: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03 – «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / Е.А. Казанцева. – Томск, 2015. – 46 с.
2. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029#pos=3;-44.
3. Постановление Межпарламентской Ассамблеи государств – участников Содружества Независимых Государств от 19 апреля 2019 года № 49-6 «О модельном законе «О праве наследования» // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36208295.
4. Рассказова Н.Ю. Основные понятия наследственного права в свете Модельного закона МПА СНГ «О праве наследования» и Гражданских кодексов Казахстана и России // Гражданское законодательство. Статьи. Комментарии. Практика. Выпуск 59. / Под ред. А.Г. Диденко, Г.Ж. Койайдаровой. – Алматы: Адвокатская контора McGreen&partners, 2020. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38885362.
5. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409-І // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1013880.
6. Гражданский кодекс Российской Федерации (Часть третья). // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34154/
7. Свиридова Е.А. Отдельные аспекты института недействительности завещаний в гражданском праве России и Белоруссии // Вестник Московского государственного областного университета. (Серия Юриспруденция). - 2018. - №3. – С. 161 – 168. // <https://cyberleninka.ru/article/n/otdelnye-aspekty-instituta-nedeystvitelnosti-zaveschaniy-v-grazhdanskom-prave-rossii-i-belorussii>
8. Андропова Т.В. Устная форма завещания и перспектива использования современных информационных технологий при составлении завещания // Закон и жизнь. – 2018. – Т. 2, № 3. - С. 35-46. // <https://cyberleninka.ru/article/n/ustnaya-forma-zaveschaniya-i-perspektiva-ispolzovaniya-sovremennyh-informatsionnyh-tehnologiy-pri-sostavlenii-zaveschaniya>

9. Попова Ю.А., Федорова И.В. Завещание в чрезвычайных обстоятельствах: вопросы теории и практики // Научный журнал КубГАУ. – 2015.- №109(05). // <https://cyberleninka.ru/article/n/zaveschanie-v-chrezvychaynyh-obstoyatelstvah-voprosy-teorii-i-praktiki>

10. Бабаджанян Е.Л., Кутенко Л.Ф., Аменова Е.А. Завещание и его формы по законодательству Республики Казахстан и зарубежных стран // Актуальные проблемы экономики и права. - 2014. - № 2(30). - С. 141–146. // <https://cyberleninka.ru/article/n/zaveschanie-i-ego-formy-po-zakonodatelstvu-respubliki-kazahstan-i-zarubezhnyh-stran>

11. Закон «О наследовании» в Эстонии от 17 января 2008 года. // <https://www.juristaitab.ee/ru/zakonodatelstvo/zakon-o-nasledovanii>

12. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. - Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – Москва: Азбуковик, 1999. – 944 с.

13. Голубева Т.Ю., Афанасьев М.А. Новеллы наследства: совершение супругами совместных завещаний // Наследственное право. - 2019. - №2. – С.18-21. // <https://urfac.ru/?p=2598>

14. Совместные завещания супругов, составленные в соответствии с законодательством Украины // <https://sevnotariat.ru/>

15. Воробьева Е.П. Закрытое завещание: проблемы нотариальной практики. //International Journal of Professional Science. 2018. - №3. – С. 10-13. // <http://scipro.ru/article/05-03-2018>

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Нукушева Айгуль Ашимовна

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖӘНЕ РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫНА СӘЙКЕС ӨСИЕТ НЫСАНЫ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕ БОЙЫНША: САЛЫСТЫРМАЛЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

Азаматтық мәмілелер арасында өсиет адам қайтыс болған жағдайда мүліктің тағдырын анықтауға мүмкіндік беретіндігіне байланысты ерекше орын алады, сонымен қатар оның тірі кезінде және оның өмірінде жинақталған материалдық байлықты сақтауды болжайды. өзінің барлық мүлкін немесе оның бір бөлігін бір немесе бірнеше адамға кіру кезінде және заң бойынша мұрагерлер тізіміне кірмеген жағдайда беру мүмкіндігі, сондай-ақ заңды тұлғалар мен мемлекет. Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының қолданыстағы заңнамасын талдау негізінде автор бүгінгі күні азаматтарға мүлкін тиімді басқару үшін ерік-жігердің кең нысандары ұсынылған және дегенмен, нотариат куәландырған деген қорытындыға келеді. әр түрлі елдердің азаматтары арасында ең танымал түрі болып қала береді.

Тірек сөздер: мұрагерлік құқық, өсиет, өсиет нысаны, нотариаттық өсиет, жабық өсиет, құпия өсиет, ерлі-зайыптылардың бірлескен өсиеті, төтенше өсиет, өсиеттің электрондық нысаны.

Nukusheva Aigul

Karaganda State University named after academician E.A.Buketov

Karaganda, Republic of Kazakhstan

ON THE QUESTION OF THE FORM OF A WILL UNDER THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE RUSSIAN FEDERATION: COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

A will occupies a special place among civil law transactions, since it is an opportunity to determine the fate of property in the event of a person's death, and also involves the preservation of material goods accumulated during his life and the ability to transfer all or part of his property to one or more persons, both included and not included in the circle of heirs by law, as well as legal entities and the state. Based on the analysis of the current legislation of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation, the author comes to the conclusion that today citizens are provided with a large selection of forms of wills for more effective management of their property, and, nevertheless, a notarized will continues to be the most popular form among citizens of different countries.

Keywords: inheritance law, testament, form of testament, notarial testament, closed testament, secret testament, joint testament of spouses, emergency testament, electronic form of testament.

List of references:

1. Kazantseva E.A. Theory of hereditary and involved legal relations in civil law of the Russian Federation: author. dis. ... dot. jurid Sciences: 12.00.03 – «Civil law; entrepreneurial law; family law; International Private Law» / E.A. Kazantseva. - Tomsk, 2015. - 46 s.

2. Constitution of the Republic of Kazakhstan dated August 30, 1995. // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1005029#pos=3;-44.

3. Resolution of the Inter-Parliamentary Assembly of States Parties to the Commonwealth of Independent States dated April 19, 2019 No. 49-6 «On the model law» On the right of inheritance // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=36208295.

4. Ratary N.Yu. The basic concepts of the hereditary right in the light of the model law of the IPA CIS «On the right of inheritance» and civil codes of Kazakhstan and Russia // Civil law. Articles. Comments. Practice. Issue 59. / Ed. A.G. Didenko, G.Zh. Koydarova. - Almaty: Law Office McGreen & Partners, 2020. // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38885362.

5. Civil Code of the Republic of Kazakhstan (special part) of July 1, 1999 No. 409-I // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1013880.

6. Civil Code of the Russian Federation (third part). // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_law_34154/

7. Sviridova E.A. Separate aspects of the Institute of Invalidation of Extensions in the Civil Law of Russia and Belarus // Bulletin of the Moscow State Regional University. (Series jurisprudence). - 2018. - №3. - P. 161 - 168. // <https://cyberleninka.ru/article/n/otdelnye-aspekty-instituta-nedeystvitelnosti-zaveschaniy-v-grazhdanskom-prave-rossii-i-belorussii>

8. Andropova T.V. The oral form of the will and the prospect of using modern information technologies in drawing up a will // Law and Life. - 2018. - Т. 2, No. 3. - P. 35-46. // <https://cyberleninka.ru/article/n/ustnaya-forma-zaveschaniya-ispektiva-ispolzovaniya-sovremennyh-informatsionnyh-tehnologiy-pri-sostavlenii-zaveschaniya>

9. Popova Yu.A., Fedorova I.V. Extraordinary Testament: Questions of Theory and Practice // Scientific Journal KubgAU. - 2015.- №109 (05). // <https://cyberleninka.ru/article/n/zaveschaniye-v-chreconvychaynyh-chrezvychaynyh-obstoyatelstvakh-voprosy-teorii-i-praktiki>.

10. Babadzhanyan E.L., Kutenko L.F., Amenova E.A. Testament and its forms under the legislation of the Republic of Kazakhstan and foreign countries // Actual problems of the economy and law. - 2014. - № 2 (30). - P. 141-146. // <https://cyberleninka.ru/article/n/zaveschaniye-i-guo-formy-po-zakonodatelstvu-zakonodatelstvu-respubliki-kazahstan-i-zarubezhnyh-stran>

11. Law «On Inheritance» in Estonia of January 17, 2008. // <https://www.juristaitab.ee/ruzakonodatelstvo/zakononasledovani>.

12. Ozhegov S.I., Swedov N.Yu. Explanatory dictionary of the Russian language: 80,000 words and phraseological terms. - The Russian Academy of Sciences. Institute of Russian Language. V.V. Vinogradov. - 4th ed., Augmented. - Moscow: Azbukovik, 1999. - 944 p.

13. Golubva T.Yu., Afanasyev MA Legs of the inheritance: the execution of joint wills of joint wills // Hereditary law. - 2019. - №2. - p.18-21. // <https://urfac.ru/?p=2598>.

14. Joint Tanners of Spouses, compiled in accordance with the legislation of Ukraine // <https://sevnotariat.ru/>

15. Vorobyva E.P. Closed testament//International Journal of Professional Science. 2018. - №3. – С. 10-13. // <http://scipro.ru/article/05-03-2018>

УДК 347
МРНТИ 10.17.01

Пьянкова Алина Евгеньевна

alinapyankova@mail.ru

**КГБ ПОУ «Алтайский промышленно-экономический колледж»
Барнаул, Российская Федерация**

ЗАЩИТА ПРАВ И ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ СУБЪЕКТОВ МСП ПРИ ПОЛУЧЕНИИ ИМУЩЕСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ

В статье поднимаются актуальные вопросы, связанные с защитой прав и законных интересов субъектов МСП при получении имущественной поддержки. Благоприятное существование МСП связано в первую очередь с поддержкой государства. Она заключается в финансовой имущественной, информационной и консультационной поддержки и помощи. Но наиболее проблемной и актуальной, по нашему мнению, является именно имущественная сфера. Поэтому анализ посвящен именно имущественной поддержке. Сложившаяся система государственной поддержки развития МСП не способна переломить негативных тенденций как в целом по стране, так и в отдельных регионах, поскольку внутренне ориентирована на предпринимательский сектор, проблемы которого обусловлены общеэкономическими пробелами – налоговой системой, структурой экономики, собственности, платежеспособностью населения, низкой инновационностью и др. Необходимо изменение инфраструктуры поддержки МСП и расширение прямой поддержки реального сектора.

Ключевые слова: защита прав, имущественная поддержка, законные интересы, малое и среднее предпринимательство.

В последнее десятилетие стали активно поднимать вопрос, связанный с развитием и поддержки малого и среднего предпринимательства (далее МСП). Актуальность темы исследования обусловлена

в первую очередь значимостью субъектов МСП в социальной сфере и в развитии современной экономики России. Решение назревших социальных проблем в большинстве своем будет определяться скоростью развития МСП [1; 114-117]. Важным является государственная поддержка, а именно доступность государственных программ не только на федеральном уровне, но и на региональном и муниципальном.

В современном мире МСП важен для развития социально-экономической составляющей любого государства. С помощью малого и среднего предпринимательства формируется здоровая конкурентная среда, самозанятость населения, а также стабильность налоговых поступлений. Малый бизнес обладает большей способностью к нововведениям, использования современных технических решений по сравнению с крупными корпорациями. В последнее время можно видеть тенденцию спада экономики России. Этому способствуют вновь вводимые экономические санкции, низкие цены на экспортируемые энергоресурсы, обесценивание национальной валюты, мировой кризис, вызванный пандемией вируса COVID-19. Именно развитие МСП может стать основополагающим решением для становления экономики страны. Оно призвано решить такие злободневные и болезненные вопросы, как увеличение занятости населения и создание новых рабочих мест, рост числа экономически активного населения, увеличения налоговых поступлений в бюджеты, прежде всего муниципальные и региональные. В мировой экономике существует общепризнанный факт, чем стабильнее положение малого и среднего предпринимательства, тем крепче экономика и меньше безработица. Ведь в государствах с развитой и устойчивой экономикой на долю МСП приходится до двух третей от объема ВВП, что превышает долю крупных корпораций.

В 2007 году был принят Федеральный закон «О развитии малого и среднего предпринимательства в Российской Федерации», регулирующий указанные отношения. Естественно, за этот период времени в закон уже неоднократно вносились изменения, связано это с анализом законодательства в сфере МСП и выявлении пробелов регулирования общественных отношений в рассматриваемой сфере. Государство старается в последнее время уделять значительное внимание МСП. Именно вышеназванным Федеральным законом определяется, что органы государственной власти и органы местного самоуправления, осуществляют имущественную поддержку, которая выражена в передаче в пользование и владение муниципального или государственно имущества.

Любой бизнес начинается с бизнес-идеи, однако ни одно предпринимательство, на малое, ни среднее, невозможно реализовать без материального обеспечения. Но зачастую далеко не все МСП имеют в собственности все необходимое имущество, на базе которого можно было реализовать задуманную бизнес идею.

МСП занимает очень важное место в экономическом, социальном, политическом пространстве. За счет МСП государство способно решить многие вопросы, поэтому поддержка с государственной стороны вполне понятна естественна. В послании Федеральному Собранию, глава государства отметил, что необходимо отбросить все то, что может негативно отразить и сдерживать инициативу бизнеса. Тем самым президент, «дал зеленый свет» развитию МСП, а государственным органам и органам местного самоуправления направления в сфере оказания максимальной поддержки предпринимательству.

Через год после принятия основного нормативного акта, регулирующего вопросы МСП, был принят Федеральный закон № 150-ФЗ, который связан с вопросами отчуждения имущества. Однако на сегодняшний день можно отметить, что существующей нормативной базы недостаточно для высокого темпа роста МСП. В нормативной базе, на сегодняшний день отсутствуют нормы регулирующие вопросы правового статуса относительно органов, которые осуществляют имущественную поддержку субъектам МСП. Это обстоятельство создает благоприятную почву для совершения коррупционных преступлений.

Последние изменения на политическом и экономическом пространстве, вызванные экономическим кризисом, создают конкурентоспособный, собственный рынок. Этому поспособствовала поддержка со стороны государства. Такая поддержка решает различные вопросы экономики, например, импортозамещение. Но существующие на сегодняшний день меры поддержки не способны в краткосрочный период решить все вопросы экономики. Для того, чтобы МСП достигло уровня, как в зарубежных государствах, необходимо не одно десятилетие.

Для начала необходимо разобраться, что под собой подразумевает имущественная поддержка МСП. Она выражена в том, что имущество, находящееся в собственности государства или муниципалитета, передается во владение и пользование.

В настоящее время не смотря на наличие современных инструментов за государственной поддержкой обращаются не более 1% малых и средних предприятий. Это обусловлено в первую очередь тем, что выделяется ограниченное количество государственных ресурсов [2, 254-259]. Другой причиной является не стабильность экономической обстановки, что приводит к сложности принятия решения и риска невозврата всей государственной помощи, т.к. главным условием предоставления государственной поддержки бизнесу является результативность выделенных средств [3, 24-31]. Национальный проект «Малое и среднее предпринимательство и поддержка индивидуальной предпринимательской инициативы» направлен на увеличение доли малого и среднего бизнеса. Однако, при реализации национального проекта необходимо коренным образом пересмотреть подход к системе поддержки бизнеса. Без пересмотра базисных установок некоторые программы государственной поддержки могут не достичь своих целевых ориентиров [4, 501-512]. Одним из направлений решений заявленных проблем является имущественная государственная поддержка МСП.

Среди мероприятий, направленных на достижение задач Национального проекта и Целевой модели по имущественной поддержке: обеспечение доступа субъектам МСП к имуществу регионов РФ и муниципальных образований с формированием реестра объектов и размещение его на тематическом сайте; совершенствование нормативно-правовой базы по регулированию имущественной поддержкой МСП; организация в субъектах РФ коллегиальных органов по осуществлению имущественной поддержки; реализация мероприятий по выявлению неиспользованного имущества в субъектах РФ и в муниципальных образованиях с целью передачи его МСП.

По результатам проведенного исследования можно отметить, что актуальными целями имущественной поддержки субъектов МСП являются:

- увеличение числа новых субъектов предпринимательства;
- вовлечение в имущественную поддержку МСП объектов недвижимого имущества, в т.ч. техническое состояние которых не представляет возможность передать их в аренду в обычном порядке (объекты, которые требуют ремонта и переустройства; незавершенное строительство; объекты культурного наследия (памятники истории и культуры); объекты, требующие приспособления для использования по целевому назначению.

Оказание имущественной поддержки является одним из способов управления государственным (муниципальным) имуществом. Условием эффективности управления имуществом является совершенствование порядка его учета и обеспечение информированности о нем неограниченного круга лиц, в том числе субъектов МСП.

По мнению экспертов и предпринимателей, увеличение объемов господдержки не решает проблемы МСП, развитие которого сдерживается высокими налогами, на фоне снижающихся доходов потребителей и спроса ставших чрезмерными, сложностью доступа к кредитным ресурсам, непрозрачностью мер господдержки, отсутствием единого финансово-кредитного центра поддержки, сложностью администрирования документов для заявок на получение поддержки и предоставления отчетности, отсутствием единых стандартов деятельности организаций, низкой инновационностью, недостаточностью информационно-аналитического обеспечения государственной политики в сфере развития МСП.

Таким образом, на основании выявленных проблем и предложений по улучшению имущественной поддержки МСП можно сделать заключение, что в каждом субъекте Российской Федерации и муниципальном образовании в целях оказания имущественной поддержки необходимо создать нормативную (правовую) базу:

В региональных проектах (муниципальных проектах или дорожных картах) установить показатели и мероприятия по имущественной поддержке;

В государственных и муниципальных программах (подпрограммах) установить преференции, позволяющие предоставлять имущество без проведения процедуры торгов субъектам МСП, самозанятым гражданам (или определенным категориям субъектов МСП, самозанятых граждан).

Принять:

Порядок формирования, ведения и обязательного опубликования перечня имущества

Порядок и условия предоставления в аренду имущества, включенного в перечень

Положение о деятельности коллегиального органа (рабочей группы) по имущественной поддержке

Утвердить:

Методику оценки эффективности использования имущества, в том числе закрепленного за предприятиями, учреждениями

Список литературы:

1. Федеральный закон от 24.07.2007 N 209-ФЗ (ред. от 30.12.2020) «О развитии малого и среднего предпринимательства в Российской Федерации» (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.01.2021) // Собрание законодательства РФ, 30.07.2007, N 31, ст. 4006.
2. Федеральный закон от 22.07.2008 N 159-ФЗ (ред. от 08.06.2020) «Об особенностях отчуждения недвижимого имущества, находящегося в государственной или в муниципальной собственности и арендуемого субъектами малого и среднего предпринимательства, и о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации» // Собрание законодательства РФ, 28.07.2008, N 30 (ч. 1), ст. 3615.
3. Бердышев А.В. О перспективах развития малого бизнеса в современных российских условиях // Научный журнал. – 2019. – No2. – С.23 – 27.
4. Морковкин Д.Е., Насонова И.Г. Проблемы и предложения по совершенствованию условий развития малого и среднего предпринимательства в г. Москве // Экономика города в период структурных преобразований: теория, методология, практика: материалы IV Международной научно-практической конференции. Под редакцией Ю.С. Руденко, М.Я. Парфеновой, Л.Г. Руденко. – 2017. – С. 254-259.
5. Никонорова А.В. Устойчивое развитие экономических субъектов как результат реализации ответственной социальной политики // Проблемы устойчивого развития российских регионов: материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием ФГБОУ ВО «Тюменский государственный нефтегазовый университет». – 2014. – С. 114-117.
6. Тумин В.М., Костромин П.А., Петросян М.А. Перспективы использования электронных торговых площадок для малого и среднего бизнеса // В сборнике: Актуальные проблемы современного общества и пути их решения в условиях перехода к цифровой экономике Материалы XIV международной научной конференции: в 4-х частях. Под редакцией А.В. Семенова, Н.Г. Малышева, Ю.С. Руденко. – 2018. – С. 501-512.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Пьянкова Алина Евгеньевна
Алтай өндірістік-экономикалық колледжі
Барнаул, Ресей Федерациясы

МҮЛІКТІК ҚОЛДАУ АЛҒАН КЕЗДЕ ШОБ СУБЪЕКТІЛЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН ЗАҢДЫ МҮДДЕЛЕРІН ҚОРҒАУ

Мақала мүліктік қолдау туралы шағын және орта бизнестің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауға байланысты өзекті мәселелерді көтереді. ШОБ-тің қолайлы болуы, ең алдымен, мемлекеттің қолдауымен байланысты. Ол қаржылық меншікке, ақпараттық және кеңес беруді қолдауға және көмек көрсетеді. Бірақ ең проблемалы және өзекті, біздің ойымызша, меншік саласы. Сондықтан, талдау дәл мүліктік қолдауға арналған. Шағын және орта бизнесті дамытудың қазіргі жүйесі елдегі де, жекелеген аймақтарда да, кейбір аймақтарда да теріс үрдістерді кері қайтаруға қабілетті емес, өйткені олар кәсіпкерлік секторға бағытталған, олар жалпы экономикалық оқалықтарға байланысты - салық жүйесі, Экономика, мүлік, төлем қабілеттілігі, төлем қабілеттілігі, төмен инновациялар және доктор, ШОБ қолдау инфрақұрылымын өзгерту және нақты секторға тікелей қолдау көрсету қажет.

Тірек сөздер: құқықтарды қорғау, мүліктік қолдау, заңды мүдделер, шағын және орта кәсіпкерлік.

Ryankova Alina
Altai Industrial and Economic College
Barnaul, Russian Federation

PROTECTION OF THE RIGHTS AND LEGITIMATE INTERESTS OF SMES SUBJECTS UPON RECEIPT OF PROPERTY SUPPORT

The article rises topical issues related to the protection of the rights and legitimate interests of SMEs in the receipt of property support. The favorable existence of SMEs is primarily connected with the support of the state. It lies in financial property, information and consulting support and help. But the most problematic and relevant, in our opinion, is the property sphere. Therefore, the analysis is devoted to precisely property support. The current system of state support for the development of SMEs is not able to reverse negative trends both in the country and in certain regions, since internally focused on the entrepreneurial sector, the problems of which are due to general economic gaps - the tax system, the structure of the economy, property, the solvency, low innovation and Dr. It is necessary to change the SME support infrastructure and expanding direct support for the real sector.

Key words: protection of rights, property support, legitimate interests, small and secondary entrepreneurship.

List of references:

1. Federal Law of 24.07.2007 N 209-FZ (ed. From 30.12.2020) «On the development of small and medium-sized businesses in the Russian Federation» (with change and extra., Introductionful from 01/01/2021) // Meeting of the legislation of the Russian Federation, 30.07.2007, N 31, Art. 4006.

2. Federal Law of July 22, 2008 N 159-FZ (ed. From 08.06.2020) «On the peculiarities of alienation of immovable property, which is in state or municipal property and leased by small and medium-sized businesses, and on amending certain legislative acts Russian Federation» // Meeting of the legislation of the Russian Federation, 28.07.2008, N 30 (Part 1), Art. 3615.

3. Berdyshev AV On the prospects for the development of small businesses in modern Russian conditions // Scientific Journal. - 2019. - NO2. - p.23 - 27.

4. Morovkin D.E., Nononova I.G. Problems and suggestions for improving the conditions for the development of small and medium-sized businesses in Moscow // The economy of the city in the period of structural transformations: theory, methodology, practice: materials of the IV International Scientific and Practical Conference. Edited by Yu.S. Rudenko, M.Ya. Parfenova, L.G. Rudenko. - 2017. - P. 254-259.

5. Nikonorova A.V. Sustainable development of economic entities as a result of the implementation of the responsible social policy // Problems of sustainable development of Russian regions: Materials of the All-Russian Scientific and Practical Conference with the International Participation of FGBOU in Tyumen State Oil and Gas University. - 2014. - P. 114-117.

6. Tumin V.M., Kostromin P.A., Petrosyan M.A. Prospects for the use of electronic trading platforms for small and medium-sized businesses // In the collection: the current problems of modern society and the ways to solve them in the context of the transition to a digital economy, the materials of the XIV International Scientific Conference: in 4-parts. Edited by A.V.Semenova, N.G. Malysheva, Yu.S. Rudenko. - 2018. - P. 501-512.

ӘОК 343.2

ҒТАХР 10.81.91

Мұқаметжан Бағашар

bagashar20@mail.ru

**«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

ҚЫТАЙ ХАЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАЛАРЫНДАҒЫ ҰРЛЫҚ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалаға Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасының қылмыстық кодекстерінде көрініс тапқан ұрлық қылмысы, оған тағайындалатын жаза түрлері арқау етіледі. Сондай-ақ онда жазаның жеке категория ретіндегі мән-мағынасына, қылмыстың ұрлық мөлшеріне қарай жаза тағайындау бойынша талдау жасалады.

Тірек сөздер: Қытай Халық Республикасы, Қазақстан Республикасы, қылмыс, ұрлық, қылмыстық кодекс, бап, сот, прокуратура, заң, жаза, т.б.

Қазақстан Республикасында соңғы жылдар бойындағы саяси-экономикалық саладағы тұрақсыздық, реформалардың толық күйде жүргізілмеуі, қоғамдағы әлеуметтік шиеленістің өршуі, идеологияның толыққанды болмауы, адамдық, моральдық құндылықтардың төмендеуі, осының бәрі де қылмыстың жасалуына түрткі болатын кедейлік субмәдениетті қалыптастыруда. Осы кедейлік субмәдениет қазіргі кезеңде елімізде криминогендік ахуалының күрделенгендігін айғақтайтын негізгі факторлардың біріне айналып отыр. Бұдан өзге фактордың бірі – жалпы қылмыстылықтың криминалдық кәсібилікпен етене тығыз байланысып жатқандығы. Ал криминалдық кәсібиліктің түп негізін кәсіби қылмыскерлер құрады. Олар қылмысты әбден тұрақтанған арнаулы қызмет түріне айналдырды. Кезінде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы Жолдауында мемлекеттің тәртіпсіздікке мүлдем төзбеушілік принципі ұстануға тиістігін айта келіп: «Біз ең ұсақ құқық бұзушылықпен, бұзақылықпен, мәдениетсіздікпен ымыраға келмеуіміз керек, өйткені осының өзі қоғам тыныштығын бұзады, өмірдің сапасына селкеу түсіреді. Тәртіпсіздік пен бетімен кетушілікті сезіну одан да елеулі қылмыстарға жол ашады. Ұсақ құқық бұзушылыққа төзбеу ахуалы – қоғамдық тәртіпті нығайтуға, қылмыспен күреске бастайтын маңызды кадам», - деп, ескерткен болатын [1].

Біз сөз етіп отырған тұлғаға қарсы қылмыста жеке меншікке қарсы қимыл-әрекеттер тән, бұл тарихи қалыптасқан ақиқат, оларды сөз еткенде жалпы қылмыстық пайдакүнемдік қылмыстар туралы ойда тұрады. Оның үстіне олардың 90%-н қылмыстың бес түрі құрайды – ұрлық, тонау, қарақшылық, қорқытып алушылық және алаяқтық, ал Қазақстан үшін бұл қылмыстар шоғырына мал ұрлаушылық қылмысын да жатқызуға болар еді.

Осы тұрғыдан келгенде, меншікке қарсы қылмыстардың ішінде ең көп тарағаны әрі қоғамға едәуір қауіп төндіретіні - ұрлық екендігі сөзсіз. Әр мемлекеттегі осы бағытта қабылданған заңнамалар қоғамның ішкі-сыртқы тәртібін әрі жеке және заңды тұлғалардың мүліктік меншігінің қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Басқаша айтқанда, әр елдің қылмысқа қарсы саясаты мен қылмыс саласындағы заңнамасында тұлғалардың мүліктік меншік құқығы заң арқылы қорғалуы тиіс.

Мемлекеттің тұрақтылығы халықтың алаңсыз тұрмыс кешіруді шынайы сезінулерімен өлшенеді десек, Қытай Халық Республикасында (бұдан әрі - ҚХР) қылмыстылықтан қауіпсіздіктің жоғары болуын қазіргі таңда әлемнің барша елдері мойындайды. Бұл мемлекет саяси-экономикалық тұрғыдан қалыпты дамып, дамыған озық елдердің алдыңғы легінде келеді. ҚХР-ның қоғамдық қауіпсіздік органдарының статистикалық мәліметтеріне жүгінсек, 2017 жылғы қозғалған түрлі қылмыстық істердің саны – 5 482 570 болса, 2016 жылғы бұл көрсеткіш - 9 449 63 құраған, бұның ішінде біз сөз етіп отырған ұрлық қылмысы – 2 151 885 рет жасалған екен. Егер бұны адам басына шақсақ, әрбір он мың адамның 15.5% адам ұрлық жасаған болып шығады. Оның үстіне айта кетерлік жайт, ҚХР-нда тұлғаға қарсы пайдакүнемдік қылмыстар, соның ішінде жалдап кісі өлтіру, рәкет пен рейдер іспетті меншіктегі мүлікті қорқытып алушылық түрлері, сондай-ақ компьютерлік бағдарламаларды қолдану арқылы (хакерлік) алаяқтық секілді бір қатар кәсібиленген қылмыстың жаңа түрлері өте-мөте аз ұшырайды. Адам саны жағынан бір миллиард төрт жүз миллионды құрайтын мемлекет биігінен алып қарағанда, бұл үлкен көрсеткіш. Ал бұл Қытай елінде қылмыстың саны ең төмен деңгейде дегенді білдіреді. 2019 жылғы халықаралық саралауда дүниежүзі бойынша қылмыстылығы төмен мемлекет ретінде екінші орында тұрғандығы осыны айғақтаса керек [2]. Демек, бұдан Қытай елі кез келген қылмыстық құқық бұзушылыққа қарсы ымырасыз күрес жүргізіп, ізгілік танытпай, қатаң жазалап, ауыр қылмысқа өлім жазасын тағайындап, қылмыстық құқық бұзушылықпен қатаң күреске шыққандығын анық байқай аламыз. Осыдан болар еуропа елдерінің саясаткерлер-мамандары Қытай мемлекетінің өлім жазасына кесу, адамның ар-ождан, еріктік бостандығына қайшы келуін оң қабылдамаса да, кейбір қылмыстарға тағайындалатын өлім жазасын күшінде қалдыруын құптап отыр.

Дерекке жүгінсек, 1973 жылы Қытай мемлекеті 68 қылмыс түріне өлім жазасын тағайындаған екен, әлемдік қауымдастықтың ұсыныстар жасауымен олар қысқарып, 55 қылмыс түріне тұрақтанған болатын. 2011 жылы тағы да 13 қылмыс түріне өлім жазасын қысқартты. Осылайша қазіргі күні өлім жазасы тағайындалатын 46 қылмыс түрі бар. Қазіргі кезде ҚХР әлемдегі өлім жазасы тағайындалатын қылмыс саны ең көп мемлекеттің қатарына жатады [2].

Алайда ҚХР өзіндік төлтума заңының үстемдік етуіне баса мән беріп, ұзақ жылдан бері заң-түзім саласын мықты қолда ұстап, заң алдында барлық адамдардың тең болуын, шығарылған заңдық үкімнің әділ орындауын, сол орындалуының қадағалануын қатаң тиянақтандырып келеді. Сыбайлас жемқорлыққа және басқа да мемлекет тұрақтылығы мен халық мүддесіне тікелей әсері бар қылмыстарға әсте рақымшылдық, ізгілік танытпай қатаң жазалатын бағыт ұстанатынын түсінуге болатындай. Сонымен бірге Қытай елі халықаралық аренада түрлі мемлекеттермен қылмыстық заң аясындағы өзара ынтымақтастықты күшейтіп, шетелге қашып, мемлекет қазынасын жымқырған шенділерді, түрлі экономикалық қылмыстыларды қатаң жазаланып отыратыны әмбеге аян.

2021-жылы қараша айының 14-күні Қытай мемлекетінің астанасы Бейжинде ҚХР Коммунистік партиясы саяси бюросының кеңейтілген отырсы болып өтті, онда мемлекет басшысы бүкіл қытай халқына мемлекеттік саясатты заңдық негізде ғана жүзеге асыру туралы стратегиялық шешімін жариялады [3].

Біз бұл мақаламызда ұрлық қылмысы үшін жаза тағайындау мәселесін де назардан тыс қалдырғымыз келмейді. Қылмыстық жаза негізінен мемлекеттік күштеу шараларының бірі болып табылады және ол мемлекеттің қылмыстық құқық бұзушылықпен қарсы күрес жүргізу құралдарының бірі ретінде қолданылады. Мемлекет қылмыстық құқық бұзушылықпен қарсы күрес жүргізуде әр түрлі ұйымдастырушылық, тәрбиелік, экономикалық, рухани шаралардың барлық түрін кеңінен қолданады, сөйтіп қылмыстық құқық бұзушылықтан сақтандыру мәселелеріне ерекше назар аударады. Сондықтан да біздің тәуелсіз Қазақстан Республикасында қылмыстық құқық бұзушылыққа қарсы күресте қылмыстық жазаны қолдануды ең басты күрес тәсілі деп саналмайды, бұл құбылысқа қарсы күресте шешуші мәселелер жоғарыда аталып өткен экономикалық, ұйымдастырушылық, тәрбиелік, қоғам мүшелелерінің белсенделігі, олардың құқықтық сана сезімін жетілдіру арқылы жүзеге асырады. Осы негізде қылмыстық құқық бұзушылық үшін шара мемлекеттік күштеу шарасы ретінде тек арнаулы, заңда көрсетілген жағдайда ғана жүзеге асырылады. Қылмыстық құқық бұзушылық істеген адамдарға мұндай шараны қолдану мемлекеттің атқаратын функцияларының бірі

ретінде қарастырылады. Әсіресе ауыр, аса ауыр қылмыстық құқық бұзушылық жасағандарға мұндай шараларды қолдану мемлекеттің міндеті болып табылады. Мемлекеттің күштеу шаралары сан алуан. Оларға тек қылмыстық құқықтық шаралар емес, азаматтық, әкімшілік, тәртіптік шаралар да жатады. Қылмыстық шараның мемлекеттік күштеу шарасы ретінде қылмыстық заңмен ғана белгіленеді де өзіне тән ерекшеліктері болады.

Сонымен жаза - бұл жасалған қылмыстық құқық бұзушылыққа мемлекеттің ең өткір реакциясы, сондықтан осы қылмыстық құқық институты қылмыс ұғымымен бірге арнайы әдебиетте егжей-тегжейлі қаралды. Көптеген әдебиеттерде ТМД мен Балтық жағалауы мемлекеттерінің қылмыстық кодекстерімен жазаның мәні мен мазмұнына заңнамалық анықтама беріліп, іс жүзінде барлық жерде дефинициялар сәйкес келеді.

Жазаның тиімділігін анықтау үшін, ең алдымен, жазаның қандай мақсаттарды көздейетіні туралы мәселені шешу қажет.

Жаза мақсатын анықтау - қылмыстық құқықтың ең қағидатты мәселелерінің бірі. Оның шешіміне құқықтың осы саласының көптеген институттарын құру ғана емес, сонымен қатар қылмыстық заңнаманың өзін мақсатты қолданумен де байланысты. Жаза мақсаттарын тұжырымдау - қылмыстық саясаттың маңызды мәселесі. Дәл осы қылмыстық құғын - сүргіннің не үшін қолданылатыны, қылмысқа қарсы күрес әдістеріне және қылмыскерге қатысты мемлекеттік саясат көрініс табады. Сондықтан мемлекеттің жазалаудың алдында қандай мақсаттар қойылатыны және осыған байланысты олар қылмыстық заңнаманың өзінде тұжырымдалатыны анық көрінеді [4, 86].

Жаза жүйесінің пайда болуы мен дамуы әлеуметтік-саяси сипаттағы неғұрлым маңызды үрдістермен және процестермен айқындалады. Бұл ретте қоғамдық құқықтық сананың жай-күйі қылмыстық-құқықтық заңнаманың және оны бұзғаны үшін көзделген санкциялардың мәні мен мазмұнын тікелей айқындайды. Нақты әлеуметтік жағдайлардың өзгеруі жаңа жазалар тудыруға, бұрын қолданылған олардың күшін жоюға негіз болады. Жаза жүйесі жүйеленген қылмыстық заңнамада ғана орын алуы мүмкін екенін атап өткен жөн. Демек, жазалау жүйесінің пайда болуы туралы айтқанда, ең алдымен оны қылмыстық-құқықтық нормалардың кодификациясымен байланыстыру керек.

Қылмыстық құқық теориясында жаза мақсаты деп - қылмыс жасауға кінәлі адамдарға қылмыстық жаза қолдана отырып, заң шығарушы ұмтылатын әлеуметтік нәтиже түсініледі. Осы тұрғыдан келгенде Қытай елінің заңмасында ұрлықтың үш түрі бойынша жаза тағайындау қарастырылған. ҚХР-ның қылмыстық кодексінің 264-бабына сәйкес, ұсақ-түйек, яғни болмашы мөлшерде жасалған, бөтеннің мүлкін ұрлау үшін - үш жылдан төмен мерзімді бас бостандығынан айыруға, қысқа мерзімге қамауға алумен жазаланады, оның үстіне келтірілген залал үшін қосымша немесе дербес айып пұл салынады.

Орташа мөлшерде жасалған ұрлық үшін - үш жылдан жоғары, он жылдан төмен мерзімде бас бостандығынан айыруға жазаланып, қосымша айып пұл салынады.

Қылмыс мөлшері аса ірі немесе зияны аса ауыр болғандарға он жылдан аса бас бостандығынан айыру немесе өмір бойы бас бостандығынан айыруға жазаланады, оған мүлкі тәркіленуі тиіс деп белгілеген [3].

ҚХР Қылмыстық кодекстің 265-бабында ақпараттық жүйеге заңсыз кіру не ақпараттық-коммуникациялық желі бойынша берілетін ақпаратты өзгерту жолымен жасалған ұрлықтар қарастырылған. Ол бойынша жаза тағайындау белгіленген [3]. Ал Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 6-тарауы «Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар» аталады. Ұсақ-түйек жымқыру көрсетілген 187-бапта жаза былайша айқындалған: «Ұсақ-түйек жымқыру, яғни болмашы мөлшерде жасалған, бөтеннің мүлкін ұрлау, алаяқтық, иемденіп алу немесе талан-таражға салу, – бір жүз айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не бір жүз жиырма сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға не қырық бес тәулікке дейінгі мерзімге қамаққа алуға жазаланады.

Бірнеше рет жасалған ұсақ-түйек жымқыру – бес жүз айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не үш жүз сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға не тоқсан тәулікке дейінгі мерзімге қамаққа алуға жазаланады».

Қорыта айтқанда, бұрын-соңды Қытай Халық Республикасындағы заң кеңістігіндегі заңнамалар ұстынына жүргізілген ғылыми-зерттеулер жоқтың қасы. Бар болса да некен-саяқ. Бұл мақалада қылмыстылықтың бір ғана ұрлық мәселесін сөз ету арқылы көрші елдің қылмыс саласындағы заңнамасын қаузауға ұмтылды. Осы бағытта бір ескерерлігі, қытай елінде ұрлық үшін айыппұл қосымша жаза ретінде қарастырылады. Бұл мәселе алдағы уақытта ғылыми тезге салуды қажет етеін құбылыс екенін айтқымыз келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., 14 желтоқсан 2012 жыл.

2. «ҚХР ның 2020ж мемлекеттік статистикалық органының мәліметі. www.spp.gov.cn.

3. 《中华人民共和国刑法》发文字号：主席令13届第66号.发布日期：2020年12月26日.

执行日期2021年3月1日

4. Чучаев А.И. Кеңес қылмыстық құқықтағы жазалау мақсаттары. – Мәскеу: ВЮЗИ, 1989.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Мукаметжан Багашар

Частное учреждение «Академии «Bolashaq»

Қарағанда, Республика Қазақстан

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ХИЩЕНИЯ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВАХ КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ И РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В статье рассматриваются вопросы преступления в виде кражи, которое нашли отражение в уголовных кодексах Китайской Народной Республики и Республики Казахстан, и виды налагаемых на него санкций. Также авторами анализируется значение и наложение наказания как отдельной категории.

Ключевые слова: Китайская Народная Республика, Республика Казахстан, преступление, кража, уголовный кодекс, статья, суд, прокуратура, закон, наказание, т.д.

Mukametjay Bagashar

Private institution «Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan

SOME ISSUES OF EXTORTION IN THE LEGISLATION OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA AND THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The article considers the issues of crime in the form of theft, which we have reflected in the criminal codes of the People's Republic of China and the Republic of Kazakhstan, and the types of sanctions imposed on it. The authors also analyze the meaning and imposition of penalties as a separate category.

Keywords: People's Republic of China, Republic of Kazakhstan, crime, theft, criminal code, article, court, prosecutor's office, law, punishment, etc.

List of references:

1. Strategy «Kazakhstan-2050»: a new political direction of the established state // President of the Republic of Kazakhstan - N. Nazarbayev. A. Nazarbayev's Address to the People of Kazakhstan, Astana, December 14, 2012

2. Data of the State Statistics Committee of the People's Republic of China for 2020. www.spp.gov.cn.

3. 《中华人民共和国 刑法》发文字号：主席令13届第66号.发布日期：2020年12月26日.执行日期：2021年3月1日

4. Chuchaev AI The purpose of punishment in Soviet criminal law. - Moscow: VYUZI, 1989.

УДК 343.13

МРНТИ 10.85.45

Ханов Талгат Ахматзиевич

thanov@mail.ru

Нургалиев Бахыт Молдатыевич

nbake@mail.ru

Баширов Александр Витальевич

bashirov_av@mail.ru

Қарагандинский университет Казпотребсоюза

Қарағанда, Республика Қазақстан

ИЗУЧЕНИЕ ЛИЧНОСТИ ТЕРРОРИСТА

В статье рассматриваются вопросы обоснования необходимости изучения личности, потенциально способной к совершению террористических или экстремистских действий. Приведены имеющиеся в науке позиции относительно определения характерных черт личности преступника-террориста. Сделан вывод о невозможности выделения четкой совокупности черт, присущих абсолютно всем террористам. По мнению

авторов, возможно указать лишь основные психологические характеристики личности террориста. При этом следует опираться на положения науки криминологии, которая рассматривает структуру личности преступника путем обобщения и систематизации социально-демографических, уголовно-правовых, нравственно-психологических признаков. В результате авторами поддерживается вывод о необходимости проведения комплексных, междисциплинарных исследований, направленных на изучение личности террориста, с целью выработки адекватных средств индивидуальной и групповой профилактики в отношении лиц, поддерживающих идеологию терроризма.

Статья подготовлена в рамках выполнения договора на грантовое финансирование Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ИРН проекта AP08856905).

Ключевые слова: терроризм, террористическая деятельность, экстремизм, правонарушение, противодействие, личность преступника, профилактика.

Серьезной проблемой современного общества являются угрозы совершения террористических актов и экстремистских выступлений. Терроризм и экстремизм угрожает безопасности многих стран и их граждан, влечет существенные социально-экономические потери, оказывает сильное психологическое воздействие на большие массы населения, сопровождается реальной угрозой жизни ни в чем не повинных людей. Опасным тенденцией является вовлечение в данную деструктивную деятельность наших соотечественников и особенно молодежи. В этой связи актуальным видится изучение субъективных факторов, побуждающих граждан вступать в ряды террористических организаций и осуществлять экстремистскую деятельность.

В особенности необходимым видится более детальное изучение личности, потенциально способной к совершению террористических или экстремистских действий, а также исследование причин и условий, толкающих наших граждан на тропу мракобесия.

Общие вопросы определения личности преступника в уголовном судопроизводстве достаточно подробно и широко освещались в научной литературе. В частности, основу современного понятия личности преступника заложили В.Н. Кудрявцев, Ю.М. Антонян, Н.С. Лейкина и другие авторы, посвятив свои работы криминологической и психологической характеристике преступного поведения [1; 2; 3]. Нами ранее так же рассматривались отдельные вопросы, характеризующие личность преступника, совершающего имущественные правонарушения [4; 5]. Вопросам же формирования личности террориста и экстремиста посвящено не так уж много работ [6; 7].

Не секрет, что формирование криминальных наклонностей и преступного поведения происходит под влиянием множества факторов и социальных явлений. Изучение мотивов преступного поведения лица, позволяет определить комплекс общесоциальных, специально-криминологических и индивидуальных мер профилактики, направленных на пресечение и предотвращение криминального поведения [8, с.24].

В этой связи следует согласиться с А.П. Алексеевой, которая считает, что любое преступление - это результат взаимодействия внутренних компонентов личности (свойств характера человека, генетических характеристик, унаследованных от родителей и т.п.) и внешней среды [9, с.57].

Между тем, общепризнанно, что личность преступника многогранное понятие, с ярко выраженным междисциплинарным характером, поэтому данный аспект должен быть рассмотрен всесторонне и комплексно. При этом основополагающим элементом должна выступить криминология, рассматривающая структуру личности преступника путем обобщения и систематизации социально-демографических, уголовно-правовых, нравственно-психологических признаков. Важно отметить, что к социально-демографическим признакам относятся такие факторы, как возраст, уровень образования, участие в общественно полезном труде, снижение жизненного уровня населения, безработица, возрастание доли неимущих элементов, миграционные, урбанизационные и индустриализационные процессы, которые влияют на увеличение количества террористических правонарушений и напрямую связаны с социально-экономической ситуацией в стране.

Сегодня неизменно возрастает роль прогностической информации относительно личности вероятного преступника, поскольку следователь наряду с информацией о способе совершения, о месте и предмете преступления и причинах его совершения, должен иметь представление о самом преступнике и возможных способах его поведения [10].

Поэтому, следует отметить неоднозначный подход к определению психологического портрета террориста. В частности, В.В. Витюк и С.А.Эфиров выступают против создания единого портрета террориста и считают это невыполнимой и неблагоприятной задачей. По их мнению, единственным

моментом соприкосновения всех террористов является склонность к фанатизму, нетерпимость к инакомыслию, вера в свою непогрешимость [11, с.24].

Другие авторы, соглашаясь с невозможностью создания унифицированного портрета террориста, поскольку пути вовлечения в террористическую деятельность слишком многообразны и индивидуальны, все же выделяют два обобщенных психологических типа террориста: высокоинтеллектуальный террорист (организатор, идеолог) и террорист-неудачник (исполнитель, смертник) [12, с.101; 13, с.115].

Некоторые авторы наоборот считают возможным не только выделение характерных черт типичного террориста, но и предлагают объединить их в группы исходя из их психологического портрета. Так, например, С.К. Рощин объединяет всех представителей террористических организации в три большие психологические группы - модели личности: психопат-фанатик, фрустрированный человек и человек из ущербной семьи. К первой группе он относит лиц, поступающих в соответствии со своими внутренними убеждениями. Ко второй - лиц, не сумевших реализовать в жизни и перенаправивших свою энергию на разрушение не принявшего его мира. К третьей группе, отнесены лица, выросшие в неблагополучной среде и не имеющие правильных моральных установок [14, с.117].

Многие авторы, не создавая психологических портретов, выделяют общие черты, свойственные личности террориста. К таким авторам можно отнести Д.В. Ольшанского. Он одним из главных факторов, руководящих действиями террористов, считает уровень самооценки. Важно в данном случае, по мнению Д.В. Ольшанского, не то, высокая ли самооценка у индивида или низкая, решающим фактором выступает неадекватность и неустойчивость самооценки террориста [15, с.284].

Однако, следует согласиться с тем, что черт, присущих абсолютно всем террористам, выделить не представляется возможным. Можно лишь указать основные психологические характеристики личности террориста. Это связано с тем, что в каждом человеке при наличии определенных условий появляется агрессия, недовольство сложившейся ситуацией, стремление изменить что-то в своей жизни кардинальным образом, самоутвердиться, главенствовать и другие качества [16].

В этой связи, видится уместным и целесообразным проведение комплексных исследований, направленных на углубленное изучение личности террориста. [17]

В последствии, исходя из полученных результатов, представляется необходимым сформулировать наиболее типичный образ (психологический портрет) террориста, способного примкнуть к террористической организации. Такой подход позволит не только выявить и прогнозировать возможное противоправное поведение лица, приверженца террористических взглядов, но и осуществлять в последующем индивидуальные профилактические мероприятия, направленные на предупреждение и пресечение незаконной террористической деятельности.

Список литературы:

1. Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии. О структуре индивидуального преступного поведения. — М.: Юридическая литература, 1968. 176 с.
2. Антонян Ю.М. Психологическое отчуждение личности и преступное поведение. Генезис и профилактика дезапативных преступлений. - Ереван: Айастан, 1987. - 206 с.
3. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. — Л.: ЛГУ, 1968. - 129с.
4. Ханов Т.А., Биржанов К.К. Криминологическая характеристика личности скотокрада: по материалам Республики Казахстан // Актуальные проблемы экономики и права. 2016. № 4. С. 107-116.
5. Имангалиев Н.К., Ханов Т.А. Личность преступника и некоторые вопросы профилактики краж // Международный журнал экспериментального образования. 2017. № 5. С. 104-108.
6. Бучаев С. М. Криминологическая характеристика личности преступника-террориста и особенности ее формирования // Криминологическая ситуация и реагирование на нее. – М.: 2014. – С. 98-103.
7. Клейберг Ю.А., Шогенов М.З. Молодежный экстремизм: опыт социально-психологического исследования личности экстремиста // Общество и право. – 2011. – № 1. – 237-241.
8. Ханов Т.А., Садвакасова А.Т. Состояние мер противодействия правонарушениям террористической и экстремистской направленности в Республике Казахстан // Актуальные проблемы современности. 2017. № 4 (18). С. 17-25.
9. Алексеева А.П. Криминология. Общая часть: Учеб.-метод. пособие - Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2007. 330с.
10. Трофимов Я.Ф., Ханов Т.А., Рахимгулова М.Б. Причины распространения экстремизма в молодежной среде // Актуальные проблемы современности. 2021. № 1 (31). С. 44-49.
11. Терроризм в современном мире. Опыт междисциплинарного анализа (Материалы «Круглого стола») / Лекторский В.А., Гусейнов А.А., Пружинин Б.И., Федотова В.Г., Апресян Р.Г., Алиев М.Г., Иноземцев В.Л.,

Витюк В.В., Данилевич И.В., Эфиров С.А., Нестик Т.А., Фельдман Д.М., Соснин В.А. // Вопросы философии. 2005. № 6. С. 3-36.

12. Дворянчиков Н.В., Ениколопов С.Н., Сокольская М.Д., Фурсова И.А. Ценностные ориентации правых экстремистов // Психологическая наука и образование. 2010. № 5. С. 92-103.

13. Макарян Т.А. Криминологическая характеристика личности преступника террориста // Вестник Академии экономической безопасности МВД России. 2011. № 1. С.113-117.

14. Журавлев А.Л., Позняков В.П., Резников Е.Н., Роцин С.К., Соснин В.А., Хащенко В.А., Шорохова Е.В. Социальная психология: Учебное пособие для вузов. – М.: Серия «Высшее психологическое образование», 2002. 351 с.

15. Ольшанский Д.В. Психология террора. - М.: Академический Проект, 2014. 320с.

16. Асмолов А. Толерантность и социальная стратегия борьбы с терроризмом [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.tolerance.ru/Toler-i-soc-strat.php?PrPage=Тегг>.

17. Коркмазов А.В. Изучение личности террориста как один из способов противодействия распространению террористической идеологии // Вестник СевКавГТИ, 2014. Вып. 17. С. 85-88.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Ханов Талгат Ахматзиевич, Нургалиев Бахыт Молдатьяевич,
Баширов Александр Витальевич
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ТЕРРОРИСТТІҢ ЖЕКЕ БАСЫН ЗЕРТТЕУ**

Мақалада террористік немесе экстремистік әрекеттерді жасауға қабілетті адамды зерттеу қажеттілігін негіздеу мәселелері талқыланады. Ғылымда қылмыстық-террорист тұлғасының сипаттамалық белгілерін анықтауға қатысты позициялар келтірілген. Барлық террористерге тән белгілердің нақты жиынтығын анықтау мүмкін емес деген қорытындыға келді. Авторлардың пікірінше, террорист жеке басының негізгі психологиялық сипаттамаларын ғана көрсетуге болады. Бұл жағдайда қылмыскер жеке басының құрылымын әлеуметтік-демографиялық, қылмыстық-құқықтық, моральдық-психологиялық сипаттамаларын жалпылау және жүйелеу арқылы зерттейтін криминология ғылымының ережелеріне сүйену керек. Нәтижесінде авторлар терроризм идеологиясын қолдайтын адамдарға қатысты индивидуалды және топтық алдын-алу құралдарын әзірлеу үшін террористтің жеке басын зерттеуге бағытталған кешенді, пәнаралық зерттеулер жүргізу қажет деген тұжырымды қолдайды.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыру келісімшарты (IRN жобасы AP08856905) аясында дайындалған.

Тірек сөздер: терроризм, террористік қызмет, экстремизм, құқық бұзушылық, қарсы әрекет, қылмыскердің жеке басы, алдын-алу.

**Khanov Talgat, Nurgaliev Bakhyt, Bashirov Alexander
Karaganda University of Kazpotrebsoyuz
Karaganda, Republic of Kazakhstan
STUDYING THE PERSONALITY OF THE TERRORIST**

The article discusses the issues of justifying the need to study a person potentially capable of committing terrorist or extremist actions. The positions available in science regarding the definition of the characteristic features of the personality of a criminal-terrorist are given. It is concluded that it is impossible to identify a clear set of features inherent in absolutely all terrorists. In this case, one should rely on the provisions of the science of criminology, which examines the structure of the personality of a criminal by generalizing and systematizing socio-demographic, criminal law, moral and psychological characteristics. As a result, the authors support the conclusion that it is necessary to conduct comprehensive, interdisciplinary research aimed at studying the personality of a terrorist in order to develop adequate means of individual and group prevention in relation to persons supporting the ideology of terrorism.

The article was prepared within the framework of the contract for grant funding by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (IRN project AP08856905).

Keywords: terrorism, terrorist activity, extremism, offense, counteraction, the identity of the offender, prevention.

List of references:

1. Kudryavtsev V.N. Causality in criminology. On the structure of individual criminal behavior. - М.: Legal literature, 1968. 176 p.

2. Antonyan Yu.M. Psychological alienation of the individual and criminal behavior. Genesis and prevention of disaptive crimes. Yerevan: Hayastan, 1987. - 206 p.

3. Leikina NS The identity of the offender and criminal liability. - L.: Leningrad State University, 1968. - 129p.

4. Khanov T.A., Birzhanov K.K. Forensic characteristics of the personality of a cattle stealer: based on the materials of the Republic of Kazakhstan // Actual problems of economics and law. 2016. No. 4. P. 107-116.
5. Imangaliev N.K., Khanov T.A. The identity of the criminal and some issues of theft prevention // International Journal of Experimental Education. 2017. No. 5. P. 104-108.
6. Buchaev SM Criminological characteristics of the personality of a criminal-terrorist and the peculiarities of its formation // Criminological situation and response to it. - M.: 2014. - S. 98-103.
7. Kleyberg Yu.A., Shogenov M.Z. Youth extremism: the experience of social and psychological research into the personality of an extremist // Society and Law. - 2011. - No. 1. – P.237-241
8. Khanov T.A., Sadvakasova A.T. The state of countermeasures against terrorist and extremist offenses in the Republic of Kazakhstan // Actual problems of our time. 2017. No. 4 (18). P. 17-25.
9. Alekseeva A.P. Criminology. General part: Study method. allowance - Volgograd: VolGU Publishing House, 2007. - 330 p.
10. Trofimov Ya.F., Khanov T.A., Rakhingulova M.B. The reasons for the spread of extremism among the youth // Actual problems of the present. 2021. No. 1 (31). P. 44-49.
11. Terrorism in the modern world. Experience of interdisciplinary analysis (Materials of the «Round table») / Lektorsky V.A., Guseinov A.A., Pruzhinin B.I., Fedotova V.G., Apresyan R.G., Aliev M.G., Inozemtsev V. L., Vityuk V.V., Danilevich I.V., Efirov S.A., Nestik T.A., Feldman D.M., Sosnin V.A. // Questions of philosophy. 2005. No. 6. P. 3-36.
12. Dvoryanchikov N.V., Enikolopov S.N., Sokolskaya M.D., Fursova I.A. Value orientations of right-wing extremists // Psychological science and education. 2010. No. 5. P. 92-103.
13. Makaryan T.A. Criminological characteristics of the personality of a criminal terrorist // Bulletin of the Academy of Economic Security of the Ministry of Internal Affairs of Russia. 2011. No. 1. P.113-117.
14. Zhuravlev A.L., Poznyakov V.P., Reznikov E.N., Roshchin S.K., Sosnin V.A., Khashchenko V.A., Shorokhova E.V. Social psychology: Textbook for universities. - M.: Series «Higher psychological education», 2002. 351 p.
15. Olshansky D.V. The psychology of terror. - M.: Academic Project, 2014.320s.
16. Asmolov A. Tolerance and social strategy of combating terrorism [Electronic resource] Access mode: <http://www.tolerance.ru/Toler-i-soc-strat.php?PrPage=Terr>.
17. Korkmazov A.V. Studying the personality of a terrorist as one of the ways to counter the spread of terrorist ideology // Bulletin of SevKavGTI, 2014. Vol. 17. P. 85-88.

УДК 343.132.2
МРНТИ 10.79.37

Ханов Талгат Ахматзиевич
thanov@mail.ru

Карагандинский университет Казпотребсоюза
Караганда, Республика Казахстан
Садвакасова Адель Талгатовна

adel_sadvakasova@mail.ru

Карагандинская академия МВД РК имени Б. Бейсенова
Караганда, Республика Казахстан

НАЛОЖЕНИЕ АРЕСТА НА ИМУЩЕСТВО В ХОДЕ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ

В статье рассматривается действующий порядок наложения ареста на имущество. Исследуются новеллы уголовно-процессуального законодательства, направленные на обеспечения прав и законных интересов лиц, вовлеченных в сферу уголовного судопроизводства. Исследуется условия допустимости нового процессуального действия в виде временного ограничения на распоряжение имуществом. Констатируется об отсутствии четкой регламентации осуществления данных ограничительных мер. Также рассмотрены условия наложения ареста на имущество третьих лиц. Отмечено о сложностях установления достаточных данных для принятия решения о наложении ареста на имущество, находящееся у третьих лиц. Авторами обосновывается необходимость увеличения стоимости имущества, на которое может быть наложен арест, до суммы равной двух кратному размеру заявленного по уголовному делу гражданского иска. Такой подход, по мнению авторов, будет способствовать реальному возмещению причиненного преступлением вреда и восстановлению нарушенных прав потерпевших.

Ключевые слова: досудебное расследование, наложения ареста на имущество, обеспечение прав и свобод, возмещение вреда, гражданский иск.

Основным и наиболее эффективным процессуальным действием, направленным на обеспечение исполнения приговора в части гражданского иска, других имущественных взысканий или возможной конфискации имущества было и остается наложение ареста на имущество. Согласно действующему законодательству (ч.2 ст.161 УПК РК) наложение ареста на имущество состоит в запрете, адресованном собственнику или владельцу имущества, распоряжаться, а в необходимых случаях и пользоваться этим имуществом, либо изъятии имущества и передаче его на хранение.

Следует отметить, что в отличие от ранее действующего кодекса, регламентировавшего порядок наложения ареста на имущество в одной норме (ст.161 УПК), новый закон механизму наложения ареста на имущество посвятил четыре статьи (ст.ст.161-164 УПК РК). Многие законодательные положения сохранены и в новом кодексе, учтено большинство предложений и рекомендаций, вносимых зарубежными процессуалистами [1; 2; 3; 4], а также юридическим сообществом Казахстана [5; 6; 7; 8]. Однако следует отметить, что отечественными процессуалистами рассматриваемому институту не уделялось должного внимания и практически отсутствуют работы по данной проблематике.

В действующее законодательство внесены существенные изменения, детально регламентирующие обновленный порядок наложения ареста на имущество. Основным нововведением является положение о том, что арест на имущество налагается с санкции суда, путем вынесения лицом, осуществляющим досудебное расследование, постановления о возбуждении перед судом ходатайства о наложении ареста на имущество (ч.1 ст.162 УПК РК). Таким образом, соблюдена конституционная гарантия неприкосновенности собственности (ст.ст. 6 и 26 Конституции РК) и реализовано конституционное правило, устанавливающее гарантию защиты прав собственности: «...никто не может быть лишен своего имущества иначе как по решению суда» (ст. 76 Конституции РК).

Новеллой законодателя стало положение допускающее возможность в случаях, не терпящих отлагательства, устанавливать временное ограничение на распоряжение имуществом. Данная мера может применяться только с согласия прокурора и на срок не более десяти суток. Между тем, вопрос согласования с прокурором ключевых процессуальных решений, затрагивающих права и свободы человека, был предложен Президентом Республики Казахстан Касым-Жомартом Токаевым в своем послании «Казахстан в новой реальности: время действий» [9], и получил законодательное закрепление. Однако, как отмечалось ранее данное решение половинчатое. В целях реального обеспечения соблюдения прав и законных интересов, необходимо, чтобы решение о временном ограничении по распоряжению имуществом, принималось исключительно прокурором, исходя из принципа целесообразности. О необходимости введения принципа целесообразности и наделении прокурора исключительной компетенцией по принятию ключевых решений, мы уже указывали в своих предыдущих публикациях [10; 11, с.39; 12, с.50].

В этой связи, считаем целесообразным именно прокурора наделить правом принятия решения о временном ограничении на распоряжение имуществом, поскольку такой подход будет реально гарантировать соблюдение прав и законных интересов участников уголовного судопроизводства.

Законом установлено, что органы досудебного расследования обязаны уведомить собственника имущества в течение двадцати четырех часов. Однако уведомление может и не проводиться в случаях, установленных ст.161 УПК РК:

- 1) по уголовным делам о террористических или экстремистских преступлениях;
- 2) по уголовным делам о преступлениях, совершенных преступной группой;
- 3) если уведомление собственника имущества об установленном временном ограничении в распоряжении им создает угрозу раскрытия информации о проводимых по уголовному делу негласных следственных мероприятиях.

По истечении десятидневного срока ограничение на распоряжение имуществом либо отменяется, либо выносится постановление о возбуждении перед судом ходатайства о наложении ареста на имущество. Между тем, абсолютно не ясен механизм наложения ограничения на распоряжение имуществом. В чем заключается и как осуществляется такое ограничение, вызывает ряд вопросов. При этом в статье 740 Гражданского кодекса Республики Казахстан (Особенная часть) указано, что лицом, осуществляющим досудебное расследование, может быть установлено временное ограничение на распоряжение имуществом либо ограничение на совершение сделок и иных операций с имуществом по основаниям и в порядке, предусмотренным уголовно-процессуальным законодательством Республики Казахстан. Однако порядок и условия осуществления данных ограничительных мер не определен.

Единственным моментом, обусловленным абзацем второй части 7 статьи 161 УПК РК, учрежден запрет на установление временного ограничения на распоряжение имуществом в отношении перечисленных в данном пункте средств (счета накопительного пенсионного фонда, жилищных строительных сбережений и т.п.). Других условий наложения ограничения на распоряжение имуществом закон не оговаривает. В этой связи, у практических работников возникают определенные неясности и сложности при составлении процессуальных документов, которые необходимо изучить и разъяснить.

Отрадно, что новая редакция закона предусматривает возможность наложения ареста на имущество третьих лиц. При этом, в законе довольно конкретизированы условия возможности наложения ареста на имущество таких лиц. В частности, должны быть достаточные основания полагать, что имущество получено в результате преступных действий подозреваемого, обвиняемого либо использовалось или предназначалось для использования в качестве орудия или средства уголовного правонарушения либо для финансирования экстремизма, терроризма, организованной группы, незаконного воинского формирования, преступного сообщества (ч.8 ст.161 УПК РК). Видимо под достаточными основаниями здесь подразумеваются доказательства, подтверждающие наличие перечисленных выше обстоятельств. Между тем, следует иметь в виду, что действующим законодательством не предусмотрено производство следственных действий и сбор доказательств в отношении лиц, не являющихся участниками процесса.

Третьи лица, у которых может находиться имущество, подлежащее аресту, не могут быть вовлечены в сферу уголовного судопроизводства, без законных оснований, и в отношении них не могут проводиться следственные действия (обыск, выемка и т.п.), избочливающие их в совершении противоправных действий или в оказании содействия подозреваемому, обвиняемому. Поскольку данные лица не являются подозреваемыми или обвиняемыми и, следовательно, их имущественные права охраняются законом и не могут быть ограничены, а сведения об имущественном положении являются конфиденциальными. Вопрос о том являются ли данные, полученные в ходе проведения оперативно-розыскных мероприятий, достаточными для предположения, что имущество получено в результате преступных действий подозреваемого, обвиняемого и допускающими наложение ареста на имущество третьих лиц, остается открытым и требует отдельного рассмотрения.

К сожалению, новый уголовно-процессуальный кодекс, не воспринял рекомендаций по поводу увеличения стоимости имущества, на которое может быть наложение ареста. В частности, еще в 70 годы прошлого столетия, Н.Г. Власенко, выдвигал рекомендацию о том, что «...в целях реального возмещения ущерба общая сумма описанных при аресте вещей должна быть на 25% выше суммы ущерба, причиненного хищением» [13, с.120]. Данную рекомендацию поддерживали и другие авторы. Отдельные ученые, предлагали увеличить её не менее чем в два раза от суммы заявленного иска [14, с.102].

Однако, законодатель определил, что стоимость имущества, на которое налагается арест в обеспечение гражданского иска, не может превышать цены иска (ч.5 ст. 161 УПК РК).

Между тем вопрос о сумме, на которую должно проводиться наложение ареста на имущество имеет немаловажное значение, в первую очередь для потерпевшего (гражданского истца), в целях более полного восстановления его имущественных прав. Поскольку, как правило, гражданский иск заявляется в самом начале расследования, когда потерпевший еще не в полном объеме установил какое имущество похищено, стоимость похищенного определяется потерпевшим приблизительно, и нередко занижается. По нашему мнению, стоимость имущества на которое налагается арест, должна быть равна не менее чем двух кратному размеру от заявленного иска. Именно такой подход способствует соблюдению и обеспечению имущественных прав потерпевшего в части заявленного гражданского иска, и мы ранее уже обосновывали данную точку зрения [15, с.37].

Как указывалось выше, законодательно закреплено судебное санкционирование ареста на имущество, в связи с этим существенно изменен порядок наложения ареста, который вызвал определенные сложности.

Суть проблемы заключается в том, что постановление о возбуждении ходатайства о наложении ареста на имущество выносится лицом, осуществляющим досудебное расследование, а следственный судья, рассмотрев данное ходатайство, выносит собственное постановление о санкционировании либо об отказе в санкционировании ареста на имущество (ч.4 ст.163 УПК РК). При чем, законодатель конкретизирует содержание данного постановления и указывает на приведение обстоятельств, которые не всегда могут быть известны следственному судье. Поэтому было бы целесообразным, чтобы все обстоятельства, обосновывающие необходимость наложения ареста на имущество

указывались в постановлении о возбуждении перед судом ходатайства о наложении ареста на имущество. Следственный судья, рассмотрев данное постановление, соглашался бы с содержанием посредством санкционирования (скреплением своей подписью и печатью) либо отказывал в санкционировании с приведением своих доводов прямо на тексте постановления. Такой порядок упрощал бы процедуру и освобождал судью от дополнительного делопроизводства, по сути, не влияющего на законность и обоснованность принимаемого решения. К тому же, следует отметить, что наложение ареста на имущество санкционированного следственным судьей (а точнее его постановление) отменяется мотивированным постановлением органа уголовного преследования с согласия прокурора (ч. 13 ст.163 УПК РК). По сути, здесь усматривается явная нестыковка, поскольку решение о том, что отпадает необходимость наложения ареста на имущество, принимает орган досудебного расследования, даже не уведомляя об этом следственного судью, поскольку это законом не оговаривается. Такой подход считаем не вполне логичным, видится целесообразным данное решение принимать следственному судье. Возможен и иной вариант, как указывалось выше решение об отмене наложения ареста на имущество, может приниматься прокурором с обязательным уведомлением следственного судьи.

Наряду с этим, согласно ч.7 ст.163 УПК РК реализация постановления судьи о наложении ареста на имущество возложена на судебного исполнителя, а не на лицо, осуществляющее досудебное расследование. В этой связи, следует отметить, что судебный исполнитель не заинтересован в достижении задач уголовного судопроизводства, он является клерком, исполняющим судебное решение. Поэтому он не всегда может принимать меры по обеспечению гражданского иска, а также возможной конфискации имущества. К тому же у него имеется право составлять акт об отсутствии имущества, на которое может быть наложен арест, что несет коррупционную составляющую. Наряду с этим судебный исполнитель не наделен правом производства следственных действий, направленных на поиск имущества, являющегося предметом наложения ареста.

Кстати положение о возможности производства обыска или поиска имущества подлежащее аресту, вообще не предусмотрено рассматриваемыми нормами. Допускается лишь осмотр и хранение имущества, подлежащего конфискации, в порядке, предусмотренном статьей 221 УПК РК. Так же именно лицо, осуществляющее досудебное расследование, до получения санкции суда, наделено правом приостановления совершения сделок и иных операций с имуществом, а также может изъять имущество, подлежащее аресту, если имеются основания о возможной попытке его сокрытия или утраты. О совершении данных действий должны быть уведомлены прокурор и суд в течение двадцати четырех часов. Поэтому, просматривается определенная нестыковка в распределении полномочий и не ясно, почему наделили компетенцией по реализации судебного решения о наложении ареста на имущество судебного исполнителя, который ограничен пределами своих полномочий.

В этой связи было бы логичным урегулировать вопросы, связанные с механизмом наложения ареста на имущество, возложив право исполнения санкционированного следственным судьей решения о наложении ареста на имущество на лицо, осуществляющее досудебное расследование. Такой подход будет способствовать достижению задач уголовного судопроизводства, а также способствовать обеспечению имущественных прав и законных интересов участников процесса.

Список литературы:

1. Саюшкина Е.В., Каложина В.М. Наложение ареста на имущество: проблемы и перспективы совершенствования // Право и государство: теория и практика. 2020. № 5 (185). С. 183-186.
2. Исаева Р.М. Наложение ареста на имущество в уголовном процессе: вопросы законодательной регламентации // Вестник Уфимского юридического института МВД России. 2018. № 1 (79). С. 74-79.
3. Соколова М.В. Деятельность следователя по наложению ареста на имущество: Дисс. ... канд. юрид. наук. - М., 2018. 216 с.
4. Искандиров В.Б. Наложение ареста на имущество в уголовном процессе: Дисс. ... канд. юрид. наук. Челябинск: Южно-Уральский государственный университет, 2012. - 215 с.
5. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. (Особенная часть): Комментарий / Ред. И.И. Рогов. - Алматы: Жеті жарғы, 2003. - 686 с.
6. Ханов Т.А. Некоторые проблемы, связанные с наложением ареста на имущество, находящегося у других лиц // Уголовный закон: проблемы теоретического моделирования и правоприменения. Материалы Международной научно-практической конференции. 2008. С. 61-64.
7. Ханов Т.А. Способы обеспечения гражданского иска в уголовном процессе // Правовая реформа в Казахстане. – 2005. - № 2. – С.139-141

8. Шаймуханов А.Д. Совершенствование оперативно-розыскного законодательства Республики Казахстан в обеспечении возмещения ущерба, причиненного преступлением // Актуальные вопросы административно-правового регулирования ("Корневские чтения"). Сборник научных трудов I Международной научно-практической конференции. 2017. С. 122-125.

9. Казахстан в новой реальности: время действий: Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. 1 сентября 2020 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g.

10. Ханов Т.А., Садвакасова А.Т. Целесообразность как принцип уголовного судопроизводства // Актуальные проблемы современности. 2019. № 3 (25). С. 13-18.

11. Садвакасова А.Т., Ханов Т.А. Компетенция прокурора по рассмотрению и принятию решения по результатам проверки сообщений о правонарушении // Актуальные проблемы современности. 2019. № 3 (25). С. 37-42.

12. Бачурин С.Н., Садвакасова А.Т. Полномочия прокурора в досудебном производстве Республики Казахстан // Вестник Калининградского филиала Санкт-Петербургского университета МВД России. 2020. № 3 (61). С. 47-50.

13. Власенко Н.Г. Вопросы теории и практики возмещения материального ущерба при расследовании хищений государственного и общественного имущества. - Саратов, 1972. – 128 с.

14. Багаутдинов Ф.Н. Обеспечение имущественных прав личности при расследовании преступлений. - М.: Юрлитинформ. 2002. – 280 с.

15. Ханов Т.А. Обеспечение гражданского иска путем наложения ареста на имущество // Правовая культура теории и практики уголовного судопроизводства: Мат. междунар. науч. практ. конф. – Караганда: 2005. С.36-37.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Ханов Талгат Ахматиевич
Қазтұтынуодағы Қарағанды университет
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Садвакасова Адель Талгатовна

ҚР ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУ БАРЫСЫНДА МҮЛІККЕ ТҮЙІМ САЛУ

Мақалада мүлікке тыйым салудың қолданыстағы тәртібі қаралады. Қылмыстық сот ісін жүргізу саласына тартылған адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етуге бағытталған қылмыстық-процестік заңнаманың новеллалары зерттеледі. Мүлікке билік етуге уақытша шектеу түрінде жаңа процестік әрекетке жол беру шарттары зерттеледі. Осы шектеу шараларын жүзеге асыруды нақты регламенттеудің жоқтығы туралы айтылады. Сондай-ақ, үшінші тұлғалардың мүлкіне тыйым салу шарттары қаралды. Үшінші тұлғалардың мүлгіне тыйым салу туралы шешім қабылдау үшін жеткілікті мәліметтерді анықтаудың қиындығы туралы атап өтілді. Авторлар тыйым салынуы мүмкін мүліктің құнын қылмыстық іс бойынша мәлімделген азаматтық талап қоюдың екі еселенген мөлшеріне тең сомаға дейін ұлғайту қажеттілігін негіздейді. Мұндай тәсіл, авторлардың пікірінше, қылмыспен келтірілген зиянның нақты орнын толтыруға және жәбірленушілердің бұзылған құқықтарын қалпына келтіруге ықпал етеді.

Тірек сөздер: сотқа дейінгі тергеп-тексеру, мүлікке тыйым салу, құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз ету, зиянды өтеу, азаматтық талап.

Khanov Talgat
Karaganda University of Kazpotrebsoyuz
Karaganda, Republic of Kazakhstan
Sadvakassova Adel

Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan
named after B.Beisenov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

ARREST OF PROPERTY DURING THE PRE-TRIAL INVESTIGATION

The article discusses the current procedure for the arrest of property. The novelties of the criminal procedure legislation aimed at ensuring the rights and legitimate interests of persons involved in the sphere of criminal proceedings are studied. The author examines the conditions for the admissibility of a new procedural action in the form of a temporary restriction on the disposal of property. It is stated that there is no clear regulation of the implementation of these restrictive measures. The conditions for the arrest of the property of third parties are also considered. It is noted that it is difficult to establish sufficient data to make a decision on the arrest of property held by third parties. The authors justify the need to increase the value of the property that can be seized to an amount equal to two times the size of the civil claim filed in a criminal case. Such an approach, according to the authors, will contribute to the real compensation of the harm caused by the crime and the restoration of the violated rights of the victims.

Keywords: pre-trial investigation, arrest of property, ensuring rights and freedoms, compensation for damages, civil action.

List of references:

1. Sayushkina E.V., Kalyuzhina V.M. Seizure of property: problems and prospects for improvement // Law and state: theory and practice. 2020. No. 5 (185). P. 183-186.
2. Isaeva R.M. Seizure of property in criminal proceedings: issues of legislative regulation // Bulletin of the Ufa Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia. 2018. No. 1 (79). P. 74-79.
3. Sokolova M.V. The activities of the investigator for the seizure of property: Diss. ... Cand. jurid. sciences. - M.: 2018. - 216 p.
4. Iskandirov V.B. Seizure of property in criminal proceedings: Diss. ... Cand. jurid. sciences. Chelyabinsk: South Ural State University, 2012. - 215 p.
5. The Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. (Special part): Commentary / Ed. I.I. Rogov. - Almaty: Zheti zargy, 2003. - 686 p.
6. Khanov T.A. Some problems associated with the seizure of property held by other persons // Criminal law: problems of theoretical modeling and law enforcement. Materials of the International Scientific and Practical Conference. 2008. - P. 61-64.
7. Khanov T.A. Methods of securing a civil claim in criminal proceedings // Legal reform in Kazakhstan. - 2005. - No. 2. - P.139-141.
8. Shaimukhanov A.D. Improvement of the operational-search legislation of the Republic of Kazakhstan in ensuring compensation for damage caused by a crime // Topical issues of administrative and legal regulation («Korenev readings»). Collection of scientific papers of the I International scientific and practical conference, 2017. - P. 122-125.
9. Kazakhstan in a new reality: time for action: Message from the Head of State Kassym-Zhomart Tokayev to the people of Kazakhstan. September 1, 2020 [Electronic resource]. Access mode: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g.
10. Khanov T.A., Sadvakasova A.T. Expediency as a principle of criminal proceedings // Actual problems of the present. 2019. No. 3 (25). - P. 13-18.
11. Sadvakasova A.T., Khanov T.A. The competence of the prosecutor to consider and make a decision based on the results of checking reports of an offense // Actual problems of our time. 2019. No. 3 (25). - P. 37-42.
12. Bachurin S.N., Sadvakasova A.T. The powers of the prosecutor in pre-trial proceedings of the Republic of Kazakhstan // Bulletin of the Kaliningrad branch of the St. Petersburg University of the Ministry of Internal Affairs of Russia. 2020. No. 3 (61). - P. 47-50.
13. Vlasenko N.G. Questions of theory and practice of compensation for material damage in the investigation of theft of state and public property. - Saratov, 1972. - 128p.
14. Bagautdinov F.N. Ensuring property rights of the individual in the investigation of crimes. M.: Jurlitinform. 2002. - 280p.
15. Khanov T.A. Securing a civil claim by seizing property // Legal culture of the theory and practice of criminal proceedings: Mat. international scientific. practical conf. - Karaganda, 2005. - P. 36-37.

УДК 35.975(477)
МРНТИ 10.07

Шинкарев Андрей Николаевич

800305sh@gmail.com

Проданик Василий Михайлович

nubiru9x9@gmail.com

**Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом»,
Киев, Украина**

РОЛЬ МЕХАНИЗМОВ И ПРАВОВЫХ ИНСТРУМЕНТОВ РЕГИОНАЛЬНОГО И МЕСТНОГО УПРАВЛЕНИЯ: ОПЫТ И СОВРЕМЕННАЯ ПРАКТИКА

В статье исследовано современное состояние и процесс формирования механизмов и правовых инструментов регионального и местного управления. Раскрыты теоретические основы современного этапа процесса децентрализации властных полномочий как объекта публичного управления в современных условиях реформирования системы государственного и регионального управления в Украине. Приведен анализ опыта и современные международные практики в сфере регионального и местного управления. Предложенные научные положения теоретического обоснования роли механизмов регионального и местного управления в формировании объединенных территориальных общин в Украине и предоставлено определённый европейский опыт в этом контексте.

Ключевые слова: организационно-правовые механизмы, публичное управление, региональная политика, децентрализация, общество.

Введение. В последние три десятилетия во многих странах с разным уровнем развития рыночных отношений наблюдается регионализация экономических, финансируемых и социальных процессов, проявляется в децентрализации и деконцентрации властных полномочий на разных уровнях управления. Не обошел этот процесс Украину и ее регионы. Бесспорно, что децентрализация всех управленческих процессов, моделей и систем требует соответствующего финансового и тактического обеспечения. Роль местных финансовых ресурсов усиливается, а сфера их использования расширяется и выходит на новые объекты местного развития, в частности в части формирования способных объединенных территориальных общин.

Цель статьи состоит в обосновании организационно-правовых механизмов регионального и местного управления. Теоретическое определение регионального и местного развития как процесса последовательных и устойчивых изменений в финансовом и ресурсном обеспечении объединенных территориальных общин в контексте формирования системы управления развития в Украине на местном уровне.

Анализ исследований и публикаций. Важные аспекты теории управления в сфере регионального и местного развития исследовали в своих работах такие украинские ученые, как: А.Амосов, Д.Баюра, Т.Безверхнюк, А.Бобровская, В.Вакуленко, З.Варналий, П.Волянский, В.Воротин, Л.Воротина, В.Геец, Н.Гринчук, С.Домбровская, Д.Дзвинчук, И.Дробот, Ю.Ехануров, П.Ещенко, Д.Карамышев, В.Куйбида, Д.Ляпин, А.Мордвинов, Д. Нелипа, Р.Овчаренко, Е.Панченко, С.Сорока, А.Сушинский и др.

Кроме того, нерешенными есть существенные вопросы разработки и функционирования отдельных механизмов государственного регулирования в сфере регионального и местного развития на основе модернизации роли местного самоуправления и на принципах финансовой самодостаточности.

Изложение основного материала. Отметим, что текущее состояние развития нашего государства осложняется объективной необходимостью неотложного внедрения комплекса реформ всех сфер жизнедеятельности украинского общества, в частности регионального и местного управления, финансового и ресурсного обеспечения. Сегодня доминирующую роль занимают задачи научного обоснования выявления и преодоления проблем функционирования целостной системы публичного управления и регулирования ее взаимосвязи с региональной и местной системой и очень сложным внешней средой, в частности на востоке нашей страны [1].

Бесспорно, что вопросы формирования и развития системы государственного управления, в частности в сфере управления актуальны и определяются проблемным и научно-познавательным полем отрасли науки «Государственное управление». Однако, учитывая сложность и комплексность указанных вопросов, очень существенные методологические наработки родственных отраслей наук. В такой ситуации возникает необходимость интеграционных исследований проблемы макроэкономического управления и регулирования с помощью правовой, экономической, финансовой, философской, социальной, исторической и других наук, исследующих присущие им научные законы и отдельные хозяйственные практики, в частности в сфере использования финансово-экономических механизмов.

С помощью местных финансов государство осуществляет выравнивание уровней социально-экономического развития территорий, в результате рыночных условий хозяйствования отстают в своем хозяйственном развитии от других регионов и субрегионов страны и не имеют возможности предоставлять публичные услуги на уровне общем для всей страны. Для преодоления такой неравномерности разрабатываются местные и региональные программы социально-экономического развития. Финансовые средства и другие ресурсы на их реализацию формируются за счет источников доходов бюджетов, соответствующих и обновленных административно-территориальных единиц.

По мнению известного специалиста по публичного управлению и администрированию - Дж. Стиглица существуют четыре основные причины систематических неудач государства в достижении поставленных целей: ограниченность информации правительства, ограниченные возможности правительственного контроля за отдельными последствиями собственной деятельности, ограниченность его влияния на бюрократию, ограничения, налагаемые политическими процессами. Международный опыт свидетельствует, что рыночные неудачи стимулируют разработку правительственных программ и направлений макроэкономического и макрофинансового

регулирования. Определение таких ограничений и неудач правительственной деятельности является необходимым условием для формирования успешной макроэкономической политики государства, в частности в сфере государственного и регионального управления, включая децентрализованное местное самоуправление. Украина не стала исключением среди стран прошедшие путь глубоких рыночных реформ, но ни одна страна не проводила свои реформы в условиях военных действий и аннексии значительной части ее территории одновременно. Такие сложные события в Украине актуализируют новые стратегические подходы и научные разработки функционирования механизмов, инструментов, как составляющей системы управления и регулирования и именно этим должна заниматься отрасль науки - государственное управление [2].

Опыт рыночной перестройки в Украине и других странах с молодыми рыночными экономиками, в частности молодых европейских стран, свидетельствует, что на современном этапе экономических преобразований весомым фактором финансового оздоровления национальной экономики, страдающей от значительного сокращения внутреннего спроса на промышленную продукцию, может стать существенное расширение взаимоотношений с странами Европы. Для Украины этот фактор имеет особое значение, поскольку он будет способствовать ускорению дальнейших рыночных преобразований, вхождению в региональных и мировых товарных рынков, созданию финансовых и валютных резервов, необходимых для модернизации и структурной перестройки производства.

Отметим, что исследование формирования и организации местных бюджетов в странах Европы является важным этапом создания эффективной системы местных финансов и бюджетов в Украине в условиях реформы децентрализации. Учитывая, что практика европейских стран с развитыми рыночными отношениями в части формирования системы местных финансов и бюджетов построено на основе реформы административно-территориального устройства и перераспределения полномочий и передачи многих видов ресурсов на местный уровень, для Украины он особенно важен. Развитие европейского местного самоуправления и его финансового обеспечения развивается в двух направлениях: - административно-территориальной организации стран-членов ЕС; - формирования и функционирования местных бюджетов в рамках реформирования финансовой децентрализации. Применение принципов финансовой децентрализации на практике в странах Европы ключевым следствием имело формирование и активизация процессов регионализации и субрегионализации, которые повлияли на изменение системы публичного управления и государственного устройства в этих государствах в XX в.

Западные финансисты и управленцы обращают внимание на то, что основными векторами европейской политики является именно финансовая децентрализация, регионализация и деконцентрация. При этом, важен опыт европейских стран по поводу существования комплекса проблем в процессе финансовой децентрализации, которые необходимо заблаговременно учесть и устранить. «В этом плане следует обеспечить последовательность в осуществлении этого процесса, в частности, органы власти обязаны обеспечить возможность участия народа в управлении общественно-политическими и социально-экономическими процессами в государстве» [3].

Модель децентрализации властных полномочий, которая является основным вектором развития управленческо-финансовых систем государств Европы в последние десятилетия, эти страны сталкивались с необходимостью существенного усовершенствования административно-территориального устройства. Причиной такой необходимости было отсутствие в них территориальной, материальной и демографической базы для выполнения соответствующих полномочий и предоставления общественных услуг надлежащего уровня. Поэтому реформирование местного самоуправления в этих странах начиналось по укрупнению территориальных единиц базового уровня и формирования территориального устройства, отвечающего историческим, географическим и требованиям экономического развития. Так, в период с 1950 г. В Европе с целью усиления базового уровня управления количество органов местного самоуправления уменьшилась практически на 40 тыс. [4].

В частности, в таких странах как Дания, Литва и Швеция количество органов местного самоуправления уменьшилась на 80%, в Великобритании - на 77%, в Германии - вдвое. В теоретическом плане, увеличение размера базовой единицы административно-территориального устройства государства - общества, обеспечивает рост ее финансового и экономического потенциала, но, при этом, снижает уровень влияния общества на управление ее территории и ресурсами. Основными целями реформы административно-территориального устройства и, в частности, его

базового звена является увеличение финансовой состоятельности и экономического потенциала уже объединенной территориальной общины.

Поэтому, учитывая порядок приоритетности целей, каждой из государств избрали направление реформирования. Цели повышения административного потенциала и эффективности территориального управления достигались через объединение небольших территориальных общин в крупные единицы местного самоуправления, цели сохранения взаимосвязи между властью и населением достигались через формирование промежуточных структур межмуниципального сотрудничества. В результате, можно выделить две схемы административно-территориального реформирования, а именно: - североевропейских - предусматривает формирование крупных базовых административно-территориальных образований базового уровня (Великобритания, Швеция) - южноевропейских - предполагает объединение общин в небольшие формирования базового уровня (Италия, Франция). Согласно концепции реформирования, в странах Европы было сформировано разные по размеру и полномочиями базовые звенья административно-территориального устройства. Так, в Швеции в результате укрупнения численность коммун сократилась в 10 раз. Сегодня их насчитывается 288, а средний размер коммуны составляет 34 тыс. жителей. В Дании средняя численность жителей базовой административно-территориальной единицы составляет 55 тыс., В Великобритании - 120 тыс. Человек, в Германии - 45 тыс. Жителей. Зато в Италии новые коммуны в 90-х гг. Создавались при минимальной численности населения 10 тыс. Человек. При этом, законодательством было предусмотрено стимулирование коммун с численностью жителей менее 5 тыс. Человек к объединению или присоединения к большим административным формированиям [5].

Отметим, что в результате укрупнения территориальных общин в европейские практике реформирования, то они характеризовались высоким уровнем финансово-экономического и управленческого потенциала. При этом, как и в Украине, объединение общин в европейских странах анонсировалось как добровольное. Однако, по факту, укрупнение проводилось под четким контролем со стороны органов публичной власти со значительной долей принуждения. Так, в процессе объединения общин добровольное фаза касалась процесса адаптации общества к предложенному из центра плана формирования административно-территориальной единицы. Если объединение общин на добровольной основе не проводилось, решение принималось на центральном уровне.

Учитывая опыт административно-территориального реформирования в странах ЕС и его положительные результаты, можно утверждать о необходимости контроля со стороны государства в процессе административно-территориального реформирования и повышения эффективности управления на локальном уровне из-за возможности существования субъективных конфликтов и несовпадение интересов различных общественных групп. Согласно концепции, которая заключалась в сохранении постоянного количества общин, для обеспечения эффективного финансово-экономического развития территориальных единиц базового уровня был сформирован институты межрегионального сотрудничества. Таким путем пошли Франция, Испания, Швейцария, Италия [6]. Таким образом, основным отличием такого подхода является возможность реализации индивидуальных решений территориальных общин в процессе управления территорией. Однако, если анализировать ее с позиции перераспределения финансовых ресурсов, можно обратить внимание на то, что Франция является одной из самых централизованных стран Европейского Союза. Поэтому, как вывод, при исследовании системы межмуниципального сотрудничества можно заметить, что такая система обеспечения населения на местах необходимыми общественными услугами значительно сложнее, чем из простого укрупнения общин, однако больше соответствует сути децентрализации в части возложения и реализации ответственности местной власти на местах.

Заметим, что децентрализация властных и финансовых полномочий государства в пользу местного самоуправления является одной из самых главных реформ со времен украинской независимости.

Главными задачами модернизации системы государственного управления и территориальной организации власти, которая сегодня осуществляется, является формирование эффективного местного самоуправления, создания комфортных условий для проживания граждан, предоставление им высококачественных и доступных публичных услуг. Достижение указанных целей невозможно без надлежащего уровня экономического развития соответствующих территорий, их финансового обеспечения и достаточных источников для наполнения местных бюджетов [7].

Именно финансовый аспект является одним из важнейших, от которого, в большой степени зависит успешность функционирования территориальных общин. Наличие экономически активных субъектов предпринимательской деятельности, достаточное количество квалифицированных

трудовых ресурсов, развитая промышленная и социальная инфраструктура - все это и многое другое является основой для успешного развития общества.

Результатом реформы стало повышение заинтересованности органов местного самоуправления в увеличении поступлений в местные бюджеты, поиска резервов их наполнения, повышения эффективности администрирования налогов и сборов. Способны общины показывают высокие и динамичные темпы прироста собственных доходов. В части использования средств внимание акцентируется на необходимости формирования наиболее оптимальной структуры бюджетных расходов, создании эффективного не слишком численного управленческого аппарата, осуществлении постоянного анализа расходования бюджетных средств и предубеждении случаев их нерационального расходования.

Показатели выполнения местных бюджетов отражают общий социально-экономическое положение соответствующей территории и ее потенциал к устойчивому развитию. Наличие достаточных ресурсов в местных бюджетах является залогом того, что территориальная община имеет возможность предоставлять более качественные и более разнообразные услуги своим жителям, реализовывать социальные и инфраструктурные проекты, создавать условия для развития предпринимательства, привлечения инвестиционного капитала, разрабатывать программы местного развития и финансировать другие меры для всестороннего улучшения условий проживания жителей общины [8].

Интеграции Украины в европейские структуры требует выработки и реализации такой модели регионального управления, которая бы отвечала принципам региональной политики Европейского Союза, общепризнанной практике внутреннего межрегионального сотрудничества и международного сотрудничества территорий, способствовала становлению новых финансовых форм сотрудничества в формате "центр-регион".

Осуществление административной реформы и реформы местного самоуправления дает шанс создать необходимые условия для динамичного, сбалансированного развития в Украине территорий, устранение основных региональных диспропорций, вернуться к реальному местному самоуправлению.

В современной Украине объективными базовыми движущими силами выступает реформа местного самоуправления и децентрализация властных полномочий вместе с существенными финансовыми полномочиями. Основным заданием этого движения - обеспечение реальной децентрализации путем бюджетной и налоговой децентрализации, объединения общин и обеспечение вездесущности способного местного самоуправления. Новые процессы передачи на балансы объектов общей собственности территориальных общин идет активно и необратимой силой.

В контексте продолжения реформы децентрализации отметим, что уже 98,4% объектов совместной собственности территориальных громад района общины уже готовы взять на свой баланс (дали согласие). Таковы данные мониторинга Минрегиона, по состоянию на конец февраля 2021 [9].

Самые высокие показатели имеют Житомирская, Львовская, Полтавская и Черниговская области, где передано 100% объектов. В то же время, районные советы Волинской, Николаевской, Днепропетровской, Ровенской и Сумской областей приняли решение о передаче всех объектов, которые принадлежали совместной собственности районов. Поэтому общинам не следует медлить с процессом взятия этих объектов на баланс.

Вместе с тем, практически без изменений остается динамика процесса передачи имущества в Луганской (68%), Донецкой (89,6%), Винницкой (97,7%), Кировоградской (98,3%), Киевской (98,5%), Хмельницкой (98,6%), Закарпатской (98,8%) и Одесской (98,9%) областях. А это всего около 300 социально важных объектов, судьба которых решается органами местного самоуправления.

Отметим, что, Верховная Рада Украины приняла Закон Украины от 15.12.2020 № 1081-их «О внесении изменений в Бюджетный кодекс Украины», которым определено, что районные советы осуществляют передачу из общей собственности территориальных громад сел, поселков, городов в собственность сельских, поселковых, городских территориальных общин учреждений и учреждений, расположенных на их территории, в соответствии с разграничением расходов между бюджетами, определенного Кодексом (п. 39 «Заключительных и переходных положений»). С 1 января 2021 расходы на функционирование указанных учреждений и заведений осуществляются из бюджетов таких территориальных общин.

Выводы. Установлено, что с позиции науки государственного управления, глубокие рыночные изменения в национальном хозяйствовании требуют обновления организационно-правовых механизмов, отдельных инструментов публичного управления и администрирования с целью

обеспечения управления на местном уровне. Закономерностью в преодолении негативных явлений в национальной хозяйственной практике должно стать формирование и реализация целенаправленной, активной публичной политики, в частности в сфере децентрализации и ресурсного обеспечения возможности общин, которые стали определенным флагманом в местном развитии в Украине.

Доказаны дальнейшие направления процесса децентрализации и сделаны определенные итоги первых этапов внедрения передачи власти в систему местного управления при использовании европейских практик реализации механизмов взаимодействия на уровне общины, в частности существенного обновления финансово-экономических механизмов в сфере государственного управления и местного самоуправления. Дальнейшее прохождение процесса децентрализации и финансовой состоятельности функционирования местного самоуправления нуждаются в определенном уточнении алгоритма действий. Так в Комитете Верховной Рады по вопросам организации государственной власти, местного самоуправления, регионального развития и градостроительства бедно создать специальную рабочую группу, которая при участии представителей правительства, ассоциаций органов местного самоуправления и экспертов должна разработать предложения относительно будущего финансовой состоятельности и функционирования местного самоуправления, в частности районных советов.

Существует уже понимание, что функции, штаты, финансы и бюджеты местных органов уже не будут такими, какими были раньше, потому что большинство полномочий и финансовых ресурсов с начала этого года перешли общинам. В то же время, существует понимание озабоченности органов местной власти желание иметь четкий перечень своих полномочий и достаточные для их выполнения источники финансовых доходов. Это должно быть закреплено в законодательстве, в частности - в новой редакции закона о местном самоуправлении. В первую очередь это необходимо, чтобы избежать в будущем недоразумений между райсоветами и общинами, особенно для тех райсоветов, которые традиционно пытаются администрировать общины. Поэтому ожидается завершение разработки законопроекта о местном самоуправлении. С другой стороны, есть немало текущих вопросов, требующих безотлагательного решения на уровне парламента и правительства, в частности в сфере ресурсного обеспечения местного самоуправления, направление средств в районные бюджеты, возможно планирование в Государственном бюджете для районных советов фиксированной дополнительной дотации для выполнения ими минимального пакета полномочий, будет выглядеть как тактические инновации в сфере регионального и местного управления.

И последнее. Развитие системы предоставления административных услуг тесно связано с реформой местного самоуправления и финансовой способностью территориальных общин. Проблемой для органов местного самоуправления до сих пор является то, что отдельные размеры платы за административные услуги или приравненные действия не пересматривались много лет. Следовательно, крайне актуальным является принятие законодательного акта, который актуализирует размеры административных сборов. Именно таким законодательным актом может стать проект Закона Украины «Об административном сборе» (рег. № 4380 от 16.11.2020 г. [10].

Этот документ окажет положительное влияние на увеличение поступлений в местные бюджеты. Об этом упомянуто в новой региональной стратегии [11]. В частности, за счет того, что вводится умеренная плата за часть административных услуг, которые сейчас были бесплатными, а также за счет того, что для ряда административных сборов повышаются размеры административного сбора, которые пока были мизерными.

Список литературы:

1. Воротін В. С., Проданик В. М. Від регуляторної політики до державно-приватного партнерства в публічному секторі України. / В.С. Воротін, В.М. Проданик // *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. № 1. С. 95–102.
2. Стігліц, Джозеф Е. Економіка державного сектора. К.: Основи, 1998. – 854 с.
3. Захарова О.В., Баштанник В.В., Василишина А.П. Впровадження зарубіжного досвіду децентралізації управління. НАДУ // Дніпропетровський регіональний інститут державного управління. 2015. 23 с.
4. Инструментарий для оценки воздействия на конкуренцию. Том II: Руководство / OECD. URL: <http://www.oecd.org/daf/competition/49167929> (Дата звернення: 11.05.2021).
5. Данилишин Б. М., Пилипів В. В. Децентралізація у країнах ЄС: уроки для України // *Регіональна економіка*. № 1. 2016. с. 5-11.
6. Valerii Vorotin, Natalia Vorotina, Olena Antyptseva, Kyrylo Husarov. Formation of a matrix of financial and credit benefits in the system of state / *Scientific and practical international conference: Public Administration in the 21st Century: Problems and Development Prospects*. 20 November 2020. Article 3.

7. Марку Ж., Безсмертна І. А. Реформа місцевого самоврядування у Франції як поглиблення міжмуніципального співробітництва // *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право»*. 2011. Вип. 2. С. 136-145.

8. Воротін В.Є., Коваль О.М. Побудова місцевого самоврядування та пріоритети влади щодо представництва на відповідній території. *Міжнародні та європейські стандарти місцевого самоврядування: проблеми імплементації в Україні [Текст] : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (20 грудня 2019 р., м. Львів) / за наук. ред. проф. М. Микіевича, проф. О. Сушинського, доц. Р. Бедрія*. - Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2020. С. 141-143.

9. <https://decentralization.gov.ua/finance> (Дата звернення: 12.05.2021).

10. <https://decentralization.gov.ua/news/13290> (Дата звернення: 11.05.2021).

11. https://decentralization.gov.ua/finance_1 (Дата звернення: 10.05.2021).

12. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки / <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (Дата звернення: 11.05.2021).

ТУЙІНДЕМЕ/RESUME

Шинкарев Андрей Николаевич

Проданик Василий Михайлович

«Персоналды басқарудың аймақаралық академиясы» Жоғары оқу орны

Київ, Україна

АЙМАҚТЫҚ ЖӘНЕ ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУДЫҢ ТЕТІКТЕРІ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ РӨЛІ: ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ТӘЖІРИБЕ

Мақалада аймақтық және жергілікті өзін-өзі басқарудың тетіктері мен құқықтық құралдарын қалыптастыру процесін зерттейді. Украинада мемлекеттік және аймақтық әкімшілік жүйесін реформалау үшін қазіргі заманғы жағдайдағы қуатты өкілеттіктерді орталықсыздандыру процесінің қазіргі кезеңінің теориялық негіздері ашылды. Облыстық және жергілікті басқару саласындағы тәжірибені және заманауи халықаралық тәжірибеге талдау жасалды. Украинада бірыңғай аймақтық қоғамдастықтардың қалыптасуындағы аймақтық және жергілікті басқару тетіктерінің рөлін теориялық негіздеме бойынша ұсынылған ғылыми ережелері және осы тұрғыда қарастырылған белгілі бір еуропалық тәжірибе.

Тірек сөздер: құқықтық механизмдер, мемлекеттік басқару, аймақтық саясат, орталықсыздандыру, қоғам.

Shynkarov Andrii, Prodanyk Vasyl

Higher educational institution «Interregional Academy of Personnel Management»

Kiev, Ukraine

ROLE OF MECHANISMS AND LEGAL INSTRUMENTS OF REGIONAL AND LOCAL GOVERNMENT: EXPERIENCE AND MODERN PRACTICE

The article examines the current state and process of formation of mechanisms and legal instruments of regional and local government. The article reveals the theoretical foundations of the current stage of the process of decentralization of power as an object of public administration in the modern conditions of reforming the system of state and regional administration in Ukraine. The analysis of experience and modern international practices in the field of regional and local government is given. The proposed scientific provisions for the theoretical substantiation of the role of mechanisms of regional and local governance in the formation of united territorial communities in Ukraine and provided a certain European experience in this context.

Key words: organizational and legal mechanisms, public administration, regional policy, decentralization, society.

List of references:

1. Vorotin V. Ye., Prodanyk V. M. Vid rehuliatornoj polityky do derzhavno-pryvatnoho partnerstva v publichnomu sektori Ukrainy. / V.Ye Vorotin, V.M. Prodanyk // *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2019. № 1. S. 95–102 [in Ukrainian].

2. Stihlits, Dzhozef E. *Ekonomika derzhavnoho sektora*. K.: Osnovy, 1998. – 854 s. [in Ukrainian].

3. Zakharova O.V., Bashtannyk V.V., Vasylyshyna A.P. Vprovadzhennia zarubizhnogo dosvidu detsentralizatsii upravlinnia. NADU pry PU // *Dnipropetrovskiy rehionalnyi instytut derzhavnoho upravlinnia*. 2015. 23 s. [in Ukrainian].

3. Ynstrumentaryi dlia otsenky vozdeistviya na konkurentsyyu. Tom II: Rukovodstvo / OECD. URL: <http://www.oecd.org/daf/competition/49167929> (Data zvernennia: 11.05.2021).

4. Danylyshyn B. M., Pylypiv V. V. Detsentralizatsiia u krainakh YeS: uroky dlia Ukrainy // *Rehionalna ekonomika*. 1. 2016. 5-11. [in Ukrainian].

5. Valerii Vorotin, Natalia Vorotina, Olena Antyptseva, Kyrylo Husarov. Formation of a matrix of financial and credit benefits in the system of state / Scientific and practical international conference: Public Administration in the 21st Century: Problems and Development Prospects. 20 November 2020. Article 3 [in Ukrainian].

6. Marku Zh., Bezsmertna I. A. Reforma mistsevoho samovriaduvannia u Frantsii yak pohlyblennia mizhmunitsypalnoho spivrobotnytstva // Naukovyi 397 visnyk Akademii munitsypalnoho upravlinnia. Seriiia «Pravo». 2011. 2. 136-145 [in Ukrainian].

7. Vorotin V.Ye., Koval O.M. Pobudova mistsevoho samovriaduvannia ta priorityty vlady shchodo predstavnytstva na vidpovidnii terytorii. Mizhnarodni ta yevropeiski standarty mistsevoho samovriaduvannia: problemy implementatsii v Ukraini [Tekst] : materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (20 hrudnia 2019 r., m. Lviv) / za nauk. red. prof. M. Mykiievycha, prof. O. Sushynskoho, dots. R. Bedriia. – Lviv. 2020. 141-143 [in Ukrainian].

8. <https://decentralization.gov.ua/finance> (Data zvernennia: 12.05.2021).

9. <https://decentralization.gov.ua/news/13290> (Data zvernennia: 11.03.2021).

10. https://decentralization.gov.ua/finance_1 (Data zvernennia: 10.05.2021).

11. Pro zatverdzhennia Derzhavnoi stratehii rehionalnoho rozvytku na 2021-2027 roky / <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text> (Data zvernennia: 11.05.2021).

УДК 343.123.1

МРНТИ 10.79.21

Юрина Юлия Ивановна

iulia.iurina@mail.ru

**ФГКОУ ВО «Барнаульский юридический институт
Министерства внутренних дел Российской Федерации»
Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация**

ОСОБЕННОСТИ ТАКТИКИ ПРОИЗВОДСТВА ПЕРВОНАЧАЛЬНЫХ СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ И ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ, ПРОВОДИМЫХ ПРИ УСТАНОВЛЕНИИ ЛИЦА, СОВЕРШИВШЕГО НЕЗАКОННЫЙ СБЫТ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЭЛЕКТРОННЫХ И ИНФОРМАЦИОННО-ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННЫХ СЕТЕЙ (ВКЛЮЧАЯ СЕТЬ «ИНТЕРНЕТ»)

При установлении лица, совершившего незаконный сбыт наркотических средств с использованием электронных и информационно-телекоммуникационных сетей (включая сеть «Интернет»), большую роль играет сбор доказательств, которые в дальнейшем являются основополагающими. Кроме того, ряд следственных действий, оперативно-розыскных мероприятий и других мероприятий (осмотр места происшествия (Далее – ОМП), личный досмотр, опрос, наведение справок, направление на медицинское освидетельствование, осмотр средства связи, содержащего переписку, фотографии с координатами закладки, осмотр транспортного средства, допрос свидетелей, обыск, выемка, сбор образцов для сравнительного исследования, назначение химической, биологической и дактилоскопической судебных экспертиз, допрос подозреваемого, проверка показаний на месте), проводимых при раскрытии и расследовании указанного преступления являются обязательными и неотложными, должны быть произведены последовательно и отвечать требованием закона. Тактические особенности проведения указанных следственных действий и оперативных мероприятий, как до возбуждения уголовного дела, так и после с учетом специфики данной категории преступления необходимы для детального изучения, с целью избежание ошибок, допускаемых сотрудниками полиции, оперуполномоченными, органом дознания, либо следователем. Автор статьи на основании изучения судебно-следственной практики обращает внимание на особенности тактики производства первоначальных следственных действий и оперативно розыскных мероприятий, проводимых при установлении лица, совершившего незаконный сбыт наркотических средств с использованием электронных и информационно-телекоммуникационных сетей (включая сеть «Интернет»).

Ключевые слова: наркотические средства, сбыт, информационно-телекоммуникационных сеть, закладка, тактические особенности.

По официальным источникам в 2020 году из-за пандемии пострадали все сферы экономики, при этом наркоторговцам сложившаяся ситуация в стране позволила в разы увеличить объемы реализуемых наркотических средств. Сокращение рабочих мест, неорганизованность подростков и молодежи из-за дистанционного обучения, и попытки получения доходов путем создания и распространения наркотических средств, привели к резкому увеличению оборота наркотиков, как в России, так и во всём мире. По итогам первых двух месяцев 2021 года общее число зарегистрированных в стране тяжких и особо тяжких преступлений возросло на 2,8% [1]. Основной

причиной этого является увеличение количества криминальных деяний данной категории, совершенных с использованием информационно-телекоммуникационных технологий, к их числу относится незаконный сбыт наркотических средств с использованием электронных и информационно-телекоммуникационных сетей (включая сеть «Интернет») [2]. Организация и планирование расследования в целом, а также тактика проведения отдельных следственных действий, связанная с выбором наиболее эффективных тактических приемов, во многом зависит от следственной ситуации, складывающейся к моменту возбуждения уголовного дела [3]. Следственная ситуация, при которой лицо, распространяющее наркотические вещества было установлено оперуполномоченными задолго до его задержания, планируемое после сбора всех данных о преступном деянии, и в отношении указанного лица велись оперативно-розыскные мероприятия (наблюдение, прослушивание телефонных переговоров, наведение справок, закупка) складывается зачастую благоприятно, все следственные действия и оперативно-розыскные мероприятия проводятся планомерно и во взаимодействии следователя с оперуполномоченным. Однако следственная ситуация, при которой ранее неизвестное лицо, распространяющее наркотические средства установлено в момент совершения преступления «случайным образом», требует особого подхода, незамедлительных следственных действий и оперативных мероприятий, которые будут являться первоначальными, а в связи, с чем их результаты будут главными доказательствами в ходе расследования уголовного дела.

Оптимальное и целенаправленное проведение первоначальных следственных действий достигается за счет сотрудничества и взаимодействия между следователем и оперативными работниками. Это взаимодействие позволяет правильно выбрать место и время проведения следственных действий, установить всех фигурантов преступления, изъять и процессуально закрепить следы преступления, имеющих доказательственную базу для расследуемого уголовного дела. Варианты проведения следственных действий разрабатываются таким образом, чтобы исключалась возможность избавления от наркотических средств, следов преступной деятельности или уничтожения их преступниками.

Анализ источников юридической литературы свидетельствует о существовании трех этапов расследования преступлений: первоначального, последующего и заключительного. В рамках нашего исследования затрагивается только первоначальный этап расследования сбыта наркотических средств с использованием электронных и информационно-телекоммуникационных сетей (включая сеть «Интернет»). Кроме того, считаем, что первоначальный этап с учетом тактических особенностей расследования преступления указанной категории целесообразно разделить на следственные действия и оперативно-розыскные мероприятия, проводимые до возбуждения уголовного дела и после.

До возбуждения уголовного дела проводятся меры, направленные на изъятие наркотического средства, а также других вещественных доказательств (например, сотовый телефон). В зависимости от следственной ситуации наркотическое средство и другие предметы, имеющие значение для уголовного дела, могут быть изъяты в ходе осмотра места совершения преступления (место закладки, транспортное средство, место жительства), личного досмотра лица, обследования помещений, зданий, участков местности и транспортных средств [4].

После изъятия веществ и предметов органом дознания, либо следователем решается вопрос о назначении химической, дактилоскопической и биологической экспертиз. Все указанные экспертизы назначаются одновременно, с целью незамедлительного исследования упаковки наркотических веществ на предмет установления на ней следов пальцев и ладоней рук, а также следов биологического происхождения. Курительные трубки, кальяны, закрутки, шприцы и другие изъятые предметы так же незамедлительно направляются на экспертизу на предмет наличия на них следов наркотических веществ, следов пальцев и ладоней рук, а также следов биологического происхождения.

Осмотр сотового телефона процессуально не может быть произведен до возбуждения уголовного дела, однако тактически сотовый телефон «закладчика» должен быть осмотрен незамедлительно с целью установления координат места хранения «закладок», если сотовый телефон изъят в ходе ОМП, то проблемы в осмотре телефона у органа дознания, следователя не возникает, так как сотовый телефон может быть осмотрен в ходе осмотра места происшествия с участием лица, совершившего преступление, при этом тактически важно узнать в ходе осмотра места происшествия у «закладчика» пароль от телефона и другую важную информацию, к примеру, пароли от программ, наличие программы, записывающей телефонные переговоры. Сотовый телефон, изъятый у

задержанного в ходе личного досмотра, либо после возбуждения уголовного дела в ходе выемки, либо обыска целесообразно осмотреть в первые сутки после допроса сотрудника, проводившего изъятие телефона в качестве свидетеля и выемки телефона у данного сотрудника. Информация, которая содержится в сотовом телефоне у «закладчика» (переписки с указанием координат места хранения «закладки», а также фотографии данного места) в основном является главным доказательством, указывающим на умысел сбыть наркотическое средство, в связи, с чем очень важно обеспечить сохранность указанной информации следующими способами:

- при изъятии телефона его необходимо ввести в режим «полета», тем самым ввести его в режим пользования без доступа к сети «интернет», если указанный режим невозможно ввести (на телефоне установлен пароль, который задержанный при изъятии не желает сообщить), то телефон должен быть выключен.

- изъятый телефон должен быть помещен в упаковку, которая должным образом должна быть опечатана, где на бумажной бирке с оттиском мастичной печати сотрудник, проводивший изъятие, понятые и задержанное лицо ставят подписи, а на упаковке делается пояснительная надпись.

Кроме того, до возбуждения уголовного дела проводится опрос задержанного лица, очевидцев, понятых, направление задержанного лица на медицинское освидетельствование, получение характеризующей информации на задержанного лица (сведения о судимости, привлечении к административной ответственности, места регистрации и проживания), получение образцов для сравнительного исследования (дактилоскопирование, получение следов биологического происхождения, смывы с ладоней и кистей рук). После получения заключения химической судебной экспертизы, проведения всех вышеперечисленных оперативно-розыскных мероприятий и следственных действий, сбора характеризующей информации о задержанном лице решается вопрос о возбуждении уголовного дела и тактики проведения следственных действий после возбуждения уголовного дела их последовательность. После возбуждения уголовного дела составляется план производства следственно-оперативных мероприятий его последовательность, с учетом полученной информации, собранной в материалах проверки, в том числе определяется тактика допроса свидетелей и подозреваемого лица, избрание меры пресечения.

После возбуждения уголовного дела при даче подозреваемым признательных показаний проводится ряд первоначальных следственных действий:

- допрос сотрудника, проводившего изъятие сотового телефона задержанного лица, после которого проводится его выемка;

- осмотр сотового телефона;

- допрос свидетелей (очевидцев преступлений, лиц, которые в дальнейшем могут оказаться фигурантами совершенного преступления);

- допрос подозреваемого (в зависимости от избрания меры пресечения – задержание лица, предъявление обвинения и допрос обвиняемого), при подготовке к допросу подозреваемого, следователю необходимо установить, в каком состоянии он находится, что впоследствии должно быть отражено в протоколе допроса, так как на практике в ходе расследования уголовного дела подозреваемые и обвиняемые за преступление данной категории меняют показания и отказываются от первоначальных. Запрещено допрашивать гражданина, если он находится в состоянии алкогольного или наркотического опьянения, так как он не способен воспринимать реальную действительность и адекватно давать показания. В ходе допроса подозреваемого необходимо установить, какими банковскими картами он пользуется для получения денежных средств за незаконный сбыт наркотических средств, номера телефонов сим-карт, установленных в сотовом телефоне, которым он пользовался в момент совершения преступления, названия приложений, установленных в телефоне, которые он использовал в ходе своей преступной деятельности.

- очные ставки между свидетелями, либо между свидетелем и подозреваемым (обвиняемым), порядок которых определяется в зависимости от конкретной следственной ситуации.

- получение образцов для сравнительного исследования в порядке статьи 202 УПК РФ (образцы голоса, буккальный эпителий, отпечатки следов ладоней и пальцев рук) [5].

- проверка показаний подозреваемого (обвиняемого) с участием понятых на месте задержания, а также на месте оставления «закладки», с точным указанием места расположения оставления наркотических веществ (закладки) с привязкой к адресату и составлением план-схемы.

- обыск, в случаях нетерпящих отлагательства по месту жительства и регистрации подозреваемого (обвиняемого) с участием оперуполномоченного, кинолога и специалиста.

В случае отказа подозреваемого лица от дачи показаний в соответствии со статьей 51 Конституции РФ ряд вышеуказанных следственных действий сокращается, однако в данной ситуации наиболее важным следственным действием будет являться обыск, результаты которого могут стать одними из главных доказательств в ходе расследования уголовного дела. Вследствие чего, даже если подозреваемый проживает территориально в другом городе необходимо дать поручение в органы следствия, расположенные в районе проживания подозреваемого на проведения обыска в случаях нетерпящих отлагательства, к которому прилагается копия постановления об обыске, при этом в данной ситуации большую роль играет полное и слаженное взаимодействие между территориальными органами полиции.

Проведенное нами изучение материалов следственной и судебной практики по делам о преступлениях, связанных с незаконным сбытом наркотических веществ с использованием электронных и информационно-телекоммуникационных сетей (включая сеть «Интернет»), позволило выявить следующие типичные ошибки, допускаемые на этапе первоначальных следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий, проводимых при установлении лица, совершившего указанное преступление:

- отказ от направления на медицинское освидетельствование на состояние наркотического опьянения задержанного лица, на основании того, что при дальнейшем доказывании сбыта, факт употребления наркотиков задержанным не подтверждает умысел на сбыт наркотиков, так как зачастую «закладчик» не является потребителем наркотических веществ. Игнорирование сотрудниками указанной процедуры может привести к отсутствию при дальнейшем расследовании уголовного дела объективных доказательств и проблеме реконструкции полной картины совершенного преступления. Тем временем, обязательным основанием направления на медицинское освидетельствование на состояние наркотического опьянения лица, задержанного за незаконный сбыт наркотических веществ, не является, в связи с чем оперуполномоченный, орган дознания и следователь самостоятельно решают о необходимости направления задержанного на медицинское освидетельствование.

- отсутствие полных данных в протоколе ОМП о месте расположения обнаружения наркотического вещества, средств его употребления, упаковочного материала, все предметы должны быть привязаны к двум объектам с указанием наиболее точного расстояния, при этом к протоколу ОМП должна быть составлена план-схема.

- отсутствие в протоколе ОМП, а также в других процессуальных документах полных данных о месте жительства понятых их контактных данных, показания которых в ходе расследования уголовного дела могут иметь важное доказательственное значение

- не привлечение в ходе обыска по месту жительства и регистрации задержанного лица специалиста, участие которого необходимо в случае обнаружения наркотических веществ, либо их упаковок, средств употребления.

- использование сотового телефона, изъятого у «закладчика» с целью поиска информации о месте нахождения «закладок» до его осмотра.

Таким образом, проведенное исследование позволило охватить часть проблемных вопросов в тактике первоначальных следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий, проводимых при установлении лица, совершившего незаконный сбыт наркотических средств с использованием электронных и информационно-телекоммуникационных сетей (включая сеть «Интернет»).

Список литературы:

1. Фалалеев Ф. Как пандемия повлияла на оборот наркотиков в России и в мире // Российская газета. – 2020, 28 июн. - № 139 (8193) // Интернет-ресурс. – режим доступа URL: <https://rg.ru/2020/06/28/kak-pandemiia-povliiala-na-oborot-narkotikov-v-rossii-i-v-mire.html>.

2. Информация о состоянии преступности в Российской Федерации по итогам января-февраля 2021 года [Электронный ресурс]: информационно-аналитические материалы / МВД Российской Федерации. - URL: <https://xn--b1aew.xn--p1ai/news/item/23515853> (дата обращения: 28.05.2021).

3. Игнатенко Е.А. Типичные следственные ситуации первоначального этапа расследования незаконной пересылки наркотиков // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики (входит в перечень ВАК). Тамбов: Грамота, 2013. № 7. Ч. 1. С. 83-85 // Интернет-ресурс. – режим доступа URL: <http://www.gramota.net/materials/3/2013/7-1/18.html>

4. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18.12.2001 N 174-ФЗ (ред. от 05.04.2021, с изм. от 13.04.2021) // Интернет-ресурс. – режим доступа URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34481/.

5. Федеральный закон от 12.08.1995 N 144-ФЗ (ред. от 30.12.2020) «Об оперативно-розыскной деятельности» // Интернет-ресурс. – режим доступа URL: <http://legalacts.ru/doc/federalnyi-zakon-ot-12081995-n-144-fz-ob/>.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Юрина Юлия Ивановна

Ресей Ішкі істер министрлігінің Барнаул заң институты

Барнаул, Алтай аймағы, Ресей Федерациясы

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ЖӘНЕ АҚПАРАТТЫҚ ЖӘНЕ ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ ЖЕЛІЛЕРІН (ОНЫҢ ІШІНДЕ ИНТЕРНЕТТІ ПАЙДАЛАНЫП ЕСІРТКІ ҚҰРАЛДАРЫН ЗАҢСЫЗ САТУДЫ ЖАСАҒАН АЛҒАШҚЫ ТЕРГЕУ ӘРЕКЕТТЕРІ МЕН ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ ІС-ШАРАЛАРЫН ЖАСАУ ТАКТИКАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ИНТЕРНЕТТІ ҚОСА)

Электрондық және ақпараттық және телекоммуникациялық желілерді (соның ішінде Интернет желісін) қолдана отырып, есірткі құралдарын заңсыз сатумен айналысқан адамды құрған кезде, дәлелдер жинағы үлкен рөл атқарады, бұл одан әрі маңызды. Сонымен қатар, бірқатар тергеу әрекеттері, жедел-ізвестіру іс-шаралары және басқа да іс-шаралар (сахна (бұдан әрі - ОМП), жеке тексеру, зерттеу, зерттеу, зерттеу, медициналық тексеруден, тексеруге жолдама, корреспонденция, инспекциялау құралдары, корреспонденция, парақтандыру құралдарымен, бетбелгілері бар фотосуреттер бар, куәгерлерден жауап алу, куәландыру, ізвестіру, сатып алу, сатып алу, сынағалар жинағы, химиялық, биологиялық және дактилокопиялық сот сараптамасын тағайындау, күдіктіден, белгіленген қылмысты және тергеумен жүргізілген) Міндетті және шұғыл, дәйекті түрде жасалуы және заңға жауап беру керек. Осы тергеу әрекеттерінің және жедел іс-әрекеттің тактикалық ерекшеліктері, қылмыстық істі қозғаудан бұрын да, осы санаттағы қылмыстардың ерекшеліктерін ескере отырып, осы санаттағы ерекшеліктерді ескере отырып, егжей-тегжейлі зерттеу үшін қажет, бұл полицияның қателіктеріне жол бермеу үшін қажет Операциялық, анықтамалық немесе тергеуші офицерлер, анықтама немесе тергеуші. Автор сот практикасын зерттеу негізінде бастапқы тергеу әрекеттерін өндірудің ерекшеліктеріне назар аударады, бұл бастапқы тергеу әрекеттері мен жедел-ізвестіру іс-шараларын, электронды және электронды есірткіні заңсыз сатуды заңсыз сатумен айналысады. Ақпараттық және телекоммуникациялық желілер (соның ішінде Интернет»).

Тірек сөздер: есірткі, сатылым, ақпарат және телекоммуникациялық желі, бетбелгі, тактикалық ерекшеліктері.

Yurina Yulia

Barnaul law Institute of the Ministry of internal Affairs of the Russian Federation,

Barnaul, Altai Krai, Russian Federation

FEATURES OF THE TACTICS OF INITIAL INVESTIGATIVE ACTIONS AND OPERATIONAL-SEARCH MEASURES CARRIED OUT WHEN IDENTIFYING A PERSON WHO HAS COMMITTED ILLEGAL SALE OF NARCOTIC DRUGS USING ELECTRONIC AND INFORMATION-TELECOMMUNICATION NETWORKS (INCLUDING THE INTERNET)

When identifying a person who has committed illegal sale of drugs using electronic and information and telecommunication networks (including the Internet), the collection of evidence, which is further fundamental, plays an important role. In addition, a number of investigative actions, operational-search measures and other measures (inspection of the scene of the incident (hereinafter - OMP), personal search, questioning, making inquiries, referral for a medical examination, examination of a communication device containing correspondence, photographs with the coordinates of the bookmark, inspection vehicle, interrogation of witnesses, search, seizure, collection of samples for comparative research, appointment of chemical, biological and fingerprinting forensic examinations, interrogation of a suspect, verification of testimony on the spot) carried out during the disclosure and investigation of this crime are mandatory and urgent, must be carried out sequentially and meet the requirements of the law. The tactical features of carrying out these investigative actions and operational measures, both before the initiation of a criminal case and after, taking into account the specifics of this category of crime, are necessary for a detailed study in order to avoid mistakes made by police officers, operatives, an inquiry agency, or an investigator. Based on the study of forensic practice, the author of the article draws attention to the peculiarities of the tactics of initial investigative actions and operational search measures carried out when identifying a person who has committed illegal sale of narcotic drugs using electronic and information-telecommunication networks (including the Internet).

Key words: Phonogram, forensic phonoscopic examination, fraud, information and communication networks, a sample for comparative research.

List of references:

1. Falaleyev Falate as a pandemic influenced drug trafficking in Russia and in the world // Russian newspaper. - 2020, 28 Jun. - № 139 (8193) // Internet resource. - Access mode URL: <https://rg.ru/2020/06/28/kak-pandemiia-povliiala-na-oborot-narkotikov-v-rossii-i-v-mire.html>.

2. Information on the state of crime in the Russian Federation for the results of January-February 2021 [Electronic resource]: information and analytical materials / Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation. - URL: <https://xn--b1aew.xn--p1ai/news/Item/23515853> (Date of handling: 05/28/2021).

3. Ignatenko E.A. Typical investigative situations of the initial phase of investigating the illegal shipment of drugs // Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art history. Questions of theory and practice (included in the list of VAC). Tambov: grades, 2013. No. 7. Part 1. P. 83-85 // Internet resource. - URL access mode: <http://www.gramota.net/materials/3/2013/7-1/18.html>

4. Criminal Procedure Code of the Russian Federation of 18.12.2001 N 174-FZ (ed. From 05.04.2021, with meas. Dated 13.04.2021) // Internet resource. - URL access mode: http://www.consultant.ru/document/CONS_DOC_LAW_34481/.

5. Federal Law of 12.08.1995 N 144-FZ (ed. From 30.12.2020) «On operational-investigative activities» // Internet resource. - URL access mode: <https://legalacts.ru/doc/federalnyi-zakon-ot-12081995-t-144-fz-ob/>.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Баширов Александр Витальевич, техника ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Бағашар Мұқаметжан, «Bolashaq» академиясының магистранты, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Коробка Иван Николаевич, Азаматтық қорғау қызметінің полковнигі, Азаматтық қорғаныс саласындағы мемлекеттік басқару институтының Азаматтық қорғаныс саласындағы оқытушылардың біліктілігін арттыру және сертификаттау бөлімінің бастығы, Киев, Украина;

Күрентаев Али Хамитұлы, «Bolashaq» академиясының докторанты, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Коваль Олег Михайлович, Мемлекеттік департаменттің ғылым кандидаты, Украина Президенті жанындағы Ұлттық мемлекеттік басқару академиясы, Киев, Украина;

Нукушева Айгуль Ашимовна, заң ғылымдарының кандидаты, доцент, Азаматтық және еңбек құқығы кафедрасының профессоры, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Нұрғалиев Бақыт Молдатұлы, заң ғылымдарының докторы, Заң пәндері кафедрасының профессоры, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Проданик Василий Михайлович, мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты, «Персоналды басқару өңіраралық академиясы» Жоғары оқу орны, Киев, Украина;

Пьянкова Алина Евгеньевна, оқытушы, Алтай индустриалды-экономикалық колледжінің аймақтық мемлекеттік білім беру мекемесі, Барнаул, Ресей Федерация;

Садвокасова Адель Талгатқызы, Қазақстан Республикасы ІІМ Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының докторанты, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Уразбаев Хамит Күреңтайұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, ғылыми жұмыстары және халықаралық байланыстар жөніндегі проректор, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Шинкарев Андрей Николаевич, мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты, Украина Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару ұлттық академиясы, Киев, Украина;

Ханов Талғат Ахматзиұлы, заң ғылымдарының докторы, доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Юрина Юлия Ивановна, Ресей Ішкі істер министрлігінің Барнаул заң институты, Барнаул, Алтай аймағы, Ресей Федерациясы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Баширов Александр Витальевич, кандидат технических наук, доцент, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан;

Бағашар Мухаметжан, магистрант ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Коробка Иван Николаевич, полковник службы гражданской защиты, Институт государственного управления в сфере гражданской защиты, Киев, Украина;

Курентаев Али Хамитович, докторант ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Коваль Олег Михайлович, кандидат наук государственного управления, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев, Украина;

Нукушева Айгуль Ашимовна, кандидат юридических наук, доцент, профессор кафедры Гражданского и трудового права, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Нургалиев Бахыт Молдатыевич, доктор юридических наук, профессор кафедры Юридических дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Проданик Василий Михайлович, кандидат наук государственного управления, Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом», Киев, Украина;

Пьянкова Алина Евгеньевна, преподаватель, Краевое государственное образовательное учреждение «Алтайский промышленно-экономический колледж», Барнаул, Российская Федерация;

Садвакасова Адель Талгатовна, доктор PhD, научный сотрудник Центра по исследованию проблем следственной деятельности органов внутренних дел, Карагандинская академия МВД РК имени Б.Бейсенова, Караганда, Республика Казахстан;

Уразбаев Хамит Курентаевич, кандидат исторических наук, доцент, проректор по научной работе и международному сотрудничеству, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Шинкарев Андрей Николаевич, кандидат наук государственного управления, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев, Украина;

Ханов Талгат Ахматзиевич, доктор юридических наук, профессор, Директор НИИ экономических и правовых исследований, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Республика Казахстан;

Юрина Юлия Ивановна, адъюнкт Барнаульского юридического института Министерства внутренних дел Российской Федерации МВД России, Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Bashirov Alexander, Candidate of Technical Sciences, Karaganda Economic University Kazdotretsyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Bahashar Muhametzhana, Magstrand, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Korobka Ivan, Institute of Public Administration in the field of civil protection, Colonel of civil protection service, Kiev, Ukraine;

Curetayev Ali, Doctorates Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Koval Oleg, Candidate of Sciences of the State Department National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine;

Nukusheva Aigul, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Civil and Labor Law, Karaganda University named after academician E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Nurgaliev Bakhyt, Doctor of Law, Professor of the Law Faculty of the Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Prodanik Vasily, Candidate of Sciences of Public Administration Higher Educational Institution «Interregional Academy of Personnel Management», city Kiev, Ukraine;

Pyankova Alina, Lecturer, Regional State Educational Institution «Altai Industrial and Economic College», Barnaul, Russian Federation;

Sadvakasova Adel, Dr. PhD, Research Center for the Research Center for Investigative Activities of the Internal Affairs Bodies, Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B.Beissenova, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Urasbaev Khamita, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Vice-Rector for Research and International Cooperation, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Shinkarev Andrei, Candidate of Sciences of the State Department National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine;

Khanov Talgat, Doctor of Law, Professor, Director of the Research Institute of Economic and Legal Studies of the Karaganda University of Kazdotallia, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Yurina Julia Ivanovna, Adjunct of the Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia.

ӘОК 373.1.02
ҒТАХР 14.25.09

Аманбаева Данагуль Сейдыгазықызы
dana.amanbaeva.83@mail.ru
Оразгалиева Гүлден Зайкеновна
orazgalieva.g.z@mail.ru
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ОҚУШЫЛАРДЫҢ БОС УАҚЫТЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Мақалада оқытудың жаңа педагогикалық технологияларын меңгеру, оқу үрдісінде жаңаша әдістерді тиімді пайдалана білу жолдары арқылы сабақта оқушылардың қызығушылығын арттыра отырып, өз ойын еркін және ашық жеткізу, тұжырым жасау, ой қозғай отырып, оқушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естігенін, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, тұжырым жасауға бағыттау, өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау ерекшеліктері қарастырылады.

Тірек сөздер: жаңа педагогикалық технология, оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлау, оқу-тәрбие үрдісі, оқу стратегиялары, қызығушылықты ояту, мағынаны тану, ой толғаныс.

Азаматтық заманауи қоғамды дамытудың кезеңінің негізгі міндеттерінің бірі оқушылардың өмір сүру жағдайын қамтамасыз ету болып табылады. Көрсетілген мәселелер кез-келген мемлекеттің әлеуметтік саясатының басым бағыты болып табылады. Республикамызда бала құқықтарын қорғау саласында құқықтық негіз бар.

Балалар туралы Қазақстан Республикасының заңнамасы БҰҰ-ның маңызды халықаралық құқықтық құжаттарына негізделген, ол балаларға қатысты мемлекеттік саясатқа қойылатын негізгі талаптарды қамтиды. Қазақстан Республикасында маңызды құқықтар, ар-намыс пен қадір-қасиетті қорғау, жеке басқа қол сұғушылыққа қарсы, тұрғын үй, білім беруді әлеуметтік қамтамасыз ету және денсаулық сақтау, медициналық көмек, мәдени құндылықтарға қол жеткізу өмір сүруге қамтамасыз етілген. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы», «Білім туралы», «Бала құқықтары туралы», «Көпбалалы отбасыларға мемлекеттік жәрдемақы беру туралы», «Кәмелетке толмаған құқық бұзушылықтың алдын алу туралы» заңдар балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғайды.

Білім беру мазмұны – жеке адамның біліктілігі мен жан жақты дамуын қалыптастыру үшін негіз болып табылатын білім берудің әрбір деңгейі бойынша білімдер жүйесі (кешені). (ҚР «Білім туралы» Заңы, 4 тарау, 13-бап). Тәрбие – сапалы білімнің негізгі арқауы, діңгегі. Әл-Фарабидің «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы» деген сөзі барша білім саласы қызметкерлерінің бой түзер бағдары болуы тиіс. Еліміздің жастары өзін жеке тұлға ретінде дамытумен қатар мемлекеттің озық инновацияларға сай өркендеуіне зор үлес қосуы қажет. Бұл – қазіргі білім және тәрбие беру үдерісінің алдында тұрған маңызды міндет.

Мемлекеттік білім беру саясатының бағытында қазіргі таңдағы мектеп баланың әсерлі дамуын жүзеге асыруы мен тұлғаның қажеттілігі мен қабілеттерін ескере отырып, оның бірқалыпты қалыптасу мүмкіндігін қамтамасыз етуі керектігі айтылады. Мектептерде білім беруді заман талабына сай ету осыған бағытталған. Қазіргі кезеңде Республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, Қазақстандық білім беру жүйесі әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл педагогика теориясы мен оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр: білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болды. Оқыту үдерісін Білім мазмұнының жаңартылған бағыты мұғалімнің бағыттауымен оқушының өздігінен білім алуына ықпалы зор. Жаңартылған білім мазмұны белсенді оқыту арқылы әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып оқушылардың барлығын сабаққа жұмылдыру, ынтасын,

пәнге деген қызығушылығын ояту. Жаңартылған оқу бағдарламаларында пәннің мазмұны және мақсаттары мұғалімдер үшін бірізділігімен тиімді. Бағалаудың жетістік критерийлері де өте жақсы қамтылған. Мұғалім үшін тиімділігі оқушыны әділ бағалай алуы, мақсаттың нақтылығы, ресурстардың жеткіліктілігі. Оқушы үшін белсенді оқытудың тиімді жақтары, оның жеке, жұппен, топпен жұмыс істеуінде.

Бұл жерде алға қойылатын басты мақсат - оқушыға деген сенім, оның өз ісіне жауап беру мүмкіндігіне сүйеніп беделі мен қадір-қасиет сезімін дамыту. Себебі өз білмейтіндерін басқа білетін оқушылардан толықтыруы. Сындарлы ойлайтын, өз мүмкіндіктеріне сенімді; әр түрлі әлеуметтік және өндірістік проблемаларды өз бетінше шешуге қабілетті тұлғаны дайындау үшін оқытудың сапасын жетілдіру аса маңызды мәселе болып табылады. Осы мақсатта білім негіздерін өз еркімен үйренетін, іс-әрекет мақсатын, міндетін, түрін, тәсілін, жағдайын өзінше түсініп, алған білімін өмірде қолдана алатындай жағдайға оқушыны жеткізуіміз керек. Оқытудың ұтымды технологиясын пайдалану арқылы шәкірттің тұлғалық болмысын дамытуға мүмкіндік туады. Балаларды диалог пен дәйектеуге, талқылауға тарту белсенді жүргізілген жағдайда олардың оқуы тиімдірек және зияткерлік жетістіктері жоғары болатынын дәлелдейтін зерттеулер де көбейе түсуде.

Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағды-машыққа қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады. Кез келген қоғам үшін өскелең ұрпақтың қайсыбір таңдау жасағанда ұлттық рух пен ұлттық мүдделерді басты орынға қойып, азаматтық пен адамгершілік ұстамдарынан ауытқымауы аса маңызды.

Оқушының әлеуметтік мінез-құлқының даму деңгейі оқушының әлеуметтік ортада бейімделуінің табысын айқындайды және оған адамның ішкі әлеуетін сәтті жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, әлеуметтік мінез-құлық арқылы ол басқа әлеуметтік тақырыптармен қарым-қатынас жүйесінде әлеуметтік субъект ретінде жеке тұлғаның ұйымдастырылған қызметін білдіреді.

Қазіргі уақытта «бейімделу» және «әлеуметтендіру» ұғымдарының өзара байланысы туралы үш көзқарас бар:

1. Бейімделу социализацияның бір бөлігі. Әлеуметтендіру адамның адамгершілеуінің барлық көп қырлы процесін қамтиды, ол биологиялық алғышарттар мен адамның әлеуметтік ортаға енуін қамтиды.

2. Социализация және бейімделу - бұл жеке және қоғам арасындағы өзара әрекеттесудің бірыңғай үдерісі. Өмір сүру жағдайларын өзгерту жеке тұлғаны дамытуды, адамның даралықты қоғамның даму үрдісіне сәйкес байытуды талап етеді.

3. Әлеуметтік бейімдеу кейбір жағдайларда әлеуметтену механизмі болып табылады, ал басқалары - бұл негізгі, биосационалды бейімделуді қоса атқаратын қызмет.

Оқушыларды тәуелсіз өмірге бейімдеудің себептері болып табылатын факторлар:

1) мектепшілік арнайы ұйымдастырылған орта, оның құрамдас бөліктері: денсаулықты сақтау және физикалық даму; отбасылық функцияны қалыптастыруды қамтамасыз ету; жеке тұлғаның бейімделу потенциалын дамыту, оған тәуелсіз өмір мен қоршаған ортаға сәтті қатысуға мүмкіндік беру;

2) оқушыларды әлеуметтендіруге педагогикалық көмек көрсету бойынша арнайы ұйымдастырылған іс-шаралар, оның ішінде мынадай іс-шаралар: дене тәрбиесі, денсаулықты сақтау және дене дамуы; отбасылық тәрбие; азаматтық білім; патриоттық тәрбие; өзін-өзі анықтауға жәрдемдесу;

3) балаларды мемлекеттік қолдау мекемелерінің тәрбиеленушілері әлеуметтік өзін-өзі анықтау түрінде көрініс табады және келесі жеке мақсаттарға қол жеткізуге белсенді қатысады: ағзаның өмірлік белсенділігін өзін-өзі дамытуға байланысты белсенді өндірістік іс-әрекеттерге қолдау көрсету; Отбасы мүшесіне (ұлы, ағасы, қызы, қарындасы, немересі, ата-анасы және т.б.) отбасылық өмірге дайындық; азаматтық-құқықтық оқыту; өзін-өзі анықтау. Таңдалған факторлардың оқушыларды әлеуметтендіру үдерісіне әсер етуінің нәтижесі: жеке және әлеуметтік маңызды өмірлік құндылық ретінде салауатты өмір салтын қалыптастыру; әлеуметтік мекеме ретінде отбасыларға оң көзқарас қалыптастыру және жеке және әлеуметтік мәні бар өмірлік құндылық ретінде; әлеуметтенген адам, оның құқықтары мен міндеттерін, отбасы мүшесін, патриотты, әлеуметтік эволюция пәні ретінде кәсіби білетін азамат ретінде тәуелсіз өмір мен қызметтің ортасына бейімделуге дайын.

Сондықтан, тәрбиелей отырып, сапалы білім беру ұстанымын қою қажет. Икемді тұлға болу үшін неге икемделу керек екенін бала да, ата-ана да айқын білу керек. Ол үшін жаңа типті

мектептің ең негізгі мақсаты жалпыадамзаттың ұлттық құндылықтарды оқушы бойына сіңіру керек. Білім мазмұны да, құрылымы да, оқыту технологиялары да сол мақсатқа жетуге бағыт алуы керек». Әлемдік білім кеңістігіндегі озық тәжірибеге негізделген білім берудегі негізгі нысана-адамзат тарихында уақыт озған сайын өзектілігі арта түсетін білімді де білікті, тәжірибелі де текті ұрпақ қалыптастыру. Ісмер ағаштан бір затты қырнап жасаудан бұрын оны жоңғылап алатыны сияқты, мұғалім де оқушыға өзінің тәлімдерін үйретуден бұрын оның бойындағы білім алуға деген талпынысты оятып алуы қажет. Ұлтты жаңа интеллектуалды белеске көтеру туралы Ел президенті қабылдаған үндеуге сәйкес жүргізіліп жатқан білім беру жүйесіндегі деңгей биік болуы үшін мұғалім әрбір сабағын өзіндік ойы, шиеленісуі мен шешімі бар өнер шығармасын ойластырып, дайындауы қажет. Басты міндеті-қазақстандық мұғалімдерге педагогикалық тәжірибесін жетілдіру мен бағалай білуге көмектесу, сындарлы ойлауға бағыттау. Осыған орай көптеген авторлар оқушылар тәрбиесін оқушылардың бос уақытын ұйымдастырып тәрбиелеуге арнады. Олар: В.П.Қырқалов, П.Э.Шпитальник, Марк Уитман және Сандра Ленхоф, Ю.А.Стрельцов, А.Д. Жарков, В.М.Чижиков, В.А.Ковшаров, Шиллер, Спенсер, К.Гросс, Холл, Джеймс, Мактугол, Г.Т.Патриқтың, Киселева, Ю.Д.Красильников және т.б. Жоғарыда айтылғандарды басшылыққа ала отырып, қазіргі кезде әлеуметтік-педагогикалық жұмыстың жаңа түріне балалардың қарапайым қажеттіліктерін қанағаттандыруға емес, олардың әлеуметтік тәжірибесін дамытуға ерекше назар аударатын мектептерге көшуі керек. Оқушылар арасында әлеуметтік тәжірибе қалыптастырудың негізі оларды әлеуметтік, рөлдік, әлеуметтік пайдалы, шығармашылық арқылы күнделікті іс-шараларға қосу болып табылады. Педагогикалық ғылым осы тұжырымдамада оқушылар арасында әлеуметтік тәжірибені қалыптастыру мәселесін зерттеуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бала құқықтары туралы конвенция (Бас Ассамблеяның 11.20.1989 жылғы 44/25 резолюциясымен қабылданған)//:
2. А. В. Мудрик.Әлеуметтік педагогика [Мәтін] :оқытушыларға арналған оқулық. Вузов / А. В. Мудрик; ред. В. А. Слостенина. – М.: «Академия» баспасы, 2002. – 200 б.
3. Таубаева Ш. Т., Барсай Б. Т. Оқытудың қазіргі технологиялары. Алматы, 2005.
4. Өстеміров К. Қазіргі педагогикалық технологиялар мен оқыту құралдары. – Алматы, 2007.
5. Монахов В. Проектирование и внедрение новых технологий обучения. – М.: Педагогика, 2000 г.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Аманбаева Данагуль Сейдыгазықызы
Оразғалиева Гулден Зайкеновна
Қарагандинский университет имени академика Е.А.Букетова
Қараганда, Республика Казахстан**

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ДОСУГА УЧАЩИХСЯ

В статье раскрываются новые педагогические технологии обучения, умение эффективно использовать новейшие методы в учебном процессе, изучаются особенности самостоятельной и совместной творческой работы, направленные на самостоятельное изучение, обобщение, анализ, сопоставление, систематизацию, ориентирование учащихся на выводы, критическое отношение к мысли других.

Ключевые слова: новая педагогическая технология, критическое мышление через чтение и письмо, учебно-воспитательный процесс, стратегии обучения, пробуждение интереса, досуг, познание смысла, размышление.

**Amanbaeva Danagul, Orazgalieva Gulden
Karaganda State University named after academician Ye.A.Buketov,
Karaganda, Republic of Kazakhstan**

SOCIO-PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR ORGANIZING STUDENTS ' LEISURE TIME

The article reveals new pedagogical teaching technologies, the ability to effectively use the latest methods in the educational process, explores the features of independent and joint creative work aimed at independent study, generalization, analysis, comparison, systematization, orientation of students to conclusions, critical attitude to the thoughts of others.

Keywords: new pedagogical technology, critical thinking through reading and writing, the educational process, learning strategies, the awakening of interest, cognition of meaning, reflection.

List of references:

1. Convention on the rights of the child (adopted by Resolution 44/25 of the General Assembly of 11.20.1989)//:

2. A. V. Mudrik. Social pedagogy [text]: a textbook for teachers. Vuzov / A.V. Mudrik; Ed. V. A. Slastenina. Moscow: Publishing House «Academy», 2002. – 200 P.
3. Taubayeva sh. t., Barsay B. T. modern technologies of training. Almaty, 2005.
4. Ustemirov K. modern pedagogical technologies and means of teaching. - Almaty, 2007.
5. Monks V. design and introduction of new training technologies. Moscow: pedagogy, 2000

УДК 373.1.02
МРНТИ 14.25.07

Арзуманова Раиса Аркадьевна

arzumanowa@mail.ru

Российский университет Дружбы народов

Москва, Российская Федерация

Бокижанова Галина Каскарбековна

Galiyakaz68@gmail.com

Шумилова Виктория Александровна

zhumilova@mail.ru

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Караганда, Республика Казахстан

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Статья посвящена экологическому воспитанию младших школьников в учебно-воспитательном процессе. Авторы акцентируют внимание на актуальность проблемы и на возможности реализации модели экологического воспитания в организациях начального образования. Формирование экологического сознания, повышение уровня экологической воспитанности младших школьников позволит им признать ценность природы и определить эффективные пути взаимодействия с ней в повседневной жизни.

Ключевые слова: экологическое образование, экологическая культура, модель, начальная школа, формирование, экологическое сознание, воспитание.

В образовании на всех уровнях уделяется определенное внимание вопросам экологического воспитания и образования. Обучение в начальной школе является важнейшим этапом в становлении научно-познавательных, деятельностных, эмоционально-ценностных отношений к окружающей среде, в основе которого лежит чувственное и рациональное познание ребенком природного и социального окружения человека.

По мнению Н.В. Сидельниковой, экологическое воспитание младших школьников способствует осознанию каждым младшим школьником того факта, что он является всего лишь частью природы, пониманию необходимости сохранения всего многообразия жизни на нашей планете. Экологическое воспитание младших школьников, по мнению автора, предполагает личное посильное участие младших школьников в решении экологических проблем, воспитание у них доброты, формирование ответственного отношения к природе и к людям [1, с.72].

Младшие школьники в сфере экологического воспитания имеют очень ограниченные представления о многообразии действий и поступков, выражающих заботу о природе или причиняющих ей вред. Но вместе с тем они вполне понимают необходимость заботливого отношения к природе, руководствуясь в их чувствах нравственно - эстетическими мотивами: «Природа нас удивляет!», «Природа – наш верный друг!», «Мы можем помочь Природе!» и т.д.

Как показывает практика, младшие школьники озабочены негативными поступками взрослых по отношению к природе, они считают, что взрослые люди вырубают деревья, загрязняют природу банками, стеклом, кидают мусор там, где им удобно, сжигают мусор в неположенных местах и т.д.

Экологическое воспитание младших школьников имеет свои специфические особенности, обусловленные возрастом детей. К особенностям младшего школьного возраста, которые могут положительно влиять на процесс формирования у детей экологической культуры можно отнести:

- природную любознательность детей;
- высокую эмоциональную отзывчивость и доверчивость детей;
- веру в положительный авторитет учителя и родителей.

Барковская О.М. считает, что младшие школьники, в отличие от более взрослых людей, очень близки к природе, доверчивы и эмоциональны, поэтому их легче научить любить и ценить природу. Это проявляется в большом интересе детей к окружающему природному миру, в наличии желания наблюдать за происходящими природными явлениями, в стремлении ухаживать за животными и растениями [2, с. 32].

Результатом экологического образования и воспитания в начальной школе является сформированная у младшего школьника экологическая культура, которая включает в себя: экологическое сознание (ценностно-смысловой компонент), экологическое мышление (информационно-познавательный компонент), экологически ответственное поведение и гуманную природоохранную деятельность (мотивационно – деятельностный компонент)

При этом, важно отметить, что каждый из представленных компонентов экологической культуры младших школьников является относительно самостоятельным элементом.

Токарева М.А. полагает, что эффективность формирования экологической культуры у детей в начальной школе напрямую зависит от получения и освоения детьми конкретных знаний о предметах и явлениях живой и неживой природы, т.е., от правильно организованного целенаправленного и систематического воздействия педагога на учащихся. Следует отметить, что, по мнению автора в процессе экологического воспитания детей должна сохраняться тесная преемственность в системе «Дошкольное образовательное учреждение – Начальная школа», несмотря на наличие существенных трудностей при этом. Например, в детском саду ведущими методами обучения являются наглядные, а в начальной школе преобладает вербальная подача информации (словесные методы). Кроме того, в педагогической практике существует недостаточное количество сквозных экологических программ по дошкольному и начальному образованию, базирующихся на интеграции психофизиологического, духовно-эстетического и интеллектуально-когнитивного направлений развития личности ребенка [3, с. 239].

Знакомство младших школьников с окружающей средой в начальной школе часто строится на искусственном разделении представлений ребенка о природе и социуме. Ознакомление младших школьников с природным окружением, как правило, сконцентрировано в курсе «Познание мира», а с социальной действительностью - в курсе «Литературное чтение». Такое разделение ведет к формированию у учащихся неполного представления о развитии природы и общества, поэтому важным условием экологического воспитания в начальной школе является включение детей в различные виды экологической деятельности, так как именно в деятельности реализуется отношение младших школьников к природе.

К основным видам детской деятельности в младшем школьном возрасте можно отнести учебу, труд и игру. Следовательно, эффективность экологического воспитания младших школьников во многом будет определяться правильной организацией деятельности детей в процессе учебной и внеучебной работы. В процессе экологического воспитания нужно сделать так, чтобы благие намерения младших школьников могли реализоваться конкретными поступками во взаимодействии с природой (подкормка птиц зимой, посадка деревьев и т.д.). При этом не стоит забывать о том, что, помимо учителей, большое влияние на детей младшего школьного возраста оказывают семья, внешкольные воспитательные учреждения (спортивные секции, клубы, кружки) и средства массовой информации [4, с. 56].

С точки зрения Нехлюдовой М.В. Большую роль в процессе экологического воспитания младших школьников играют специально организованные экскурсии в природу, где детям предоставляется возможность увидеть природные объекты в естественной среде обитания. Не менее эффективной формой экологического воспитания младших школьников являются туристические походы, в ходе которых не только расширяется запас экологических знаний, но и формируется эстетический взгляд на природу [5, с.83].

В работах отечественного исследователя Жексенбаевой У.Б. рассмотрена роль экологических проектов в процессе экологического воспитания младших школьников. Исследователь отмечает, что в период работы над экологическими проектами дети шире и глубже изучают различные предметы и явления природы и их отличительные признаки, а так же наглядно видят положительное и отрицательное влияние человека на природу [6, с. 84].

Проведенный теоретический анализ литературы показал, что возрастные особенности младших школьников способствуют формированию основ экологической культуры, что и является целью экологического воспитания в период обучения в начальной школе.

Кроме того, в качестве условий, способствующих эффективному формированию экологической культуры младших школьников, были выделены следующие: грамотное использование различных

методов обучения в работе с детьми в ходе учебных занятий и внеучебной деятельности, создание проблемных ситуаций в процессе изучения нового экологического материала, вовлечение детей в практическую деятельность, использование игровых методов обучения, проведение экскурсий и туристических походов, организация учебно-исследовательской и проектной деятельности экологического характера.

Список литературы:

1. Сидельникова Н.В. Воспитание эмоционального отношения учащихся к природе // Начальная школа. - 2012. -№ 6.- С.72-76.
2. Барковская О.М. Содержание, цель и задачи программы начального экологического воспитания // Начальная школа. – 1994, с. 32-33.
3. М.А.Токарева. Реализация преемственности экологического воспитания в системе «ДОУ – Начальная школа» // Мир науки, культуры, образования.- 2009.-№ 5 (17).- С.239-243.
4. Иванова Т.С. Экологическое образование и воспитание в начальной школе [Текст]: Учебно-методическое пособие / Т.С. Иванова. - М.:ЦГЛ,2003.-56с.
5. Нехлюдова М.В. Наблюдение на экскурсиях в природу как путь формирования экологической культуры младшего школьника / М.В. Нехлюдова // Проблемы формирования экологической культуры младших школьников: материалы круглого стола преподавателей, аспирантов, магистрантов, студентов 19 декабря 2013 г. / сост. и отв. ред. М.С. Смирнова. –М.: Экон-информ, 2014.- С. 84-88.
6. Жексенбаева У.Б. Организация научно – исследовательской деятельности школьников[Текст] / У.Б. Жексенбаева. - Алматы, РАДиАЛ, 2005.-36 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Арзуманова Раиса Аркадьевна
Ресей халықтар достығы университеті
Мәскеу, Ресей Федерациясы
Бокижанова Галина Каскарбековна
Шумилова Виктория Александровна
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ КІШІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА
ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ**

Мақала мектеп оқушылары экологиялық білім беру мәселесіне арналған. Авторлар мәселенің өзектілігін және бастауыш білім беру ұйымдарында экологиялық білім беру моделін жүзеге асыру мүмкіндігін атап көрсетеді..

Тірек сөздер: экологиялық білім, экологиялық мәдениет, модель, бастауыш мектеп.

**Arzumanova Raisa
Peoples' Friendship University of Russia, Moscow, Russian Federation
Bokizhanova Galina, Shumilova Victoria
Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan
ECOLOGICAL EDUCATION OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN IN THE
EDUCATIONAL PROCESS**

The article is devoted to the problem of ecological education of students. The authors focus on the urgency of the problem and the possibility of implementing the model of environmental education in primary education organizations..

Keywords: environmental education, environmental culture, model, primary school.

List of references:

1. Sidelnikova N.V. Education of students' emotional attitude to nature // Primary school. -2012. -No. - P.72-76.
2. Barkovskaya OM Content, purpose and objectives of the program of primary environmental education // Primary school. - 1994, p. 32-33.
3. M.A. Tokarev. Implementation of the continuity of environmental education in the system «preschool - primary school» // World of science, culture, education. - 2009. -№ 5 (17). - P.239-243.
4. Ivanova T.S. Environmental education and upbringing in elementary school [Text]: Teaching manual / T.S. Ivanova. - M.: TsGL, 2003. -56s.
5. Nekhlyudova M.V. Observation on excursions to nature as a way of forming the ecological culture of a primary school student / M.V. Nekhlyudova // Problems of the formation of the ecological culture of younger schoolchildren: materials of the round table of teachers, graduate students, undergraduates, students December 19, 2013 / comp. and отв. ed. M.S. Smirnov. –M. : Econ-inform, 2014.- S. 84-88.
6. Zheksenbaeva U.B. Organization of scientific research activities of schoolchildren [Text] / U.B. Zheksenbaeva. - Алматы, RADiAL, 2005. -36 p.

Арунова Жанна Ануаровна
arunova73@mail.ru
Әбілхамит Шәмшия Серікбайқызы
abikhamit.00@gmail.com
Нұршинова Жұпар Қайратқызы
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ

Бұл мақалада халық педагогикасындағы ұлттық тәрбие беру мәселесі қозғалған. Балаға оның ішінде бастауыш сыныптағы оқушыларға ұлттық тәрбие берудің маңызы зор. Білім бере отырып, тәрбиелеуде ұлттық тәрбиенің де алар орны ерекше.

Тірек сөздер: ұлт, ұлттық тәрбие, әдет-ғұрып, халықтық педагогика, тәрбие беру, тәрбиелеу, салт – дәстүр, бастауыш сынып, оқушылар, педагогика.

Қай ұлт болса да оның ұлттық үрдісі, өзіндік әуені, білікті қасиеті, ұлттық болуы арқылы болашақ ұрпағының төл келбетін қалыптастырады. Қазіргі таңда ғасырлар қойнауында жатқан ұлттық тәрбиені, адамгершілік асыл қасиеттерді қалыптастыру маңызды міндеттердің біріне айналып отыр. Әр ұлт өз ұрпағына ұлттық тәлім – тәрбие беру арқылы ғана ұлттық болмысын, бейнесін сақтап, дамыта алатыны белгілі. Еліміздің білім беру жүйесінде жас ұрпақты ұлттық құндылықтар негізінде руханилық пен адамгершілікке бағдарлап білім-тәрбие беру ісі өткір мәселе саналады. Жалпы білім беретін мектептерде оқушыларға ұлттық тәрбие беру, қазақ халқының мәдениетін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін меңгерту «Білім туралы» Заңының [1] негізгі міндеттерінің бірі болып саналады.

Қазақстан Республикасы үздіксіз білім жүйесіндегі тәрбие тұжырымдамасында: «Білім беру жүйесінің міндеті – жеке тұлғаның ұлттық құндылықтар және жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде қалыптасуы мен дамуы және кәсіби жетілуі үшін қажетті жағдайлар жасау; баланың тәрбиеленуі, білім алу және жан-жақты қалыптасуы, ана тілін, ұлттық салт-дәстүрлерді сақтау деп қарастырылған [2].

Осы тұрғыда бастауыш сынып пәндерін оқытуда ұлттық құндылықтарды дәріптеу, оны білім мазмұнына енгізу арқылы ұлттық тәрбие беру, оны үздіксіз білім берудің көзіне айналдыру, оның тереңдігі мен рухани шындығын балалық кезден бастап сіңіру бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып отыр. Бұл орайда пән мазмұны арқылы ұлттық тәрбие беру желісі нені тұтқа етеді деген мәселеге келсек, мұндағы басты құрал оқу материалдары, яғни тақырыбы мен мазмұны жағынан бала рухын тербететін, жанын елжірететін, масаттандыратын, табындыратын, әсемдік сезімін, ар-намыс сезімін оятатын, білуге құмарлыққа, ақ көңілділікке, ерлікті көксеуге, күш-қайратты шыңдауға ұмтылдыратын – нағыз ұлттық, қазақша ойлайтын, қазақша сөйлейтін, тілеуі, қалауы, арманы қазақша болатын, өз бойынан ата-бабасының қаны мен рухын сезінетін, өз халқының би, батыр, шешен, даналарының өнеге-үлгісін ұстанатын, елінің тағдырына, тарихына жаны тебіренетін – көркем шығармалар, адамгершілік бастаулары, әдептілік қағидалары, өсиет әңгімелері, шешендік сөздері және т.б. Сондықтан жаңа білім үлгісін жасау аясында бүкіл қоғамды жұмылдыра отырып рухани, интеллектуалдық және экономикалық тәуелсіз мемлекет орнату болшағына бағдарланған, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарға үйлестірілген ұлттық тәрбие берудің үлгісін жасау және білім беру көлеңкесінде қалып қоймайтын, керісінше тәрбие мәселесін төрге қоятын тәрбие-білім жүйесін іске қосу – бүгінгі күннің кезек күттірмейтін басты мәселелерінің бірі болып табылады.

Қазіргі мектептерде ұлттық тәрбие беру мәселесі өз шешімін таппаса, білім беру саласында жүргізіліп жатқан реформалар түпкі нәтижеге қол жеткізуі мүмкін емес.

Әр халықтың тәлім-тәрбиелік мұрасының түпнамасы – оның ұлттық құндылықтармен мыңғасырлық байланыстығының тұтастығында екені анық. Халық педагогикасындағы тәрбие мазмұны ұрпақтың жан-жақты дамып-өсуіне, таным кеңістігінің ұлғаюына зор ықпал жасап келгенін педагогика ғылымы жоққа шығармайды. Халықтық педагогикадағы ұлттық тәрбиенің мазмұны туралы Қ.Жарықбаев, С.Қалиев былай деп жазады: «.. Адамның өз ұрпағын еңбекке, кәсіпке, өмірге

икемдеп үйретуі адамзат қоғамымен бірге жасасып келе жатқан тарихи процесс екені белгілі. Ұшықиырсыз жазира дала тұрғындары өздерінің үлкен тарихында жас ұрпаққа тәрбие беруде бай тәжірибесін жинақтап, өзіндік салт-сана, әдет-ғұрып рәсімдерін туғызды. Дала тұрғындары өздері өмір сүрген ортаның әлеуметтік-экономикалық жағдайына, мәдениеті мен тарихына орайлас жас буынға тәлім-тәрбие берудің басқа жұртта қайталанбайтын талап-тілектерін дүниеге әкелді. Мәселен, жас ұрпақты тәрбиелеудің жалпыға ортақ моральдік-психологиялық нормасы белгіленді...» [3]. Осыдан біз халық педагогикасының ұлтымыздың тарихи және мәдени қалыптасуы кезеңдерімен тығыз байланыста дамып келген аса күрделі қоғамдық-әлеуметтік құбылыс екеніне көз жеткіземіз. Демек, халық педагогикасында ұлттық тәрбиенің де өзіндік көрініс табуы заңды құбылыс.

Халық педагогикасындағы ұлттық тәрбие үдерісі – халықтың қоршаған ортадағы құбылыстар жөніндегі эмпирикалық білімдер арқылы жүзеге асырылады. Демек, тәрбие жұмысын ұйымдастыру адам әрекетінің белгілі бір мақсатты көздеген ісі ғана емес, сонымен қатар қоғамның эволюциялық даму барысында қалыптасқан білім, таным жетістіктерін ұрпақ санасына жүйелі түрде сіңіру қажеттілігін қалыптастырды. Мұның өзі ұлттық тәрбие беру барысында басшылыққа алынатын қағидалардың бар екендігін дәлелдейді. Халық педагогикасы саласында жүргізілген зерттеулерге сүйене отырып, ұлттық тәрбиенің мынадай қағидаларын бөліп көрсетуге болады:

- ұлттық, ұлтаралық және жалпыадамзаттық диалектикалық бірлік принципі;
- тәрбиенің үздіксіздік және шексіздік принципі;
- этноәлеуметтік рольдерді меңгеру принципі; табиғат заңдылықтарына сәйкестілік принципі (жас және жыныс ерекшеліктерін ескеру);
- мәдениет заңдылықтарына сәйкестілік принципі (ментальдық ерекшеліктерін ескеру).

Зерттеуші ғалым С.Қалиев халық педагогикасы негізін құрайтын ұлттық тәрбиенің сегіз қағидасын (принципін) бөліп көрсетеді [4]:

- тәрбие ісін баланың жас ерекшелігін ескере отырып, жүргізу;
- тәрбие ісін әр баланың жеке бас ерекшелігін (психологиясын) ескере отырып, жүргізу;
- баланың тәрбиесі туған, өскен ортасына, ата-ананың, отбасы үлкендерінің, ұстазының үлгісіне байланысты;
- балаға үлкен талап қоя білу, оның жеке басын қадірлеу;
- дамыта оқытып тәрбиелеу;
- тәрбиенің біртұтастығы;
- тәрбиенің үздіксіздігі;
- отбасы үлкендерінен бастап, ауыл ақсақалдары, өнер иелері түгел қатынасатын ұжымдық тәрбиеге негізделуі.

Оқушының немен өмір сүретіндігін, оның қызығушылығы мен бейімділігі қандай екендігін, мінез-құлықтарының ерекшеліктерін білу – бұл баланың жүрегіне дұрыс жол тауып, педагогикалық әсер етудің әдістерін қолдану деген сөз. Оқушылардың тұлғалық сапаларының ерекшеліктерін жақсы білген жағдайда ғана тәрбие процесі табысты болады. Егер педагогика адамзатты жан-жақты тәрбиелегісі келсе, онда ол алдымен оны да жан-жақты білуі керек. К.Д.Ушинскийдің [5] осы классикалық формуласымен Н.К.Крупскаяның [6] «Тәрбие жұмысы туралы» атты мақаласында жазған «...педагогтар педагогиканың негізгі қағидаларын жиі ұмытады: баланы тәрбиелеу үшін, жалпы балаларды, оның ішінде тәрбиелеп жүрген балаларды өте жақсы білу керек... Оны білмей тәрбиелеу жұмысын ғана емес, сонымен қатар, оқыту жұмыстарын да нақты ұйымдастыру мүмкін емес, балаларды жақсы білмеу теріс жолға соқтыруы әбден мүмкін» деген сөздері үйлесім тапқан.

Әрбір оқушының жеке тұлғасы қайталанбас, дербес болғандықтан, әрқайсысының қабілеттіліктерін барынша қажетті дәрежеге дейін жеткізу және баланың қызығушылығы мен бейімділігін толық қанағаттандырып, оған жағдайлар туғызу үшін педагог аталған ерекшеліктерді ескеріп, білуі керек.

Қазақ халқының тәлімдік мәні зор ой-толғаныстары бесік жыры мен батырлық эпостарда, ертегілер мен мақал-мәтелдерде, аңыздарда, шешендік сөздер мен айтыс термелерде көптеп кездеседі. Мұндағы ұрпақ тәрбиесінің негізгі түйіні – адамгершілік – имандылық, ақыл-ой, еңбек, эстетика, дене, отбасы тәрбиесіне байланысты мәселелерге келіп тіреледі. Қазақ халқы арнайы бала тәрбиесімен айналысатын қоғамдық орындары болмаса да, өз ұрпақтарын бесікте жатқан кезінен бастап-ақ, өлең-жыр мен әңгіме, ертегі, тақпақ, санамақ арқылы тәрбиелеп отырған. Бала аяғын жерге нық басқаннан-ақ қоршаған ортаның құпиясын ғылыми тұрғыдан сезініп білмесе де жапан түзде жолсыз жерлермен жұлдыздарға түрлі белгілерге қарап жол тауып қаршадайынан-ақ есту, көру сезімдері шынығып, алыстағыны болжап, жоғалғанды табатын ізшіл де құралайды көзге атып

түсіретін мерген де болған. Ұлттық тәрбиенің сан салалы, күрделі мәселелеріне терең бойлауға бастайтын, күнделікті тұрмыста кездесетін дағдылар арқылы баланың жан дүниесіне әсер ететін білім мен тәрбиенің алғашқы баспалдағы – бастауыш мектеп. Бастауыш саты – білім, білік, дағды, іскерліктің қалыптасуының бастамасы болып табылады. Келешекте жалпы білім алу мен кез келген арнаулы мамандықтарға талпынудың іргетасы осы бастауышта қаланбақ. Сондықтан, оның сипаты мен мазмұны, оқытудың әдістері мен формалары қазіргі жағдайда жан-жақты талданып отыр. Өйткені, баланың жеке бас қасиеттері, оның адамгершілігінің, белсенділігінің қалыптасуы мектепке дейінгі тәрбие мен бастауыш сыныптарда жүзеге аспақ. Оқушының рухани күш-қуаты мен ерік-жігерінің, шығармашылық қабілетінің, жалпы мүмкіндіктерінің ашылар кезі болып табылатын бастауыш мектептің негізгі міндеті – жеке тұлғаны дамытып, оның алғашқы қалыптасуын қамтамасыз ету, білімге деген сенімін нығайту, іскерлігі мен дүниетанымын қалыптастыру, оқуға деген қызығушылығын оятып, ынтасын арттыру болып табылады. Тек осындай ұрпақ қана еліміз мерейін бүгінгі жеткен биігінен аласартпай, жаһандану аталатын процестің теріс ықпалын бойына дарытпай, әлемдік даму көшіне ілеспек. Бүгінгі таңда бастауыш мектепте білім алып жатқан балалар ертеңгі күні тек білімді маман ғана емес, Отанын жанындай сүйетін, ұлттық тарихы мен мәдениетін қастерлейтін, рухани кемелденген азамат болып өсіп жетілуі қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. ҚР «Білім туралы» Заңы //Егемен Қазақстан. - 2007. – Б. 5-6-7.
2. ҚР үздіксіз білім беру жүйесіндегі кешенді тәрбие бағдарламасы. – Алматы: 2000. – 21 б.
3. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. – Алматы: Санат, 1995. – 352 б.
4. Қалиұлы С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. – Алматы: Білім, 2003. – 280 б.
5. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1988.- 372с.
6. Крупская Н.К. Таңдамалы педагогикалық шығармалары. – Алматы: Мектеп, 1973. – 730 б.

РЕЗЮМЕ/ RESUME

**Арунова Жанна Ануаровна, Абулхамит Шамшия Серикбаевна
Нуршинова Жупар Кайратовна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан**

НАЦИОНАЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ В НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКЕ

В данной статье затронута проблема национального воспитания в народной педагогике. Большое значение имеет национальное воспитание ребенка, в том числе учащихся начальных классов. Особое место в образовании занимает национальное воспитание.

Ключевые слова: народность, народное воспитание, обычаи, народная педагогика, воспитание, воспитание, традиции, начальные классы, учащиеся, педагогика.

**Arunova Zhanna, Abilhamit Shamshiya, Nurshinova Zhupar
Academy «Bolashaq» Karagandy, Republic of Qazaqstan
NATIONAL EDUCATION IN FOLK PEDAGOGY**

This article deals with the problem of national education in folk pedagogy. The national education of the child, including primary school students, is of great importance. A special place in education is occupied by national education.

Keywords: nationality, folk education, customs, folk pedagogy, education, upbringing, traditions, primary classes, students, pedagogy.

List of references:

1. The Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" // Sovereign Kazakhstan. - 2007. -Б. 5-6-7.
2. Comprehensive educational program in the system of continuing education of the Republic of Kazakhstan. - Алматы: 2000. - 21 p.
3. Zharykbayev K., Kaliyev S. Kazakh education. - Алматы: Sanat, 1995. - 352 p.
4. Kaliuly S. Theoretical bases and history of Kazakh ethnopedagogy. - Алматы: Education, 2003. - 280 p.
5. Ushinsky KD Pedagogical essays. - М.: Pedagogy, 1988.- 372p.
6. Krupskaya NK Selected pedagogical works. - Алматы: School, 1973. - 730 p.

Арунова Жанна Ануаровна
arunova73@mail.ru

Мателова Руашан Кайржановна
matelovar@bk.ru

Бокен Алтанцэцэг
altynqulboken@qmail.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАҒА БАЙЛАНЫСТЫРЫП СӨЙЛЕУДІ ҮЙРЕТУДІҢ ӘДІСТЕРІ

Бұл мақалада мектепке дейінгі жастағы балаларға байланыстырып сөйлеуді үйретудің әдістері туралы айтылған. Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеуге үйретуде бірқатар қиындықтар кездесетіні анық. Мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу мен оқыту ойын, оқу, еңбек іс-әрекеттерінде жүзеге асырылады. Баланың іс-әрекеті неғұрлым алуан түрлі болған сайын, оның төңіректі тануы мен танымдық қабілетінің дамуы жан-жақты болып келеді.

Тірек сөздер: мектепке дейінгі жас, әдістер, балабақша, сөйлеуге үйрету, таным, білім беру, байланыстырып сөйлеу, ел болашағы, тұлға, бала.

Қазақстан Республикасының орта білімді дамыту тұжырымдамасының жобасында: «Білім берудің мектепке дейінгі сатысы дайындық кезең ретінде орта білім алудың үздіксіз жүйесіне енетіндігін айта келіп, тәрбиелеу мекемелерінің әр типтілігіне қарамастан олардың ортақ функциялары – баланың денсаулығын, психикалық санасын жетілдіру және қорғау, баланың ақыл-ойы мен тұлғасының дамуын қамтамасыз ету» деп нақты атап көрсеткен [1]. Бұл сана-сезімі ұлттық әлеуметтік, психология негізінде қалыптасқан, дені сау, білімге деген қызығушылығы жоғары деңгейде, өздігінен іс-әрекет жасау дағдылары мен біліктері меңгерген тұлға даярлап шығару мектепке дейінгі мекеменің міндеті екенін айқындайды.

Еліміздің болашағы-жас ұрпақты тәрбиелеуде бірінші бесік - отбасы, ата-ана тәрбиесі болса, екінші бесік - білім беру ұйымдары. Мектепке дейінгі кезеңдегі тәрбие – адам қалыптасуының алғашқы баспалдағы. Әсіресе, балабақшадағы тәрбие бала табиғатына ерекше әсер етіп, оған өмір бойы өшпестей із қалдырады. Заманға лайық тәрбие мен білім беру жұмысын кешенді ұйымдастыру жаңа технологияларды, тың идеялар мен шығармашылық, инновациялық жаңашылдықты қажет етеді. Сондықтан жас ұрпаққа білім беруді үздіксіз жетілдіру мәселесі толассыз күн сайын өзгеріп тұрған әлеммен бірге жүрері анық.

Мектепке дейінгі қоғамдық тәрбие білім берудің алғашқы буыны болғандықтан, аналардың еңбекке, мемлекеттік, әлеуметтік, қоғамдық саяси істерге араласу міндетін шешеді. Елімізде мектепке дейінгі ұйымдардың негізгі типі – балабақша.

Мектепке дейінгі кезеңдегі білім мазмұны тәрбиелік сипатта сұрыпталған. Білім деңгейі мен оқылатын материалдардың шынайылығы, ғылыми дұрыстығы, нақтылығы, түсініктілігі ескерілген. Оқытудың мазмұны балабақшаға арналған бағдарламаларда анықталған. Бағдарламада көрсетілген материалдар бір топтан екінші топқа өткен сайын күрделенеді, мазмұны, көлемі кеңейеді, тақырыптары жаңарады, жаңа мәліметтер қосылады. Бағдарламаны игеру арқылы балалар бірте-бірте жүйелі білімге ие болады және олардың мазмұнын талдап, қорытып өз ойларын айтады. Мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу мен оқыту ойын, оқу, еңбек іс-әрекеттерінде жүзеге асырылады. Баланың іс-әрекеті неғұрлым алуан түрлі болған сайын, оның төңіректі тануы мен танымдық қабілетінің дамуы жан-жақты болып келеді. Іс-әрекеттің барлық түрінде де ол іскерлікті үйренеді, белгілі бір қарым-қатынасты игереді, тіл үйренеді. Дұрыс бағыттағы басшылық тіл дамыту міндеттерін шешуге бағытталған педагогикалық ықпалдың тиімділігін арттырады.

Мектепке дейінгі жастағы балаларға байланыстырып сөйлеуді үйретудің әртүрлі әдіс- тәсілдер зерттеледі: Е.А. Смирнова мен О.С.Ушакова балалардың сөйлеуді дамытуда бірқатар суреттерді пайдалану мүмкіндігі туралы, В.В. Гербова әңгімелерді баяндау үшін мектепке дейінгі тәрбиенушілерді оқыту процесінде суретті қолдану мүмкіндігі туралы өте көп жазады. Л.В.

Ворошникова балалардың шығармашылығын дамыту тұрғысынан байланыстырып сөйлеудің мүмкіндігін ашып көрсетеді [2].

Әртүрлі ғылыми әдебиеттер көздерін зерттеп, О.С. Ушаков мектепке дейінгі балалардың тілін дамыту, жетілдіру және психологиялық-педагогикалық аспектілерде тіл дамыту әдістерін әзірлеу кезінде үш негізгі бағытты анықтайды [3]:

- (тілдік жүйенің түрлі құрылымдық деңгейлерін қалыптастыру - фонетикалық, лексикалық, грамматикалық);

- функционалды (оның коммуникативтік функциясында тілдік дағдыларды қалыптастыру - байланыстырып сөйлеуді дамыту, ауызша сөйлесу);

- байланыстыру, танымдық (лингвистикалық және сөйлеу құбылыстары туралы негізгі білу қабілетін қалыптастыру).

Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту тәсілі ересек адам мен баланың арасындағы байланыс арқылы, баланың дамыған монологтың және диалогта сөйлеуіне қажеттілік туындайды.

Мектеп жасына дейінгі бала тілін дамыту мәселесі – негізгі еңбектерінің зерттеу нысаны болған ғалым Б.Баймуратова мынадай қорытындыға келеді: «Мектеп жасына дейінгі сәбилердің тілін дамыту үшін төрт түрлі жағдайды ескеру керек:

- Біріншіде: тілі даму үшін бала міндетті түрде үлкен адамдармен сөйлесу, қарым-қатынаста болуы шарт. Балалардың сөздік қорының молаюына – үлкендердің сөздік қоры жақсы дем береді.

- Екіншіден, үлкендердің сөйлегенін түсіну баланың ауызша сөйлеуінен бұрын туады. Бұл кезде біреудің сөзін сәбидің әрекеті эмоциялық түрде сөйлемнің интонациясын қабылдаумен байланысты болады.

- Үшіншіден, басқа адамдардың сөзін түсінуден баланың өзінің сөйлеу үрдісі кеш қалыптасады.

-Төртінші ерекшелігі – балалардың өздерінің сөйлеуінде тілдің грамматикалық және синтаксистік түрлерін дұрыс қолдана бастауы. Бұл кезең екі-үш жастан басталады да, мектепке дейінгі кезеңнің өзінде едәуір сатыға көтеріледі».

Қарым-қатынас. Сәби күнделікті қасындағы адамдарды көрген кезде оларды танып қуанышын білдіреді. Ал, кез келген жағдайда ересек адамдар балаға назарларың аудармаған болса, онда бала жылап немесе гуілдеп ересектердің зейіндерің өзіне қалай болса да аударып алады. Екі жасар бала үшін ересектермен қарым қатынасқа түсуі өте маңызды, себебі ересек адамдар Н. Шеловановтың айтуы бойынша «жағымды әңгімелесуші».

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту үздіксіз білім беру жүйесінің алғашқы деңгейі ретінде қазіргі тұрақты өзгеріп тұрған әлемде табысты бейімделуге қабілетті бала тұлғасының қалыптасуы мен дамуы үшін жағдайлар жасайды. Жетекші ғалымдар мен практиктер жүргізген көптеген психологиялық-педагогикалық зерттеулер нақты мектепке дейінгі жасты зияткерлік, тұлғалық әлеуметтік және эмоционалдық дамуын стратегиясымен үздіксіз байланысты екендігін және мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі болып табылатындығын ескере отырып, Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі білім беру жүйесін жаңғырту дамыту ісіне ерекше көңіл бөлді.

Мектепке дейінгі ұйымдарда баланың жеке басын дамыту, білім беру мазмұнының жаңарту, болашақ ұрпақ тәрбиесін жаңа сапалық деңгейге көтеру, балаларды шамадан тыс жүктемеден сақтайтын және білім мазмұнына міндетті минимумы мен бала дайындығына қойылатын талаптар деңгейін белгілейтін мелекеттік құжат – жаңа стандарт дүниеге келді. Мектеп жасына дейінгі балаларды дамыту мәселесі ұлттық даму стратегиясымен үздіксіз байланысты және мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі. Қазақстан Республикасының мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандартының жаңа нұсқасы 2009 жылы қолданысқа енгізілді. Осы жаңа стандартта педагогикалық процестерді ұйымдастыру негізгі үш принципті: кіріктіру, жіктеу және жекешелендіруді іске асыруды болжайды.

Мектепке дейінгі балалардың тілін дамыту мәселесімен өз кезінде атақты ғалымдар айналасқан. Олардың ішінде Филичева Т.Б., Чевелева Н.А., Чиркина Г.В., Глухов В.П., Сохин Ф.А., Солдатова Н.А. Леушина А.М. және басқалары.

Ф.Н.Жұмабекова «Мектепке дейінгі педагогика» оқу құралында оқытудың негізгі формасы – сабақ деп бере отырып, сабақ барлық балалар үшін міндетті, мұнда білім, білік, дағдыны игерумен қатар балалар тобын құруға, онда өмір сүріп, іс-әрекетпен шұғылдануға, бір-бірімен дұрыс қарым-қатынас жасап, адамгершілік қасиеттерін, мінез-құлқын қалыптастыруға үйрететініне тоқталған. Сабақ сөзі қазіргі таңда яғни жаңа стандарт бойынша ұйымдастырылған оқу іс-әрекеті деп қолданылып жүр. Ұйымдастырылған оқу іс-әрекеті тәрбиешінің басшылығымен өтеді. Ол ұйымдастырылған оқу іс-әрекетінің мазмұнын, әдіс-тәсілдерін таңдап алып, балалардың білімді,

іскерлікті, дағдыны меңгеру әрекетін басқарады. Ұйымдастырылған оқу іс-әрекетін өткізуге ең қолайлы кезең күннің бірінші жартысы. Себебі балаларға іс-әрекетпен шұғылдану тәңертенгі тамақтан кейін, шаршамай, ойынға кіріспей тұрғанда ыңғайлы екені көптеген ғалымдардың зерттеу еңбектерінде дәлелденген [4].

Тәрбиешінің міндеті-балалар сөздерінің нақты мазмұнын толтыру, олардың мағынасын түсіндіру және сөйлеуді жетілдіру.

- сөздерді дұрыс түсінуге, олардың мағынасында нақты пайдаланылуына, пассивті сөздік қорын кеңейтуге назар аудару керек;

- пәндерді оқшауландырып, маңызды ерекшеліктерді айқындай отырып салыстыруды үйрену;

- қасиеттер мен әрекеттерді белгілейтін сөздерді белсендіру.

Бала бір жасқа толған кейін - өмірдің екінші жылының басында алғашқы мағыналы сөздер пайда болады, бірақ олар негізінен баланың тілектері мен қажеттіліктерін көрсетеді. Өмірдің екінші жылының екінші жартысында ғана балараға арналған заттардың белгілері ретінде бала сөздерді пайдалана бастайды. Осы сәттен бастап, бала ересек адамға сілтеме жасау үшін сөздер қолдануға кіріседі және сөйлеу арқылы ересек адамдармен саналы қарым-қатынас жасауға мүмкіндік алады. Баланың бір сөзі бүкіл сөйлемнің мағынасына ие. Бірте-бірте алғашқы сөйлемдер бір- екі және үш және төрт сөзден тұратын екі жасқа толған кездеғана пайда болады. Баланың өмірінің екінші жылының соңында сөздер грамматикалық түрде қалыптасады. Балалар өз ойларын және тілектерін дәл және анық көрсете алады.

Баланың сөйлеу тілін дамыту, меңгеруге бағытталған материалдарды жинақтай отырып, тілін дамытуды ұйымдастыру, баланы жеке тұлға ретінде қалыптастыру тіл дамытуда әдіс тәсілді тиімді пайдаланып, оны түрлендіру болып табылады. Мектепке дейінгі балаларды айналамен таныстыру- бұл олардың санасына қоршаған орта, табиғат туралы сезілетін тәжірибесіне негізделген шындық тұрғысындағы білім қалыптастыру және оған деген дұрыс қарым-қатынасқа тәрбиелеу әдісі. Балалар ересектердің әсері арқылы адамгершілік қарым-қатынаста бола отырып, қоршаған ортаны, ондағы табиғат құбылыстарын және басқа өмірді тани біледі. Айналамен таныстыру барысында кеңістік, уақыт, заттың пішіні, түсі, сапасы, салыстырмалы түрде үлкен-кіші, қатты, сұйық деген ұғымдар қалыптасады.

Байланыстырып сөйлеуді үйретуді У.Т. Киреева зерттеулер бойынша тіл дамыту жұмыстар тек ғана педагогтың басшылығымен жүргізілсе сонда ғана нәтижелі болу мүмкіндігін дәлелдеген өз ғылыми еңбектерінде. Мектепке дейінгі кезеңде балалардың белсенді сөйлеу дағдылары дамып коммуникативтік құрал ретінде орын табады [5].

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Жетісу. - 30 желтоқсан 2003.

2. Гербова В.В. Развитие речи в детском саду: Наглядно-дидактическое пособие: Для занятий с детьми 4–6 лет. – М.: Мозаика-Синтез, 2008.

3. Ушакова О.С. Развитие словесного творчества. //Подготовка детей к школе в детском саду. /Под ред. Ф. А. Сохина, Т.В.Тарунтаевой. - М.: Педагогика, 1977

4. «Мектеп жасына дейінгі балаларды байланыстырып сөйлеуге үйрету әдістемесінің ерекшеліктері», «Заманауи әлемдегі ғылым мен білім». Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Қарағанды: «Болашақ-Баспа» РББ. 2018.-275 бет. -3том., Киреева У.Т.

5. Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту әдістемесі: Оқу-әдістемелік құрал./Құраст: КирееваУ.Т., ЖанысбаеваР.М., ИсаковаД.М., - Қарағанды: «Болашақ-Баспа», 2015.

РЕЗЮМЕ/ RESUME

Арунова Жанна Ануаровна
Мателова Рушан Кайржановна, Бокен Алтанцэцэг
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Қарағанды, Республика Казахстан

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ РЕБЕНКА СВЯЗНОЙ РЕЧИ В ДОШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

В этой статье рассказывается о методах обучения детей дошкольного возраста связной речи. Очевидно, что дошкольники испытывают ряд трудностей в обучении речи. Воспитание и обучение дошкольников осуществляется в игровой, учебной, трудовой деятельности. По мере того, как деятельность ребенка становится все более разнообразной, развитие его познавательных и познавательных способностей становится более всесторонним.

Ключевые слова: дошкольный возраст, методы, детский сад, обучение речи, познание, образование, связная речь, будущее страны, личность, ребенок.

**Arunova Zhanna, Matelova Ruashan, Boken Altantsetseg
Academy «Bolashaq» Karagandy, Republic of Qazaqstan
METHODS OF TEACHING A CHILD COHERENT SPEECH IN PRESCHOOL AGE**

This article describes the methods of teaching preschool children coherent speech. It is obvious that preschoolers experience a number of difficulties in learning speech. Education and training of preschool children is carried out in the game, educational, and work activities. As the child's activities become more diverse, the development of his cognitive and cognitive abilities becomes more comprehensive.

Keywords: preschool age, methods, kindergarten, speech training, cognition, education, coherent speech, the future of the country, personality, child.

List of references:

1. Concept of education development of the Republic of Kazakhstan until 2015 // Zhetysu.- December 30. – 2003.
2. Gerbova V. V. Development of speech in kindergarten: Visual and didactic manual: For classes with children 4-6 years old. - Moscow: Mosaika-Sintez, 2008.
3. Ushakova O. S. development of verbal creativity. // Preparation of children in a school in a children's garden. / Sub Ed. F. A. Sokhina, T. V. Taruntaevoy. Moscow: Pedagogy, 1977
4. «Features of the methodology of teaching preschool children to communicate», «Science and education in the modern world». Materials of the international scientific and practical conference. - Karaganda: RB «Bolashak-publishing house». 2018. -275 pages. - 3tom. Kireeva U.T.
5. Methodology of language development of preschool children: educational and methodical manual./ Comp: Kireevau. «I Don't Know», He Said.M., Iskakovad.M., Karaganda 2015 «Bolashak-Publishing House»

УДК 159.9
МРНТИ 15.21.45

Асакаева Дана Саламатовна
shanyrak_karag@mail.ru
Кузнецова Наталья Владимировна
vostrova_1@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

**ВЛИЯНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВОЙ РЕГУЛЯЦИИ СТУДЕНТОВ НА ИХ
УСПЕВАЕМОСТЬ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ**

Актуальность статьи обусловлена необходимостью повышения активности студентов в учебной деятельности, особенно студентов младших курсов. Это вызвано изменением образовательного процесса и введением дистанционной формы обучения. В статье отмечается актуальность изучения проблем волевой регуляции в связи с возрастающими требованиями к выпускникам профессионального образования в условиях четвертой промышленной революции и с учетом стратегии опережающей подготовки специалистов для всех отраслей народного хозяйства Республики Казахстан. Возникает необходимость в формировании активной, креативной и творческой личности, способной выстраивать свои жизненные цели, определять пути их достижения. В статье представлены результаты исследования по проблеме взаимосвязи низкой активности студентов с их недостаточной эмоционально-волевой регуляцией в учебной деятельности. В результате анализа полученных данных установлено слабое проявление эмоционально-волевой регуляции у студентов в процессе обучения. Предлагается использовать эмоционально-волевою регуляцию студентов с первого курса как условие повышения их познавательной активности в учебной деятельности. Подход к данной области исследования с позиций эмоционально-волевой регуляции позволит формировать различные виды активности и высокий уровень их проявления в обучении.

Ключевые слова: эмоционально-волевая регуляция, успеваемость студентов, дистанционная форма обучения, сила воли, саморегуляция, эмоциональный отклик.

В условиях развития современного общества перед человеком постоянно возникает потребность решать особые задачи, направленные на развитие его личностного потенциала. В рамках четвертой промышленной революции (цифровой) постоянно изменяются условия профессиональной деятельности специалистов, поднимаются требования к их уровню профессионализма и

сформированных в вузе компетенций выпускников профессионального обучения [1]. В настоящее время работодателям требуются высококвалифицированные, активные и креативные специалисты, которые обладают навыками организации своей работы, инициативностью и самостоятельностью принимать решения в сложных и нестандартных ситуациях, обладающие эмоциональной устойчивостью, навыком, который позволяет даже в самые неопределенные и сложные периоды осуществлять контроль над собой и ситуацией. В связи с этим актуальными становятся проблемы изучения влияния эмоционально-волевой регуляции личности на процессы самоорганизации и самоуправления. От сформированных данных умений у студентов в огромной степени зависит их активность в обучении, а также эффективность и результативность их учебной деятельности.

Образовательный процесс является сложным и специфическим видом деятельности в обществе, так как в нем преобразуются различные качества обучающихся, вырабатываются их волевые качества, используются внутренние резервы личности. Следует особо отметить, что оптимальная комбинация возможностей и потенциала индивидуума в процессе обучения являются важнейшими критериями для его развития.

В своих работах Иванников В.А. описывал изначальное мнение ученых понятие воли в психологии, где понятие воли рассматривалось в контексте порождения действий, где в данном случае предполагалась ее побудительная функция. Этот подход можно назвать мотивационным, и он является одним из сильнейших в современных исследованиях [2].

Ряд ученых рассматривают понятие «воля» как необходимый компонент эмоциональной регуляции человеком собственных психических процессов в соотношении с различными источниками активности личности, и проблема влияния эмоционально-волевой регуляции на образовательный процесс студентов требует постоянного изучения, анализа и развития.

На основе анализа регуляции в процессе выполнения различных действий человеком сформировался подход, который был направлен на решение в психологии проблемы саморегуляции. Иванников В.А. Л.Корно и Ю.Куль, рассматривая понятие «саморегуляция» в своих трудах, сформулировали определение и представили ее характеристики как действия [3, 4].

В процессе исследования Ю. Куль рассматривает понятие «воля» как «процесс контроля над действием», означающий обдуманый, саморегулируемый процесс, обусловленный необходимостью выполнения определенного действия. По его мнению, волевой процесс в обучении включается в действие принятием различного рода образовательного решения, например, выучить и завершить задание [4].

Иванников В.А., основываясь на концепции Л.Корно, рассматривает саморегуляцию как функцию на фактах «приложения воли». Он дает следующее определение: саморегуляция – это усилие, прикладываемое обучающимся для углубления и управления ассоциативными связями для того, чтобы отражать, улучшать, контролировать и совершенствовать эти углубленные процессы. Иванников В.А. подчеркивает роль волевого процесса как акта, завершающего саморегуляцию и переводящего ее на другой, более совершенный уровень, т.е. уровень волевой регуляции, который он считает самым высоким в иерархии саморегуляции [2].

Способность человека к регуляции психических процессов и поведения отмечается в исследованиях Конопкина О.А., который утверждает, что саморегуляция может пониматься как общая способность человека, выступающего субъектом своей целенаправленной активности, и как процесс реализации этой способности в определенной деятельности и конкретных формах общения [5].

Х. Хекхаузен, Ю. Куль, Л. Корно, В. Зиммерман, А. Бандура, работая над проблемой саморегуляции, рассматривают проблемы овладения человеком собой, при этом волевая регуляция выступает как личностный уровень регуляции, а в подавлении текущих эмоций в любом акте подразумевается, как власть над собой. И результат действия власти зависит не только от сознания самого человека, но и от системы его психо-регуляционных качеств [6].

Исследователи данной проблемы утверждают, что эмоции являются важным фактором формирования психологической функциональной системы деятельности в процессе обучения. В фундаментальных трудах Н.К. Аха, В.К. Вилюнаса, Л.С. Выготского, В.А. Иванникова, Е.П. Ильина, К.Э. Изарда, А.Н. Леонтьева, Н.Д. Левитова, С.Л. Рубинштейна изучается проблема развития эмоционально-волевой сферы личности, где теоретически обосновывается утверждение, что эмоциональная сфера личности неразрывно связана с волевой. Ими определено, что эмоции обеспечивают общую мобилизацию всех систем организма. В свою очередь воля в развитии степени

волевого усилия и саморегуляции проявляется произвольно, произвольно-активно и мобилизация психофизических возможностей человека обеспечивает избирательное проявление [7].

Перейдем к анализу исследований эмоционально-волевой регуляции студентов, который был получен в процессе дистанционного обучения.

Дистанционное образование начало активно развиваться во Франции в первой половине XX века. Так, Национальный центр дистанционного образования CNED (фр. Centre National d'enseignement à distance) был основан в 1939 году по инициативе Министерства образования. Начало нового этапа было связано с созданием открытого университета в Великобритании в 1969 году. В восьмидесятих годах прошлого века в американском общем образовании активно развивались альтернативные системы обучения [8].

Процесс развития дистанционного обучения особо актуален в Республике Казахстан в 2020 году ввиду пандемии. Существуют как очевидные преимущества дистанционного образования, так и определенные трудности, с которыми сталкиваются обе стороны образовательного процесса в ходе дистанционной формы обучения. Преимуществом дистанционной формы обучения в системе высшего образования в условиях пандемии в первую очередь является ее доступность - возможность обучения в любое время, в любом месте и в удобном для каждого обучающегося темпе; гибкость - возможность дифференцированного обучения, возможность изменения программы действий в зависимости от индивидуальных потребностей обучающегося, а также социальная дистанцированность. Еще одним преимуществом является использование и особая роль информационных технологий, открывающих новые возможности для межличностного общения в учебном процессе.

К недостаткам, присущим дистанционному обучению и влияющим на психоэмоциональное состояние студентов, относится, например, отсутствие очного общения между обучающимися и преподавателем, а это значит, что исключаются все моменты, связанные с индивидуальным подходом и воспитанием. Это является негативным фактором обучения, так как рядом с обучающимся нет человека, способного эмоционально окрашивать знания.

Дистанционное обучение требует жесткого самообразования, и его результат напрямую зависит от самостоятельности и сознательности ученика. Это требует от студента самоконтроля, в том числе контроля за своим эмоциональным состоянием. Отметим в качестве эмоциональных качеств следующие характеристики дистанционного обучения: низкий эмоциональный стресс при обучении, минимальные стрессовые ситуации при проверке знаний, прицидентность при взаимодействии с педагогами, отсутствие эффекта ореола. При обучении у студентов могут возникать положительные и отрицательные психоэмоциональные состояния. Мы выделили у студентов, как и у любого человека, следующие негативные психоэмоциональные состояния: страх, боль, недоверие, зависть, раздражение, недовольство, обиду.

При дистанционном обучении многие негативные эмоции выходят за рамки учебного процесса, так как уменьшается прямая связь между «преподаватель – студент» и «студент – студент». В том случае, когда экзамены проходят в форме онлайн-тестирования, студенты значительно снижают экзаменационный стресс и подвергают риску свое здоровье из-за психосоматических проблем. При этом психоэмоциональные состояния учащихся имеют положительные эмоции.

В образовательном процессе всегда остаются актуальными темы, направленные на изучение у студентов способности к самостоятельному изменению личностных качеств, поведения, творческой активности и т.д. Важным моментом в данном случае являются действия студентов по правильному овладению собственным поведением. В частности, особое внимание обращается на преодоление ими различного вида трудностей в образовательной деятельности с целью повышения эффективности процесса обучения.

В психологии продолжается комплексное изучение эмоций, воли и волевой регуляции индивида в процессе какого-либо вида деятельности. На данный момент нет четкой стратегии понимания данного вопроса, нет единства взглядов исследователей и, соответственно, нет четкой структуры и механизмов применения эмоционально-волевой регуляции личности в образовательном процессе. Психологи, изучающие волевые процессы, рассматривают вопросы регуляции и саморегуляции поведения студентов как особый самостоятельный процесс. В проблеме саморегуляции психологи наделяют волю регулятивными функциями. В настоящее время особую актуальность приобретают исследования, направленные на взаимодействие различных сторон регуляторного процесса. Необходимость исследования проблемы взаимодействия эмоциональных и волевых проявлений в регуляции деятельности определяется изменением формы обучения студентов

в вузах, в частности введением элементов дистанционного образования. Теоретически обоснованное рядом ученых утверждение о неразрывной связи между собой эмоциональной сферы с волевыми проявлениями личности и их взаимодействие основаны на регулятивной синтетической парадигме и теории интегральных процессов психической регуляции А.В. Карпова. Следует отметить, что со стороны педагогической психологии данное взаимодействие основано на теории решения педагогических проблемных ситуаций М.М. Кашапова [9,10].

По мнению А.В. Карпова под волей, эмоциями понимаются процессы активации, оценивания и стабилизации деятельности индивида. Эти процессы следует отнести к первичным процессам, а согласно результатам исследований многих ученых, более широкое понятие воли подразумевает высший уровень регуляции, который характеризуется осознанностью и произвольностью. Говоря об определенном уровне регуляции, учеными подразумеваются процессы формирования цели образования, принятия определенных решений, самоконтроль и другое. В данном случае в интегративных процессах воля коррелируется с понятием рефлексии. На основании вышеизложенного эмоционально-волевая регуляция включает в себя не осознанные индивидом регуляторные компоненты, которые участвуют в эмоционально волевом акте, как необходимые компоненты в ситуациях преодоления трудностей, способствующие или препятствующие реализации намерения на пути достижения цели.

На основании исследований влияния волевой регуляции на успешность заочного обучения студентов первого курса специальности «Вычислительная техника и программное обеспечение» АО «Казахский агротехнический университет им.С.Сейфуллина» в процессе учебной деятельности, с использованием методики М.В. Чумакова (опросник «Волевые качества личности» (ВКЛ), предназначенного для диагностики таких волевых качеств, которые представляют собой конкретные проявления волевой регуляции, определяющиеся содержанием, условиями различных видов деятельности, осуществляемых человеком, и «Методики оценки психической активации, интереса, эмоционального тонуса, напряжения и комфортности» (авторы Л.А. Курганский, Т.А.Немчин), получены интегральные показатели воли как целостного и психического феномена. Перед проведением исследования была сформулирована гипотеза: чем выше уровень волевой регуляции личности, тем успешнее учебная деятельность студентов. То есть было сделано предположение, что волевая регуляция способствует поддержанию побуждения у обучающегося к выполнению действия и обеспечению эффективного результата в учебной деятельности. В результате исследований были получены: средний показатель силы воли (по методике по методике А.В. Зверькова и Е.В. Эйдмана «Исследование волевой саморегуляции») «Исследование волевой саморегуляции») по группе составил 17,81, что соответствует средней силе воли; слабая сила воли у 12,5%; средняя у 62,5% и сильная воли у остальных 18,75%.

По аналогии с выше представленными исследованиями были проведены анализ успеваемости и тестирование студентов четвертого курса специальности «Вычислительная техника и программное обеспечение» АО «Казахский агротехнический университет им.С.Сейфуллина» с целью выявления взаимосвязи эмоционально-волевой регуляции обучающихся на их успеваемость в процессе дистанционной формы обучения.

Результаты экспериментов в группе первого и четвертого курсов, полученные с использованием методики определения силы воли по методике А.В. Зверькова и Е.В. Эйдмана «Исследование волевой саморегуляции» приблизительно совпали с результатами предыдущей методики, что увеличивает достоверность полученных показателей.

Исследование указывает на наибольшее число студентов со средним уровнем волевой регуляции как на первом, так и на четвертом курсах, что говорит о вариативности проявления волевых качеств личности в различных ситуациях. У студентов с волевой регуляцией среднего уровня возможно проявление податливости и уступчивости, а в некоторых случаях — упорства и настойчивости.

Наименьший процент показала группа студентов со слабой силой воли, что свидетельствует о том, что при спорных ситуациях они подвержены достаточно легкому переубеждению. Это указывает на необходимость тщательной самостоятельной работы над собой, в особенности над волевой сферой. Сильную волю показала средняя по численности группа студентов. Данный показатель характеризует уровень развития личности, наличие таких ранее сформированных качеств, как инициативность, решительность, самостоятельность и т.д.

При этом следует отметить, что показатель успеваемости студентов четвертого курса по сравнению с их же успеваемостью на третьем курсе снизился на 9,8 %.

В виду того, что волевая регуляция характеризуется использованием значительных волевых усилий, направленных на преодоление препятствий и трудностей, служащих механизмом самостоятельной мобилизации, взаимосвязана с эмоциональным проявлением, было проведено дополнительное исследование. В качестве методики по определению состояния эмоциональной сферы личности в исследуемый момент использовался опросник «Самооценка эмоциональных состояний» (авторы А. Уэссман, Д. Рикс);

Исследования по шкале эмоционального отклика показало, что один и тот же человек, находившийся в состоянии спокойствия на третьем курсе и имея физическое утомление на четвертом курсе, из зоны среднего показателя силы воли перешел в группу с высоким уровнем силы воли, что говорит о том, что у этого студента сила воли увеличилась при преодолении утомления. Два студента и средние уровни силы воли в состоянии спокойствия на третьем курсе, на четвертом испытывают страх, хоть и оставаясь в среднем уровне силы воли. При этом процент показателя увеличился, что говорит о том, что студенты в момент исследования усилили подавление эмоционального фона. Стоит отметить, что часть студентов, находившийся в группе с низким уровнем силы воли проявляли эмоциональность на первом и на втором исследовании одинаково.

Как показывают практика, один и тот же человек при столкновении с различными трудностями ведет себя по-разному, в зависимости от проявленной эмоции в данный момент. На эмоциональное состояние может действовать как моральное, так и физическое состояние студента, проявляющееся в радости, страхе, скуке и др. В одних ситуациях он проявляет большую «силу воли», в других — незначительную. Одни могут более успешно проявлять волевое усилие при преодолении утомления и страха, другие же могут оставаться на том же уровне, как и в предыдущем исследовании. Проявление положительного эмоционального фона в момент исследования для некоторых ослабевает их волевые усилия, а другие, наоборот, усиливают волю для воздержания от проявления чрезмерных эмоций.

При уточнении результатов исследования следует отметить, что студенты из группы с низким уровнем силы воли являются «безвольными», а студенты из группы с высоким уровнем силы воли — «волевыми». Как объяснялось выше, каждый человек может быть, как «волевым», так и «безвольным» в зависимости от ситуации и эмоционального фона.

Тем не менее, у всех студентов с невысоким уровнем развития волевой регуляции отмечается отсутствие (слабая) активной работы сознания на этапе планирования действий. Средние показатели воли у студентов, показывающих отличную успеваемость и высокие показатели воли при хорошей успеваемости у некоторых студентов, указывают на необходимость более глубокого изучения данного вопроса.

В связи с введением в учебный процесс дистанционного обучения несвойственного для студентов, ранее обучавшихся по традиционной схеме, более глубокое изучение данного вопроса становится еще более актуальным.

Эмоционально-волевая регуляция определяет возможность личности реализовывать себя как активного субъекта любой деятельности. Студенту необходимо не просто приобретать знания, формировать умения и навыки, осваивать образовательные компетенции будущей профессии, но и овладеть креативным мышлением для эффективной деятельности, развить учебные интересы и мотивационные процессы обучения, определять потребности в самостоятельном образовании и самостоятельном воспитании, нарабатывать навыки самостоятельного перевода неинтересной деятельности в деятельность смыслообразующую и подпитанную глубокими внутренними мотивами.

Взаимосвязь воли, проявляющейся в волевых усилиях и показателей успеваемости в обучении, очевидна. Следовательно, низкая успеваемость студентов в большой мере связана с развитием волевой регуляции. Поэтому студенты должны формировать и нарабатывать навыки саморегулирования, заставлять себя работать систематически, доводить начатое дело до конца, сдерживать мешающие делу побуждения. Знать особенности своих регуляторно-личностных свойств, отмечать те свойства, которые в первую очередь нуждаются в развитии или коррекции и уметь использовать особенности таких качеств, как, например, самостоятельность, инициативность, надежность, гибкость для формирования того или иного собственного стиля регуляции.

Чем выше характерный для личности уровень осознанного саморегулирования, развитость, гармоничность всех основных его звеньев, тем меньше трудностей при реализации успешной учебной деятельности и легче этап прохождения адаптации к обучению в вузе.

В связи с особенностями преподавания тех или иных дисциплин в образовательном процессе формирования высококвалифицированных специалистов преподавателям необходимо при подготовке к занятиям в формате дистанционной формы обучения наиболее полно и эффективно

применять все возможные психолого-педагогические методы и инновационные технологии, которые обеспечат необходимую эмоционально-волевую регуляцию студента, развитие личности с высоким показателем уровня субъективного контроля и наиболее лучшую усвояемость преподаваемого материала обучающимися.

Список литературы:

1. Масютин, С. А. Стратегия предприятия при переходе к «Индустрии 4.0». – Электронный ресурс <https://konstruktor.net/podrobnее-au/strategija-predpriyatija-pri-perexode-k-industrii-4-0-2343.html>, дата доступа 12.02.2021.
2. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции // Учебное пособие: 3-е издание, Питер, 2006, – 208 с.
3. В.Б.Батоцыренов Кросс-культурное исследование влияния волевых качеств личности на саморегуляцию студентов // Психологический журнал Ученые записки ЗабГГПУ – 216 с.
4. Митина О.В., Рассказова Е.И. Методика исследования самоуправления Ю. Куля и А. Фурмана: психометрические характеристики русскоязычной версии // Психологический журнал, издательство Наука (М.), том 40, № 2, – 2019, – С. 111-127.
5. Конопкин О.А. Механизмы осознанной саморегуляции произвольной активности человека / Субъект и личность в психологии саморегуляции: Сб. науч. тр. // под ред. В.И. Моросановой. М.: Ставрополь: Изд-во ПИ РАО, СевКавГТУ. – 2007, – С. 12-31.
6. Х.Хекхаузен Мотивация и деятельность 2-е изд. СПб.: Питер; - М.: Смысл, 2003, – 860 с.
7. Клепцова Е. Ю., Орел Э. С. Проблемы эмоционально-волевой регуляции студентов // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2016. – Т. 32. – С. 67–71.
8. Андреев А. А. Дидактические основы дистанционного обучения [Текст] / А.А.Андреев. — М.: МЭСИ, 1999. — 126 с.
9. Методология современной псих.логии. Вып. 7/Сб. под ред. Козлова В.В., Карпова А.В., Мазилова В.А., Петренко В.Ф. – М. Ярославль: ЯрГУ, ЛКИИСИ РАН, МАПН, 2017 – 467 с.
10. Кашапов М.М., Теория и практика решения педагогических ситуаций / Яросл.гос.ун-т, Ярославль. – 1997. – 100 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Асакаева Дана Саламатовна
Кузнецова Наталья Владимировна
«Bolashaq» академиясы, Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ-ЕРІКТІК РЕТТЕЛУІНДЕГІ ОЛАРДЫҢ ОҚУ ҮЛГЕРІМНЕ ӘСЕРІ

Мақаланың өзектілігі студенттердің, әсіресе төменгі курс студенттерінің оқу іс-әрекетіндегі белсенділігін арттыру қажеттілігінен туындайды. Бұл оқу процесінің өзгеруіне және қашықтықтан оқытудың енгізілуіне байланысты. Мақалада Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы кәсіптік білім беру түлектеріне қойылатын талаптардың артуына байланысты және Қазақстан Республикасы халық шаруашылығының барлық салалары үшін мамандарды озық даярлау стратегиясын ескере отырып, ерікті реттеу проблемаларын зерттеудің өзектілігі атап өтілген. Өмірлік мақсаттарын құруға, оларға жету жолдарын анықтауға қабілетті белсенді, креативті және шығармашылық тұлғаны қалыптастыру қажеттілігі туындайды. Мақалада студенттердің төмен белсенділігінің олардың оқу іс-әрекетінде эмоционалды-еріктік реттелуінің жеткіліксіздігімен байланысы туралы зерттеу нәтижелері келтірілген. Алынған мәліметтерді талдау нәтижесінде оқу процесінде студенттерде эмоционалды-еріктік реттеудің әлсіз көрінісі анықталды. Бірінші курстан бастап студенттердің эмоционалды-еріктік реттелуін оқу іс-әрекетінде олардың танымдық белсенділігін арттыру шарты ретінде пайдалану ұсынылады. Зерттеудің осы саласына эмоционалды-еріктік реттеу тұрғысынан қарау әр түрлі қызмет түрлерін және олардың оқудағы көріністерінің жоғары деңгейін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: эмоционалды-еріктік реттеу, студенттердің үлгерімі, қашықтықтан оқыту формасы, ерік күші, өзін-өзі реттеу, эмоционалды жауап.

Assakayeva Dana, Kuznetsova Natalia
Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan
THE INFLUENCE OF EMOTIONAL AND VOLITIONAL REGULATION OF STUDENTS ON THEIR ACADEMIC PERFORMANCE IN THE LEARNING PROCESS

The relevance of the article arises from the need to increase the activity of students, especially junior courses, in educational activities due to changes in the educational process and the introduction of distance learning. In the article, the authors note that the study of the free-will regulation's problems is a topical area in view of the increasing demands on graduates of vocational education, the development of an active, creative personality who can to build up life goals and identify ways to achieve them. The article publishes the results of a study on the relationship between low activity

and lack of emotional and willful regulation in educational activities. The authors note that there is weak emotional and willful regulation of student activities. The authors are encouraged to use the emotional and willful regulation of students from the first year as a condition to increase their activity in educational activities. The approach to this researching field from the point of view of emotional and willful regulation allows forming different kinds of activity and high level of its manifestation in the student's educational activity.

Keywords: emotional-volitional regulation, student performance, distance learning, willpower, self-regulation, emotional response.

List of references:

1. Masyutin, S. A. Enterprise strategy in the transition to «Industry 4.0» – - Electronic resource <https://konstruktor.net/podrobnee-au/strategija-predpriyatija-pri-perexode-k-industrii-4-0-2343.html>, accessed 12.02. 2021.
2. Ivannikov V. A. Psychological mechanisms of volitional regulation // Textbook: 3rd edition, Peter, 2006 – 208 p.
3. V.B.Batotsyrenov Cross-cultural study of the influence of volitional qualities of the individual on the self-regulation of students. // Psychological Journal. Scientific notes ZabGGPU – 216 p.
4. Mitina O.V., Rasskazova E.I. Methodology of self-management research of Yu. Kulya i A. Furman: psychometric characteristics of the Russian version // Psychological Journal, Nauka Publishing House (Moscow, Russia), vol. 40, no. 2, – 2019, – P. 111-127.
5. Konopkin O.A. Mechanisms of conscious self-regulation of arbitrary human activity / Subject and personality in the psychology of self-regulation: Sat. nauch. tr. // ed. V. I. Morosanova. M.: Stavropol: Publishing house of PI RAO, SevKAvSTU. – 2007, – P. 12-31.
6. X. Heckhausen Motivation and activity 2nd ed. St. Petersburg: Peter; Moscow: Smysl, 2003 –860 p.
7. Kleptsova E. Yu., Orel E. S. blems of emotional and volitional regulation of students // Scientific and methodological electronic journal «Concept». – 2016. – Vol. 32. – P. 67-71.
8. Andreev A. A. Didactic bases of distance learning [Text] / A. A. Andreev. – M.:MESI, 1999–126 p.
9. Methodology of modern psychology. Issue 7 / Sat. ed. Kozlova V. V., Karpova A.V., Mazilova V. A., Petrenko V. F.-M. Yaroslavl: YarSU, LKIISI RAS, MAPN, 2017-467 p.
10. Kashapov M. M., Theory and practice of solving pedagogical situations / Yaroslavl State University, Yaroslavl. – 1997. – 100 p.

ӘОК 364.014
ҒТАХР 14.07.09

Балабекова Ляззат Гиниятовна

Lyaka1982e@mail.ru

Мусраунова Айгуль Сериковна

ms aigul 84@mail.ru

Нурланова Салтанат Сериковна

salta14.12.80@mail.ru

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГ ҚЫЗМЕТКЕРІНІҢ МҮМКІНШІЛІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕ АЛАТЫН ОРНЫ

Қазіргі кезеңде еліміздегі мүмкіншілігі шектеулі балалар санының көбеюі, денсаулық сақтау, білім және әлеуметтік қорғау салаларының осы мәселеге көңіл бөлуін талап етіп отыр. Жыл санап мүмкіншілігі шектеулі балаларға деген қоғамның көзқарасы өзгеріп, оларды қоғамның бір мүшесі ретінде қарауға бет бұрды. Үкіметіміздің мүмкіншілігі шектеулі балаларға арналған көптеген көмектерінің ішінде үйде әлеуметтік көмек беру ерекше орын алады. Үйде әлеуметтік көмек беру барлық мүгедек балаларға емес, олардың ішінде өз-өзіне қызмет етуі төмен, қозғалысы нашар, үйде оқитын, үйде тәрбиеленетін және ешқандай бағдарламамен оқуға жарамсыз балалар мен жасөспірімдерге көрсетіледі. Осы орайда әлеуметтік қызметкердің міндеті кеміс балалардың жан айқайын қоғамға жеткізу, яғни бала ағзасындағы ауытқулар мен бөгеттердің себеп-салдарын анықтап, олардың отбасындағы қарым-қатынастарын дамытып, дені сау баламен араласуына жағдай туғызуы қарастырылды.

Тірек сөздер: мүмкіндіктері шектеулі балалар, әлеуметтік педагог, тәрбие, әлеуметтік оңалту, әлеуметтік көмек, ауытқушылық, кемістік, отбасы.

Қазіргі таңда Қазақстанда мүмкіндіктері шектеулі балаларға квалификацияланған көмек көрсетуді ұйымдастыру мәселесіне қызығушылық едәуір арта түсті. Бұл мәселенің оңтайлы шешім

табуына ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ, Бүкіл әлемдік денсаулық сақтау ұйымы, мүмкіндігі шектеулі балаларды ғылыми дәрежеде зерттеуге Халықаралық қауымдастығы себепші болып отыр [1].

Мүмкіндіктері шектеулі балаларды жан-жақты тәрбиелей отырып, қоғамның бір мүшесі етіп қалыптастыру қазіргі таңда өте өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Өйткені зерде аймағында кемістігі бар балалардың саны үнемі өсіп отыруда [2].

Біздің елімізде мүмкіндігі шектеулі, яғни мүгедек, тіл кемістігі бар, көз жанарынан айырылған, аутизмге ұшыраған балаларға деген қоғамда өрескел көзқарас қалыптасқан. Балалардың құқықтары мен мүдделерін сақтау саласындағы ұлттық саясаттың негізгі бағыттарының бірі мүгедек балаларды әлеуметтік оңалту болып табылады, ол мүгедек балалардың тіршілік әрекетінің шектелуін еңсеруі, әлеуметтік мәртебесін қалпына келтіруі, әлеуметтік-тұрмыстық және еңбекке бейімделуі және материалдық тәуелсіздікке қол жеткізуі үшін жағдайлар жасау арқылы жүзеге асырылады.

Қоғамдағы болып жатқан өзгерістердің барлығы әрбір адамның, әсіресе балалардың дүниеге деген көзқарасында, психикалық қалыпта бейнеленеді.

Жыл санап мүмкіндіктері шектеулі балаларға деген қоғамның көзқарасы өзгеріп келеді. Бұрынғыдай оларды бақытсыз адам ретінде қарамай, қоғамның белсенді мүшесі және өз тағдырына батыл сеніммен қарайтын адам ретінде қабылдауда. Осы орайда әлеуметтік қызметкерлердің міндеті - қоғамдағы мүмкіндігі шектеулі балалардың жан-айқайын, яғни ауруының себеп-салдарын анықтап, оның бала ағзасының дамуына қандай бөгеттер жасап отырғандығын анықтау, мүмкіндіктері шектеулі балалармен, олардың отбасындағы қарым-қатынасын дамытып, дені сау балалармен аралас-құралас өсуіне жағдай туғызу, қоғам мен жеке адамдардың түсінігіне жарымжан балаларға әр кез жәрдем беруге әзірлігін қамтамасыз етуге үйрету.

Мүмкіндігі шектеулі баланың тәрбиесі - дефектологиялық негізгі ұғымдарының бірі. Бұл процестің мақсаты мен міндеті - жалпы педагогикалық принциптермен анықталған, яғни, оларды қоғамдық пайдалы өмірге бейімдеу, азаматтық қасиеттерін қалыптастыру, бұлардың бәрі дефектіге сәйкес деңгейде, соған тән әдістемелермен жеткізілуі тиіс [3].

Тәрбиенің бұл түрі тек қана педагогтармен ғана емес, арнайы мамандардың көмегімен жүзеге асқаны орынды. Және бұл қарым-қатынас қалыпты жағдайда өзара түсіністік, бір-біріне көмек беру жағдайында өткені дұрыс. Жас ерекшеліктерін ескере отырып, шешім қабылдай алуға, өзін-өзі қамтамасыз етуге, еңбекке, тәртіп мәдениетіне, ұжымда еңбек ете алатындай деңгейге бейімдеу қажет. Мұндай балалардың тәрбиесі өзара жақсы, түсіністікті қажет етеді және оларды оптимистік рухта, өз-өзіне сенімді тәрбиелеудің мәні зор.

Әлем ғалымдары мүмкіндіктері шектеулі балалардың отбасында тәрбиеленуінің маңызы зор екендігін байқады. Отбасы мен білім ордасының бірін-бірі толықтырып, тәрбиелеуі олардың қоғамдық пайдалы қызметке тез бейімделуін және мамандық таңдауға септігін тигізетінін байқады. Оның үстіне мұндай жарымжан балалардың құқығы халықаралық заңдылықтармен қорғалған.

Мүмкіндіктері шектеулі балалардың тәрбиесі бір-біріне қарама-қарсы екі ұғымнан тұрады. Олардың бірі -«шеттетілгендер», яғни ата-анасы баланы жан-жақты материалдық жағынан толық қамтамасыз етеді, ал оның ішкі әлеміне үңіліп, рухани қажеттіліктеріне терең бойлай бермейді. Тіпті кейде баланы жазалайды. Мұндай отбасындағы балалар іштей күйзеліске түседі. Ата-аналарының сүйіспеншілігіне, махаббатына қақымыз жоқ деп ойлайды. Олардың көңіл-күйі түсіп, сенімсіздік пайда болады. Осыдан келіп, балалардың тіл дамуында, тәрбиесінде депрессияға тән көріністер пайда болады. Психологиялық шеттету баланың интеллектуалдық дамуына кері әсерін тигізеді, білім деңгейін тежейді.

Екінші бір жағдай - баланы шектен тыс қамқорлыққа алу. Ата-аналар бала алдындағы «кінәсін» сезініп, оны тым бос ұстап еркелетеді, кез келген өтінішін орындауға тырысады. Мұндай атмосферада өскен бала бұйрығы келеді. Өз-өзіне сенімсіз, әлжуаз болып өседі. Мұндай балалар әлеуметтік даму жағынан түрлі қиындықтарға тап болады.

Баланың өсіп-өнуіне отбасындағы қалыпты жағдайдың әсері мол. Сондай-ақ, олардың достармен араласуының да пайдасы өте көп. Ата-аналар тағдырдың осынау бақытсыз сыйына қарап, құр қол жайып отырып алмауы керек, қандай жағдайда да мүмкіндігі шектеулі балаға қол ұшын беруге дайын болулары қажет.

Отандық және әлемдік тәжірибе көрсеткендей, мүмкіндіктері шектеулі балалардың тәрбиесі ата-аналар мен мамандардың бірлесе байланыста болып атқарған жұмыстары баланың жетіліп дамуына ықпал етеді. Отбасы баланың қалыптасуына, алғашқы қадам жасауына жәрдемдесуі тиіс, оның ер жетуіне жан-жақты ықпал ететін әлеуметтік топ мүмкіндігі шектеулі баланың өсіп-өнуіне, жетіле дамуына, отбасы мүшелеріне тікелей байланысты.

Сондықтан, мүмкіндігі шектеулі бала дүниеге келе қалған жағдайда оның тәрбиесіне отбасының әрбір мүшесі жауапты. Өйткені, мұндай балалар отбасына көптеген проблемаларды өзімен бірге ала келеді.

Алғаш рет ата-ана қорқынышты диагнозды естігенде, оларды үрей билейді, одан кейін олар өздерін кінәлідеп санай бастайды. Ауру бала отбасындағы әрбір ұрыс-жанжалды ауыр қабылдап, іштей күйзеліске түседі. Баланың өз қатарластарынан кейін қалуы, шектен тыс қамқорлық, оған аяушылықпен қарау, оның әлеуметтік жағынан бейімделуіне кедергі туғызып, ол көп жағдайда патологиялық дерттердің бастауына жол ашады.

Денсаулық мүмкіндіктері шектеулі балалармен жұмыс жасаудың әлеуметтік-педагогикалық технологияларының ғылыми негізін Л.И.Аксенова, И.М.Бгажнокова, С.А.Беличева, В.Г.Бочарова, Г.А.Воронина, М.А.Галагузова, М.П.Гурьянова, В.И.Загвязинский, Т.В.Лодкина, А.В.Маллер, Л.В.Мардахаев, Н.С.Морова және т.б. қарастырған [4].

Мүмкіндіктері шектеулі балалар - күрделі және әртүрлі кемістіктермен қалыптасатын ерекше топқа жатады. Кейбір кемістіктер жағдайға байланысты, толығымен түзелсе, басқалары тек жартылай түзеледі, ал кейбіреулері тек жартылай тол ықтыры лады, яғни жартылай өтеледі.

ҚР-дағы мүмкіндігі шектеулі тұлғаларға арнайы білім берудің өзіндік тарихы бар. Тарихи деректер біздің елімізде арнайы білім беру жүйесі қалыптасып, дамуын нақты көрсеткіштермен сипаттайды.

Қазіргі әлеуметтік көмек пен әлеуметтік қызмет көрсету жүйелері үшін ең маңызды және қиын міндеттердің бірі - мүмкіндігі шектеулі адамдарды әлеуметтік оңалту (реабилитация).

Үкіметіміздің мүмкіншілігі шектеулі балаларға арналған көптеген көмектерінің ішінде үйде әлеуметтік көмек беру ерекше орын алады. Үйде әлеуметтік көмек беру барлық мүгедек балаларға емес, олардың ішінде өз-өзіне қызмет етуі төмен, қозғалысы нашар, үйде оқитын, үйде тәрбиеленетін және ешқандай бағдарламамен оқуға жарамсыз балалар мен жасөспірімдерге көрсетіледі. Осы орайда әлеуметтік қызметкердің міндеті кеміс балалардың жан айқайын қоғамға жеткізу, яғни бала ағзасындағы ауытқулар мен бөгеттердің себеп-салдарын анықтап, олардың отбасындағы қарым - қатынастарын дамытып, дені сау баламен араласуына жағдай туғызу.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың өмірге келуі шын мәнінде отбасын психологиялық өзгерістерге алып келеді. Ауытқушылығы бар баланың отбасында алғашқы күннен бастап ата-анасының ұнжырғасы түсіп, күйзеліске тап болады.

Ата-аналарының қоршаған ортамен қарым-қатынасы үзіледі, қатынас аясы тек туыстары, дәрігер, мұғалімдермен ғана шектеледі. Баланың мінез-құлқы, тәртібіндегі өзгерістер ата-ананың күткеніндей, ойындағындай болмай, ата-анаға қайғы мен мазасыздық жағдайын әкеледі. Сол себепті отбасындағы өзара қарым-қатынастар бұзылады, әрі қиындыққа тіреледі. Тіпті кей жағдайда отбасының бұзылуына (ажырасуға дейін) әкеледі. Сондықтан мұндай балаларды тәрбиелеуде ата-аналарға тек педагогтардың ғана емес, арнайы мамандардың да көмегі қажет.

Әлеуметтік қызметкер мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-аналарына оларды дұрыс дамыту және тәрбиелеу мақсатында төмендегідей ұсыныстар береді:

1. Баланың ерекшелігін дұрыс түсініп, қабылдаңыз.
2. Балаңызға үнемі шыдамдылық пен сүйіспеншілік танытыңыз.
3. Әрқашан өз-өзіңізге сенімді болып, балаңызға ішкі жағымсыз қобалжуларыңызды көрсете бермеңіз.
4. Үй тұрмысына байланысты жұмыстарды балаңызбен бірге атқаруға тырысыңыз.
5. Баланың өз құрдастарымен жиі қарым-қатынаста болуына ықпал жасаңыз.
6. Қоршаған ортамен қарым-қатынасыңызды үзбеңіз.
7. Егер балаңыздан ойындағыңыздай нәтиже шықпаса ренжіп, өкінбеңіз.
8. Нәтиже міндетті түрде болады.
9. Балаңызға көмек беретін арнайы мамандармен тығыз байланыста болыңыз [5].

Сонымен, мүмкіндігі шектеулі балалардың психологиялық-педагогикалық түзелуіне, медициналық оңалтуға бала тағдырына жауапты ұстаздар, дәрігерлер, әлеуметтік қызметкерлер бірлесіп ата-анамен тығыз байланыста жұмыс атқарғанда ғана, олар өзін қоғамның толыққанды мүшесі ретінде сезінуіне жол ашылады.

Егер әлеуметтік педагогикалық үрдісте мүмкіндігі шектеулі балаға алғашқы сәттерде көмек беру үшін оның отбасын, ол өмір сүріп отырған ортасын зерттеп, талдай алсақ, онда баланы өзі өмір сүрген әлеуметтік ортаға араластыру, бейімдеу, әлеуметтендіру мәселелеріне белсенді қатыстыру мүмкіндігі туады. Тек осы жағдайда ғана әлеуметтік педагогикалық үрдісін дұрыс ұйымдастырып, түрлі әлеуметтік кедергілерге қарсы тұра алатын, білімді, мәдениетті, еңбекқор жеке тұлғаны

калыптастыру мүмкін болар еді. Бұл қасиеттерді бала бойына дарыту үшін мүмкіншілігі шектеулі балалардың психологиясын терең, жетік меңгеру керек.

Әлеуметтік бейімдеудегі, тәрбиелеудегі кемшіліктерді жеңу үшін ата- аналар мен бірігіп арнайы түзету жұмыстарын ұйымдастыру қажет және оны неғұрлым ерте бастаса соғұрлым әлеуметтік бейімделуде нәтижелі болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынова А.А. Арнайы педагогика: проблемалары мен болашық дамуы». Алматы: -2008.
2. Специальная педагогика/ Под ред. Назаровой Н.М. - М.: 2005.
3. Абаева Ғ.А, Ерболат А.Е. Дефектология негіздері. – Алматы: 2012.
4. Технология социальной работы. Ч.1. Учебное пособие / Под ред. Циткилова П.Я.- Ростов-на-Дону, 1998.
5. Социальная педагогика /Под ред. В.И. Загвязинского, О.А.Селивановой. – М., 2012.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Балабекова Ляззат Гиниятовна
Мусраунова Айгуль Сериковна
Нурланова Салтанат Сериковна**

Қарағандинский университет имени академика Е.А.Букетова

Қарағанда, Республика Қазақстан

**РОЛЬ СОЦИАЛЬНОГО ПЕДАГОГА В ВОСПИТАНИИ
ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ**

На современном этапе рост числа детей с ограниченными возможностями в стране требует внимания со стороны здравоохранения, образования и социальной защиты. С каждым годом отношение общества к детям с ограниченными возможностями изменилось, и их стали рассматривать как одного из членов общества. Среди многочисленных услуг правительства для детей с ограниченными возможностями особое место занимает социальная помощь на дому. Социальная помощь на дому оказывается не всем детям-инвалидам, а в том числе детям и подросткам с низким уровнем самообслуживания, обучающимся на дому, воспитывающимся на дому и не годным к обучению по какой-либо программе. В этой связи, задачей социального педагога является доведение души детей с ограниченными возможностями до общества, т. е. выявление причин и последствий аномалий и преград в организме ребенка, развитие их взаимоотношений в семье, создание условий для общения со здоровым ребенком.

Ключевые слова: дети с ограниченными возможностями, социальный педагог, воспитание, социальная реабилитация, социальная помощь, аномалии, пороки развития, семья.

Balabekova Lyazzat, Mushraunova Aigul, Nurlanova Saltanat

Karaganda University named by E.A Buketov

Karaganda, Kazakhstan

**SOCIAL WORKERCHILDREN WITH DISABILITIES
A PLACE IN EDUCATION**

At the present stage, the growing number of children with disabilities in the country requires attention from health, education and social protection. Every year, the attitude of society towards children with disabilities has changed, and they are considered as one of the members of society. Among the numerous government services for children with disabilities, social assistance at home occupies a special place. Social assistance at home is not provided to all children with disabilities, including children and adolescents with a low level of self-service, home-schooled, homeschooled and unfit for any program. In this regard, the task of a social teacher is to bring the soul of children with disabilities to society, i.e., to identify the causes and consequences of anomalies and obstacles in the child's body, to develop their relationships in the family, to create conditions for communication with a healthy child.

Keywords: children with disabilities, social pedagogue, upbringing, social rehabilitation, social assistance, anomalies, developmental defects, family.

List of references:

1. Baitursynova A. A. Special pedagogy: problems and prospects of development // Almaty, -2008.
2. Special pedagogy/ Ed. Nazarova N. M. - M., 2005.
3. Abaeva G. A., bololat A. E. Fundamentals of defectology. - Almaty, 2012.
4. Technology of social work. Part 1. Textbook / Ed. Tsitkilova P. Ya. - Rostov-on-Don, 1998.
5. Social pedagogy / Ed. by V. I. Zagvyazinsky, O. A. Selivanova. - M.: 2012.

Бейсенбекова Гүлмира Бекиновна
gulmira.beysenbekova@mail.ru
Буртибаева Аймангуль Кабетовна
Нургазы Мулдир Уалиханқызы
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

МОТИВАЦИЯНЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ - ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Мақалада мотивацияның әдіснамалық-психологиялық аспектілері қарастырылады. Авторлар мотивацияны адамның мінез-құлқын басқаратын және оның ұйымдастырылуын, бағытын, тұрақтылығы мен белсенділігін анықтайтын динамикалық психофизиологиялық процесс ретінде аша отырып, оның негізгі екі тобын яғни, мотивацияны сипаттайтын ұғымының түсіндірмелері кіретін құрылымдық позицияларын және ең маңыздысы мотивацияның динамикасы, оның процесс немесе механизм ретінде жүруін көрсетеді. Мотивациясын зерттеуге үлес қосқан зерттеушілердің еңбектеріне талдаулар жасайды. Сонымен қатар, зерттеу барысында қол жеткізген нәтижелер «мотивация» туралы тұжырымдар жан-жақты суреттеледі.

Тірек сөздер: мотивация, қажеттілік, мотив, мотивациялық іс-әрекет, мотивациялық синдром.

Әлеуметтік экономикалық жағдайлар осы заманғы мамандардың бәсекеге қабілеттілік пен сыртқы орта жағдайына бейімделгіштік негізіне жататын қабілеттер мен сапаларға белгілі бір талаптар қояды. Мұндай сапалардың қалыптасуы жастардың тұлғалық қалыптасу кезеңінде аса қарқынды жүреді. Тұлғаның мотивациялық өрісінің қалыптасу динамикасын зерттеу және оның құрылымын анықтау маңызды.

Адамның белгілі бір іс-әрекетті орындаудағы ерекшеліктері мен оның өзіндік қасиеттері өзара біртұтас құрылымды құрайды және бұл құрылым иерархиялық түрде көрінеді, яғни адамның барлық қасиеттері айналасына жинақталатын орталығы болады. Бұндай орталық адамның мотивациялық-қажеттілік өрісі – деген, Л.И.Божович.

Мотивация – бұл адамның мінез-құлқын басқаратын және оның ұйымдастырылуын, бағытын, тұрақтылығы мен белсенділігін анықтайтын динамикалық психофизиологиялық процесс болып табылады [1].

Мотивация «ерекше процесс немесе өзінің құрылымы мен қозуды қалыптастыратын, міндеттерімен ерекшеленетін іс-әрекет» болса «мотивациялық іс-әрекет» уақыт ішінде оралған немесе жазылған болуы мүмкін, саналы және санасыз деңгейде өтуі мүмкін.

Ежелгі философтардың Аристотель, Гераклит, Демокрит, Лукреций, Платон, Сократ еңбектерінде адам іс-әрекетінің мотивациясы туралы көптеген ой-пікірлер айтылды. Олардың пікірінше, іс-әрекетке итермелейтін негізгі күш «қажеттілік» болып саналады. Гераклиттің пікірінше қажеттіліктер өмір шарттары жағдайларымен анықталады, қажеттіліктерді қанағаттандыруда белгілі шектеуді сақтау адамның дамуы мен интеллектуалдық қабілетінің жетілуіне жағдай жасайды. Сократ өз қажеттіліктерін, мінез-құлқын, тілектерін еркіне бағындыра алмайтын адам басқа адамдарға тәуелділіктен арыла алмайды, өз тәнінің құлқы болып қалады деп есептейді. Сократтың айтуы бойынша адам өз қажеттіліктерін тек шын мәнінде өзекті мәселеге айналдырғанда ғана қанағаттандыруы тиіс. Платон адам өз қажеттіліктерін саналы басқаруды талап етсе, Лукрецияның пікірінше еріктің көзі қажеттіліктерден туындайтын тілектер. Демокрит қажеттілікті негізгі қозғаушы күш және қажеттілік эмоционалды қайғыруларға, адамның ойлауға, сөйлеуге, еңбекке дағдылануына әсерін тигізеді деп түсіндірді. Яғни, Демокриттің пікірінше егер адамда қажеттілік болмаса, ол сол жабайы күйінде қалып, дамымайды.

Сондай-ақ, бұл мәселенің теориялық және тәжірибелік аспектілеріне келсек онда, тұлғаның мотивациялық өрісін зерттеуге көптеген ғалымдардың еңбектері арналған (А.Н.Леонтьев, В.Г.Асеев, В.К.Виллюнас, В.И.Ковалев, М.Ш.Магомед-Эминов, В.С.Мерлин, Д.Н.Узнадзе, А.А. Файзуллаев, П.М.Якобсон және т.б.) және шетелдік ғалымдар (Дж.Аткинсон, Г.Холл, К.Мадсен, А.Маслоу, Х.Хекхаузен және т.б.) [2].

Психологтар мотивация ұғымын едәуір кең мағынада түсіндіреді. Ағзаның белсенділігінен субъект іс-әрекетінің мақсаттылығының әртүрлілігіне дейін. Мотивация ұғымын атағанда, сонымен

бірге еріксіз мінездің көптеген психикалық ауытқулары түсіндіріледі. Мотивацияға қарама-қайшы келетін көзқарастар да бар. Бір жағынан мотивация адам өмірінің психикасын нақты ерекшелік дейді, ал басқа жағынан ол мотивациямен байланысты ол ұсыныстарды теріске шығарды. Д.Дьюсбери жазғандай «мотивация ұғымы әдетте, табиғаты жеткіліксіз түсінікті, әртүрлі факторларға арналған қоқыс себеті сияқты қолданылады» Х.Хекхаузен бойынша, түсінуді жеңілдететін қосалқы немесе болжамдық, «бастапқы қаралатын жағдайы мен кейінгі қаралатын мінез-құлықтың құбылыстары арасындағы іс-әрекетті түсіндіру» сызбадағы құрылым десе, Г.Олпорт бойынша, тұлғаның қызығушылығы қанағаттанбағандықтан, нәтижесінде жоғалмайтын мотивтер – шешілмеген қысым болып табылады, бірақ, керісінше, қысым күйін арттыратын, кеңейтілуге әкелетін қызығушылықтар жүйесі, «анық жүйе» ретінде үздіксіз даму процессі шарттасады. Тұлға өзінің іс-әрекеті арқылы әлемге ашылады, «ол әрқашанда бірденені әлемнен алып, өзі әлемге басқа бірденені береді».

Сонымен қатар А.Г.Асмолов мотивация зерттеудің үш тәсілін бөліп көрсетеді: бірінші – тепе-теңдікке ұмтылыс қағидасы жүзеге асырылады, екінші – қысымға ұмтылыс, үшінші – тұлғаның өздігінен дамуы. Тепе-теңдікке ұмтылу қағидаты психоанализ, необихевиоризм, когнитивті түрлерімен бөлінеді. А.Адлердің жеке-дара үшін тұлға дамуының қозғаушы күші оның ақауларының орнын толтыруына ұмтылу ретінде тану тән; необихевиориялық тұжырымдамалар қажеттіліктердің қысымының редукциясы идеясын пайдаланаса, К.Левин теориясында мотивацияның дереккөзі ішкі жеке басының қысымы және т.б. болып табылады. Қысымға ұмтылған қағидатында тұлғаның тәсілдермен негізделген: тұлғаның маңғаздануы туралы А.Маслоу тұжырымдамасы оның ішкі қайнар көзі және оның дамуы ретінде көрсетсе, Х.Хекхаузен мотивацияны процесс ретінде қарастырады, ол мақсатқа жетуге көмектеседі, ал И.П.Ильин бұл мотив екенін айтады көбінесе белгілі бір психологиялық құбылысты ретінде қабылдаймыз.

Сонымен зерттеушілер мотивацияны екі топқа бөліп қарастырды. Бірінші топқа мотивацияны сипаттайтын ұғымның түсіндірмелері кіретін құрылымдық позициялар. Екіншіден, ең маңыздысы мотивацияның динамикасы яғни, оның процесс немесе механизм ретінде жүруі. Психологтар ішкі және сыртқы мотивацияны ажырата отырып, оның мазмұнын әр түрлі ынталандырулар қамтиды: мотив, мақсат, қызығушылық, қажеттілік, ұмтылыс, идеал, әсер ету, мотивациялық көзқарас, құндылық.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде бірыңғай көзқарас жоқ мотивация және оның адамның мінез-құлқындағы рөлі, көптеген ғылыми жұмыстарда «мотив» және «мотивация» синоним ретінде қолданылады.

Мотив саналы қажеттілік (А.Г.Ковалев) және қажеттілік пән ретінде (А.Н.Леонтьев) түсіндіріледі. А. Н.Леонтьевтің анықтамасы бойынша мотив - бұл белгілі бір қажеттілікке жауап беретін және адамның іс-әрекетін ынталандыратын және бағыттайтын объект [3].

Х.Хекхаузен мотив және мотивацияны келесі түрде ажыратады. «Мотив» ұғымы қажеттілік, оятушы күш ниеттену, бейімделу, ұмтылыс сияқты құрылымдардан тұрады.

Жоғарғы мотивтер – даму мотивтерінде – қысымды төмендетпейтін, оны қолдайтын және тепе-теңдікті бұзатын тұлға дамуының дереккөздерінен тұрады. Тұлғаның не екенін түсіну үшін, ол келешекте не бола алатынына бағыттау керек, себебі тұлғаның әрбір күйі потенциалды мүмкіндіктеріне бағдарлануы болып саналады. Мұндай жағдайды Л.С. Выготскийдің ең жақын дамудың аймағы идеясымен ұқсас екенін Л.И.Анцыферова атап өтті.

А.Шопенгауэр «Мотивация» сөзін мотивация - психологиялық іс-әрекеттің себебі мен оларды бағындыру жолдары деп қарастырады. Дегенмен де қазіргі таңда мотивация психологиялық құбылыс ретінде әртүрлі түсіндіріледі. Бір жағдайларда – факторлар жиынтығы бағыттаушы және қолданушы мінез-құлықты анықтап беретін, келесі жағдайда – мотивтер жиынтығы ретінде қарастырылады, ал үшінші жағынан – ағзаның белсенділігі тудыратын және оның бағыттылығы іздену деп қарастырады. Сонымен қоса, мотивацияны нақты іс-әрекетті психикалық реттейтін үрдіс ретінде қарастырады, қозғалыс мотиві үрдісі ретінде және механизм ретінде қарайды, іс-әрекеттің нақты формалаларының тәсілдерін және бағытталғандығының т.б. анықтайды, іс-әрекетпен талаптануға жауап беретін үрдістер жүйесінің жиынтығы ретінде де қаралады. Бірақ та заманауи теориялар мотивациялық процестердің танымдық компоненттері бар екенін анықтады. Өзіндік тиімділік мінез-құлық әдептерін белгілі бір деңгейде үйреніп, іске асыруға қажетті қабілеттерді қамтиды.

Демек, өзіндік тиімділік дегеніміз – танымдық сенім. Мотивация мінез-құлықтың жылдамдығын, қарқындылығын және ұзақтығын көрсетеді. Мотивацияның когнитивтік және конструктивтік теориялары мінез-құлыққа мадақтаудың өзі емес, керісінше, оның болатынына деген сенімділік түрткі болады деп есептейді [4].

Ю.М.Орлов «мотивациялық синдром» деп мотивтердің осы не басқа қажеттіліктеріне қатысты жиынтықты меңзейді.

Мотивациялық синдром біздің түсінігімізде - бұл, бір жағынан, барлық мотивациялық пайда болулардың өзара әрекет ететін және ұсынылатын шеңберді жүйе ретінде теоретикалық ойлаудың әдісі. Бір уақытта «мотив» ұғымы барлық мотивациялық ауысымда-тек мотивтер ғана емес, сондай-ақ, құндылықтар, мақсаттар, қалаулар, түрткі болулар және т.б. әрекеттікте пайда болатын формаларының негізгісі ретінде мотивациялық синдромның саралау бірлігіне айналады. Бұл өз динамигінде барлық мотивациялық құрамдас бөліктер мотивтердің пайда болу көздері, кейбір шынайы ауыспалы кезеңдерде субъекттік өзгешелікпен пайда болатын жалғаспалы өмір формасындағы мотивтер бола алатынын білдіреді. Мотивациялық ауысымды мотивтің өзін қоса отырып, мотивациялық синдром әрекетінде белсендірілетін нақты «симптомдар» болып табылады.

Қорыта отырып, кез-келген іс-әрекеттің нәтижелі болуы, оған деген мотивацияның жоғары болуы нақты мақсат қоюмен тікелей байланысты екендігі белгілі. Жеке тұлғаның мотивациялық жүйесі сол адамның ішкі жан дүниесі мен сыртқы мінез-құлқын көрсететін, оның қоғамдағы орны мен мәдени рухани деңгейін анықтайтын аса маңызды факторлардың бірі десек те болады. Мотивация адамзат әрекетіндегі қозғаушы күш. Мотивтер ықпал етуге болатын мобильдік жүйе депте қарауға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. – Москва: 1990. С.211.
2. Аткинсон Дж. В. Теория о развитии мотивации. - Москва: Педагогика, 1996.
3. Молдабаева Р.А., Бейсенбекова Г.Б., Абильдина С.К. Студенттердің оқу мотивтерін қалыптастырудың алғышарттары // XXI ғасырдағы психологияның ғылыми жетістіктері мен болашағы. Психология кафедрасының 25 жылдығына және кафедраның алғашқы меңгерушісі профессор С.М.Жақыповқа арналған халықаралық қатысумен жүргізілетін ғылыми тәжірибелік. конференция материалдары (17 -18сәуір) - Қарағанды: 2015.- 447-451
4. Дейл Х. Шунк Оқыту теориясы: Білім беру көзжиегі. 7 басылым. - Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 78-79б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Бейсенбекова Гүлмира Бекиновна,
Буртибаева Аймангуль Кабетовна
Нургазы Мулдиір Уалиханқызы
Қарағандын университеті иімен академик А.А.Букетов
Қарағанда, Республика Қазақстан**

МЕТОДОЛОГО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МОТИВАЦИИ

В статье рассматриваются методологические и психологические аспекты мотивации. Авторы раскрывают мотивацию как динамический психофизиологический процесс, который контролирует поведение человека и определяет его организацию, направление, стабильность и активность, две его основные группы показывает. Анализирует работу исследователей, внесших вклад в изучение мотивации. Кроме того, результаты исследования дают исчерпывающее описание выводов о понятии «мотивации».

Ключевые слова: мотивация, потребность, мотив, мотивационное деятельность, мотивационный синдром.

**Beisenbekova Gulmira, Burtibayeva Aimangul, Nurgazy Muldir
E.A.Buketov Karaganda State University, Karaganda, Republic of Kazakhstan
METHODOLOGICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF MOTIVATION**

The article deals with methodological and psychological aspects of motivation. The authors reveal motivation as a dynamic psychophysiological process that controls human behavior and determines its organization, direction, stability and activity, it shows the two main groups. Analyzes the work of researchers who have contributed to the study of motivation. In addition, the results of the study provide an exhaustive description of the conclusions about the concept of "motivation".

Keywords: motivation, need, motive, motivational activity, motivational syndrome.

List of references:

1. Vilyunas V.K. Psychological mechanisms of human motivation. - Moscow, 1990. P. 211.
2. Atkinson JV Theory of the development of motivation. - Moscow: Pedagogy, 1996.
3. Moldabaeva R.A., Beisenbekova G.B., Abildina S.K. Studentterdin onu motivterin kalyptastyruddyk alushartary // XXI kasyrdagy psichologicheskii zhetistikteri men bolashaky. Psychology of the Department of Synchronization 25 zhyldygynna of the Department of Algashgy Meugerushis Professor S.M. conference materials gifts (17-18sair) Karagandy, 2015.- 447-451
4. Dale H. Schunk Onytu theories: Bilim take kokzhięi. 7 basyl. - Almaty: Ұлттық аударма bureau, 2019.- 78-79б.

Бодеев Марат Тұрымұлы

marat_sport@mail.ru

Жұмабай Бауыржан Болатұлы

bauka_volleyball@mail.ru

Алимжанов Ерқайыр Мұқатайұлы

erkair_bk@ru

Сериков Толеген Шалатаевич

tolegenserikov@mail.ru

**Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНЫҢ САПАСЫН АРТТЫРУДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОЛДАРЫ

Мақалада жалпы білім беру ұйымдарында өткізілетін дене шынықтыру пәнінің сапасын арттыру мәселелері қарастырылған. Оқушылардың білімін, дағдыларын игеруге және игеруге ғана емес, сонымен бірге жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуына да назар аудару керек. Оқушылардың күнделікті орындалатын қимыл-қозғалыс әрекеттері емес, ырғақты гимнастика және атлетикалық гимнастика секілді спорт түрлерімен шұғылданғылары келетіндігі зерттеу жұмыстары арқылы белгілі болды. Материалдық-техникалық базаның жақсаруы дене шынықтыру сабақтарының сапасын арттыруға, сондай-ақ олардың мотор тығыздығына әсер етеді. Сонымен қатар, дене шынықтырудың қосымша сағаттарын енгізу оқушылардың спорттық мүмкіндіктерін ашуға, түрлі деңгейдегі спорттық іс-шараларға белсенді қатысу деңгейін арттырады. Жүргізілген зерттеу жұмыстарының оқушылардың білім сапаларына оң әсер етті. Оқу жылы бойы суықпен ауыратын балалардың жалпы саны азайды, ал бақылау топтарында іс жүзінде өзгерген жоқ. Суық тиюмен ауыратын балалардың саны оқу орнында да, үйде де дәрі-дәрмектер мен алдын-алу шаралары есебінен емес, оқушылардың қозғалыс белсенділіктерінің нәтижесінде іске асырылды. Бақылау топтары оқушыларынан эксперимент соңында алынған нәтижелері бойынша елеулі өзгерістер анықталмады және дене шынықтыру сабақтарына деген қызығушылық өзгеріссіз қалды.

Тірек сөздер: дене шынықтыру сабағының сапасы, қимыл-қозғалыс белсенділігі, сабаққа деген қызығушылық, сабақ бөлімдері.

Білім беру саласындағы нормативтік-құқықтық құжаттарға жүргізілген талдау, оның сапасын арттыру жолдарын іздеу мәселесінің өзекті екендігін, қазіргі таңда білім беру сапасын арттыру мемлекеттік деңгейде қарастырылатындығын және маңызды мәселе екендігін көрсетеді [1-3].

Сапалы білім беруді жақсарту үшін білім беру процесінде болып жатқан жағдайларды сипаттау қажет. Ол дегеніміз, оқушылардың білімін, дағдыларын игеруге және игеруге ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуына да назар аудару керек деген сөз. Себебі, сапа жеке тұлғаның қалыптасуынан басталады, сондықтан сапалы білім берудің негізгі көрсеткіштеріне мұғалім ғана емес, оқушы да жауапты [4].

Мектептегі дене шынықтыру сабақтарының сапасын жақсарту мәселелері бойынша әдеби дереккөздерге жүргізілген талдаулар, зерттелетін мәселенің жай-күйі туралы болжам жасауға мүмкіндік берді.

Аталған мәселелерді қорытындылай келе, жаңашыл бағыттағы білім беру бағдарламаларын ұсыну керек деген пікірге тоқтаймыз. Ол үшін дене шынықтыру пәнінің мазмұнына заманауи талаптарға сәйкес келетін өзгерістер енгізу қажет және зерттеу жұмысымыздың ғылыми өзектілігін дәлелдеу, жоспарланған мақсат-міндеттердің ақындылығына қол жеткізу мақсатында, зерттеу жұмысымызды жүргіздік.

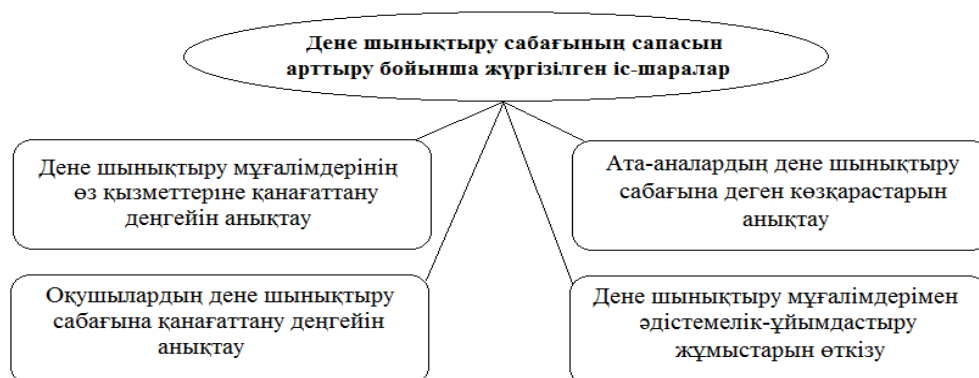
Эксперимент 2019-2020 және 2020-2021 оқу жылдарында Қарағанды қаласының №61 жалпы білім беру мектебінде (ЖББМ) өтті. Экспериментке аталған білім беру ұйымдарының 9-11 сынып оқушылары қатысты. Жаһандық деңгейде жарияланған пандемияға сәйкес, зерттеу жұмыстарының көп бөлігі онлайн режимде жүргізілді.

Аталған мәселені айқындау мақсатында жүргізілген сауалнама дене шынықтыру мұғалімдерінің өз қызметтеріне қанағаттануларын және мектеп оқушыларының мектептегі дене

тәрбиесі қызметтеріне қанағаттану деңгейлерін зерттеу мақсатында қолданылды. Сонымен қатар, оқушылар мен ата-аналардың дене шынықтыру сабағына деген көзқарастары зерттелді.

Педагогикалық тестілеу келесі мақсаттарда қолданылды:

1) білім беру процесіне қатысушылардың дене шынықтыру сабақтарына көзқарастарын зерделеу. Дене шынықтыру мұғалімдерінің кәсіби және жеке қасиеттерін тестілеу, олардың өз қызметтеріне қанағаттанушылығын, ұстаздың бойынан табылуы керек маңызды жеке қасиеттер туралы мұғалімдердің пікірін анықтау үшін қолданылды. Оқушыларға жазбаша сауалнама жүргізу, олардың дене тәрбиесі түрлеріне қызығушылықтарын, дене шынықтыру мұғалімдеріне деген көзқарастарын анықтауға бағытталған. Сонымен қатар, оқушылардың ата-аналарының дене шынықтыру сабақтарына деген көзқарастары зерттелді. Жүргізілген сауалнаманың мазмұны зерттеу міндеттерімен негізделді және ақпараттық сипатқа ие болды (1-сурет).



1-сурет. Дене шынықтыру сабағының сапасын арттыру бойынша жүргізілген іс-шаралар тізімі

Қалыптастырушы эксперимент кезінде жалпы білім беру мекемесінде дене шынықтыру сабақтарының сапасын арттырудың негізгі шарттары сынақтан өтті. Зерттеу жұмысының өту процесі туралы мәліметтер жинақталып, кешенді тестілеу жүргізілді және эксперимент аясында өткізілген сабақтардың сапасына теріс әсер ететін жағдайлар анықталды.

Зерттеу екі кезеңде жүргізілді. Бірінші кезеңде қазіргі дене шынықтыру теориясы мен практикасындағы сапа проблемасының жағдайы зерттелді. Екінші кезеңде дене шынықтыру сабақтарының сапасын арттырудың ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайларын теориялық және эксперименттік негіздеу жүргізілді.

Эксперименттің әртүрлі кезеңдерінде кешенді тестілеу жүргізілді. Сабақтың сапасын арттыру шарттарын іске асыруға теріс әсер ететін факторлар мен жағдайлар анықталды. Эксперимент және бақылау топтарында 9-11 сыныптардан 191 оқушы болды. Эксперимент тобында 96 және бақылау тобында 95 адам. Бақылау тобына жататын оқушылар дене шынықтыру сабақтарын дәстүрлі үлгіде оқыды.

Дене шынықтыру және қосымша білім беру сабақтарының мазмұнына оқушылардың қызығушылықтарына негізделген жаңа спорт түрлерін дене тәрбиесі бойынша қосу, сондай-ақ оқушылардың жеке қабілеттерін, мүдделерін, қажеттіліктерін, жекелеген пікірлерін, сондай-ақ осы аймақ пен осы мектептің білім беру мүмкіндіктерін барынша ескеретін дене шынықтыру бағдарламасының вариативтік бөлімін қалыптастыру маңызды.

Дене шынықтыру саласындағы 9-11 сынып оқушыларының білім беру бағытын күшейту үшін төмендегідей іс-шаралар кешені ұсынылды.

Жүйелі түрде оқушылар үй тапсырмасын белгілі бір тақырыптар бойынша эссе жазу ұсынылды. Рефераттарды орындау үшін 2 апта уақыт берілді. Оқушылар өз рефераттарын дене шынықтыру мұғалімдеріне тексеруге берді. Рефераттарға арналған тақырыптар қосымшада берілген.

Сонымен қатар, оқушыларға дене шынықтыру сабағының дайындық бөлімі арналған жалпы дамыту жаттығуларының жиынтығы сипатталған карталар берілді. Карточкалар нөмірленіп, оларға берілген тапсырмалар қайталанбады және оқушылардың жасына сәйкес келді. Сол жаттығулар кешенін үлгі ретінде қолдана отырып, екі оқушы өз жаттығулар үлгісін даярлау керек болды. Мұғалім жаттығулардың дәйектілігі мен дұрыстығын тексерді.

Дене шынықтыру мұғалімі оқушыларға «Qassport», «Евроспорт» телеарналары көрсететін ең қызықты спорттық бағдарламаларды, әлемде өткізілетін жарыстарды көруді ұсынды және олардың нәтижелерін талқылауға болады.

Оқушыларға үй жағдайында орындауға болатын жаттығулар жүктелген видеодискілері ұсынылды. Олардан оқушылар жоғары спорттық жетістіктер мен әлемдегі жаңа түрлер туралы мүмкіндігінше көп ақпарат ала алды. 9-11 сынып қыздарына оқу процесінен бос уақытында дене дайындығы деңгейімен өз бетінше жұмыс жасау мақсатында степ-аэробика, каланетика, фитбол-аэробика бойынша бағдарламалары бар бейне жазбалар берілді.

Дене шынықтыру сабақтарының жүйесіне заманауи ақпараттық технологиялар келесі үлгіде енгізілді:

Оқушылар әр сабақтың қорытынды бөлігін бейнеде алдын-ала жазылған жаттығулар жиынтығы бойынша орындады. Дене шынықтыру пәнінің мұғалімі қашықтан басқару құралымен бейнежазба деректерін қосып, жаттығулар барысында оқушылар өздерінің қателіктері мен кемшіліктерін түзетті.

Белгілі бір тақырыптар бойынша эссе жазу кезінде дене шынықтыру мұғалімдері оқушыларға ғаламтор сияқты ақпарат көздерін пайдалануды ұсынды. Сонымен қатар, «дене шынықтыру мұғалімі қандай болуы керек» және «мектептегі дене шынықтыру сабақтарына деген көзқарасым» тақырыбында эссе ұсынылды және дене шынықтыру мұғалімдеріне тән 15 маңызды жеке қасиеттерді жазу ұсынылды.

Дене шынықтыру мұғалімдерінің дене шынықтыру теориясы мен практикасының заманауи жетістіктеріне сәйкес, кәсіби құзыреттіліктің теориялық компонентін арттыру үшін бірқатар іс-шаралар орындалды.

Дене шынықтыру пәні мұғалімдеріне дәрістер кешені ұсынылды. Әр дәрістің соңында алынған материалды сұрақтар мен үш жауап түрінде анықтауға арналған тесттер ұсындылды. Дәрістер келесі бөлімдерге бөлінді: дене шынықтыру теориясы мен әдістемесі; гимнастика және оны оқыту әдістемесі; спорттық ойындар және оларды оқыту әдістемесі; жеңіл атлетика және оны оқыту әдістемесі; дене шынықтыру және спорт саласындағы инновациялар; дәрігерлік және педагогикалық бақылау; дене шынықтыру бойынша сыныптан тыс жұмыстар.

Сабақтың сапалы меңгеруін қамтамасыз ететін және үй жағдайында шұғылдануға мүмкіндік беретін материалдық-техникалық жабдықтар ретінде арнайы төсеніштер, салмақ өлшегіштер, би түрлері жазылған дискілер, секіргіш, резеңке, 1-2 кг батпандар мен 16 келілік кір тастары ұсынылды.

«Таңдаған мамандыққа қанағаттану» көрсеткіші бойынша дене шынықтыру педагогінің жеке басын зерттеу бойынша сауалнама нәтижелері мұғалімдердің 100% мамандық таңдауына қанағаттанғанын көрсетті. Сондай-ақ, сауалнамаға қатысқан педагогтардың 50% оқушылардың пәнге деген көзқарасына; 20% педагогикалық ұжымның көзқарасына; 20% оқушылардың ата-аналарының қарым-қатынасына және 10% мектеп әкімшілігінің білім беру мекемесіндегі дене шынықтыру-спорт қызметіне деген көзқарасына қанағаттанғаны анықталды.

Сондай-ақ мұғалімдердің еңбек қызметіне қанағаттанбауын тудыратын фактілерді атап өту қажет. Сауалнама нәтижелері бойынша ұстаздардың 50% мектептің материалдық-техникалық базаның жағдайына, 20% құжаттаманы ресімдеуге кететін уақытты ұтымды пайдаланбауға, 10% әріптестерімен мүдделердің бірдей болмауына, 10% өз жұмысының нәтижелерін шығармашылық тұрғыдан көрсету мүмкіндігінің болмауына, 10% еңбегінің біркелкілігіне қанағаттанбайтындығы белгілі болды.

Дене шынықтыру сабақтарының сапасын жақсарту үшін біз жасаған жағдайлар оқушылардың денсаулық деңгейінің жоғарылауына ықпал етті, бұл сабаққа жалпы қатысуға табиғи әсер етті деп қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана: 2010.
2. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Нұр-Сұлтан: 2019.
3. Орта білім (бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім) берудің 2012 жылдың 23 тамызындағы №1080 бұйрығымен қабылданған мемлекеттік жалпы білім беру стандарты. – Астана: 2012.
4. Сейсенбеков Е.К. Научно-методическое обоснование внедрения новых организационных форм физического воспитания школьников: автореф. ... канд. пед. наук. – Алматы: 2006. – 26 с.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Бодеев Марат Тұрымұлы,
Жұмабай Бауыржан Болатұлы,
Сериков Толеген Шалатаевич**
Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова
Караганда, Республика Казахстан
**ОРГАНИЗАЦИОННО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА
УРОКА ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ**

В статье рассмотрены вопросы повышения качества предмета физической культуры, проводимого в общеобразовательных организациях. Авторы акцентируют внимание не только усвоению знаний, умений и навыков учащихся, но и формированию и развитию личности. Благодаря исследовательской работе стало известно, что учащиеся хотят заниматься такими видами спорта, как ритмическая гимнастика и атлетическая гимнастика, а не двигательными действиями, выполняемыми ежедневно. Улучшение материально-технической базы влияет на повышение качества занятий физической культурой, а также на их двигательную плотность. Кроме того, внедрение дополнительных часов физической культуры позволит раскрыть спортивные возможности учащихся, повысить уровень их активного участия в спортивных мероприятиях различного уровня. Проведенные исследования положительно повлияли на качество знаний учащихся. В течение учебного года общее количество детей с простудными заболеваниями уменьшилось, а в контрольных группах практически не изменилось. Количество детей, больных простудными заболеваниями, реализовывалось не за счет лекарств и профилактических мероприятий, как в учебном заведении, так и на дому, а в результате двигательной активности учащихся. По результатам, полученным в конце эксперимента от учащихся контрольных групп, существенных изменений не выявлено, а интерес к занятиям физической культурой остался прежним.

Ключевые слова: качество урока физической культуры, двигательная активность, интерес к уроку, разделы урока.

Bodeev Marat, Zhumabay Bauyrzha, Serikov Tolegen
Karaganda University named after academician E.A. Buketova
Karaganda, Republic of Kazakhstan
**ORGANIZATIONAL AND PEDAGOGICAL METHODS TO IMPROVE THE QUALITY
OF PHYSICAL EDUCATION LESSONS**

The article deals with the issues of improving the quality of the subject of physical culture conducted in general education organizations. It is necessary to pay attention not only to the assimilation and assimilation of knowledge, skills and abilities of students, but also to the formation and development of personality. Thanks to research work, it became known that students want to engage in sports such as rhythmic gymnastics and athletic gymnastics, rather than motor activities performed on a daily basis. The improvement of the material and technical base affects the improvement of the quality of physical education classes, as well as their motor density. In addition, the introduction of additional hours of physical culture will allow students to open up their sports opportunities, increase the level of their active participation in sports events of various levels. The conducted research has had a positive impact on the quality of students' knowledge. During the school year, the total number of children with colds decreased, and in the control groups, it practically did not change. The number of children with colds was realized not at the expense of medicines and preventive measures, both in the educational institution and at home, but as a result of the motor activity of students. According to the results obtained at the end of the experiment from the students of the control groups, no significant changes were revealed, and the interest in physical education remained the same.

Keywords: the quality of the physical education lesson, motor activity, interest in the lesson, lesson sections.

List of references:

1. The state program of development of education in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. – Astana: 2010.
2. The state program of development of education and science in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025. - Nur-Sultan: 2019.
3. The state standard of general education, accepted by the order of secondary education (primary, basic secondary, general secondary education) from August 23, 2012 №1080. – Astana: 2012.
4. Seisenbekov EK Scientific-methodical basis of introduction of new organizational forms of physical education of schoolchildren: author's ref. ... Cand. ped. science. – Almaty: 2006. - 26 p

Бокижанова Галина Каскарбековна
Galiyakaz68@gmail.com
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
Валитова Наталья Викторовна
valitova@mail.ru
Дошкольная академия «Инкарим»
Караганда, Республика Казахстан

МУЗЫКОТЕРАПИЯ, КАК МЕТОД РЕГУЛЯЦИИ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВОЙ СФЕРЫ ДОШКОЛЬНИКОВ

В статье рассматривается музыкотерапия, как метод регуля помогает корректировать эмоционально-личностные расстройства, способствует развитию эмоционально-волевой сферы, развивает слуховое внимание, усиливает воображение, помогает в улучшении коммуникативных навыков, обогащает внутренний мир ребенка и помогает ему развиваться гармонично.

Ключевые слова: музыкотерапия, методы музыкотерапии, рецептивная, арт-терапия, сказкотерапия, изотерапия, сенситивный период.

Дошкольный возраст – это сенситивный период, наиболее подходящий для развития психофизиологических процессов организма. Л. С. Выготский считал, что в этот период нравственные представления и чувства, навыки поведения, должны из «натуральных» превратиться в «культурные», то есть стать высшими психологическими функциями и фундаментом для формирования новых форм поведения, правил и норм. Помочь в этом может арт-терапия. Этот метод помогает создавать условия, благоприятные для развития ребенка.

Арт-терапия помогает детям в самовыражении и познании эмоционального мира. Именно в дошкольном возрасте формируется общий эмоциональный фон жизни ребенка. В этом возрасте дети легко усваивают язык чувств, особенно при применении арт-терапии.

Перечислим основные методы арт-терапии:

1. Сказкотерапия. Этот метод возможно применять с самого раннего возраста. Сказки способствуют воспитанию и развитию чувств ребенка, оказывают благотворное воздействие на психику. Слушая сказку, ребенок проживает ее, сопереживает героям, идентифицирует себя с ними. Сказкотерапия помогает в личностном развитии детей и способствует их социальному благополучию.

2. Изотерапия. Лечебное воздействие на психику при применении этого метода происходит при помощи использования изобразительного искусства. В этом творчестве ребенок учится выражать себя, свои эмоции, желания, страхи. Выплескивая накопленные переживания в творчество, ребенок избавляется от них. Также занятия рисованием и лепкой помогают ребенку поверить в себя.

3. Музыкотерапия. Этот метод, как уже говорилось выше, помогает корректировать эмоционально-личностные расстройства, способствует развитию эмоционально-волевой сферы, развивает слуховое внимание, усиливает воображение, помогает в улучшении коммуникативных навыков. Музыка обогащает внутренний мир ребенка, помогает ему развиваться гармонично.

К задачам арт-терапии относятся следующее:

- стабилизация эмоционально-волевой сферы детей;
- нейтрализация негативных психоэмоциональных проявлений, таких как неорганизованность, конфликтность, агрессивность, обидчивость;
- расширение эмоционального спектра ребенка;
- развитие и совершенствование моторики рук и мелкой моторики пальцев;
- развитие познавательных процессов;
- формирование адекватной самооценки и уверенности в себе;
- воспитание положительного эмоционального отношения к окружающим и самому себе;
- помощь ребенку в осознании своих чувств и переживаний, побуждение к размышлению и исследованию своего внутреннего мира.

К основным направлениям работы относятся:

- развитие у ребенка чувства сопереживания (эмпатии), помощь в понимании себя и окружающих;
- коррекция поведения и настроения;
- выработка у ребенка положительных черт характера, которые способствуют налаживанию коммуникативных отношений;
- улучшение свойств памяти, внимания, мышления, восприятия, развитие творческих способностей, воображения и речи;
- обучение детей саморасслаблению и снятию психологического и мышечного напряжения;
- помощь осознанию ребенком своего «Я», повышение его самооценки.

Как мы видим, арт-терапия является многогранной, что позволяет выбирать необходимый вид терапии, соотносительно индивидуальным особенностям ребенка и поставленным задачам.

Использование музыки во всех видах арт-терапии усиливает эмоциональный акцент применяемых приемов.

К основным задачам использования музыки относятся следующие:

- коррекция нарушений в развитии ребенка;
- создание положительного эмоционального фона, доставляющего радость;
- создание условий для реализации самостоятельной творческой деятельности;
- развитие коммуникативных навыков и социальной адаптации.

Музыка воздействует как на эмоциональное, так и на общее физическое состояние детей. Пение развивает голосовой аппарат, укрепляя голосовые связки, регулирует дыхание и способствует развитию речи. Развитие эмоциональной отзывчивости и музыкального слуха способствуют активизации умственной деятельности. Все это служит стимулом для использования музыки в воспитательной и оздоровительной деятельности дошкольников.

Рассмотрим некоторые техники, которые можно применять в ДО.

Песни-распевки. Это короткие несложные тексты с простой мелодией, которые состоят из мажорной гаммы. Они поднимают настроение, вызывают положительные эмоции.

Игровой массаж. Еще в глубокой древности врачеватели Тибета установили, что хлопанье в ладоши и хождение босиком вызывает в нашем мозгу положительные эмоции, вследствие чего мозг посылает аналогичные сигналы ко всем внутренним органам. Также воздействует массаж. Дети могут научиться заниматься самомассажем в процессе игр. Посредством игрового массажа повышаются защитные свойства верхних дыхательных путей и всего организма в целом, нормализуется вегетососудистый тонус, работа вестибулярного аппарата и желез эндокринной системы.

Пальчиковые игры. Способствуют развитию речи, двигательных качеств, координационных способностей пальцев рук, важных в будущем для занятий рисованием и письмом. Также такие игры помогают сформировать образно-ассоциативное мышление.

Речевые игры. Их суть сводится к тому, что различные тексты (лучше применять в качестве основы детский фольклор) пропеваются и ритмично декламируются. В игру включается добавление музыкальных инструментов, активные движения и звучащие жесты. Жесты очень важны для формирования коммуникативных навыков ребенка, так как они могут украшать или даже заменять слова. Речевые игры активно влияют на развитие эмоциональной выразительности речи детей, а также на их двигательную активность.

Дыхательная гимнастика. Органы слуха, дыхания, речи и артикуляции взаимосвязаны, поэтому дыхательная гимнастика важна для развития ребенка. Применение музыки при этом методе помогает детям подобрать правильный ритм дыхания, а также формирует у детей интерес к этому занятию, так как облачает этот процесс в вид игры, за счет этого вызывая положительные эмоции от занятий.

Как мы видим, роль музыки в жизни людей с каждым годом растет. В области воспитания детей ученые, педагоги, композиторы и музыканты также постоянно занимаются разработкой вопросов применения музыки в деятельности детей. Особое внимание уделяется психологическому фактору в этом вопросе, поэтому важнейшим аспектом в этой области является разработка специальных музыкальных программ, которые будут способствовать развитию у детей интеллекта.

Л. С. Брусиловский говорил: «Музыкотерапия – это лекарство, которое слушают» [6]. Восприятие звуков, ритмов и мелодий оказывает как психологическое, так и физиологическое воздействие на организм детей.

Музыкотерапия используется для коррекции и развития эмоционально-волевой сферы и поведения детей, для улучшения общения между детьми. В музыкотерапии важно правильно подбирать необходимые мелодии и звуки, для того, чтобы она имела положительный эффект.

Как мы могли заметить, влияние музыкотерапии на жизнь ребенка обладает широким спектром. Она стимулирует интеллектуальную деятельность, развивает и поддерживает настроение и эстетические качества детей. Например, музыка Франсиса Гойи успокаивает нервную систему ребенка, приводит к балансу процессы возбуждения и торможения. При прослушивании его легкой и спокойной музыки даже импульсивные дети становятся спокойнее. Импульсивным, возбудимым и беспокойным детям очень полезна музыка медленного темпа. В детском саду и дома детям в течение всего дня необходима музыка. Конечно, это не означает, что нужно включать музыку, чтобы звучала непрерывно, но нужно дозированно давать детям ее прослушивать, делая правильный выбор музыки, ориентируясь на время суток, вид деятельности, настроения детей.

Для снятия раздражительности подходит «Мазурка» Шопена, «Вальсы» Штрауса, «Мелодии» Рубинштейна, «Еркем-ай» каз.нар.песня обраб.Д.Далденбаева, «Элди-Элди» каз.нар.песня, «Балбырауын» Курмангазы.

Уменьшить чувство тревоги и неуверенности поможет музыка Баха, «Лунная Соната» Бетховена, Ш.Даулеткерей «Қосалқа күйі» «Симфония №6» Бетховена, «Колыбельная» Брамса, «Аве Мария» Шуберта способствуют общему успокоению, «Илигай» каз.нар.песня в обр. Д.Далденбаева, «Вальс» К.Шилдебаева, «Вечерняя сказка» А.Хачатуряна «Шестая симфония» Чайковского, «Увертюра Эдмонда» Бетховена

«Бұл-бұл» Д. Нурпеисова помогает поднять общий тонус, улучшить самочувствие. «Итальянский концерт» Баха способствует уменьшению озлобленности.

«Времена года» Чайковского, «Лунный свет» Дебюсси, «Симфония №5» Мендельсона повышают концентрацию внимания, улучшают сосредоточенность.

Музыкотерапия помогает в тренировке наблюдательности, развитии чувства ритма, вербальных и невербальных коммуникативных навыков, воспитании волевых качеств, выдержки, развивает общую и артикуляционную моторику.

Эффект от музыкотерапии возникает как в пассивном, так и в активном ее восприятии. Музыкотерапия улучшает эмоциональное состояние детей, улучшает их выразительность, ритмичность, координацию движений, стимулирует функции речи.

Музыка оказывает психофизиологическое влияние на все системы и органы детского организма. Музыка незаменима в педагогическом регулировании эмоционального состояния детей.

При систематической работе с использованием музыкальной деятельности наблюдается всестороннее развитие ребенка, его внутренний мир обогащается новыми впечатлениями. Таким образом, музыкотерапия является важным компонентом развития каждого ребенка. Она вызывает положительные эмоции, несет успокоение и гармонию. Она активизирует творческие способности детей. Также она может вызывать различные позитивные мысли и эмоции, помогать в создании психологических установок, на основе позитивных изменений, происходящих в сознании детей.

Ребенок с момента рождения попадает в мир звуков, в особенности же детей привлекают музыкальные звуки. В. М. Бехтерев говорил о необходимости давать детям слушать музыку с самых первых дней его жизни.

Выбор музыки нужно осуществлять соотносительно эмоциям, которые проявляет ребенок в ответ на нее. При этом выбор рекомендуется останавливать на высокохудожественной музыке. Не нужно ограждать детей от музыкальных шедевров мировой классики.

Музыкотерапия включает в себя такие следующие средства:

- Кинезитерапия. Танцевальные пластические двигательные движения.

- Музыкальная релаксация. В работе с детьми упор делается на воображение и свободные ассоциации.

- Ритмотерапия. Игра на шумовых инструментах, ритмические песни-распевки.

- Терапия самовыражением. Постановка сюжетных сценок, ролевые игры.

К основным видам деятельности при музыкотерапии относятся: пение, прослушивание музыки, игра на музыкальных инструментах, в том числе на импровизированных, движения под музыку, рисование под музыку.

Список литературы:

1. Соколова Д. А. Музыкотерапия как способ социальной реабилитации детей // МНИЖ. – 2014. – №1-4 (20). – С. 95.

2. Edgerton, C. L. The effect of music therapy on the communicative behaviours of autistic children / C.L. Edgerton // Journal of Music Therapy. – 1994. – №31 (1). – P. 31–62.

3. Нальгиева А. М. Музыкаотерапия // Инновационная наука. – 2020. – №12. – С. 148-153.
4. Гайнанова А. А., Юдичев С. В. Музыкаотерапия, вокалотерапия: новые горизонты // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – 2014. – №12 (3). – С. 257-260.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Бокижанова Галина Каскарбековна
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Валитова Наталья Викторовна
«Инкарим» мектепке дейінгі академиясы,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

МУЗЫКАЛЫҚ ТЕРАПИЯ, МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ-ЕРІКТІ САЛАСЫН РЕТТЕУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ

Мақала кеңірек баланың өміріне әсеріне арналған спектр. Ол зияткерлік белсенділікті ынталандырады, дамып, қолдау көрсетеді. Мақала әуе терапиясының балалардың көңіл-күйі әсері мен эстетикалық қасиеттері жайында айтылады.

Тірек сөздер: музыка терапиясы, музыкалық терапия әдістері, қабылдау, арт-терапия, ертерек, ертерек, изотерапия.

Bokizhanova Galina
Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan
Valitova Natalia

Academy «Inkarim», Karaganda, Kazakhstan

MUSIC THERAPY, AS A METHOD OF EMOTIONAL-VOLUNTEING OF ECOLOGICAL-VOLUNTEERS

The article is devoted to the influence of music therapy on the life of a child, which has a wide range of spectrum. It stimulates intellectual activity, develops and supports the mood and aesthetic qualities of children.

Keywords: music therapy, music therapy methods, receptive, art therapy, fairy tale therapy, isotherapy

List of references:

1. Sokolova D. A. Music therapy as a method of social rehabilitation of children. – 2014. – №1-4 (20). – С. 95.
2. Edgerton, C. L. The effect of music therapy on the communicative behaviour of autistic children/ C.L. Edgerton // Journal of Music Therapy. – 1994. – №31 (1). – P. 31–62.
3. Nalgieva A.M. Music therapy // Innovative science. - 2020. - No. 12. - pp. 148-153.
4. Gainanova A. A., Yudichev S. V. Muzykoterapiya, vokaloterapiya: novye gorizonty [Music therapy, vocalotherapy: new horizon

УДК 373.2.01
МРНТИ 14.23.05

Бокижанова Галина Каскарбековна
Galiyakaz68@gmail.com

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

Мусабекова Юлия Вадимовна
mysabekova@mail.ru

КГКП я/с «Акбота», Караганда, Республика Казахстан

МОДЕЛИ АГРЕССИИ В СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

Статья посвящена модели агрессии в средствах массовой информации. Авторы акцентируют внимание на актуальность проблемы просмотра мультфильмов влияющих на агрессивное поведение. В исследовании даются рекомендации для родителей по отбору и содержанию мультфильмов детей 5-6 лет в домашних условиях по просмотру мультфильмов.

Ключевые слова: агрессия, страх, мультфильмы, малыш, сказка, воздействия телевизионных программ.

На сегодняшний день по всему миру наблюдается картина ребенка перед телевизором и это независимо от национальности, вероисповедания, материального достатка, социального слоя и

уровня интеллектуального развития, и даже не зависимо от того нравиться им или нет. Телевизор смотрят практически все дети. Детская аудитория от 3 до 16 лет. Родители многих детей в настоящее время жалуются на то, что не могут в буквальном смысле слова оторвать их от каналов мультипликационных фильмов, например, таких, как «Foxykids» или «Nickelodeon». В современности телевидение представляет собой форму социальной организации массовой коммуникации, поскольку массовая коммуникация как всякое общественное отношение носит организованный, оформленный характер [2]. Массовая коммуникация от латинского Communicare - совещаться с кем-либо процесс распространения информации знаний, духовных ценностей, моральных и правовых норм и тому подобное. Сейчас большинство детской аудитории Казахстана смотрят иностранные телеканалы одним популярнейших из них, является: Детский мир, Карусель, Мультимания, Jetix, об этих и других телеканалах, так же о их влияний на аудиторию казахстанских детей. Наличие Казахских мультфильмов имеющих глубокое воспитывающее значение не так велико (добро, радость и т.д.).

Например, такие как: Аменгельди, Хромой кулан, Баран и козел, Алдар Косе, Анши (охотник), Момин и разбойники. Вот тот небольшой список мультфильмов, которые существуют на казахстанской мультипликационной индустрии [6].

Влияние телевидения на формирование психики ребенка велико, если не сказать очень велико. Какое чувство чаще всего пробуждается в малыше, когда он смотрит большинство телевизионных передач? Ответ однозначен: «Страх». Все чаще причиной появления страхов у малышей родители называют мультфильмы (особенно мультфильмы, построенные на сюжетах далеких от национальной традиции). Исследования показали, что малыши боятся смотреть [2]:

- на падение в процессе драки;
- если кого-то хватают за руку и стараются удержать;
- если кто-то тонет или кого-то топят, или душат;
- если кому-то грозят ножом и т.д.

Чем меньше ребенок, тем больше страх. Но малыш как замороженный смотрит на экран и как бы ему не было жутко, не оторвется от телевизора. Является ли страх элементом воспитания? Ведь сказки всех народов полны жестокости. Без страха нельзя понять, что такое смелость, тайна, справедливость. И в повседневной жизни также нужно научиться жить со страхом. Однако, сказка – это нечто условное. Ребенок прекрасно понимает сказочность ситуации. Телевидение же, а к слову сказать и компьютерные игры с использованием CDROM технологии, создает мощную иллюзию правды. И еще один момент [6]. Смогут ли родители читать или рассказывать в течение нескольких часов ребенку страшные истории? Естественно, ответ будет отрицательным. Тем самым соблюдается определенное дозирование «страшной» информации. С другой стороны, у экрана дети могут сидеть неограниченное количество времени, что можно сравнить с передозировкой. Немецкий ребенок, например, до тех пор, пока не вырастет смотрит 14 тыс. случаев смерти на экране, американец – 17 тысяч [5]. Подобных подсчетов в России и Казахстане не проводилось.

В 60-е годы в США проводились исследования, посвященные выявлению воздействия телевизионных программ на 8-летних детей. Анализ осуществлялся в течение последующих 22 лет. То есть детей отслеживали до достижения ими тридцатилетнего возраста. Оказалось, что тот, кто получал, будучи ребенком, больше, чем сверстники, жестокости, благодаря телевизионным передачам, проявлял агрессивность в отношении своих коллег, товарищей по учебе. В возрасте 30 лет он чаще попадал в конфликт с законом, был жесток в отношении своей семьи, сам имел агрессивных детей. В чем же механизм подобной зависимости? Главное значение здесь имеет так называемое моделирование: ребенок попросту повторяет в мыслях и фантазиях, играх, а затем и в реальной жизни то, что он видел на экране. Особенно это проявляется в тех случаях, если телевизионные агрессоры чрезвычайно привлекательны [1]. А агрессия показывается без следов сострадания к жертве и без моральных сомнений агрессора. Это моделирование объясняет эпидемию самоубийств и убийств среди молодежи, распространяющейся по странам мира. В Германии молодые люди бросились под поезд так, как это видели на экране. В Польше школьник поджег коллегу, чтобы увидеть, как это выглядит на самом деле, а двое ребят в качестве эксперимента закололи своего коллегу, спрашивая его, что он чувствует. В Норвегии три мальчика убили пятилетнюю девочку: они били ее камнями по голове и пинали, а затем полураздетую бросили на снег. Такие страшные факты могут быть приведены и из отечественной криминалистики [3].

В январе 1995 года М.Браун-Голковская проанализировала все программы Польского телевидения для детей в том числе и учебные. В неделю их было 68. Более половины из них содержали сцены жестокости и издевательств, лжи. Шестнадцать были полностью агрессивны.

Анализ программ, показываемых в так называемый магический час (от 19 до 20) показал, что сцен разрушения было в этот период в среднем 34 (из них 14 в программах для детей)[1].

Закономерно возникает вопрос, какое значение имеет демонстрация ужасов на телевидении? Подталкивает ли телепоказ криминальных сюжетов в прайм-тайм к воспроизведению тех моделей поведения, которые в них изображаются? Или зритель, замещено участвуя в агрессивных действиях, освобождается от агрессивной энергии?

Последняя идея, являясь вариацией гипотезы катарсиса, утверждает, что просматривание драмы, содержащей насилие, помогает людям выместить загнанную внутрь агрессию. Защитники массовой культуры часто ссылаются на эту теорию и напоминают нам, что насилие появилось раньше телевидения [4]. Споры продолжают до сих пор. Исследования, посвященные изучению связей между телевидением и агрессией, нацелены на обнаружение менее очевидных и более универсальных явлений, чем овладевающие вниманием и занимающие умы публики случаи убийств, совершенных в подражание увиденному на экране. Ученые спрашивают: как телевидение влияет на поведение зрителя? Имитируют ли зрители экранные модели насилия? В связи с этим проводятся многочисленные исследования, которые с помощью корреляционного анализа пытаются установить такие взаимосвязи.

Вероятно, наибольшую озабоченность и у родителей, и у специалистов вызывают модели агрессии, демонстрируемые по телевидению. И это не случайно, ведь и вербальная и физическая агрессия на наших телеэкранах вовсе не редкость. Так, Уильямс, Забрак и Джой сообщают, что в наиболее популярных телевизионных программах на каждый час вещания приходится в среднем около девяти актов физической и восьми актов вербальной агрессии. Таким образом, даже ребенок, проводящий у телевизора, например, всего лишь два часа, видит за день в среднем свыше 17 актов агрессии. А ведь от показа секса и насилия не свободны даже анонсы телепрограмм; Уильямс сообщает, например, что в телеменю «TV-Guide» секс и насилие так или иначе фигурируют более, чем в 60% анонсов телепрограмм, идущих в прайм-тайм [4].

В связи с тем, что дети так часто сталкиваются с насилием в масс-медиа, многие люди выражают озабоченность в связи с тем, что подобная «видео диета» может повысить у детей склонность к агрессивному поведению. И не случайно эта тема, представляющая особый интерес для психологической науки и обладающая высокой социальной значимостью, последнее время притягивает к себе все более пристальное внимание исследователей [3].

Список литературы:

1. Венгеров А. Б. Информационная ситуация может способствовать как прогрессу, так и деградации общества. // Компьютер и право, № 1, июнь 1994. – С.45-63.
2. Волкова Е.В. Скажем «нет» агрессии! // Психологическая газета. - 2003. - № 5. - С. 17-21.
3. Доценко Е.Л. Психология манипуляции. - М., 1997. – 326с.
4. Журавлев Д. Детская агрессивность – психологическая закономерность или социальный феномен? // Народное образование. – 2004. - №2. – С.185-192.
5. Завражин С.А. Агрессивные фантазии в детском и подростковом возрасте // Вопросы психологии. - 1993. - №5. - С.43-56.
6. Барлыбаева С.Х. Телевидение в мире и Казахстане. – Алматы: Казак университеті, 2007. – 11

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Бокижанова Галина Каскарбековна
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Мұсабекова Юлия Вадимовна

«Ақбота» балабақшасы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ АГРЕССИЯНЫҢ МОДЕЛЬДЕРІ

Мақала БАҚ-тағы агрессия моделіне арналған. Авторлар агрессивті мінез-құлыққа әсер ететін мультфильмдерді қарау проблемасының өзектілігіне назар аударады. Зерттеуде ата-аналарға мультфильмдерді көруге арналған үйдегі 5-6 жастағы балаларға арналған мультфильмдерді таңдау және мазмұны бойынша ұсыныстар берілген.

Тірек сөздер: агрессия, қорқыныш, мультфильмдер, бала, ертегі, теледидар бағдарламаларының әсерлері.

Bokizhanova Galina
Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan
Musabekova Yulia Vadimovna
nursery garden «Akбота», Karaganda, Kazakhstan
MODELS OF AGGRESSION IN THE MEDIA

The article is devoted to the model of aggression in the media. The authors focus on the relevance of the problem of watching cartoons affecting aggressive behavior. The study provides recommendations for parents on the selection and content of cartoons for children of 5-6 years old at home for watching cartoons.

Keywords: aggression, fear, cartoons, kid, fairy tale, effects of television programs.

List of references:

1. Vengerov AB The information situation can contribute to both progress and degradation of society. // Computer and Law, No. 1, June 1994. - P.45-63.
2. Volkova E.V. Let's say no to aggression! // Psychological newspaper. - 2003. - No. 5. - S. 17-21.
3. Dotsenko E.L. Psychology of manipulation. M., 1997. -- 326s.
4. Zhuravlev D. Children's aggressiveness - a psychological pattern or a social phenomenon? // Public education. - 2004. - No. 2. - S. 185-192.
5. Zavrzhin S.A. Aggressive fantasies in childhood and adolescence // Questions of psychology. - 1993. - No. 5. - S.43-56.
6. Barlybaeva S.Kh. Television in the world and Kazakhstan. - Almaty: Kazakh University, 2007. - 114p.

ӘОК 377.5.

ҒТАХР 14.33.09

Болатова Арай Жумкеевна
bolatova 1977@mail.ru
Астана халықаралық университетінің Педагогикалық колледжі
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы

ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРМЕН БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІНІҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

XXI ғасырдың табалдырығын аттаған еліміз әлемнің дамыған елдерінің қауымдастығына кіруге бет алды. Сондықтан еліміздің туын биікке көтерер білімді, білікті, адамгершілігі жоғары ұрпақ тәрбиелеу біздің алдымыздағы ең басты міндет. Білім берудің негізгі сатысында биологияны оқытудың мақсаты – тілдің қызметін жүйелі меңгерген, коммуникативтік біліктілігі дамыған, сөйлеу мәдениеті қалыптасқан, бәсекеге қабілетті дара тұлға даярлауға мүмкіндік туғызу.

Қазіргі заман оқытушысы тек өз пәнінің білгірі болу емес, жаңалыққа жаны құмар, оқытудың жаңа технологияларын шебер меңгерген, білімі мен білігі жоғары тұлға болу, ақпараттық сауаттылық талап етіледі.

Тірек сөздер: жаңа технология, биологияны оқыту әдістері, білім беру жүйесі, интерактивті әдіс-тәсілдер, жан-жақты білім беру.

Бүгінгі жас ұрпаққа жан-жақты білім беру, тәрбиелеу әрбір ұстаздың басты міндеті. Білім негізі мектепте қаланатын болғандықтан, оқушының жеке тұлғалық күшін дамыту, оның шығармашылық мүмкіндігінің дамуы басты рөл атқарып отыр. Олай болса, қазіргі ұстаздар қауымының алдындағы үлкен мақсат: өмірдің барлық саласындағы белсенді, шығармашылық іс-әрекетіне қабілетті, еркін және жан-жақты жетілген тұлға тәрбиелеу [1]. Бұл мақсатқа жетуде ұстаздар терең білімді, әдістемелік жағынан толық қаруланған және жоғары мәдени деңгейі болуы тиіс. Себебі, биология пәні мұғалімі оқушылардың оқуға ынтасын оятып, олардың қабілеттерінің дамуына жол ашады.

Болашақта еңбек етіп, өмір сүретіндер - бүгінгі мектеп оқушылары, мұғалім. Яғни, оларды қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады. Сондықтан ұстазға жүктелетін міндет ауыр.

Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» заңында ұлттық және жалпы азаматтық құқықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамдарды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім беру және жеке адамның шығармашылық, рухани күш – қуатын жетілдіру, жеке тұлғаның жан – жақты толысуына жағдай жасай отырып, зерделі азамат даярлау міндеті көзделген [2].

Ертеңіне лайық ұрпақ тәрбиелемеген елдің келешегі жоқ десек, сол ұрпақты тәрбиелеудегі ұстаз еңбегі – ұлы еңбек. «Ұстазын сыйламаған елдің ұрпағы азады», - дейді халық даналығы [3]. Осыған байланысты шығармашылық, ізденіс деген әр ұстаздың алдында тұрған үлкен міндет деп білеміз.

Әр сабақ тақырыптан басталады, тақырыпты жай ауызша мәлімдеу керек емес, тақырып айтпас бұрын қызығушылығын арттыру керек, өтетін тақырыптың маңыздылығын, бұрын өткен сабақпен байланысын көрсету маңызды.

Әр пәннің студенттерге берер танымдық тәрбиесі мол десек, соның ішінде биология пәнінің де оқушылардың ақыл-ой, танымдық қабілетін дамыту мүмкіндігі зор. Студенттерге танымдық тәрбие берудің алғашқы баспалдағы деп оқытудағы саналылық принципін атауға болады, себебі табиғатты, сыртқы ортаны, жалпы тіршілікті оқыту барысында тәрбиелік міндеттердің де шешілетіні белгілі [4]. Табиғат құбылыстарының, қоғамдық-әлеуметтік өмірдің мәнін, заңдылықтарын терең түсінудегі өздігінен өзінің білім дағдылары мен іскерлігін жетілдірудегі оқушының әрбір қадамы оның дүниетанымын кеңейте түседі.

Биологияны оқыту барысында студенттердің танымдық қызметін белсендіу-білім мазмұнын тереңдетеді, қоғамдық әлеуметтік өмір мен ғылым-білімді ұштастыра келіп шәкірттің дүниетанымын кеңейтеді, өзінше ой-пікір түйіндеуге үйретеді.

Танымдық белсенділік көрсеткіштеріне тұрақтылық, оқу саналылығы, шығармашылық қабілеттері, дәстүрден тыс оқу жағдайларындағы тәртібі мен міндеттерін шешудегі өз беттілігі жатады [5].

Сабақты тартымды әрі сәтті өткізе білу мұғалімдер қауымынан көп ізденуді, білімділікті, қабілеттілікті және тапқырлықты қажет етеді. Біздің ойымызша, сабақты сәтті ұйымдастырудың бірнеше алғышарттары бар.

Олар:

- сабақтың тақырыбына сай сабақ жоспарын жасау;
- тақырыпқа сай сабақ түрін, оның әдіс-тәсілдерін түрлендіріп отыру;
- қосымша материалды тақырыпқа сай шығармашылықпен іріктеп алу;
- дидактикалық, техникалық құралдарды, электрондық оқулықтарды мақсатқа сай, оқушы сезіміне әсер ететіндей тұрғыда пайдалану;
- сабақта алдыңғы қатарлы озық іс-тәжірибелер мен жаңа технологияларды пайдалану.

Қазіргі таңда оқыту үрдісінің интерактивті әдіс – тәсілдері өте көп. Педагогикалық ғылым мен озық тәжірибенің бүгінгі даму деңгейінде белгілі болған оқыту әдіс – тәсілдерінің бәрін де еркін игеріп, нақтылы жағдайға орай ең тиімдісін таңдап алу және оларды түрлендіре үйлесімді, әрі шығармашылықпен қолдану – сабақтың сәтті өтуінің кепілі.

Биология сабағында тақырып сайын оқушылармен түрлі шығармашылық жұмыстарды өз шеберлігіме қарай ұйымдастырып, жан-жақты дамытып отыру қажет [6].

Әрбір сабақ - мұғалімнің шығармашылық жұмысы. Сондықтан да әр сабақты оқушының есінде қалатындай етіп түрлендіріп отырған жөн. Қазіргі ғылым мен техниканың дамыған заманында оқушылардың білім деңгейін тереңдету, ғылыми тұрғыда дамыту, өз бетімен жұмыс істеуге дағдыландыру, ойлау қабілетін дамыту, сөйлеу шеберліктерін арттыру, өз беттерімен ізденушіліктерін, ақпараттық құралдарды іздестіру және оны пайдалана білу мақсатында жаңа технология әдістерін тиімді пайдалану – ұстаз шеберлігінің белгісі.

Білім – теңіз, оның тереңіне құпиясын аша алатындар ғана бойлай алады. Ондай адамдарды дайындайтын, білім беретін, бала жанының бағбаны – мұғалім. Мұғалім білімді оқушы санасына сабақ арқылы жеткізеді. «Білім беру – табиғат пен қоғам жайында ғылымда жинақталған білім жүйесін жеке адамның меңгеруі және оны өмірде тиімді етіп қолдана білуі» - дейді,

Ендеше келер ұрпаққа тәрбие мен білім берудің, білім сапасын жақсартудың бірден – бір жолы – жаңа технологияларды қолдану. Бүгінгі таңда озат педагог – ғалымдар, тәжірибелі оқытушылар ойлап тапқан сабақты түрлендіре өткізудің неше түрлі жаңа тәсілдері жеткілікті [7]. Қазақстанда да оқу орындары үшін оқыту технологияларын дайындау мәселесімен айналысып, ғылым мен практиканы қоса алып жүрген отандық ғалымдарымыз баршылық.

XXI ғасырдың жан – жақты зердері, дарынды, талантты адамын қалыптастыру бағытындағы білім беру мәселесі мемлекетіміздің басты назарында. Егеменді ел болып, таңдаулы елу елдің қатарына ену басты мақсатымыз болған соң, білім мен ғылым саласы дүние жүзілік деңгейге сай болуы керек. Елімізде болып жатқан өзгерістер мектеп жұмысына да елеулі жаңалықтар әкеліп отырғаны даусыз.

Осы тұрғыдан бүгінгі күні жаңа технологияның тиімді әдіс-тәсілдерін жас ұрпақтың бойына сіңіре отырып тәрбие беру мұғалімнің басты міндеті. Сондықтан әрбір педагог сапалы білім беру үшін сабақты үнемі қалыптасқан формада өткізуден көрі оқытудың жаңа технологиясын, жаңа әдіс-тәсілдерін және дәстүрлі емес сабақ түрлерін өткізу тиімді [8,9]. Бұл бағытта білім берудің әртүрлілігі, нұсқадағы мазмұны, құрылымы ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. Сондықтан оқыту үрдісіндегі жаңа әдіс-тәсілдер оқу мазмұны мен оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай таңдап алудың маңызы зор.

Қорытындылай келетін болсақ, биологияны оқыту әдістерінің білім беру жүйесіндегі ерекшеліктерін талдау барысында оқушылардың биологиялық білім мен биологиялық талдау әдістерін меңгеруді негіздеудің маңыздылығы мен оқушылардың сабақ мазмұнын игергені, мұғалімнің қаншалықты сабақ құрылымын тиімді ұйымдастыра алу шеберлігіне байланысты екеніне көз жеткіздік. Биологиялық білім берудегі шығармашылық қабілеттің дамуы мен жаңа IT технологиялардың рөлін жан-жақты қарастыру негізінде қазіргі таңда оқытудың озық түрлерін, IT технологияларын меңгермейінше сауатты, бәсекеге төтеп бере алатын, жан-жақты болу мүмкін еместігін, сонымен қатар сабақ барысында қолданылған әрбір жаңа технологиялар мұғалімнің іскерлік шеберлігіне байланысты түрліше жүзеге асыруы мүмкін екендігі байқалды. Жаңа ақпараттық құралдарға сүйене отырып, біз сабақ барысында студенттердің дайындықтарына, қабілеттері мен ынтасына сүйене отырып, топқа бөліп жұмыс жасау барысында олардың бойындағы шығармашылық қабілетті артыруға тырысамыз. Биология сабағында студенттердің шығармашылық қабілетін арттыру үшін қолданылған сабақ жоспарларына ұсыныстар мен ерекшеліктеріне назар аудару негізінде жоғары нәтижелерге жету көп жағдайда тақырыпты оқу барысында логикалық тіркесі және негізделген байланысы бар, сондай-ақ, білімі, дағдысы мен білігін арттыруды қамтамасыз еткен оқу-тәрбие үрдісін жоспарлау сапасына байланысты деген нәтижеге келдік.

Әдебиеттер тізімі:

1. М.Р. Жүнісова, Х.Ж. Әубәкірова, Ә.О. Туғанбаев, Г.Қ. Айтжанова, Г.А. Рахманова «Жаратылыстану-математика бағытындағы пән мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін дамыту». – Қарағанды: - 2018.
2. А.Салихова «Оқушылардың шығармашылығын дамыту» Ғылыми-әдістемелік журнал, №5. – 2019.
3. М.Барбер, М.Муршед. Как добиться стабильно высокого качества обучения в школах. – 2018.
4. Н.Назарбаев «Біздің халқымыз жаңа өмірге бейімделуі керек». // «Егемен Қазақстан». 31 мамыр 2017 ж.
5. Қазақстан Республикасының 12 - жылдық жалпы орта білім беру тұжырымдамасы. «Айқын газеті». 26 тамыз 2013 ж.
6. Жанпейісова М.М. «Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде». – Алматы: - 2016.
7. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы Егеменді Қазақстан газеті, - 2018.
8. Мектеп оқушыларының психологиялық ерекшеліктерін анықтауға арналған психодиагностикалық қызмет. Құрастырған Л.К.Көмекбаева. – Алматы: - 2018.
9. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы\ Қазақстан мектебі, №2, - 2017, - 8 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Болатова Арай Жумкеевна
Педагогический колледж Международного университета Астана
Нур-Султан, Республика Казахстан
ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОВ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ В СИСТЕМЕ
ОБРАЗОВАНИЯ С НОВЫМИ ТЕХНОЛОГИЯМИ

Статья посвящена особенностям методов преподавания биологии в системе образования с новыми технологиями. Авторы акцентируют внимание на использовании эффективных технологий обучения в педагогическом процессе преподавания биологии.

Современный учитель должен не только быть экспертом в своем предмете, но и быть увлеченным инновациями, владением новыми технологиями обучения, высокообразованным и квалифицированным, информационной грамотностью.

Ключевые слова: новые технологии, методы обучения биологии, система образования, интерактивные методы, комплексное образование.

Bolatova Arai
Pedagogical College of Astana International University
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
FEATURES OF METHODS OF TEACHING BIOLOGY IN THE EDUCATION SYSTEM
WITH NEW TECHNOLOGIES

Our country, having crossed the threshold of the 21st century, is joining the community of developed countries. Therefore, the main task facing us is to bring up an educated, qualified and moral generation that will raise the flag of our country. The goal of teaching biology at the basic level of education is to provide an opportunity to prepare a competitive person who has a systematic knowledge of the functions of the language, developed communication skills, and a culture of speech.

A modern teacher should not only be an expert in his subject, but also be passionate about innovation, possession of new teaching technologies, highly educated and qualified, information literacy.

Keywords: new technologies, methods of teaching biology, education system, interactive methods, comprehensive education.

List of references:

1. M.R.Zhunosova, H.Zh.Aubakirova, A.O.Tuganbayev, G.K.Айтжанова, Г.А.Rakhmanova «Development of professional competence of science and mathematics teachers». - Karaganda: - 2018.
2. A.Salikhova Scientific-methodical magazine «Development of students' creativity», №5. - 2019.
3. M. Barber, M. Murshed. How to achieve a stable high quality of education in schools. - 2018.
4. N. Nazarbayev «Our people must adapt to a new life». // «Sovereign Kazakhstan». May 31, 2017.
5. The concept of 12-year general secondary education of the Republic of Kazakhstan. «Aikyn newspaper». August 26, 2013
6. Zhanpeisova MM «Modular learning technology as a tool for student development». - Almaty: - 2016.
7. Address of the President of the Republic of Kazakhstan NA Nazarbayev to the people of Kazakhstan Egemeni Kazakhstan newspaper, - 2018.
8. Psychodiagnostic services to determine the psychological characteristics of schoolchildren. Compiled by LK Komekbayeva. - Almaty: - 2018.
9. The concept of development of education of the Republic of Kazakhstan till 2015 \ School of Kazakhstan, №2, - 2017, - 8 p.

УДК 81. 373
МРНТИ 11.25.41

Голомазова Евгения Андреевна
evgeniya96_01@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Volashaq»
Караганда, Республика Казахстан

РЕФЛЕКСИВНЫЙ АНАЛИЗ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК
ВЫУЧЕННОЙ БЕСПОМОЩНОСТИ У ПЕДАГОГОВ

Статья посвящена вопросам выученной беспомощности у педагогов. Проанализированы психолого-педагогические характеристики выученной беспомощности у педагогов на современном этапе развития общества.

Ключевые слова: выученная беспомощность, педагог, профессионализм, образование, развитие, способность.

Кардинальные изменения, произошедшие в мировом образовательном пространстве, связанные с реформами системы образования, предъявляют новые требования не только к содержанию и технологиям обучения, но и к личности педагога.

В изменившихся условиях возрастает роль способностей педагога быть субъектом своего профессионального развития, реализовывать и преобразовывать себя в процессе выполнения профессиональной деятельности, переосмысливать свои профессиональные ожидания, ощущать свою причастность к происходящему, уметь видеть и прогнозировать результаты своего труда.

Именно поэтому в современном образовательном пространстве определена стратегия развития личности педагога, где обозначились доминирующими, такие «модели должного» как субъектность, компетентность, увлеченность своим делом, динамическое развитие «Я». На первый план выдвигается

способность быть субъектом своего профессионального развития - значит быть источником активности, действия, мысли, ценностей и смыслов, выходить за пределы заранее определенного, быть способным преобразовывать мир и себя в этом мире по собственным проектам.

Между тем, отсутствие четких ориентиров в области образовательной политики, их смена и предъявляемые высокие требования к личности усиливают психоэмоциональные нагрузки на педагогов, вследствие чего возникает психологический дискомфорт, который снижает продуктивность выполнения деятельности, негативно влияет на мотивацию и профессионально-педагогическую позицию. Понижается интерес к своей работе (снижается уровень профессиональной активности), акцент внимания сдвигается на ее отрицательные моменты, негативное отношение к инновациям, происходит нежелание что-либо менять в своей работе - это и трактуется нами, как выученная беспомощность в деятельности педагогов.

Все это приводит к тому, что некоторые преподаватели проявляют пассивность, равнодушие к успехам коллег и учащихся, безынициативность и апатию, которые порождают атмосферу профессиональной беспомощности.

В настоящее время остро стоит вопрос изучения феномена выученной беспомощности как фактора, негативно влияющего на человека, испытывающего данное состояние, а также и на социум в целом.

В психолого-педагогической литературе «выученная беспомощность», понимается как устойчивая мотивационная характеристика человека, формирующаяся в процессе развития под влиянием взаимоотношений с окружающими, а определяющими факторами ее возникновения, являются как средовые, так и врожденные предпосылки

Официальное начало и дальнейшее развитие теория выученной беспомощности получила в 70-е годы XX века в зарубежной психологии в работах таких ученых как: М. Селигман, С. Майер, Д. Хирото, Х. Хекхаузен, Б.Овермейер, Л. Абрамсон, М. Висинтайнер, К. Двек и др [1]. Изучение феномена выученной беспомощности имеет сравнительно небольшую историю в России: Н.А.Батулин, И.В. Девятковская, В.Г. Ромек, В.С. Ротенберг, Д.А.Циринг [2].

В работах М. Селигмана выделены три основных источника возникновения и последующего формирования беспомощности [1, с.97]:

- 1) собственный опыт переживания неблагоприятных событий, т. е., опыт отсутствия возможности контролировать события личной жизни;
- 2) опыт наблюдения за жизнью беспомощных людей;
- 3) опыт отсутствия проявлений самостоятельности в детстве.

Следует подчеркнуть, что относительно проблемы выученной беспомощности С. Майером и Б. Овермэйером были выдвинуты следующие положения [3]:

- наличие выученной беспомощности приводит к возникновению мотивационного, когнитивного и эмоционального дефицитов, которые проявляются следующим образом: мотивационный - в торможении способности личности к активному вмешательству в ситуацию, когнитивный - в искажении восприятия ситуации и затруднении последующего научения в аналогичных ситуациях в будущем, эмоциональный - в формировании состояния подавленности и апатии;

- состояние выученной беспомощности личности способствует формированию у нее депрессии;
- отрицательный жизненный опыт и отрицательный результат преодоления трудностей закрепляется и мешает дальнейшему личностному развитию.

При изучении любого явления неизбежно возникает вопрос о его структуре, под структурой понимается не только набор структурных компонентов, но и характер устойчивых взаимосвязей между ними. Основоположник теории выученной беспомощности М. Селигман, выделяет три «дефицита беспомощности»:

- Мотивационный дефицит проявляется в торможении попыток активного вмешательства в ситуацию.

- Когнитивный дефицит - в трудности научения тому, что в аналогичной ситуации (на самом деле подконтрольной субъекту) действие может оказаться вполне эффективным.

- Эмоциональный дефицит - проявляется в возникающем из-за бесплодности собственных действий подавленном и даже депрессивном состоянии [13].

Проблема выученной беспомощности у педагогов, рассматривается И.В.Девятковской, как проявления профессиональной деструкции в педагогической деятельности. Среди факторов формирования выученной беспомощности у педагогов исследователь выделяет стиль управления

профессиональным коллективом, неблагоприятные обстоятельства, препятствующие проявлению инициативы в деятельности, разочарование в профессиональной деятельности (эмоциональное выгорание) [5].

Категориальный аппарат данной статьи представляет собой систему понятий и определяется ее проблемным полем, включающим в себя такие проблемы, как стресс, неудача, депрессия, трудная жизненная ситуация, тревога и др., которые связаны с влиянием негативных событий на человека.

В соответствии с этим в статье предполагается использование следующих понятий [6]:

- Стресс – это состояние повышенного напряжения организма как защитная реакция на различные неблагоприятные факторы;

- Неудача – это термин, относящийся к условию или состоянию, не отвечающему желательной или планируемой цели, что можно рассматривать как состояние противоположное успеху или удаче;

- Депрессия – определяется как синдром, характеризующийся пониженным настроением, торможением интеллектуальной и моторной деятельности, снижением жизненно важных побуждений, пессимистическими оценками себя и своего положения, соматоневрологическими расстройствами;

- Трудная жизненная ситуация – значимые в настоящее время для личности условия, вызывающие негативные эмоции и угнетающие состояния;

- Тревога – это субъективно неприятное эмоциональное состояние: чувство неопределённости, ожидание плохих событий, трудноопределимые предчувствия;

- Безынициативность - это нравственное качество личности, проявляющееся как стремление человека сохранить сложившийся образ жизни и сформировавшиеся привычки, как избегание проявления личной активности и инициатив, боязнь брать на себя ответственность за любое новое дело.

В результате теоретического обобщения можно сделать вывод, что беспомощность включает в себя широкий спектр психологических понятий - от затруднений в общении до эмоциональной реакции, т. е. затрагивает личность в целом, в основу основных качеств возникновения феномена выученной беспомощностью, выступают такие факторы риска как: депрессия, стресс, неудача, трудная жизненная ситуация и др.

Выученная беспомощность возникает в процессе профессионального развития учителя. Ее психологическими особенностями являются нарушение мотивации достижения; ориентация контроля за действиями на регуляцию своего эмоционального состояния; использование неконструктивных стратегий преодоления профессиональных трудностей; профессиональная дезадаптация.

Отметим несколько психолого-педагогических характеристик выученной беспомощности проявляющихся в деятельности педагогов [7]:

- низкий уровень профессиональной активности;

- отсутствие мотивации к работе;

- неуверенность в достижении успеха в профессиональной деятельности;

- отсутствие педагогической инициативы;

- постоянное ожидание неудач;

- низкий уровень рефлексии;

- равнодушие к успехам учащихся и коллег;

- пассивность в профессиональной деятельности;

- уход от проблемных ситуаций, избегание ситуаций, сопряженных с возможной неудачей, а также ответственности за свои действия.

У педагогов выученная беспомощность выражается в отсутствии интереса к работе, равнодушию к успехам учащихся, безразличию к происходящим в образовательных учреждениях, да и в педагогическом сообществе изменениям. Профессиональная позиция непричастности характеризуется безынициативностью и апатией, порождает атмосферу профессиональной бездуховности.

Таким образом, выученная беспомощность - следствие деструкции профессиональной направленности, определяющей отношение к профессии, потребность к профессиональной деятельности и готовность к ней. Все это негативно отражается на качестве образовательного процесса.

Именно поэтому педагог в современном образовательном процессе должен выступать не как «передатчик знаний», а как медиатор, посредник между культурной и развивающейся личностью. Так

как профессионализм педагога - это не только достижение им высоких профессиональных конечных результатов, но и наличие внутреннего отношения к труду.

Профессионализм педагога - это не только достижение им высоких профессиональных конечных результатов, «но непременно и наличие психологических компонентов - внутреннего отношения к труду, состояние его психических качеств».

Отсюда конструирование «модели современного педагога», включает, следующие ценностные приоритеты - широта знаний, креативность, наличие собственных убеждений, желание установить благоприятные межличностные контакты, руководствоваться моральными принципами, сохранять собственную индивидуальность.

Список литературы:

1. Селигман М. Новая позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни. - М.: «София», 2006. - 368 с.
2. Циринг Д.А. Психология выученной беспомощности: учеб. пособие. - М.: Академия, 2005. - 120 с.
3. Яцухина И. М. Анализ понятия «Психологическая беспомощность» // Современные научные исследования и инновации. - 2015. - № 11. - С. 12-16.
4. Ромек В. Г. Теория выученной беспомощности Мартина Селигмана // Журнал практического психолога. - 2003.- № 3 - 4. - С. 218 - 235.
5. Девятковская И.В. Психологические особенности выученной беспомощности личности учителя [Текст]: дисс. ... кандидата психол. наук / И.В. Девятковская. - Екатеринбург. - 2006. - 185с.
6. Волкова О.В. Теоретико-методологический анализ исследований выученной беспомощности: актуальность психосоматического подхода // Сибирское медицинское обозрение. - 2013. - №4. - С.87-96.
7. Девятковская И. В., Сыманюк Э. Э. Исследование психологических особенностей выученной беспомощности личности педагогов // Образование и наука. 2006 № 4(40). С. 108 – 114.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Голомазова Евгения Андреевна
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ОҚЫТУШЫЛАРДАН ҮЙРЕНГЕН ДӘРМЕНСІЗДІКТІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫН РЕФЛЕКСИВТІ ТАЛДАУ

Мақала мұғалімдердің дәрменсіздігін білуге арналған. Қоғам дамуының қазіргі кезеңіндегі мұғалімдер арасында үйренген дәрменсіздіктің психологиялық-педагогикалық сипаттамалары талданды.

Тірек сөздер: үйреніп алған дәрменсіздік, мұғалім, кәсібилік, білім.

Golomazova Evgeniya

Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan

REFLEXIVE ANALYSIS OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF LEARNED HELPLESSNESS IN TEACHERS

The article is devoted to the issues of learned helplessness among teachers. The article analyzes the psychological and pedagogical characteristics of the learned helplessness of teachers at the present stage of society development.

Keywords: learned helplessness, teacher, professionalism, education.

List of references:

1. Seligman M. Novaya pozitivnaya psihologiya: Nauchnyj vzglyad na schast'e i smysl zhizni. - M.: «Sofiya», 2006. - 368 s.
2. Ciring D.A. Psihologiya vyuchennoj bespomoshchnosti: ucheb. posobie. - M.: Akademiya, 2005. - 120 s.
3. YAcuhina I. M. Analiz ponyatiya «Psihologicheskaya bespomoshchnost'» // Sovremennye nauchnye issledovaniya i innovacii. - 2015. - № 11. - S. 12-16.
4. Romek V. G. Teoriya vyuchennoj bespomoshchnosti Martina Seligmana // Zhurnal prakticheskogo psihologa. - 2003.- № 3 - 4. - S. 218 - 235.
5. Devyatovskaya I.V. Psihologicheskie osobennosti vyuchennoj bespomoshchnosti lichnosti uchitelya [Tekst]: diss. ... kandidata psihol. nauk / I.V. Devyatovskaya. - Ekaterinburg. - 2006. - 185s.
6. Volkova O.V. Teoretiko-metodologicheskij analiz issledovaniy vyuchennoj bespomoshchnosti: aktual'nost' psihosomaticheskogo podhoda // Sibirskoe medicinskoe obozrenie. - 2013. - №4. - S.87-96.
7. Devyatovskaya I. V., Symanyuk E. E. Issledovanie psihologicheskikh osobennostej vyuchennoj bespomoshchnosti lichnosti pedagogov // Obrazovanie i nauka. 2006 № 4(40). S. 108 – 114.

Жанысбаева Роза Мазраповна
rozaakan@mail.ru
Бакарамова Сымбат Амангельдиевна
bakaramova@inbox.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

БАЛАЛЫҚ КЕЗДЕГІ АУТИЗМ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ СЕБЕПТЕРІ, ТҮЗЕТУДІҢ ЖОЛДАРЫ

Статьяда аутизм – бала дамуындағы ауытқушылықтың ауыр түрі, ол әлеуметтік ортамен қарым-қатынастың жоқтығын білдіреді. Симптом ретінде аутизм көптеген психикалық ауруларда кездеседі, бірақ кейбір жағдайларда ерте жастан байқалып, бала дамуына кері әсерін тигізеді. Бұл жағдайды ерте балалық аутизм синдромы дейді. Ол болса психикалық даму зақымдалуының бір нұсқасы ретінде қарастырылады.

Тірек сөздер: аутизм, отбасы, психика, синдром, ауытқу, ақпарат, эмоция, гендік.

Аутизм ауруын бірінші ашып зерттеген америка психиатрі Лео Каннер. Аутизм — (гр. autos - өзiм) - адамның сыртқы дүниеден оқшауланып, өзімен-өзі болып, іштей сары уайымға салынған кездегі көңіл- күйі. Бұл терминді 1912 жылы Эйген Блейхер адамның ішкі эмоциялық қажеттіліктерімен реттелетін және шынайы әрекеттерге тәуелділігі шамалы аффективтік саланың айрықша түрін белгілеу үшін енгізген. Ерте жастағы балалар аутизмі- кішкентай балалардың ми қызметінің бұзылуы салдарынан айналадағы адамдармен қарым-қатынас пен байланысқа түсу қиыншылықтарын тудыратын психикалық ауытқу. Негізінен бұны ауру деп айту қиын, бұл-психикалық дамудың бұзылуы: Шындықтан ауытқу, өз-өзіне кету, неміқұрайлылық немесе сыртқы құбылыстарға жауапты қимыл әрекеттердің болмауы. Баланың миына келіп түскен ақпараттарды оның миы қабылдамайды. Себебі миының сенсорлы жүйелері дұрыс істемейді. Аутизм түрлері Каннер синдромы (аутизмнің ауыр түрі) 3 жастан бастап байқалады Баланың тым кеш сөйлеуі, жалғыздықты ұнатады, ешкімге еліктемейді, үнемі бір қимылды қайталайды. Күнделікті өмірдегі тәртіптің өзгеруіне қарсы өте сезімтал, туғандармен мүлдем байланысқа түспейді. Қасындағы адамның сезімін түсінбеуі, сөйлегенде бірде айқайлап, бірде сыбырлап сөйлейді. Аутизмнің пайда болу себептері ғалымдардың ең соңғы мәліметтер бойынша аутизмге ұшыраған балалардың тумыстан миында кінәрат (мидың бір бөлігі нашар дамыса, екінші бір бөлігі өте жақсы дамыған, дамыған хромосомалық өзгерістермен зат алмасуды бұзылуы, гендік деңгейдегі өзгерістер) бар екені анықталды [1]. Жүкті кезінде болашақ анаға қоршаған ортаның қолайсыз экологиялық жағдайы, стресстер әсер етеді. Әдетте бала миының эмоцияға жауап беретін орталығы бұзылады. Олардың қанның құрамында ерекше белоктар анықталған. Бұл жерде тұқым қуалаушылықтың маңызы зор.

Аутист балалардың есте сақтау қабілеті жоғары болады. Математика және музыкадан дарынды, бірнеше тілдерді меңгеруі де мүмкін. Бірақ бұл қасиеттер әдеттегі жастан кейінірек байқалады. Сондықтан да бұндай балалар арнайы интернаттарда емес, кәдімгі ортада тәрбиеленуі қажет. Аутизм – бала дамуындағы ауытқушылықтың ауыр түрі, ол әлеуметтік ортамен қарым-қатынастың жоқтығын білдіреді. Симптом ретінде аутизм көптеген психикалық ауруларда кездеседі, бірақ кейбір жағдайларда ерте жастан байқалып, бала дамуына кері әсерін тигізеді. Бұл жағдайды ерте балалық аутизм синдромы дейді. Ол болса психикалық даму зақымдалуының бір нұсқасы ретінде қарастырылады. Сонымен қатар бала бойында аутизмнің кейбір клиникалық көріністері байқалса оны аутистикалық тұлғалық қасиеттер деп атайды. Нақты симптом ретінде 2-3 жасқа қарай қалыптасуы мүмкін.

Қазіргі уақытта аутизмнің нақты себептері анық зерттелмеген. Көп ғалымдардың деректері бойынша аутизммен ауырған балалардың себебі орталық жүйке жүйесінің бұзылуы салдарынан болады. Тұқым қуалаушылық фактордың әсері мол екенін көптеген зерттеушілер мойындайды. Сонымен бірге мидың органикалық зақымдалуы да аутист балаларда жиі кездеседі [2].

Кейде аутист бала туған кезде ерекше болады солғын, тамақ сұрап мазаламайды, жөргек суланса және бір жері ауырса сезбейді, өскен кезде ештеңеге қызықпайды, кейбір сөздерді немесе сөйлемдерді қағып алып, түсінбей қайталай береді. Жақын адамдарды түсіну, аяу, көну деген ұғым жоқ. Аутист бала ерке, тәртіпсіз сияқты әсер береді, бірақ диагнозды ерте қойып, ерте емдесе баланы жазып алуға болады. Аутист бала ешкіммен араласпайды, тұйық болады. Аутист бала қоршаған ортаға, қоғамға мүлде қызықпайды. Тұрақты қорқыныштары пайда болып тұрады, өзіне-өзі

агрессиялы, қол жұмсағысы келуі де мүкін. Бала өскен сайын сөйлеу мен зияткерлігі (интеллектісі) дамуы төмендейді. Аутист балалардың назарын адамға, басқа нысанға аудару және бірнәрсе үйрету қиын. Ауру бала өзіне айтқан сөздерге мән бермейді, сұрақтарға және атын атап шақырғанға көңіл аудармайды, естімейтін керек сияқты болып көрінеді.

Аутист бала сұрақ қоймайды және жауап та бермейді, мимика, ым-ишарат (жест) арқылы қарым-қатынас жасаудан бас тартады. Аутист балалар безүшлік, ортадан оқшаулау, еш нәрсеге көңіл аудармау ерекшеленеді, көп уақытын түңілумен өткізеді. Мұндай балалар сөйлемейді, адамдарға, адамның көзіне және бір нәрсеге көзін тікпейді, күлмейді, жыламайды. Атын атап шақырғанда үндемей, дыбыс шығармай, ешқандай реакция білдірмейді. Олар бір жері ауырып жарақаттанса, қарындары ашып, тоңғанды сезбейді. Үй ішінде бағытсыз ары-бері жүреді, жиһаздардың үстіне шығады, терезенің алдында тиспесең бірнеше сағаттар бойы отыра береді. Үлкен адам мұндай баланың назарын аударайын деп тырысқан жағдайда, бала айқайлайды, жылайды, төбелеседі, түкіреді, тырнайды, яғни қатты қарсылық көрсетеді.

Бұл топтың балалары адамның көзіне тіке қарамайды, басқа нәрселерге де көзін тіке қадап, бағытты түрде қарай алмайды, бірақ нәрселердің өздері, өздерінің түрлері мен дыбысымен сыртқы пішінімен балалардың назарын өздеріне аудартқызады. Мысалы: кілем немесе алаша біткенше жүре береді. Ал бір нәрсе керек болса, олар үлкен адамды ертіп апарып, керекті нәрсеге қолын салады.

Аутизмнің жеңіл түрі. Балалардың мимикасы шектеулі, алаңдаушы болып келеді, сондықтан сөздері жай, көздеріне қарай алады, бірақ тұрақсыз. Олар ұялшақ, жасқаншақ болып келеді. Олар өтірік айту, алдауды білмейді.

Ресей ғалымдарының мәліметтері бойынша уақытымен түзетушілік көмек көрсетілген жағдайда аутист балалардың 60 пайызы жалпы білім беру бағдарламалары бойынша, 30 пайызы арнайы білім беру бағдарлама бойынша оқуға қабілетті, ал 10 пайызы отбасында әлеуметтенуге мүмкіндіктері бар.

Аутист балаларға арнайы көмек көрсету жүйесі өткен ғасырдың 60 жылдарында алғаш рет АҚШ пен Батыс Еуропа елдерінде қалыптасуын бастаған. Еуропада ең бірінші аутист балаларға арналған мектеп Данияда 1920 жылы ашылған. Кейін кейбір жеке меншік мекемелер аутист балаларға көмек көрсетуді бастаған, бірақ ол кезде нақты оқыту мен түзетудің әдіснамалық, ғылыми негіздемесі болмаған [3].

Бұл түзету әдісі АҚШ-та және басқа да елдерде кеңінен тараған. Әдістің негізі қажетті қылықты, әрекетті қалыптастыру үшін сыртқы жағдайларды арнайы қамтамсыз ету, әлеуметтік-тұрмыстық бейімделу, сөйлеу тілін дамыту, оқу немесе еңбек ету дағдыларына үйрету. Бұл әдіс бойынша оқытылған балалардың 50-60 пайызы жалпы мектеп бағдарламасын меңгере алады, кейін орта, жоғары оқу орындарында оқуын жалғастыра алады.

Ресейлік тәжірибеде ең танымал Клара Самойловна Лебединская мен Ольга Сергеевна Никольскаяның аутизмді түзетудің кешенді медициналық-психологиялық-педагогикалық әдістемесі. Бұл әдістеменің негізгі ерекшелігі дәрігер, педагог пен психологтардың бірлесе, тығыз байланыста жұмыс жасау. Өткен ғасырдың ортасынан бастап балалық ерте жастағы аутизмді зерттеулер басталуына қарамастан, қазіргі уақытқа дейін арнайы кешенді көмек көрсету жүйесі құрастырылмаған.

Қазіргі уақытта бүкіл әлем бойынша аутизмге шалдыққан балалардың саны күрт өсуде. Қазақстанда да бұл мәселе кең таралып барады, аутистік тұлғалық қасиеттері бар балалар жылдан жылға, өкінішке орай көбеюде. Аутизм - бала дамуындағы ауытқушылықтың ауыр түрі, ол әлеуметтік ортамен қарым-қатынастың жоқтығын білдіреді. Аутизмге шалдыққан баланы тәрбиелейтін отбасында әлеуметтік оқшаулану мен түсініспеушілік жиі кездеседі. Кейде аутист бала сырттай ерке және әдепсіз болып көрінеді. Көпшіліктің түсініспеушілігі, теріс ниеті және бас тартушылық баланың және оның әке-шешесінің қоғамдық жерлерге шығуын тежейді. Бұл жағдай жанұяның онсыз да ауыр көңіл-күйін қиындатады. Қоғамдағы аутизмді бар балаларды әлеуметтік-педагогикалық-психологиялық бейімдеудің маңызы өте көп. Егер, әлеуметтік- педагогикалық үдерісте аутизмді бар балаға алғашқы сәттерде көмек беру үшін оның отбасын, ол өмір сүріп отырған ортасын зерттей алсақ, онда баланы өзі өмір сүрген әлеуметтік ортаға араластыру, бейімдеу, әлеуметтендіру мәселелеріне белсенді қатыстыру мүмкіндігі туады. Тек осыдан кейін психологиялық үдерісін дұрыс ұйымдастырып, түрлі әлеуметтік кедергілерге қарсы тұра алатын, білімді, мәдениетті, еңбекқор және тұлғаны қалыптастыру мүмкіндігі туар еді. Аутизмге шалдыққан балаларды әлеуметтік бейімдеудегі, тәрбиелеудегі кемшіліктерді жеңу үшін ата- аналар мен бірігіп арнайы түзету жұмыстарын ұйымдастыру қажет .

Әлеуметтік бейімделу – мүмкіндігі шектеулі балалардың да әлеуметтік ортаға қосылуы, қоғамда өмір сүруге бейімделуі. Аутизмді бар балалардың бейімделу үдерісі үнемі сәтті, қиындықсыз

бола бермейді. Әрине, осындай балаларды тәрбиелеп, әлеуметтік тұрмысқа баулуда, ата-ана мейіріммен қатар, мұғалім және педагогтар тарапынан шексіз, мейірімділіктің қажеттілігі бірден айқын байқалады. Бұл жұмыста үлкен жауапкершілік, төзімділік, тәжірибе қажет. Түзетуге келмейтін ауытқуларға көбіне туғаннан пайда болған ауытқулар жатады. Денедегі қалыптан ауытқу құбылысында ақыл-есінің кемістігімен туылған балалар, күрделі кемістік тобына жататын адамдар жатады. Кей жағдайларда туғаннан пайда болған ауытқуларды медицинаның көмегімен, күрделі емдеу, операция және т.б. арқылы ауытқуды түзетіп жатқан жағдайлар көп [4].

Балалардың мінез-құлқындағы ауытқулар туа пайда болмайды, олар физиологиялық ауытқулардан емес, отбасындағы дұрыс тәрбие бермеудің салдарынан пайда болады. Осы аталған ауытқу девиантты мінез-құлықтың шығуына алып келеді. Балалар арасындағы әлеуметтік - педагогикалық ауытқулардың пайда болу себептеріне отбасының тәрбиесі де жатады. Отбасылық жағдайлар әр түрлі, және олар да бала психикасына өте үлкен әсер береді. Е.А.Иванова мен С.А.Фролов Мәскеудің психиатриялық ауруханасында ауытқуы бар аурулармен әлеуметтік жұмыс жүргізді. Олар жоғары қауіп –қатер бар отбасының 3 түрін бөліп көрсетті.

Олар

- 1) соқыр бағыныштылыққа, үстемшілікке негізделген ата-аналар әулеті;
- 2) толық емес отбасы
- 3) қиыншылық көрген отбасы.

Бірінші жағдайда ата-аналардың біреуінің шексіз билік иесі (жиі әкесінің) болған жағдай бірінші орын алады. Мұндай отбасында өскен бала ешкімге қарсы тұра алмайды. Екінші жағдайда бала әкесінің жоқтығына қиналады, толық отбасы еместігіне; содан кейбіреулері есірткі мен ішімдіктен сабырлық табады немесе ызаланып, барлығын керісінше істейді. Үшінші жағдайда да бала қиналады. Отбасында қиыншылықтар көп болады, біреулер ауырады, қайыршылық, жетіспеушілік; отбасында біреу маскүнем немесе нашакор; біреу түрмеде болу мүмкін. Денсаулығы мен дамуы жағынан ауытқуы адамда туа пайда болады немесе жүре пайда болады. Ауытқудың алдын алу, әлеуметтік дамуында ауытқуы бар балаларға ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған қоғамдық балаларды жатқызуға болады. Бұл балалар жетімдік немесе әлеуметтік жетімдік көргендіктен, мұндай құбылыстар олардың бойында қоғамдық ортаға сенімсіздікпен қарау, қорқыныш, жалғыздық сезімнің пайда болуына және т.б. сезімдердің қалыптасуына негіз болады және әлеуметтік ауытқудың алғы шартын жасайды. Аутқудың алдын алудың үш жолын қарастырсақ, олар: балалардың өзін-өзі бағалауын дамыту, балалармен әлеуметтік-педагогикалық психологиялық жұмыс жүргізу және ата-аналармен әлеуметтік педагогикалық жұмыс жүргізу.

Ауытқудың алдын алу түрлері: балалардың өзін-өзі бағалауы бала дамуы үшін өте маңызды. Баланың өзін-өзі бағалауын дамыту арқылы баланың ауытқуының алдын алуға болады. Өзіне сенімді, өзін-өзі бағалауы жоғары балалар ауытқуға шалдықпайтыны психологиялық практикада дәлелденген.

Балалармен әлеуметтік педагогикалық-психологиялық жұмыс жүргізуге профилактикалық жұмыстар өткізу, лекция оқу, ситуациялық шараларын, алдын алу шараларын және т.б. өткізу жатады. Ата-аналармен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс жүргізу бұл ата-аналармен профилактикалық жұмыстар жүргізу болып табылады. Яғни, бала тәрбиені алымен өзі өсіп келе жатқан отбасынан алады. Сондықтан, ата-ананың балаға ықпалы бірінші орында тұрады. Ата-ананың балаға қандай тәрбие бергені оның болашағына тікелей әсер етеді. Баланың қалыптан ауытқуының алдын алуының бірден-бір жолы – ата -аналарының тәрбиесі [5].

Жалпы әлеуметтік педагогикалық технологиялар маманның баламен өзара ықпал ету заңдылықтарын және осы әрекеттің компоненттерін сақтауды жүзеге асырады, өзінің құрамында диагностикалауды, профилактикалауды, адаптациялау, реабилитациялауды, коррекциялауды, әлеуметтік терапияны, прогностикалауды, делдалдықты, кеңес берушілікті және т.б. қамтиды.

Көптеген авторлардың пікірі бойынша, мұндай нәрестелер арнайы білім беру қажеттіліктері бар балаларға жатқызылуы мүмкін және оларды білім беру жүйесіне кіріктіру қиын. Мұндай балаларды әлеуметтік оңалту интегративті (инклюзивтік) білім беру моделін енгізу кезінде мүмкін болады

Дұрыс ұйымдастырылған түзету жұмыстары баланы тиімді әлеуметтік ықпалдастыру кезеңдерінде тиімді насихаттауға мүмкіндік береді, сондай-ақ қоршаған ортаның тез бейімделуін қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кенжебаева Т.Б., Арнайы психология. - Павлодар, 2011.
2. Йоханссон И. Особое детство. – Центр лечебной педагогики, 2001, – 58 с.

3. Азанбекова Г.Т., Асыллова Р.О. Аутизмді бар балаларды оқытуда кешенді әдістерді қолдану Қарағанды университетінің, «Педагогика» сериясы. – 2016, – № 4(84). –56-62 бб.
4. Аутизм / под ред. проф. Э.Г. Улумбекова.: Гэотар-мед, 2002, – 141 с.
5. Бородин Л.Г. Опыт амбулаторной фармакотерапии детей, больных аутизмом // Аутизм и нарушения развития. –2004, – №3. – 18 с.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Жанысбаева Роза Мазраповна
Бакарамова Сымбат Амангельдиевна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Қарағанда, Республика Қазақстан

АУТИЗМ В ДЕТСКОМ ВОЗРАСТЕ И ИХ ПРИЧИНЫ, СПОСОБЫ КОРРЕКЦИИ

В статье говорится, что аутизм-это тяжелая форма отклонения в развитии ребенка, которая подразумевает отсутствие отношений с социальной средой. Как симптом, аутизм встречается при многих психических заболеваниях, но в некоторых случаях наблюдается в раннем возрасте и негативно влияет на развитие ребенка. Это говорит о синдроме раннего детского аутизма. Он рассматривается как один из вариантов повреждения психического развития.

Ключевые слова: аутизм, семья, психика, синдром, отклонение, информация, эмоции, гены.

Zhanysbaeva Roza, Bakaramova Symbat
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic Of Kazakhstan

AUTISM IN CHILDHOOD AND THEIR CAUSES, METHODS OF CORRECTION

The article says that autism is a severe form of deviation in the development of a child, which implies a lack of relations with the social environment. As a symptom, autism occurs in many mental illnesses, but in some cases it is observed at an early age and negatively affects the development of the child. This indicates the syndrome of early childhood autism. It is considered as one of the variants of damage to mental development.

Keywords: autism, family, psyche, syndrome, deviation, information, emotions, genes.

List of references:

1. Kenzhebayeva T. B., Special psychology. - Pavlodar, 2011.
2. Johansson I. Special childhood. –Center of school pedagogy, 20016 -58 p.
3. Azanbekova G. T., Asylova R. O. Application of comprehensive methods of teaching children with autism at Karaganda University bulletin, series «pedagogy». – 2016, – № 4(84). - BB. 56-62.
4. Autism / sub-Ed. Prof. «I Don't Know», He Said.: Geotar-med, 2002, -141 P.
5. Borodina L. G. Experience of outpatient pharmacotherapy of children with autism / / autism and developmental disorders. -2004, -No. 3.

УДК 378.02
МРНТИ 14.35.05

Жукова Лариса Михайловна
Zhukova@qmu.kz
Коваленко Людмила Владимировна
KovalenkoL@kgmu.kz
Долматова Светлана Николаевна
Dolmatova@qmu.kz
НАО «Медицинский университет Қарағанды»
Қарағанда, Республика Қазақстан

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА КАК СРЕДСТВО ПРОФИЛАКТИКИ И УКРЕПЛЕНИЯ ИММУНИТЕТА В ПЕРИОД ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

В данной статье авторы приводят пример, как ведется работа преподавателями-тренерами Центра физического здоровья со студентами Медицинского университета Қарағанды по поднятию иммунитета в условиях пандемии. Формируя мотивацию здорового образа жизни у студентов, потребности регулярных занятий физическими упражнениями.

Ключевые слова: Здоровье, пандемия, физические упражнения, онлайн-пространство, программа занятий, развитие физического совершенства, здоровый образ жизни, мотивация.

«Физическое совершенство человека – это не дар природы, а следствие целенаправленного формирования его» Н.Г.Чернышевский.

Какой бы совершенной ни была медицина, она не может избавить нас от всех болезней. Человек – сам творец своего здоровья, он должен за него бороться. С раннего возраста необходимо вести активный образ жизни: закаливаться, заниматься физкультурой и спортом, соблюдать правила личной гигиены, словом добиваться разумными путями подлинной гармонии здоровья.

Коронавирусы - обширное семейство вирусов, которые могут вызвать заболевание у человека и животных. Известно, что некоторые коронавирусы способны вызвать у человека респираторные инфекции от обычной простуды до более серьезных патологических состояний, таких как COVID-19.

Сегодня вспышка COVID-19 переросла в пандемию, охватившую многие страны мира.

На протяжении недавнего времени весь мир переживает сложный период жизни. В условиях пандемии человечество обречено терять свой иммунитет, тот жизненно важный потенциал своего духовного, физического и эмоционального состояния.

Иммунитет человека – это состояние невосприимчивости к различным инфекциям и инородным для генетического кода человека организмам и веществам.

Иммунитет организма определяется состоянием его иммунной системы, которая представлена органами и клетками. В связи с этим многие специалисты всего мира, заботясь о здоровье нации, разрабатывают многочисленные средства для поднятия иммунитета. Сейчас это является первостепенной задачей человечества. И мышление каждого из нас должно быть предельно настроено на повышение своего иммунитета, выбрав средство, которое позволит нам в должной степени управлять своими эмоциями, чувствами, организмом, в целом своим здоровьем. Прежде надо не извне ждать чего-то сверхъестественного, а настроить себя самого к дальнейшему благополучному исходу, выбрав для себя индивидуально то, чем необходимо заниматься в период изоляции.

Мир массово переходит в режим карантина и переключается в онлайн-пространство. Многие родители оказываются в ситуации постоянного контакта со своими детьми на замкнутой территории, где нет возможности уделять много времени прогулкам или отправлять детей в спортивные секции. Мы все хорошо знаем, какую бесценную роль играют физические упражнения. Как физические упражнения насыщают кровь кислородом, помогают исследовать себя и окружающий мир. Однако физическая стабильность, подкрепленная хорошим контактом со своим телом, также является необходимой базой для стабильности эмоциональной, которая так нам сейчас необходима.

Многие специалисты в области физической культуры в этот сложный период предлагают множество вариантов поддержания как иммунитета в частности, так и здоровья в целом. Хорошим примером может служить работа преподавателей Медицинского университета города Караганды. Центром физического здоровья разработаны программы для занятий студентов бакалавриата физическими упражнениями в режиме дистанционного обучения. В недельных программах представлены различного рода упражнения, выполняя которые, студенты поддерживают свое физическое здоровье, при этом готовят себя к сдаче контрольных нормативов. Приседание, отжимание, задание на мышцы брюшного пресса выполняются на скорость за 30 секунд (количество раз) и гибкость с максимальным выполнением наклона (измеряется в сантиметрах). Не остаются без внимания те студенты, которые имеют различного рода заболевания, которым противопоказаны общие требования для занятий. Для них в индивидуальном порядке предложен двигательный режим активности, с учетом их заболевания. Для того, чтобы подготовиться к выполнению не сложных, простых заданий, безусловно, необходима определенная физическая подготовка тех или иных групп мышц. Этим преподаватели ЦФЗ занимаются, посылая задания для подготовки. Весь аспект заданий направлен на развитие физического совершенства наших студентов, будущих врачей.

Таким образом, если каждый из нас, а не только заинтересованный студент в должном исходе, будет заниматься своим организмом, своим телом каждый день понемногу включать в процесс жизнедеятельности свои органы, тем самым улучшит свой иммунитет, свое физическое и эмоциональное здоровье.

В настоящее время наблюдается значительное несоответствие между умственной и физической нагрузкой студентов, поскольку на предмет «Физическая культура», согласно учебному плану, предусматривается всего 4 академических часа в неделю, что составляет при любой организации учебных занятий лишь 30-35% оптимального суточного объема движений. Поэтому важно находить дополнительные резервы увеличения двигательного режима студентов. И здесь большое значение имеет самостоятельная форма занятий физическими упражнениями. Формы использования самостоятельных занятий зависят от пола, возраста, состояния здоровья, уровня физической и спортивной подготовленности занимающихся.

Выбор направленности и формы самостоятельных занятий зависит, прежде всего, от мотивации человека. Формирование мотивов, переходящих в потребность регулярных занятий физическими упражнениями, происходит под воздействием различных факторов, влияющих на образ жизни человека, в том числе традиций в семье, веяний моды, пропаганды ЗОЖ.

Формирование мотивации здорового образа жизни у студентов - проблема многогранная, зависящая от множества условий, требующая разнонаправленных усилий. Таким образом, для реализации вопроса развития мотивации к здоровому образу жизни у молодежи необходимо комплексное воздействие на личность студента, осуществляемое посредством социального, семейного и образовательного направлений. У студентов развитие положительной учебной мотивации является важным условием их личностного развития и эффективной, качественной профессиональной подготовки.

Здоровый образ жизни – это индивидуальная система поведения человека, обеспечивающая ему физическое, душевное и социальное благополучия в реальной окружающей среде и активное долголетие.

Здоровый образ жизни создает наилучшие условия для нормального течения физиологических и психических процессов, что снижает вероятность различных заболеваний и увеличивает продолжительность жизни человека.

Здоровый образ жизни помогает нам выполнить наши цели и задачи, успешно реализовывать свои планы, справляться с трудностями, а если придётся, то и с колоссальными перегрузками. Крепкое здоровье, поддерживаемое и укрепляемое самим человеком, позволит ему прожить долгую и полную радостей жизнь. Здоровье – бесценное богатство каждого человека в отдельности, и всего общества в целом.

Список литературы:

1. Бальсевич В.К. Физическая культура для всех и для каждого. - М.: Физкультура и спорт, 2007
2. Виноградов П.А., Физическая культура и здоровый образ жизни. – Москва: 2007 год.
3. Кофман Л.Б. Настольная книга учителя физической культуры/ – М.: Физкультура и спорт, 2005
4. Ильинич В.И. Физическая культура студента: Учебник/Под ред. В.И.Ильинича. - М.: Гардарака, 2008, - 448 с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

**Жукова Лариса Михайловна
Коваленко Людмила Владимировна
Долматова Светлана Николаевна**

Қарағанды медициналық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ КЕЗІНДЕ ИММУНИТЕТТІҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ НЫҒАЙТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ.

Бұл мақалада авторлар пандемия жағдайында иммунитетті көтеру бойынша Қарағанды медицина университетінің студенттерімен физикалық денсаулық орталығының оқытушылары мен жаттықтырушыларының жұмысты қалай жүргізетініне мысал келтіреді. Студенттер арасында салауатты өмір салтын қалыптастыру, тұрақты дене жаттығуларының қажеттілігі.

Тірек сөздер: Денсаулық, пандемия, жаттығу, онлайн кеңістік, жаттығу бағдарламасы, Физикалық жетілдіруді дамыту, салауатты өмір салты, мотивация.

**Zhukova Larisa, Kovalenko Ludmila, Dolmatova Svetlana
Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan**

PHYSICAL CULTURE AS A WAY OF IMMUNE SYSTEM REINFORCEMENT AND ITS PROPHYLAXIS DURING THE DISTANCE LEARNING

In the present article the authors give an example of the work carried out by the professors of the physical health center with the Karaganda Medical University's students in the matter of immune system reinforcement during the pandemic. By creating the students' motivation for healthy lifestyle, the need for regular exercise.

Keywords: health, pandemic, exercise, online-area, study programme, development of the physical perfectness, healthy lifestyle, motivation.

List of references:

1. V.K.Balsevich Physical culture for everybody and each. – М.: Physical culture and sport, 2007
2. P.A.Vinogradov Physical culture and healthy lifestyle. – Moscow: 2007
3. Reference book of the physical culture's teacher/ under the editorship of the professor L.B Kofman. – М.: Physical culture and sport, 2005
4. Student's physical culture: Textbook/under the editorship of V.I Il'inich. – М.: Gardaraka, 2008-p.448

Калижанова Анна Николаевна
anna.kalizhanova2017@gmail.com
Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова
Караганда, Республика Казахстан
Марышкина Таисия Владимировна
taisiya.maryshkina@inbox.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

АКТУАЛЬНОСТЬ МООК ПО ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЮ ДЛЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ И СТУДЕНТОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ «ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК: ДВА ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКА»

В статье рассматривается вопрос нехватки курсов повышения квалификации по переводческому делу для студентов и преподавателей в области методики иноязычного образования посредством массовых открытых онлайн-курсов (МООКов). Авторы статьи описывают свой опыт интеграции массовых открытых онлайн-курсов в образовательный процесс подготовки учителей двух иностранных языков в Казахском вузе и приходят к выводу о недостатке подобных ресурсов для специалистов, профессиональная деятельность которых связана с переводом различного рода документов на различные языки и с различных языков, включая казахский, согласно траектории Minor образовательной программы «Иностранный язык: два иностранных языка».

Ключевые слова: массовые открытые онлайн-курсы (МООКи), повышение квалификации, переводчики, нехватка, проблема.

В современных образовательных условиях повышаются требования к уровню квалификации специалистов различного характера и возникает необходимость постоянно и системно работать над развитием профессиональной компетенции, что частично компенсируется доступностью обучения через онлайн-ресурсы [1, С. 27-33.]. Успех профессионального развития в современных условиях во многом зависит от инициативности и способности организовать обучение в сети интернет.

Шагающая семимильными шагами цифровизация остро ставит вопрос о значительных изменениях в системе подготовки специалистов в области иностранных языков и, в частности, переводчиков и школьных учителей. Архитектура современной образовательной программы «Иностранный язык: два иностранных языка» включает в себя как классические традиции обучения иностранным языкам так и инновационные образовательные практики, а именно студенты имеют возможность построения собственных образовательных траекторий, выбора изучаемых языков, специализаций, курсов, тем для проектов и исследований. В профиле выпускника по обозначенной образовательной программе свободное владение двумя иностранными языками дополняется профессиональными компетенциями, необходимыми для построения карьеры, связанной с преподаванием, переводом и коммуникацией. Квалификационная характеристика выпускника в перечне должностей упоминает должность переводчика для будущего школьного учителя двух иностранных языков, о чем неоднократно упоминали и работодатели и выпускники, выражая желание ввести в образовательную программу курсы по переводу. Однако здесь возникает проблема обеспечения и преподавателей, читающих курсы по переводческим дисциплинам и студентов, их осваивающих, соответствующими знаниями и ресурсами, а также повышением квалификации по читаемым дисциплинам.

Е.Ю.Мягкова в своей статье «Проблемы подготовки переводчика в современных условиях провинциального вуза» обозначает такие проблемы в области подготовки переводчиков в условиях вузов как снижение качества материально-технической базы подготовки, недостаточная обеспеченность преподавательского состава квалифицированными специалистами, недостаток учебно-методических комплексов и технических средств, а также снижение образовательного уровня языковой подготовки абитуриентов [2, С. 119]. Особенно остро стоит вопрос о недостатке специалистов с базовым образованием в области перевода или преподавания перевода, поэтому действующим и будущим специалистам, не имеющим специальной переводческой подготовки либо

испытывающим её недостаток, необходимо постоянно повышать свою квалификацию сертификатами и удостоверениями о прохождении курсов повышения квалификации или краткосрочных курсов переквалификации.

В этом случае на помощь могут прийти массовые открытые онлайн-курсы, которые относятся к открытым образовательным ресурсам и рассчитаны на неограниченное количество слушателей [3, Р. 74–78; 4, Р. 385–392], доступны и гибки в обучении [5, Р. 15–17]. Первым из ведущих университетов США с начала 2000 годов стал оцифровывать лекции ведущих преподавателей и размещать их в сети Массачусетский технологический институт [6]. Разработчики выкладывали только фрагменты обучающих курсов, тестовых заданий, что было недостаточно для мотивации обучающихся к самостоятельному изучению дисциплин, поэтому возникла необходимость организовать образовательный процесс так, чтобы охватить как можно больше слушателей, что и нашло решение в виде массовых открытых онлайн-курсов (МООКов) [7]. Успех не замедлил сказаться: 370000 студентов подключились к бесплатному проекту Гарвердского университета и Массачусетского технологического института [8], а на курс «Введение в основы искусственного интеллекта» от компании Udacity – 155000 удаленных слушателей [9].

В 2012 году профессора из Стенфорда создали веб-платформу Coursera с целью располагать на ней МООКи, число которых значительно выросло на сегодняшний день и продолжает расти [10, Р. 223–225]. В настоящее время на платформе Coursera (www.coursera.org) располагают бесплатные курсы самые известные мировые университеты. Каждый курс сопровождается инструктором, учебным планом и возможностью получения сертификата в случае успешного окончания обучения. Материалы курсов упорядочены по неделям и содержат видео-лекции и последующие тесты для закрепления информации, которые необходимо выполнить до установленного дедлайна, назначенного автором курса. На каждый тест доступны три попытки для того, чтобы экзаменуемый мог набрать максимальное количество баллов. Также в курсах могут быть практические задания в виде мини проектов, которые требуют как самооценки, так и взаимооценки для консолидации пройденного материала. Такая взаимооценка является одной из отличительных черт МООКов на Coursera, поскольку делает процесс оценивания максимально объективным и прозрачным [11, Р. 227–243]. Сегодня Coursera проводит политику материальной помощи для тех, кто не может оплатить полное обучение с возможностью получения сертификата. Для того, чтобы заявка была одобрена необходимо написать мотивационное письмо из не менее 150 слов с объяснением причин такого запроса.

Казахстанское образование приветствует применение МООКов, расположенных на платформе Coursera (www.coursera.org) на всех образовательных уровнях, а сертификаты курсов признаются Министерством образования и науки Республики Казахстан [12]. Так, например, в декабре 2019, Ассоциация учителей английского языка Казахстана (далее KazTEA) совместно с Региональным офисом английского языка в Средней Азии (далее RELO) в Нур-султানে запустили Республиканский проект «American English Massive Open Online Course (MOOC) Facilitated Sessions» с целью продвижения двух курсов на платформе Coursera «English for Media Literacy» и «English for STEM», с участием школьных учителей, преподавателей вузов и студентов в области языковой подготовки, а также других гуманитарных и STEM-ориентированных образовательных программ из 16 городов Казахстана, включая Нур-султан, Алматы, Актау, Атырау, Караганду, Кокшетау, Костанай, Кызылорду, Павлодар, Петропавловск, Семей, Шымкент, Тараз, Уральск и Усть-Каменогорск в период с 25.11.2019 по 30.06.2020 [13, Р. 12-17]. До этого проекта, по результатам первичного опроса, большинство участников признались, что впервые услышали о платформе Coursera, придя на проект.

Проект «American English Massive Open Online Course (MOOC) Facilitated Sessions» раскрыл большие возможности как в плане улучшения уровня английского языка у участников так и в области предметных знаний на английском языке, т. к. многие из участников проекта не стали ограничиваться только предложенными им двумя вышеназванными курсами, но открыли для себя и другие курсы, связанные с их профессиональными нуждами. Так, например, преподаватели и студенты Академии «Bolashaq» помимо двух выбранных для данного проекта курсов успешно закончили курс «Teach English Now! Technology Enriched Teaching» и опробовали полученные практические навыки по использованию цифровых инструментов и технологий, таких как LearningApps, Quizlet, EdPuzzle, StoryBoaraThat, Buncee, Kahoot!, Trello, Movie Maker, Active Presenter, Zoom, GoConq, Genially и Canva, создав свои образовательные вебсайты с целью преподавания иностранных языков онлайн. Пример такого сайта, созданного студентами 2-го курса можно увидеть, перейдя по ссылке <https://turakovamadina.wixsite.com/fruitful-english>.

Было также отмечено, что данная платформа имеет огромное количество курсов для действующих и будущих специалистов в области преподавания иностранных языков, однако для специалистов в области переводческого дела массовых открытых онлайн-курсов не так уж много. Российские ученые в статье «МООК для переводчиков: современное состояние и перспективы развития в России» подтверждают это, приводя результаты исследования, в результате которого ими было выявлено, что массовые открытые онлайн-курсы по обучению переводу на международных платформах Udemy, Coursera, FutureLearn и edX составляют всего 0,67 % (Udemy — 14, Coursera — 2, FutureLearn — 1, edX — 0) от общего количества языковых курсов (2519) [14].

Мы попытались найти подходящие МООКи для переводческих дисциплин на платформе Coursera и обнаружили всего два курса, более менее подходящих по данной тематике, а именно «Translation in Practice» и «Translation quality management». Первый курс более соответствовал нуждам и потребностям будущих переводчиков, но подходил только для владеющих китайским языком, поскольку все практические задания были направлены на перевод с китайского на английский и наоборот.

Второй курс был больше нацелен на практических работников, кто зарабатывает на переводах, а потому должен не просто хорошо и качественно переводить, но уметь рассчитывать предварительную стоимость заказа, определять потенциальные сложности, которые могут возникнуть в ходе выполнения заказа. Например, на первой неделе студентам предлагались такие темы как «Define Translation Requirements» или «Translation Quality Blocks», что, как видно из названий, направлено больше на определение необходимых оценочных параметров для осуществления заказов по переводу, а не на знание того как переводить. Таким образом, данный курс имеет потенциальную важность для уже состоявшихся переводчиков, но не для тех, кому необходимо сначала получить базовые навыки перевода.

Поиск курсов для переводчиков на других платформах привел нас на платформу интернет-университета «Информационные технологии» (<http://www.intuit.ru/>), который предоставляет бесплатные курсы через Национальный открытый университет «ИНТУИТ» [14], где был найден курс «Основы деловой переписки», содержащий тестовые задания, направленные на укрепление знаний в области английского языка, более привычные для наших студентов и похожие на те задания, которые они выполняют регулярно. Значительным недостатком данного курса является тот факт, что его контент сделан на русском языке, а задания включают практику перевода с русского на английский и наоборот, что делает данный курс частично подходящим для студентов с казахским языком обучения, поскольку не содержит практических заданий, направленных на улучшение навыков перевода деловой корреспонденции с казахского на английский и наоборот, не говоря уже о переводе на трех языках – казахском, русском и английском.

Пытаясь найти курсы по переводу для казахстанских переводчиков, мы также исследовали национальную платформу Казахского национального университета им. Аль-Фараби, который является лидером среди казахстанских университетов по внедрению МООС на открытой платформе OpenEdx, и не обнаружили ни одного [15]. Отсюда следует сделать вывод о необходимости решения данной проблемы нехватки массовых открытых онлайн-курсов для казахстанских переводчиков путем сотрудничества с ведущими веб-платформами стран ближнего и дальнего зарубежья в рамках размещения качественного образовательного контента переводческого характера для повышения квалификации казахстанских специалистов в области переводоведения. Курсы по переводческому делу потребуются не только педагогам для повышения квалификации в этой области, но и студентам образовательной программы «Иностранный язык: два иностранных языка» для получения начальных компетенций по переводоведению по траектории Minor.

Список литературы:

1. Иголкина Н.И. Повышение квалификации преподавателей английского языка: подходы и онлайн-ресурсы // Образование в современном мире: сборник научных статей / под ред. проф. Ю. Г. Голуба. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2017. Вып. 12. – 416с.
2. Мягкова Е.Ю. Проблемы подготовки переводчика в современных условиях провинциального вуза // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2006. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-podgotovki-perevodchika-v-sovremennyh-usloviyah-provintsialnogo-vuza> (дата обращения: 25.04.2021).
3. Pujar S. M., Bansode S. Y. MOOCs and LIS education: A massive opportunity or challenge // Annals of Library and Information Studies. 2014. 61 (1). P. 74–78.

4. Spector J.M. Remarks on MOOCS and mini-MOOCS // Educational Technology Research and Development. 2014. 62 (3). P. 385–392.
5. Parkinson D. Implications of a new form of online education // Nursing Times. 2014. 110 (13). P. 15–17.
6. Class Central. Free Online Courses and MOOCs [Electronic resource]. — URL: <http://www.class-central.com/university/mit>.
7. MOOC List. — URL: <http://www.mooc-list.com>.
8. [Electronic resource] / M. Baraka et al. // Computers & Education, Pergamon. — 2015. — URL: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0360131515300828>.
9. [Electronic resource]. — URL: <http://www.udacity.com>.
10. Wochner J. Electronic Resource Review: Coursera, www.coursera.org / J. Wochner // Music Reference Services (Quarterly). — 2018. — Vol. 21, Iss. 4. — P. 223–225. DOI: 10.1080/10588167.2018.1536191.
11. Kelly J. Peer Review in Scientific Publications: Benefits, Critiques, & a Survival Guide / J. Kelly, T. Sadeghieh, K. Adeli // EJIFCC. — 2014. — Vol. 25, Iss. 3. — P. 227–243.
12. [Electronic resource]. — URL: https://lenta.inform.kz/en/utverzhdena-gosprogramma-razvitiya-obrazovaniya-i-naukikazahstana-na-2016-2019-gody_a3341533.
13. Kalizhanova A. N., Maryshkina T. V., Shelestova T. Yu., Aupenova A. U., Letyaikina T. A. RELO MOOC Experience: facilitating online learning with a diverse group of the participants // Bulletin of the Karaganda university Pedagogy series. № 3(99)/2020. P. 12-17. DOI 10.31489/2020Ped3/12-17 (<https://pedagogy-vestnik.ksu.kz/apart/2020-99-3/2.pdf>).
14. Н. А. Абросимова, И. С. Вацковская. Моок для переводчиков: современное состояние и перспективы развития в России // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. 2019. №192. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mook-dlya-perevodchikov-sovremennoe-sostoyanie-i-perspektivy-razvitiya-v-rossii> (дата обращения: 25.04.2021).
15. [Electronic resource]. — URL: <https://www.kaznu.kz/ru/18122/page/>.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Калижанова Анна Николаевна
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Марышкіна Таисия Владимировна
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

«ШЕТЕЛ ТІЛІ: ЕКІ ШЕТЕЛ ТІЛІ» БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ОҚЫТУШЫЛАРЫ МЕН СТУДЕНТТЕРІНЕ АРНАЛҒАН АУДАРМА ІСІ БОЙЫНША МООК ӨЗЕКТІЛІГІ

Мақалада шетелдік білім беру әдістемесі саласында жаппай ашық онлайн курстар арқылы оқытушылар мен студенттерге арналған аударма ісі бойынша біліктілігін жетілдіру курсының жетіспеушілігі мәселесі қарастырылады. Мақала авторлары өзінің жаппай ашық онлайн курстарын қазақстандық университеттің екі шетел тілі оқытушыларын даярлаудың оқу үрдісіне енгізу тәжірибесін сипаттайды және кәсіби қызметі әртүрлі құжаттарды әр түрлі тілдерге және әр түрлі тілдерден, соның ішінде қазақ тілінен аударуға байланысты «Шетел тілі: екі шетел тілі» білім беру бағдарламасының Minor траекториясына сәйкес мамандар үшін мұндай ресурстардың жоқтығы туралы қорытындыға келеді.

Тірек сөздер: жаппай ашық онлайн курстар (MOOC), біліктілікті арттыру, аудармашылар, тапшылық, проблема

Kalizhanova Anna
Karaganda University named after Academician EA Buketov
Karaganda, Republic of Kazakhstan
Maryshkina Taissiya

«Bolashaq» Academy, Karaganda, Kazakhstan **TRANSLATION STUDIES MASSIVE OPEN ONLINE COURSES APPLICABILITY FOR UNIVERSITY TEACHERS AND STUDENTS OF THE ACADEMIC PROGRAM «FOREIGN LANGUAGE: TWO FOREIGN LANGUAGES»**

The article considers the issue of the lack of advanced training and retraining courses in translation studies for the university teachers and students with the help of massive open online courses (MOOCs). The authors of the article describe their experience in integrating MOOCs in the academic process to prepare pre-service English language teachers in one Kazakhstani university. The authors state for the lack of such courses mentioned above for the future specialists, whose professional activities lies in the language translation, including Kazakh, according to the Minor trajectory of the academic program «Foreign Language: Two Foreign Languages».

Keywords: massive open online courses (MOOCs), advanced training and retraining, translators, lack, issue

List of references:

1. Pujar S. M., Bansode S. Y. MOOCs and LIS education: A massive opportunity or challenge // *Annals of Library and Information Studies*. 2014. 61 (1). P. 74–78.
2. Spector J. M. Remarks on MOOCs and mini-MOOCs // *Educational Technology Research and Development*. 2014. 62 (3). P. 385–392.
3. Parkinson D. Implications of a new form of online education // *Nursing Times*. 2014. 110 (13). P. 15–17. Class Central. Free Online Courses and MOOCs [Electronic resource]. — URL: <http://www.class-central.com/university/mit>.
4. MOOC List. — URL: <http://www.mooc-list.com>. [Electronic resource] / M. Baraka et al. // *Computers & Education*, Pergamon. — 2015. — URL: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0360131515300828>.
5. [Electronic resource]. — URL: <http://www.udacity.com>.
6. Wochner J. Electronic Resource Review: Coursera, www.coursera.org / J. Wochner // *Music Reference Services (Quarterly)*. — 2018. — Vol. 21, Iss. 4. — P. 223–225. DOI: 10.1080/10588167.2018.1536191.
7. Kelly J. Peer Review in Scientific Publications: Benefits, Critiques, & a Survival Guide / J. Kelly, T. Sadeghieh, K. Adeli // *EJIFCC*. — 2014. — Vol. 25, Iss. 3. — P. 227–243.
8. [Electronic resource]. — URL: https://lenta.inform.kz/en/utverzhdena-gosprogramma-razvitiya-obrazovaniya-i-naukikazahstana-na-2016-2019-gody_a3341533.
9. Kalizhanova A. N., Maryshkina T. V., Shelestova T. Yu., Aupenova A. U., Letyaikina T. A. RELO MOOC Experience: facilitating online learning with a diverse group of the participants // *Bulletin of the Karaganda university Pedagogy series*. № 3(99)/2020. P. 12-17. DOI 10.31489/2020Ped3/12-17 (<https://pedagogy-vestnik.ksu.kz/apart/2020-99-3/2.pdf>).

ӘОК 37.018
FTAXP 14.25.09

Сарсенбаева Бекзат Женисовна
Астана Халықаралық университетінің Педагогикалық колледжі
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы

**ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА МАТЕМАТИКА ПӘНІН ТИІМДІ
ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ**

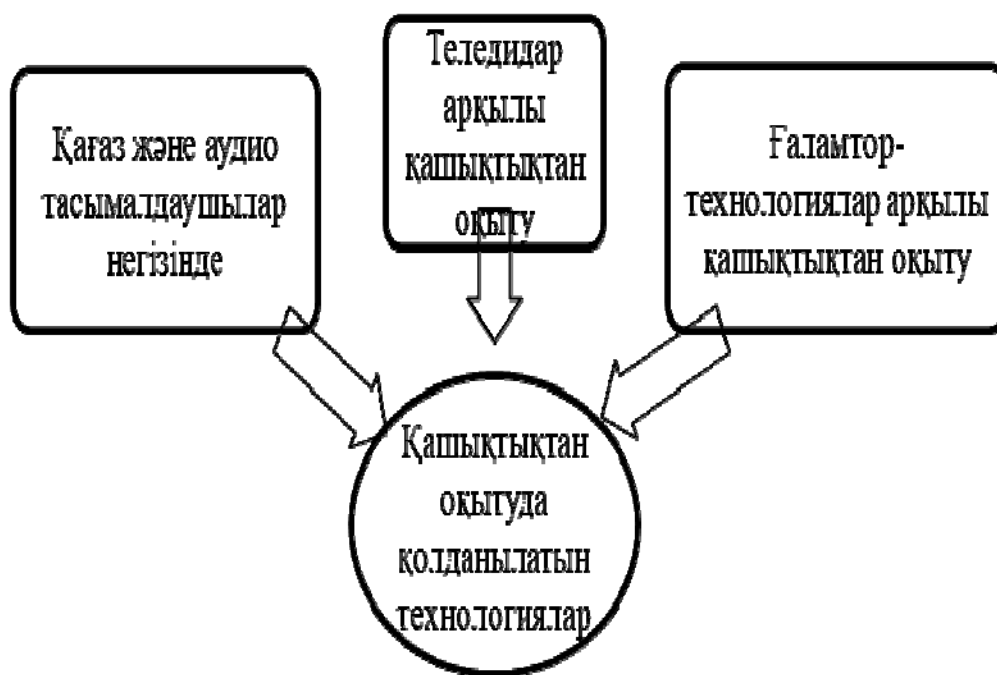
Мақалада қашықтан оқыту жағдайында математика пәнін тиімді ұйымдастырудың әдістемелік негіздері, қашықтан оқытуда қолданылатын технология түрлері қарастырылып, қашықтан оқытудың мүмкіндіктері туралы сауалнама нәтижесі көрініс тапқан.

Тірек сөздер: қашықтан оқыту, ақпараттық технологиялар, жаңа технологиялар, ғаламтор, онлайн сабақтар.

XXI ғасыр - жаңа ақпараттық технологиялардың қарқынды даму дәуірі. Бүгінде осы технологиялардың негізінде адам өміріне ең қолайлы жағдайлар жасалуда. Бұл заманауи технологиялар білім беру саласында да кеңінен қолданылады. Еліміздің білім беру жүйесінде бүгінде ақпараттық технологиялар мен компьютерлік желілер арқылы білім алу жолдары кеңейуде. Біз бүгін білімді сапалы және терең меңгеруге ұмтылатын өскелең ұрпақтың цифрлық сауаттылығы жеткілікті деңгейде деп сеніммен айта аламыз. Бұл олардың күнделікті өмірлік жағдайлар кезінде жаңа технологиялардың барлық мүмкіндіктерін пайдаланатындығымен дәлелденеді. Алайда әлемді дүр сілкіндірген COVID-19 білім саласын да біраз сынағандай болды. Осы уақытқа дейін оқытудың жаңа технологияларын теориялық тұрғыдан жетік білсек те, цифрлық сауаттылығымыз жеткілікті деңгейде болса да, қашықтан оқытуға қалай дегенмен сақадай сай емес екенімізді мойындауымыз керек. Демек бүгінгі білім саласының ең өзекті мәселелерінің бірі осы қашықтан оқыту мәселесі болып отыр. Ендеше қарастырып отырған мәселеміз көкейкесті болып табылады.

Қашықтан оқыту - білім алушы мен педагогтардың жанама (қашықтан) немесе толық емес өзара іс-әрекеті кезінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды және телекоммуникациялық құралдарды қолдана отырып жүзеге асырылады.

Қашықтан оқытуда қолданылатын технологияның үш түрі бар (1-сурет).



1 - сурет. Қашықтықтан оқытуда қолданылатын технология түрлері.

Суретте көрсетілгендей қашықтықтан оқытудағы қолданылатын технологиялардың біріншісіне қағаз және аудио тасымалдаушылар негізінде жүзеге асатын сабақ жататын болса, екінші технологияға теледидар арқылы қашықтықтан оқыту жатады. Бұған «Балапан» телеарнасы арқылы өтіп жатқан бейнесабақтарды жатқызуға болады. Ал үшінші технология - бұл ғаламтор-технологиялар арқылы қашықтықтан оқыту. Ғаламтор арқылы оқыту қазіргі эпидемиологиялық жағдайға байланысты өзекті бола түсуде. Бұл технология жоғарыда аталған барлық формаларды әртүрлі пропорцияларда қамтиды және сондай-ақ жоғарыдағы екі түрінен негізгі ерекшелігі кері байланыс орнатуға мүмкіндік туындайды.

Қашықтықтан оқыту жағдайында онлайн сабақтар Zoom бағдарламасы негізінде жүзеге асуда. Онлайн сабақ білім берудің үйреншікті форматын сақтап қалуға, оқыту сапасын бұрынғы деңгейде ұстап тұруға ғана емес, сонымен қатар қосымша жұмылдыра отырып қашықтықтан оқытуды ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Демек, мұғалімдердің процеске дұрыс көзқарасымен жалпы білім беру деңгейін арттыруды білдіреді.

Мұғалімдердің, ата-аналардың және оқушылардың пікірлері бойынша материалды қашықтықтан оқытудың өзіндік білім алуға үлкен рөл атқаратынын көрсетеді. Мұғалімдердің қадағалауынсыз, уақыт бойынша ешқандай бақылау және шектеу жоқ. Бір жағынан, бұл артықшылық - уақытты тиімді пайдалануды, материалды жақсы меңгеруді үйренуге болады. Екінші жағынан қашықтықтан оқыту жинақтылықты, ұйымдастыруды талап етеді. Тағы бір артықшылығы, әдетте көзге көріне бермейтін қиыншылық - бұл жайлы жағдайда оқыту. Көп жағдайда балалар мектепке барудан бас тартады. Олар өздерін ынғайсыз, жайсыз сезінеді. Мұндай жағдайда оқыту ойдағыдай нәтиже бере бермейді. Ал егер үйде болса сабақты жақсы қабылдайды еді, осындай жағдайда қашықтықтан оқыту - тамаша таңдау. Ол өздігінен білім алуға мүмкіндік беріп қана қоймай, әрдайым байланыста болуға мүмкіндік береді.

Қашықтықтан оқытудың мүмкіндіктері туралы білім алушылардың пікірлерін білу мақсатында онлайн түрде шағын сауалнама алдық. Сауалнама нәтижесі бойынша білім алушылардың пікірі бойынша: қашықтықтан оқытудың артықшылықтары жоқ - 37%, Кейбір білім алушылармен байланысқа түспеу мүмкіндігі - 5%, кейбір оқытушылармен байланысқа түспеу мүмкіндігі -0%, тестілеу негізінде объективті баға алу мүмкіндігі - 21%, қашықтықтан үйден оқудың мүмкіндігі - 49%, желілік педагогтан жеке кеңес алу мүмкіндігі -4%, компьютерде жұмыс істеуден рахаттану - 9%, оқудың жеке қарқыны - 41%, пән бойынша материалдың қосымша көлемі - 28%.



2 - сурет. Қашықтықтан оқытудың мүмкіндіктері (білім алушылардың пікірі бойынша)

Қашықтықтан оқыту жүйесі әрине дәстүрлі форматымыздың маңызын жоққа шығара алмайды. Алайда уақыт пен бүгінгі жағдай талабына орай біз осы оқыту жүйесінің мүмкіндіктерін барынша пайдаланып, оқыту процесінде олқылықтарды жібермеуге тырысуымыз керек.

Қашықтықтан оқыту жағдайында Zoom бағдарламасының мүмкіндіктерін математика сабағын ұйымдастыруда барынша тиімді қолданамыз. Презентация немесе слайдтарды экранды демонстрациялау жолымен көрсету арқылы іске асырамыз. Бұл функция әсіресе «Prezi» сияқты бағдарламаларда әзірленген презентациялармен жұмыс жасауда тиімді. Презентацияны көрсете отырып, сол бойынша ауызша түсіндірме жасап отырамыз. Материалды визуализациялау балалардың сабақ материалын игеруге айтарлықтай көмектесетіндігі бұрыннан дәлелденгені баршамамызға мәлім.

Қашықтықтан оқыту жағдайында математика сабағын тиімді ұйымдастыру үшін ең алдымен сабақтың мақсатын дұрыс айқындап алу қажет, сондай-ақ қойылған мақсатқа қарай сабақтың міндеттері нақтылануы тиіс. Осы қойылған мақсат пен міндеттерге орай мұғалім өзінің сабағын қашықтықтан оқыту жағдайына бейімдеп өту барысын жоспарлап, алдын ала сабақ әзірлемесін жасауы керек.

Сабақты өткізу барысында сабақтың әр кезеңіне сәйкес оқыту әдістерін тиімді қолдануды мақсат етеміз. Жаңа тақырыпты хабарлауда қашықтықтан оқытудағы таптырмас көрнекілік құралы презентация арқылы түсіндіреміз. Сабақтың басында оқушылардың зейінін шоғырландыру мақсатында қарастырылып отырған тақырыпқа сәйкес ой шақыруға арналған әдістерді қолданып отырамыз. Оларға «миға шабуыл» (дербес, жұптық, топтық, фронтальды), болжау, сұрақ-ілмегі әдісі және т.б. әдістерін пайдаланамыз. Мағыналық бөлім-жаңа материалды беру (өз бетінше жаңа білім алу, бір-бірін үйрету) кезеңінде кластерлер, пікірталастар, ойын әдістерін пайдаланғанды жөн көреміз. Ал сабаққа рефлексия ретінде ойлаудың алты қалпағы, қос шеңбер, галереяны шарлау, «Білемін - Білгім келеді - Үйрендім» сияқты әдістерді пайдалану сабақты тиімді етеді.

Сабақтың әр тақырыбы бойынша ойлау операцияларын дамыту, визуализацияны, идеяларды біріктіруді және т.б. дамыту барысында сыни және шығармашылық ойлау дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететін зияткерлік тапсырмалар жүйесін құрастырамыз. Жалпы сабақ барысында түсінбей қалған жерлері немесе үйге берілген тапсырмалары бойынша оқушылар «What's up» жүйесі арқылы кеңес алып отырады. Әр сынып бойынша математика сабағы бойынша чат ашылған. Сол чаттарда оқушыларға қосымша үйге берілген өзіндік жұмыс тапсырмалары бойынша әдістемелік тұрғыдан бағыт бағдар беріп отырамыз. Себебі оқу іс-әрекеті оқушы мен мұғалім арасында тікелей қарым-қатынас негізінде жүзеге асырылмағандықтан, оқушылар тарапынан қосымша сұрақтар туындап жатады.

Қашықтықтан оқыту жағдайындағы қиындықтар тек оқушылар тарапынан ғана емес, сонымен қатар мұғалімдер қауымына да қатысты мәселе. Бұл оқу жүйесіне көшкенімізге жыл болып қалса да, әлі де қашықтықтан оқытудың мәнін, оны тиімді ұйымдастырудың әдістемелік негіздерін толық меңгере алмай жатқан мұғалімдер де жоқ емес. Сондықтан осы салада мұғалімдер де өздерінің білімдерін жетілдіріп отыруы шарт.

Мұғалім әр баланың шырағын жаға білуі тиіс демекші мұғалім дәстүрлі фортатта оқушының қызығушылығын ояту үшін сабақты қалай қызықты өткізу жолында әдістемелік тұрғыдан өзін жетілдірсе, дәл солай осы қашықтықтан оқыту жүйесінде де аянбай жұмыс жасауы керек. Сонда баланың сабаққа қызығушылығы артып, оқыту процесі өз өнімділігін берері сөзсіз.

Әдебиет тізімі:

1. Қашықтан оқыту – заман талабы, Ақшалова Б.Н., Алмабаева Г.Б. ҚазҰУ Хабаршысы, ғаламтордағы сілтемесі: <https://articlekz.com/kk/article/23533>

РЕЗЮМЕ/ RESUME

Сарсенбаева Бекзат Женисовна

Педагогический колледж Международного университета Астана

Нур-Султан, Республика Казахстан

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭФФЕКТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ УРОКА МАТЕМАТИКИ В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

В статье рассмотрены методические основы эффективной организации урока математики в условиях дистанционного обучения, виды технологий, используемых в дистанционном обучении, отражены результаты анкетирования о возможностях дистанционного обучения.

Ключевые слова: дистанционное обучение, информационные технологии, новые технологии, интернет, онлайн уроки

Sarsenbayeva Bekzat

Teacher Training College of Astana International University

Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

METHODOLOGICAL BASES OF EFFECTIVE ORGANIZATION OF THE LESSON OF MATHEMATICS IN THE CONDITIONS OF DISTANCE LEARNING

The article discusses the methodological foundations of the effective organization of a mathematics lesson in the context of distance learning, the types of technologies used in distance learning, reflects the results of a questionnaire survey on the possibilities of distance learning

Keywords: distance learning, information technologies, new technologies, Internet, online lessons.

List of references:

1.«Distance learning - a modern requirement», Akshalova BN, Almabaeva GB KazNU Bulletin, online link: <https://articlekz.com/en/article/23533>

УДК 378.02

МРНТИ 14.35.09

Тулбаев Ерболат Абибиллаевич

tulebaeverbolat@mail.ru

Куспекова Инкара Куандыковна

KuspekovaI@qmu.kz

Лосева Ирина Викторовна

Loseva@qmu.kz

Шидловская Яна Юрьевна

Shidlovskaya@qmu.kz

Медешова Айгул Турдыхановна

Medeshova@qmu.kz

Оразбаева Перизат Зарухановна

OrazbaevaP@qmu.kz

НАО «Медицинский университет Караганды»

Караганда, Республика Казахстан

ПРИМЕНЕНИЕ НАУЧНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ДИСЦИПЛИНЫ «ФАРМАКОГНОЗИЯ»

Статья посвящена описанию опыта применения элементов научно-ориентированного обучения при проведении занятий на дисциплине «Фармакогнозия» для студентов специальности «Фармация» уровней высшего, технического и профессионального образования в Медицинском университете Караганды. В ходе обучения с применением RBL-подхода на дисциплине фармакогнозия студенты решают задания различного уровня, развивающие у них навыки как у фармакогноста-исследователя. Данный инновационный метод обучения позволяет студентам фармацевтического факультета иметь одинаковые возможности развивать свои навыки как исследователя, стать конкурентоспособным специалистом, ориентирующийся в научно-информационном пространстве отечественного здравоохранения. Приведены результаты обучения по

фармакогнозии как науки и учебной дисциплины, которые отражают исследовательские навыки у студента-фармацевта, способствующие критически оценивать достоверность и анализировать данные для принятия конкретного управленческого решения в процессах сферы обращения лекарственных средств.

Ключевые слова: инновационные методы обучения, научно-ориентированное обучение, RBL, исследовательский навык, фармацевтическое образование, фармацевт, фармакогнозия.

Несмотря на уделение большого внимания в трудах казахстанских педагогов, в настоящее время комплексное развитие личности как исследователя-ученого продолжает быть одной из актуальных проблем в отечественном фармацевтическом образовании. Требования, предъявляемые к уровню подготовленности обучающихся в организациях технического и профессионального образования (ТиПО) и вузах, отражают освоенные компетенции, выраженных в достигнутых результатах обучения. В свою очередь результаты обучения (дескрипторы) формируются как на уровне всей образовательной программы, так и на уровне отдельных модулей или учебной дисциплины. По итогу обучения определенной дисциплины студенты должны знать методы научных исследований и академического письма и применять их в изучаемой области [1].

В связи с этим, применение инновационных методов обучения с научно-ориентированным подходом при изучении учебных дисциплин является одной из актуальных задач в подготовке будущих высококвалифицированных специалистов, а также ученых-исследователей для общества в целом.

Целью нашей работы является описание опыта применения элементов научно ориентированного подхода в учебный процесс при проведении занятий на дисциплине «Фармакогнозия» для студентов специальности «Фармация» Медицинского университета Караганды.

Научно-ориентированное обучение (Research Based Learning - RBL) позволяет обучающимся вначале осваивать исследовательские навыки под руководством преподавателя, в последующем предполагается, что студенты самостоятельно могут выполнять исследование, при этом развивая не только знания и умения, но и навыки выполнения исследовательской работы с пониманием механизмов изучаемого процесса [2].

Сотрудниками (Кемелова Г.С., Газалиева М.А., Жаутикова С.Б., Сирота В.Б. и др.) НАО «Медицинский университет Караганды» (далее НАО «МУК») был проведен сравнительный анализ различных научно-исследовательских форм, таких, как учебно-исследовательская работа студентов (УИРС) и научно-исследовательская работа студентов (НИРС), применяемые в обучении студентов казахстанских вузов и научно-ориентированное обучение (RBL), применяемый в зарубежных вузах. При сравнении элементов первых двух форм, УИРС и НИРС, показало, что обе формы отражаются в научно-ориентированном подходе (RBL) обучения и сводятся к овладению студентами исследовательских навыков. Авторы считают, что они должны быть объединены и включены в единый подход научно-ориентированного обучения [2-4].

Помимо научно-исследовательского подхода, в нашем вузе при подготовке фармацевтических кадров применяются и другие инновационные методы обучения: проблемно-ориентированного обучения (Problem-Based Learning - PBL), обучения, основанного на случае (Case-based learning - CBL), командно-ориентированного обучения (Team-Based Learning - TBL) [5, 6].

На сегодняшний день НАО «МУК» является одним из передовых медицинских вузов с признанным исследовательским статусом. Студенты вуза имеют возможность использовать данные научной литературы и других периодических научных изданий в научной библиотеке университета, проводить научно-исследовательские работы в лабораториях коллективного пользования научно-исследовательских центров с новейшими обуродованиями под руководством научных сотрудников, сотрудников-исследователей и профессорско-преподавательского состава (ППС) с достаточным уровнем острепенности. Так же с целью популяризации науки среди студентов-фармацевтов в НАО «МУК» функционирует Студенческое научное общество «Фармация», где студенты факультета совместно с учеными могут обсудить актуальные проблемы фармации, вопросы по организации научных мероприятия, дискуссионных площадок и публикации своих научных трудов в стенах вуза и за его пределом [7]. Исходя из вышеуказанных, Карагандинский медуниверситет располагает всеми необходимыми условиями для проведения занятий с применением RBL-подхода.

Фармакогнозия (от греческих слов «pharmakon» – яд, лекарство и «gnosis» – знание, познание) – междисциплинарная наука, занимающаяся изучением лекарственных растений (ЛР) и лекарственного растительного сырья (ЛРС), а также отдельных веществ животного происхождения

или продуктов первичной переработки растений и животных. Фармакогнозия взаимосвязана с биологией, органической, биологической и фармацевтической химией, гистологией, физиологией, фармацевтической технологии, биотехнологией, фармакологией, микробиологией, медициной и др. отраслями науки.

Одной из научных задач фармакогнозии является изыскание новых лекарственных средств (ЛС) природного происхождения, содержащие биологически активных веществ (БАВ), которые могут оказывать терапевтическое действие на организм при профилактике и лечении многих хронических и вялотекущих заболеваний. Поэтому, она как одна из фармацевтических наук, которая вместе с другими дисциплинами формирует исследовательский навык у фармацевта путем решения вопросов, связанных с использованием природных ресурсов, выращиванием лекарственных растений, заготовкой и переработкой ЛРС, с разработкой современных методик анализа ЛРС и производством фитопрепаратов.

За последние 20 лет особую актуальность приобретают методические и методологические аспекты фармакогнозии как науки, так и учебной дисциплины. Помимо фармакопейных методов, данная наука за эти десятилетия обогатилась современными методами такими, как: стереоскопическая микроскопия для диагностики анатомо-морфологических признаков ЛР и ЛРС; различные методы экстракции (ультразвуковой, углекислотной др.) для извлечения БАВ; спектроскопия ядерного магнитного резонанса (ЯМР), ультра высокоэффективная жидкостная хроматография (УВЭЖХ), масс-спектрометрия и другие спектральные и физико-химические методы для изучения основных компонентов БАВ в растительных экстрактах.

В нашем вузе дисциплина «Фармакогнозия» преподается для студентов уровней ТиПО и бакалавриат на базах Школы сестринского образования и Школы фармации по специальности «Фармация».

В ходе RBL обучения дисциплины фармакогнозия студенты совместно с преподавателями и другими научными консультантами решают задания, развивающие навыки фармакогноста-исследователя на примере следующих:

- разработать рекомендации по заготовке (сбору, сушке и хранению) ЛРС;
- определить диагностические признаки ЛРС с использованием методов товароведческого, макроскопического и микроскопического анализа;
- первичная качественная оценка содержания БАВ с помощью методов фитохимического и гистохимического анализа ЛРС;
- разработать оптимальную технологию получения экстрактов, эфирных масел из ЛРС;
- определить количественное содержание основных действующих компонентов (БАВ) в полученных экстрактах с применением современных методов и оборудования;
- оценить взаимосвязь между различными показателями сырья, например, влияние времени (например, во время утренней росы) и периода (через несколько дней после дождя, в фазе цветения и др.) сбора ЛРС на количественное содержание БАВ, связь между большого количественного выхода БАВ и выраженной фармакологической активности;
- разработать рекомендации по рациональному использованию дикорастущих лекарственных растений путем расчета запаса сырья (сырьевой базы) и др.;
- обосновать перспективность применения нового ЛРС в официальной медицинской практике и тд.

Наряду вышеуказанных навыков, применение RBL-подхода при изучении дисциплины «Фармакогнозия» позволяет выработать следующие исследовательские навыки:

- активное использование студентами данные научной литературы, посвященные изучению ЛР, ЛРС;
- использование на занятиях баз информационных ресурсов научного характера (Web of Science, Scopus, PubMed, E-Library - РИНЦ, Консультант студента, Google scholar и др.);
- применение фармакопейных методов и использование современных оборудований при выполнении научных проектов и дипломных работ;
- участие студентов в различных научных форумах путем написания и публикации статей в научных журналах и тезисов в сборниках материалов научно-практических конференций республиканского и международного уровней (например, конференции в ВИЛАР).

Вышеперечисленные результаты применения RBL-подхода отражаются в результатах обучения дисциплины и образовательной программы «Фармация» уровней ТиПО и бакалавриат.

Таким образом, нами описан опыт применения RBL-подхода и обоснована его значимость при изучении дисциплины «Фармакогнозия» как науки и учебной дисциплины в фармацевтическом образовании. Данная форма обучения позволит студентам фармацевтического факультета, с одной стороны, иметь равные возможности развивать свои знания, умения и исследовательские навыки по всем предметным областям, с другой стороны – стать конкурентоспособным специалистом, ориентирующийся в науке и здравоохранения, который способен критически оценивать достоверность и анализировать данных для принятия конкретного управленческого решения в вопросах лекарственного обеспечения населения.

Список литературы:

1. Об утверждении государственных общеобразовательных стандартов образования всех уровней образования Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 604. с изм. и дополнениями от 01.09.2020 г. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669#z1221> (дата обращения: 03.03.2021 г.).
2. Кемелова Г.С., Газалиева М.А., Ахметова Н.Ш., Макаренко Т.В., Наджарян Л.К. Научно-ориентированное обучение в медицинском образовании// Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2015. № 12-10. С. 1866-1869.
3. Жаутикова С.Б., Абикенова Ф.С. и др. Внедрение современных методов обучения в преподавание на кафедре патологической физиологии Карагандинского государственного медицинского университета// Медицина и экология. – 2014. №4 (73). – С.: 40-42.
4. Сирота В.Б., Жумалиева В.А., Кабилдина Н.А., Бейсенаева А.Р., Мараткызы М.М., Фоменко Ю.М. Опыт внедрения научно ориентированного обучения в учебный процесс на дисциплине онкология // Современные проблемы науки и образования. – 2018. – № 4. - 41 с.
5. Тулебаев Е.А., Абдрахманова Г.М., Лосева И.В. Применение кейс-метода в подготовке фармацевтических специалистов// Актуальные проблемы современности. – 2020. - № 1 (27). – с. 105-109.
6. Абдуллабекова Р.М., Керимбаева З. А., Жунусов Е.С., Жунусова М. А., Турсынова Ш. Б., Альмагамбетов А. М. Применение интерактивных методов обучения в преподавании профильных предметов по образовательной программе – фармация (бакалавриат) // Актуальные проблемы современности. – 2020. - №3 (29). - С. 67-69.
7. Алимбатыров М.Р., Тулебаев Е.А. Роль студенческого научного общества Школы фармации в формировании фармацевтических кадров// Актуальные проблемы современности. №4 (30) – 2020. – С.: 136-143 (на казахском языке).

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

**Тулебаев Ерболат Абибиллаевич, Куспекова Инкара Куандыковна
Лосева Ирина Викторовна, Шидловская Яна Юрьевна
Медешова Айгул Турдыхановна, Оразбаева Перизат Зарухановна
«Қарағанды медицина университеті» КеАҚ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
«ФАРМАКОГНОЗИЯ» ПӘНІН МЕНГЕРУ КЕЗІНДЕ ҒЫЛЫМИ БАҒЫТТАЛҒАН
ОҚЫТУ ТӘСІЛІН ҚОЛДАНУ**

Бұл мақала Қарағанды медицина университетінің арналған жоғары, техникалық және кәсіби білім беру деңгейлеріндегі «Фармация» мамандығының студенттеріне «Фармакогнозия» пәнін меңгеру кезінде ғылыми-бағытталған оқыту элементтерін қолдану тәжірибесін сипаттауға бағытталған. Фармакогнозия пәнін RBL тәсілімен оқыту барысында студенттер фармакогноз-зерттеуші ретінде дағдыларды дамытатын әр түрлі деңгейлердегі тапсырмаларды шешеді. Осы инновациялық оқыту әдісі фармация факультетінің студенттеріне отандық денсаулық сақтау жүйесінде ғылыми-аппараттық кеңістігінде бағыттала алатын, бәсекеге қабілетті маман болуға, зерттеуші ретінде өзінің дағдыларын жетілдіруге бірдей мүмкіндіктерді береді. Фармакогнозия бойынша оқытудың нәтижелерін бейнелейтін фармацевт-студенттерде дәрілік заттар айналысы саласындағы процесстердегі нақты басқарушылық шешімдерді қабылдау үшін мәліметтерді талдау, дәлелдігін сыни бағалауға көмектесетін зерттеу дағдылары көрсетілген.

Тірек сөздер: инновациялық оқыту әдістері, ғылыми бағытталған оқыту, RBL, зерттеу дағдысы, фармацевтикалық білім, фармацевт, фармакогнозия

**Tulebayev Yerbolat, Kuspekova Inkara, Losseva Irina
Shidlovskaya Yana, Medeshova Aigul, Orazbayeva Perizat
NCJSC «Medical University of Karaganda», Karaganda, Kazakhstan
APPLICATION OF RESEARCH-BASED LEARNING IN THE STUDY OF THE DISCIPLINE
«PHARMACOGNOSY»**

The article is devoted to the description of the experience of applying the elements of research-based learning in conducting classes in the discipline «Pharmacognosy» at the levels of higher, technical and vocational education for

students of the specialty «Pharmacy» at the Medical University of Karaganda. In the course of training using the RBL approach in the discipline of pharmacognosy, students solve tasks of various levels, developing their skills as a pharmacognosy researcher. This innovative teaching method allows students of the Faculty of Pharmacy to have the same opportunities to develop their skills as a researcher, to become a competitive specialist who is guided in the scientific and informational space of national healthcare. The results of training in pharmacognosy as a science and academic discipline, which reflect the research skills of a student-pharmacist, contribute to critically assess the reliability, analyze data for making a specific managerial decision in processes of the field of drug circulation.

Keywords: innovative teaching methods, research-based learning, RBL, research skill, pharmaceutical education, pharmacist, pharmacognosy

List of references:

1. On approval of state compulsory education standards at all levels of education Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2018 No. 604. as amended. and additions from 01.09.2020 URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669#z1221> (date of access: 03.03.2021).

2. Kemelova G.S., Gazalieva M.A., Akhmetova N.Sh., Makarenko T.V., Nadzharyan L.K. Research-oriented teaching in medical education // International Journal of Applied and Fundamental Research. 2015. No. 12-10. S. 1866-1869.

3. Zhautikova S.B., Abikenova F.S. et al. Implementation of modern teaching methods in teaching at the Department of Pathological Physiology of the Karaganda State Medical University // Medicine and Ecology. - 2014. No. 4 (73). - S.: 40-42.

4. Orphan VB, Zhumalieva VA, Kabildina NA, Beysenaeva AR, Maratkyzy MM, Fomenko Yu.M. Experience of implementing scientifically oriented teaching in the educational process in the discipline of oncology // Modern problems of science and education. - 2018. - No. 4. - 41 p.

5. Tulebaev E.A., Abdrakhmanova G.M., Loseva I.V. Application of the case method in the training of pharmaceutical specialists // Actual problems of the present. - 2020. - No. 1 (27). - from. 105-109.

6. Abdullabekova R.M., Kerimbaeva Z. A., Zhunusov E. S., Zhunusova M. A., Tursynova Sh. B., Almagambetov A. M. Application of interactive teaching methods in teaching specialized subjects in the educational program - pharmacy (bachelor's degree) // Actual problems of our time. - 2020. - No. 3 (29). - S. 67-69.

УДК 37.013.42

МРНТИ 14.07.05

Шегай Анель Канатовна

aneliskazhimova@mail.ru

Темирханова Гульден Уалихановна

dentemira@mail.ru

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Караганда, Республика Казахстан

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ ПОДРОСТКОВ

Статья посвящена вопросу проблемам социального воспитания, процессу социального самоопределения человека, факторам социального воспитания. Основная задача социального воспитания личности в подростковом возрасте заключается в формировании устойчивого способа ее жизнедеятельности, который большинством исследователей характеризуется как «образ жизни».

Ключевые слова: социальное воспитание, подросток, факторы, уровни, социально-ориентированные ситуации.

В условиях модернизации образования и всей системы отношений в обществе роль и востребованность социального воспитания как сферы науки и области практической деятельности значительно возросли.

На современном этапе теоретические подходы к проблемам социального воспитания вызывают острые научные дискуссии. В ходе изучения научно-методической литературы были выявлены различные современные взгляды на дефиницию социального воспитания [1]. Так, социальное воспитание рассматривают с позиций актуализации интеграции воспитательного потенциала общества (Б.З.Вульф), в аспекте воспитания всех возрастных групп и социальных категорий людей (А.В.Мудрик). Т.С.Дорохова подчеркивает, что социальное воспитание должно сводиться к двум подходам – общественное воспитание, направленное на формирование личности, адекватной

социуму, и индивидуалистическое воспитание, ориентированное на приоритет интеллектуальных, природных способностей ребенка.

Л.Никитина утверждает, что социальное воспитание должно быть сфокусировано на достижении успешности социализации подрастающих поколений в современных условиях и саморазвития человека как субъекта деятельности и как личности.

В.Г.Бочарова связывает данное понятие с педагогически ориентированной системой общественной помощи, «в целях формирования личности, адекватной к требованиям данного общества» [2].

Г.Селевко определяет социальное воспитание как часть социальной политики государства, составную часть социально контролируемой социализации, как единство образования, организации социального опыта и индивидуальной помощи и поддержки человека, как создание условий для целенаправленного развития и духовно-ценностной ориентации человека [3].

В работах А.В.Мудрика социальное воспитание выступает предметом специального изучения и рассматривается как планомерное создание условий для относительно целенаправленного развития человека в процессе его социализации. В этом случае социальное воспитание «выводит» социальную педагогику за рамки какого-то конкретного возраста, отдельно взятой социальной проблемы. Иными словами, сферы социального воспитания могут быть связаны как с оказанием индивидуальной помощи человеку, так и с организацией опыта его жизнедеятельности, сохраняя при этом возможность реализации гуманистического потенциала социального воспитания, связанного с созданием условий для самореализации человека на основе общечеловеческих ценностей [4].

Таким образом, социальное воспитание подростков - это управляемый процесс взаимодействия количественных и качественных изменений социальных характеристик молодого поколения в ходе его становления как субъекта общественного производства и общественной жизни. Основная задача социального воспитания личности в подростковом возрасте заключается в формировании устойчивого способа ее жизнедеятельности, который большинством исследователей характеризуется как «образ жизни». Эта категория образа фиксирует стабильное, повседневное, обыденное, устойчивое, повторяющееся существование индивидуумов в окружающей среде, указывает на наличие некоторой закономерности в поведении субъекта, а значит и на возможность управления этим процессом [5].

Одной из главных задач процесса социального воспитания является социальное самоопределение человека, которое зависит от двух важнейших условий: обеспечение включенности молодых людей в реальные социальные отношения и самореализация личности в процессе социального взаимодействия.

В процессе работы с учащимися подросткового возраста, как указывает Л.Н. Бурняшева, необходимо учитывать, что:

- подростки - мобильная социальная группа, отличающаяся по своему социальному и национальному составу, возрасту и обладающая специфическими особенностями;

- специфика социального положения заключается в том, что индивид уже находится вне контроля со стороны родителей, но еще не является работающим человеком.

При организации процесса социального воспитания подростков важно учитывать психологические особенности данного возрастного периода, которые связаны, прежде всего, с переходом от юности к взрослости. С одной стороны, это неокрепшая воля, неустойчивость интересов, подверженность стихийным влияниям, с другой - особая восприимчивость, прямота, искренность, стремление к правде, справедливости.

Главными противоречиями этого возраста являются естественное стремление к самопознанию и самореализации, и отсутствие опыта и внутренней готовности для осуществления этого. В этих условиях индивид попадает в критическую ситуацию смены и выбора жизненных смыслов, требующих новых ценностных ориентации, социальных установок, мотивов поведения.

Возможность реализации и развития системы социального воспитания во многом будет зависеть от учета при проектировании данного процесса следующих факторов:

- 1) психолого-педагогических (профессиональный уровень педагогических кадров, возможность повышения квалификации в рамках избранного направления воспитательных стратегий, потребность в повышении уровня воспитанности личности; соответствие программно-методического обеспечения воспитательного процесса социокультурной специфике и ценностям окружающего социума; выбор педагогических технологий, воспитательных форм учебной и внеучебной деятельности, дополнительного образования);

- 2) социальных (социокультурные и образовательные возможности социума; социальные условия функционирования образовательного учреждения; обеспеченность социально-педагогическими кадрами; условия проживания в регионе);

3) экономических (уровень экономического развития региона и района, в котором функционирует образовательное учреждение; уровень доходов населения; хозяйственные традиции региона; финансовозатратность социальных воспитательных моделей);

4) демографических (уровень рождаемости, перспективы развития и функционирования социума, миграционные процессы в регионе);

5) социокультурных (развитие социокультурных традиций окружающего социума; возможности сохранения и развития национально-культурных ценностей региона; уровень взаимодействия и взаимосотрудничества всех субъектов образовательного социума; наличие общих целей и установок в социокультурном развитии учащейся молодежи, в воспитании подрастающего поколения).

В системе образования процесс социального воспитания подростков целесообразно организовать с учетом данных факторов в условиях социальной воспитательной среды на микро-, мезо- и макроуровнях.

На микроуровне подросток проживает социальные ценности своего микросоциума – группы. Мезоуровень связан с освоением различных форм социальной деятельности в условиях интеграции учебной и внеучебной работы, в различных видах дополнительного образования. Макроуровень обеспечивает постижение подростком общечеловеческих ценностей через осознание, приобретение и проявление в образовательном пространстве индивидуальной ценностно-смысловой позиции. На данном уровне формируются способности приводить в соответствие с социокультурными установками и потребностями общества уровень своих социальных и профессиональных качеств, определять формы и методы целевого взаимодействия всех субъектов образовательного процесса в условиях социального пространства.

В данном контексте эффективность процесса социального воспитания личности подростка в во многом зависит от выбора образовательных технологий. Реализация технологии ролевого взаимодействия дает возможность на каждом уровне социальной воспитательной среды подготовить подрастающую молодежь к полноценному функционированию в окружающем социуме. В ролевом взаимодействии воссоздается содержание будущей социальной деятельности подростков. Основу технологии ролевого взаимодействия составляет создание социально-ориентированных ситуаций, дающих возможность каждому подростку «прожить» роли разных участников социального процесса и принять решение, максимально учитывая интересы всех взаимодействующих сторон. Умение рассматривать ситуацию с разных позиций способствует успешной деятельности подрастающего поколения в области социальной практики. В ходе ролевого взаимодействия каждый подросток принимает решения, целенаправленно приобретая опыт, оценивая себя и своих коллег в новом качестве, в определенной социальной ситуации. Подростки включаются в ролевое взаимодействие в ситуациях, имитирующих реальный процесс жизни современного общества. При этом они должны понять, насколько предложенные ситуации являются типичными для современного социума, рассмотреть множество возможных вариантов их решения, выбрать оптимальный, характерный для индивидуального стиля деятельности. Технология ролевого взаимодействия воплощает принцип последовательного моделирования в деятельности подростков целостного содержания и условий социальной жизни.

В контексте социального воспитания подростков социально-ориентированные ситуации позволяют решить следующие задачи:

- конкретно-познавательную: формирование у подростков готовности находить возможные пути решения разнообразных социальных проблем и выбирать из них оптимальный;
- коммуникативно-развивающую: формирование умения анализировать ситуацию с позиций различных участников, придавать взаимодействию конструктивный характер, находить пути гармонизации конфликтных состояний;
- социально-ориентационную: формирование социально-профессиональной позиции.

В социально ориентированных ситуациях целесообразно использовать интерактивные методы обучения: анализ социально-экономических ситуаций, дискуссии, деловые игры по реализации социальных ситуаций, решению социальных задач.

Таким образом, технологическим механизмом в системе социально-ориентированных ситуаций выступает цепочка следующих действий:

- Первый этап, оценочно-деятельностный, – включение подростков во взаимодействие с исполнением социальных ролей с целью формирования готовности и умения оценивать профессиональную ситуацию с разных социальных позиций.

• Второй этап, диагностически-коррекционный, – выявление предпочитаемого стиля взаимодействия, включение подростков во взаимодействие с исполнением динамических ролей (инициатор, критик, соглашатель, организатор, секретарь, бодрила; в дискуссии – инициатор, спорщик, соглашатель, оригинал, организатор, молчун, деструктор) с целью коррекции стиля взаимодействия.

• Третий этап, продуктивно-деятельностный, – включение во взаимодействие с исполнением константных ролей на новом качественном уровне с целью формирования умений организации конструктивного взаимодействия, нахождения путей решения социальных проблем в современных условиях.

Таким образом, реализация в системе образования технологии ролевого взаимодействия позволит обеспечить включенность молодых людей в реальные социальные отношения и самореализацию личности в процессе социального взаимодействия, что выступает одним из приоритетных направлений в процессе социального воспитания.

Список литературы:

1. Бочарова В.Г. Педагогика социальной работы. – М.: Аргус, 2004. – 207с.
2. Бурнышева Л.Н. Социальное воспитание учащейся молодежи в учреждении непрерывного профессионального образования: автореф. дис. канд. пед. наук. – Невинномыск, 2006. – 24с.
3. Вульф В.З. Семь парадоксов воспитания. – М.: Новая школа, 2014. – 80с.
4. Мудрик А.В. Социальная педагогика. – М.: Академия, 2019. – 184с.
5. Селевко, Г.К. Социально-воспитательные технологии. – М.: Народное образование, 2002. – 176 с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

**Шегай Анель Канатовнақызы,
Темирханова Гульден Уалиханқызы
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

ЖАСӨСПІМДЕРДІ ӘЛЕУМЕТТІК ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақала әлеуметтік тәрбие мәселелеріне, адамның әлеуметтік өзін-өзі анықтау процесіне, әлеуметтік тәрбие факторларына арналған. Жасөспірім кезіндегі жеке тұлғаны әлеуметтік тәрбиелеудің негізгі міндетінің өмірінің тұрақты режимін қалыптастыру, оны көптеген зерттеушілер «өмір салты» ретінде сипаттайды.

Тірек сөздер: әлеуметтік тәрбие, жасөспірім, факторлар, деңгейлер, әлеуметтік бағдарланған жағдайлар.

**Shegay Anel, Temirkhanova Gulden
Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan
METHODOLOGICAL BASIS OF SOCIAL EDUCATION OF ADOLESCENTS**

The article is devoted to the issue of problems of social education, the process of social self-determination of a person, factors of social education. The main task of social education of a personality in adolescence is to form a sustainable way of life, which is characterized by most researchers as a «way of life».

Keywords: social education, teenager, factors, levels, socially oriented situations.

List of references:

1. Bocharova V.G. Social work pedagogy. - M.: Argus, 2004. -- 207s.
2. Burnyasheva L.N. Social education of student youth in the institution of continuing professional education: author. dis. Cand. ped. sciences. - Nevinnomysk, 2006. -- 24p.
3. Wulfov B.Z. Seven paradoxes of parenting. - M.: New school, 2014. -- 80s.
4. Mudrik A.V. Social pedagogy. - M.: Academy, 2019. -- 184p.
5. Selevko, G.K. Social educational technologies. - M.: Public education, 2002. -- 176p.

Шутенова Сабира Сартаевна
ssjru@mail.ru

Диянова Рахат Телубаевна
rahat_dyanova@mail.ru

Байбекова Венера Алимкуловна
venera.baybekova@mail.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЖАЛПЫ ТӘЖІРИБЕ МЕН БІЛІМ – ҰЗАҚ ҒҰМЫРДЫҢ СЫЙЛАЙТЫН ОЛЖАСЫ

Мақалада қазіргі таңда білім берудегі жаңғырту мен инновациялық үрдістердің дамуына ықпал етудің маңызды факторының бірі мұғалімнің кәсіби шеберлігімен қабілеттері қарастырылған. Яғни, осылайша «кәсіби шебер» түсінігіне тек қана әдістемелік, пәндік, дидактикалық, психология-педагогикалық білім мен дағды ғана емес, педагогтің жеке тұлғалық ерекшелігі, жоғары потенциалы, кәсіби құндылықтары да жатады.

Тірек сөздер: ой-санасын, жалпы білім беру, бәсекеге қабілетті, оқыту әдіс-тәсілдерді, заманауи әдіс – тәсілдермен оқытып, білім беру, жаңарту-сапалы, болашақтағы өзгерісті, оқытудың дәстүрлі, ғылыми жетілдірілген әдіс-амалдарын.

*Мағжан Жұмабаев «Педагогика» еңбегінде:
«Әрбір тәрбиеші баланы ұлт дәстүрімен
тәрбиелеуге міндетті» дейді.*

Білімнің қайнар көзі мен дағдының қалыптасуының бастамасы–бастауыш саты. Болашақта сан-түрлі мамандыққа талпынудың іргетасы да, кірпіші де осы бастауыштан қаланады. Әлбетті, жас бүлдіршіндердің ұшқыр-қиялын, ой-санасын білім нәрімен сусындататын, жүйрік қабілетін ұштайтын-ұстаз шеберлігінің қолында.

Жалпы білім беру мектептерінде 12 жылдық білім берудегі алға қойылған мақсат-білім деңгейі әртүрлі балаларды оқыту кезінде ұстаздардың кәсіптік білімдері мен қатар шығармашылық қабілеттерінің деңгейін көтеруге жағдай жасау, түрлі тәжірибиелермен бөлісу болып табылады.

Бастауыш мектепте жүйелі оқытуды жеделдету технологиясының тиімділігін ең алдымен оқушылардың белсенділігі мен танымдық ізденісіне қатысты десек, бұларды қамтамасыз ететін олардың өзін - өзі басқаруы. ХХІ ғасыр мектебі жедел өзгеріп жатқан заманға бейімделуге мүмкіндік беретін түбегейлі өзгерістер енгізуді, өз кәсіби шығармашылығымызды шыңдауды талап етеді. Ойы жүйрік, ақылы жетік, бәсекеге қабілетті, өзгерістерге бейім жеке тұлғаны тек қана жаңа тұрпатты педагог қалыптастырады. Бастауыш сынып пәндеріне арналған оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттары оқушылардан шынайы проблемаларды анықтап зерттей білуді талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама [1].

Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ – ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) курс барысында ұғындық. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшелігі спиральді қағидатпен берілуі. Оған оқу мақсаттары зерделей отыра тапсырмаларды ықшамсабақтарды құрастыру барысында көз жеткіздік.

Бағдарлама оқушының төрт тілдік дағдысын: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым жетілдіруге бағытталған. Бұл төрт дағды оқу жоспарында «Шиыршық әдісімен» орналастырылған және бір –бірімен тығыз байланысты. Яғни, жыл бойына бірнеше рет қайталанып отырады және сынып өскен сайын тілдік мақсат та күрделене түседі.

Бүгінгі күні барлық елдер жоғары сапалы білім жүйесімен жұмыс істеуде. Өйткені қазіргі заманда елдің бәсекеге қабілеттілігі оның азаматтарының парасаттылығымен анықталады, сондықтан

білім беру жүйесі болашақтың талабына сәйкес дамуы тиіс. Оқушыларды заманауи әдіс –тәсілдермен оқытып, ой –өрісі кең, саналы, еркін азамат етіп тәрбиелеу қажеттілігі де осы себептен туындап отыр. Оның үстіне білім берудің жүйесін қарқынды дамытқан бұл үрдістің жалпы білім беретін мектептерге де енгізіле бастауы көңілді қуантады. Бұл бағдарламаның маңыздылығы да осында.

Оқу-тәрбие үдерісі мен педагогикалық теорияда соңғы жалдарда айтарлықтай өзгерістер болып жатыр. Қазіргі таңда білім берудегі жаңғырту мен инновациялық үрдістердің дамуына ықпал етудің маңызды факторының бірі мұғалімнің кәсіби шеберлігімен қабілеті. Яғни, осылайша «кәсіби шебер» түсінігіне тек қана әдістемелік, пәндік, дидактикалық, психология-педагогикалық білім мен дағды ғана емес, педогогтің жеке тұлғалық ерекшелігі, жоғары потенциалы, кәсіби құндылықтары да жатады [2]. ҚР-ның педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыруға көптеген жағдайлар жасалуда. Соған орай жан-жақты үш айлық курс бағдарламалары арқылы білім беру жүйесінде педагогтар алдына жаңа міндеттер қойып, оларға үн тастады десек те болады. Білім мазмұнын жаңарту тікелей шығармашылық ізденістегі мұғалімнің кәсіби шеберлігіне байланысты. «Мұғалім көп әдісті білуге тырысуы керек. Оны өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдануы керек», -деп Ахмет Байтұрсынов айтқандай, қазіргі заман талабына сай білім беру мәселесі сол қоғам мүддесіне сай болуы керек. Өз ісінің шебері ғана жоғары жетістіктерге жетеді. Қазіргі таңда пәнді жақсы, терең білетін, күнделікті сабақтағы тақырыпты толық қамтитын, оны оқушыға жеткізе алатын, әр түрлі деңгейдегі тапсырмаларды білу іскерлігі, оқытудың дәстүрлі және ғылыми жетілдірілген әдіс-амалдарын, құралдарын еркін меңгеретін, оқушылардың пәнге қызығушылығын арттыра отырып дарындылығын дамытудағы іздену-зерттеу бағытындағы тапсырмалар жүйесін ұсыну өмір талабы. Ал оның негізі бастауыш сыныптарда қаланбақ. Сондықтан да бастауыш сыныпта әр сабаққа әр түрлі тиімді әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, оқушылардың білім сапасын арттыру ең басты мәселе.

Бүгінгі таңда білім беру мазмұнын жаңарту өте маңызды өзгерістердің сатысында тұр. Білім беру мазмұнын жаңарту-сапалы білім, жарқын болашаққа негіздеп, бірқатар жетістіктер формуласын ұсынған үлгі және оқу-тәрбиелік үрдісті жан-жақты жаңа әдіс-тәсілдермен ұштастыру болып табылады.

Білім мазмұнын жаңарту не үшін қажет?

Елімізде білім беру саясаты мен тәжірибеге ықпал ететін келесі маңызды салаларда айтарлықтай өзгерістер орын алды:

- экономика;
- адамдардың өзін өзі басқаруы;
- қарым-қатынас көлемі және жылдамдығы;
- еңбек нарығының құрылымы;
- шекарамыздың ашықтығы;
- еліміздің азаматтарына ашылған мүмкіндіктер кеңістігі;
- оқыту мен үйретудің анағұрлым нәтижелі тәсілдерінің анықталуы.

Бастауыш мектепте жүйелі оқытуды жеделдету технологиясы оқушылардың таным дербестігін дамытатын, оқушының танымдық қызметін басқарудың жеделдетілген жүйесі болып табылады.

Жүйелі көзқарас негізіндегі психологиялық педагогикалық технологияның астарында оқу барысын, оқушылардың таным дербестігін толық басқару идеясы жатыр. Оқу үрдісінің тиімділігі ең алдымен, оқушылардың белсенділігі мен танымдық ізденісіне қатысты десек, бұларды қамтамасыз ететін әуелі сол басқару болып табылады. Бұл технологияда оқушы өзі оқу мақсатын көздейді. Сондықтан бастауыш мектепте жүйелі оқытуды жеделдету технологиясы бүгінгі күн талабы екендігі жөнінде Т.Т.Ғалиев өз ойын білдіреді.

Жалпы айтқанда, аталмыш бағдарлама баланың функционалды сауаттылығын қалыптастыруда аса маңызды рөл атқарады. Жас талапкер өзінің мектеп қабырғасында алған білімін одан әрі шыңдай отырып, өмірлік тәжірибе етіп қолдана білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек [3]. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін, бала үшін ұстаз ғұмырын күдіретті деп санайтын білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады. Ата-бабамыз «Оқу – инемен құдық қазғандай» демекші, жан-жақты, шығармашыл, ізденімпаз ұстаз ғана табысты болып, нәтижеге жетеді. «Білімді болу деген сөздің мағынасы – белгісіз нәрсені ашуға қабілетті болу», — деген Әл-Фарабидің сөзіне жүгінетін болсақ, ел ертеңі білімді ұрпақпен ғана өлшенбек.

Демек, біз осындай болашағы зор бағдарламалар арқылы көптеген жетістіктерге жете алатынымызға кәміл сенемін. «Егер сен болашақтағы өзгерісті байқағың келсе, сол өзгерісті уақытында жаса» деген ілімді негізге ала отырып, оқушы бойындағы қабілетті дамытып, оқушыларды болашаққа жетелеп, жарқын істі бастағалы отырмыз. Жаңартылған білім жүйесі – болашақ кепілі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Л. Бектұрғанова. Әліппе. Оқушылардың таным әрекетін жеделдету және олардың өзін-өзі басқаруы. – Шымкент, 2014.
2. 2013-2017 «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы» акционерлік қоғамының филиалы Батыс Қазақстан облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты»
3. Түсіпова А. Компьютер-оқытудың жаңа ақпараттық технологиясы. – Қазақстан мектебі, 2014. – №7.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Шутенова Сабира Сартаевна
Диянова Рахат Телубаевна
Байбекова Венера Алимкуловна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан**

НАКОПЛЕННЫЙ ОПЫТ И ЗНАНИЯ - ТРОФЕЙ ДОЛГОЛЕТИЯ

В статье рассмотрен один из важнейших факторов, способствующих развитию инновационных процессов и модернизации образования в настоящее время. То есть, таким образом, под понятием «профессиональный мастер» понимаются не только методические, предметные, дидактические, психолого-педагогические знания и умения, но и личностные особенности, высокий потенциал, профессиональные ценности педагога.

Ключевые слова: образования, обновления-качественные, перспективные изменения, традиционные, научно - усовершенствованные методы обучения.

**Shutenova Sabira, Diyanova Rahat, Baibekova Venus
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Kazakhstan**

ACCUMULATED EXPERIENCE AND KNOWLEDGE - A TROPHY OF LONGEVITY

The article considers one of the most important factors contributing to the development of innovative processes and modernization of education at the present time. That is, thus, the term «professional master» means not only methodological, subject, didactic, psychological and pedagogical knowledge and skills, but also personal characteristics, high potential, professional values of the teacher.

Keywords: education, renewal-high-quality, promising changes, traditional, scientifically improved teaching methods.

List of references:

1. Mayer J.D., Salovey P. Emotional Intelligence. N.Y., 2005.
2. Lucin D. V. social intelligence: theory, extermination, research. Moscow, 2004.
3. Golman D. emotional intelligence. Ten can mean more than the IQ. Nodded.: Miif, 2016.
4. Orme G. emotional intelligence as an instrument for achieving success. Moscow, 2003.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Әбілхамит Шәмшия Серікбайқызы, «Bolashaq» Академиясының екінші курс студенті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Арзуманова Раиса Аркадьевна, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ресей халықтар достығы университеті, Мәскеу, Ресей;

Арунова Жанна Ануаровна, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Асакаева Дана Саламатовна, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Балабекова Ляззат Гинаятовна, аға оқытушы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Бейсенбекова Гульмира Бекиновна, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Бодеев Марат Турымович, биология ғылымдарының кандидаты, дене тәрбиесі кафедрасының меңгерушісі, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Бокижанова Галина Каскарбековна, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Болатова Арай Жумкеевна, биология магистрі, биология пәнінің оқытушысы, Астана халықаралық университетінің Педагогикалық колледжі, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы;

Бокен Алтанцэцэг, «Bolashaq» Академиясының екінші курс студенті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Буртибаева Аймангуль Кабетовна, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Байбекова Венера Алимкуловна, педагогика және психология магистрі, Педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Валитова Н.И., тәрбиеші, «Инкарим» мектепке дейінгі академия, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Диянова Рахат Телубаевна, педагогика және психология магистрі, Педагогика және психология кафедрасы аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Долматова Светлана Николаевна, оқытушы, Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Жукова Лариса Михайловна, оқытушы, Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Жұмабай Бауыржан Болатұлы, дене мәдениеті және спорт факультетінің магистранты, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Коваленко Людмила Владимировна, оқытушы, Қарағанды медицина университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Кузнецова Наталья Владимировна, педагогика және психология магистрі, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Куспекова Инкара Куандыковна, Мейіргерлік білім беру мектебінің оқытушысы, «Қарағанды медицина университеті» КеАҚ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Лосева Ирина Викторовна, биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Фармация мектебінің деканы, «Қарағанды медицина университеті» КеАҚ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Мателова Рушан Кайржановна, «Bolashaq» Академиясының екінші курс студенті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Медешова Айгул Турдыхановна, фармация ғылымдарының кандидаты, Фармация мектебінің қауымдастырылған профессоры, «Қарағанды медицина университеті» КеАҚ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Мусабекова Юлия Вадимовна, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Мусраунова Айгүл Сериковна, аға оқытушы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Нурланова Салтанат Сериковна, аға оқытушы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Нұршинова Жұпар Қайратқызы, «Bolashaq» Академиясының екінші курс студенті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Оразбаева Перизат Зарухановна, Фармация және Мейіргерлік білім беру мектептерінің оқытушысы, «Қарағанды медицина университеті» КеАҚ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сарсенбаева Бекзат Женисовна, математика пәнінің оқытушысы, Астана Халықаралық университетінің педагогикалық колледжі, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы;

Сериков Төлеген Шалатаевич, дене тәрбиесі кафедрасының аға оқытушысы, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Тулбаев Ерболат Абибиллаевич, «Фармация» мамандығы бойынша PhD-докторанты, Фармация мектебінің оқытушысы, «Қарағанды медицина университеті» КеАҚ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Шегай Анель Канатовна, педагогика және психология магистрі, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Шидловская Яна Юрьевна, Мейіргерлік білім беру мектебінің оқытушысы, «Қарағанды медицина университеті» КеАҚ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Шумилова Виктория Александровна, Мейіргерлік білім беру мектебінің оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Шутенова Сабира Сартаевна, заңтану ғылымдарының магистрі, Педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Абулхамит Шамшия Серикбаевна, студентка второго курса Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Арзуманова Раиса Аркадьевна, кандидат педагогических наук, доцент, Российский университет Дружбы народов, Москва, Российская Федерация;

Арунова Жанна Ануаровна, магистр педагогических наук, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Асакаева Дана Саламатовна, кандидат педагогических наук, доцент, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Балабекова Ляззат Гинаятовна, старший преподаватель, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Байбекова Венера Алимкуловна, магистр педагогики и психологии, старший преподаватель кафедры Педагогики и психологии, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Бейсенбекова Гульмира Бекиновна, кандидат педагогических наук, доцент, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Бодеев Марат Турымович, кандидат биологических наук, заведующий кафедрой физического воспитания, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Бокижанова Галина Каскарбековна, кандидат педагогических наук, доцент, ЧУ «Академия «Bolashaq» академиясы», Караганда, Республика Казахстан;

Болатова Арай Жумкеевна, магистр биологии, преподаватель биологии, Педагогический колледж Международного университета Астана, Нур-Султан, Республика Казахстан;

Бокен Алтанцэцэг, студент второго курса Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Бокижанова Галина Каскарбековна, кандидат педагогических наук, доцент, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Буртибаева Аймангуль Кабетовна, магистр педагогических наук, старший преподаватель, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Валитова Наталья Викторовна, воспитатель, Дошкольная академия «Инкарим», Караганда, Республика Казахстан;

Долматова Светлана Николаевна, преподаватель, НАО «Медицинский университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан;

Диянова Рахат Телубаевна, магистр педагогики и психологии, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Жукова Лариса Михайловна, преподаватель, НАО «Медицинский университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан;

Жұмабай Бауыржан Болатұлы, магистрант факультета физической культуры и спорта, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Коваленко Людмила Владимировна, преподаватель, НАО «Медицинский университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан;

Кузнецова Наталья Владимировна, магистр педагогики и психологии, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Куспекова Инкара Куандыковна, преподаватель Школы сестринского образования, НАО «Медицинский университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан;

Лосева Ирина Викторовна, кандидат биологических наук, ассоциированный профессор, декан Школы фармации, НАО «Медицинский университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан;

Мателова Руашан Кайржановна, студентка второго курса Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Медешова Айгул Турдыхановна, кандидат фармацевтических наук, ассоциированный профессор Школы Фармация, НАО «Медицинский университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан;

Мусабекова Юлия Вадимовна, Караганда, Республика Казахстан;

Мусраунова Айгуль Сериковна, старший преподаватель, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Нурланова Салтанат Сериковна, старший преподаватель, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Нуршинова Жупар Кайратовна, студент второго курса Академии «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Оразбекова Толкын Канатовна, магистрант, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Сарсенбаева Бекзат Женисовна, преподаватель математики, Педагогический колледж Международного университета Астана, Нур-Султан, Республика Казахстан;

Сериков Толеген Шалатаевич, старший преподаватель кафедры физического воспитания, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Тулбаев Ерболат Абибиллаевич, PhD-докторант специальности «Фармация», преподаватель Школы фармации, НАО «Медицинский университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан;

Шегай Анеля Канатовна, магистр педагогики и психологии, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Шидловская Яна Юрьевна, преподаватель Школы сестринского образования, НАО «Медицинский университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан;

Шумилова Виктория Александровна, учитель начальных классов, Караганда, Республика Казахстан;

Шутенова Сабира Сартаевна, магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры Педагогики и психологии, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abulxhamit Shamshiya, is a second-year student of the Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Arzumanova Raisa, Rudn, Associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, Moscow;

Arunova Zhanna, Senior Lecturer, Master Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Asakayeva Dana, Associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Balabekova Lyazzat, teacher, E.A.Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Beisenbekova Gulmira, Associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, Academician Karaganda University named after E.A.Buketov, Varkene Republican;

Bodeev Marat, Candidate of Biological Sciences, EA Head of the Department of Physical Education, Karaganda University named after Buketov;

Bokizhanova Galina, Associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Bolatova Arai, Master of Biology, Lecturer in Biology, Pedagogical College of Astana International University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan;

Boken Altantsetseg, a second-year student at Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Burtibaeva Aimangul, senior teacher, master of pedagogical sciences, academician EA Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Baibekova Venera, Master of Pedagogy and Psychology, Senior Lecturer, Department of Pedagogy and Psychology, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Valitova Natalia, educator, Preschool Academy «Inkarim», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Diyanova Rakhat, Master of Pedagogy and Psychology, Senior Lecturer, Department of Pedagogy and Psychology, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Zhumabay Baurzhan, EA Master of Physical Culture and Sports, Karaganda University named after Buketov;

Kuznetsova Natalia, Master of Pedagogy and Psychology, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kuspekova Inkara, Lecturer of the School of Nursing Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Loseva Irina, Dean of the School of Pharmacy, Candidate of Biological Sciences, Associate Professor, Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Matelova Ruashan, a second-year student of the Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Medeshova Aigul, Candidate of Pharmacological Sciences, Associate Professor of the School of Pharmacy, Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Musraunova Aigul, teacher, E.A.Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Musabekova Yuliya, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Nurlanova Saltanat Serikovna, teacher, E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Nurshinova Zhupar, is a second-year student of the Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Orazbayeva Perizat, Teacher of Schools of Pharmacy and Nursing Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sarsenbayeva Bekzat, teacher of mathematics, Teacher Training College of Astana International University, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan;

Serikov Tolegen, EA Senior Lecturer, Department of Physical Education, Karaganda University named after Buketov;

Tulebaev Erbolat, Teacher of Schools of Pharmacy, PhD student of the specialty «Pharmacy», Non-Commercial Joint-Stock Company «Karaganda Medical University»;

Shegay Anelya, Senior Lecturer, Master of Pedagogy and Psychology, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Shidlovskaya Yana, Teacher of Nursing Schools, Non-Commercial Joint-Stock Company «Karaganda Medical University», Karaganda, Kazakhstan;

Shumilova Victoria, primary school teacher, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Shutenova Sabira, Senior Lecturer, Master of Pedagogy and Psychology, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

ӨОК 33.338
ҒТАХР 06.73.75

Апеева Айдана Зарубековна
aidanaapeyeva@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕС СУБЪЕКТІЛЕРІН ҚОЛДАУ ЖӘНЕ НЕСИЕЛЕНДІРУ

Мақалада пандемия кезіндегі Қазақстан Республикасында шағын және орта бизнес субъектілеріне көрсетілген қолдаулар мен жеңілдікті несиелендіру жағдайы қарастырылған. Жалпы пандемия кезінде әлемдік деңгейде барлық бизнес субъектілері қиын жағдайларды бастан кешірді, осындай кезеңдердегі мемлекет тарапынан көрсетілген қолдау көптеген шағын және орта бизнес субъектілерін өз жұмыстарын тоқтатудан сақтап қалды. Енгізілген шектеулерге сәйкес Қазақстан Республикасындағы шағын және орта бизнесті қолдау мақсатында «Экономиканы тұрақтандыру жөніндегі одан арғы шаралар туралы» қаулы мақалада қарастырылған.

Тірек сөздер: несиелендіру, субсидия, шағын және орта бизнес субъектілері, салықтық саясат, табыс, қаржыландыру, кепілдеме.

Шағын және орта кәсіпорындар секторы кез келген дамыған экономикалық жүйенің ажырамас элементі болып табылады, онсыз экономика мен қоғам қалыпты өмір сүре алмайды және дами алмайды. Кез-келген дамыған мемлекеттің ғылыми-техникалық және өндірістік әлеуетінің деңгейін ірі кәсіпорындар анықтаса да, бұл елдердің өмір сүру негізі бизнес өмірінің, динамикалық және икемді түрі ретінде шағын және орта бизнес болып табылады.

Енгізілген шектеулердің салдарынан кәсіпкерлердің едәуір бөлігі ұзақ уақыт бойы өз қызметін жүзеге асыра алмады. Көптеген кәсіпкерлер барлық кірістерінен айырылды. Шағын және орта бизнесті қолдауға ҚР Үкіметінің бірқатар қаулылары жіберілді, атап айтқанда, қысқа мерзімді кезеңге жеңілдікті несиелер енгізілді, қадағалау органдарының тексеру саны азайды.

«Экономиканы тұрақтандыру жөніндегі одан арғы шаралар туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 16 наурыздағы № 287 Жарлығын іске асыру жөніндегі шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 20 наурыздағы № 126 қаулысына сәйкес:

1. 2020 жылғы 31 желтоқсанға дейінгі кезеңге «нөлдік» түзету коэффициенті енгізілді, яғни барлық шағын және орта бизнес субъектілері 2020 жылға босатылды:

– мүлік салығын төлеуден-жеке кәсіпкерлер (ЖК) және заңды тұлғалар келесі объектілер бойынша: ірі сауда объектілері, сауда-ойын-сауық орталықтары, кинозалдар, театрлар, көрмелер, дене шынықтыру-сауықтыру және спорт құрылыстары бойынша;

- ауыл шаруашылығы өнімін өндіруші-ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге жер салығын төлеуден;

– жалпыға бірдей белгіленген салық салу режимін қолданатын жеке кәсіпкерлер 2020 жылға жеке табыс салығын төлеуден.

ҚР Үкіметінің 2020 жылғы 27 наурыздағы № 141 «Салық саясаты мәселелері бойынша экономиканы тұрақтандыру жөніндегі одан арғы шаралар туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 16 наурыздағы № 287 Жарлығын іске асыру жөніндегі шаралар туралы» қаулысына сәйкес, 2020 жылға арналған мүлік салығын төлеуден жеке кәсіпкерлер мен заңды тұлғалар туризм, қоғамдық тамақтану және қонақ үй қызметтері саласында кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру кезінде пайдаланылатын салық салу объектілері бойынша босатылды.

«Салық салу мәселелері бойынша экономиканы тұрақтандыру жөніндегі одан арғы шаралар туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 16 наурыздағы № 287 Жарлығын іске

асыру жөніндегі одан арғы шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 20 сәуірдегі № 224 қаулысының негізінде:

– 2021 жылғы 1 қаңтарға дейін әуе жолаушылар көлігі қызметімен айналысатын ҚР резидент салық төлеушілері үшін техникалық қызмет көрсету және әуе кемелерінің лизинг мәмілелерін заңды сүйемелдеу бойынша резидент емес үшін есептелген қосымша құн салығы (ҚҚС) төлеу бойынша кейінге қалдыру ұсынылды.

Бұл ретте көрсетілген салық төлеушілер резидент емес үшін есептелген ҚҚС сомасына есептелген ҚҚС сомасы 2021 жылғы 1 қаңтарға дейін бюджетке төленген жағдайда резидент еместен мұндай жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді сатып алу салық салынатын айналым деп танылған салық кезеңінде есепке жатқызады;

– 2020 жылғы 1 наурыздан бастап ҚР Денсаулық сақтау министрінің 2020 жылғы 4 сәуірдегі № 28/2020 бұйрығына сәйкес 2020 жылғы 1 наурыздан бастап төленетін үстемеақылар үшін эпидемияға қарсы іс-шараларға тартылған қызметкерлер салықтар мен әлеуметтік төлемдерді (Жеке табыс салығы, әлеуметтік салық, міндетті зейнетақы жинағы, әлеуметтік аударымдар, жарналар мен міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыруға аударымдар (МӘМС) төлеуден босатылды.

ҚР Ұлттық экономика министрінің 2020 жылғы 9 қазандағы № 75 бұйрығымен ҚР Ұлттық экономика министрінің 2015 жылғы 17 наурыздағы № 212 бұйрығымен бекітілген мемлекеттік мүлікті мүліктік жалдауға (жалға алуға) беру қағидаларына толықтырулар енгізілді.

Ереже 53-1-тармақпен толықтырылды, оған сәйкес ШОБ субъектілері мемлекеттік мүлікті жалға алу ақысынан босатылды. Жылжымайтын мүлік объектісін мүліктік жалдау (жалға алу) үшін жалдау ақысы ШОБ субъектілері үшін 2020 жылғы 20 маусым мен 31 желтоқсан аралығындағы кезеңде есептелмейді.

Жылжымайтын мүлік объектісін мүліктік жалдау (жалға алу) үшін жалдау ақысынан босату негізгі шартқа қосымша келісім жасасу арқылы жүзеге асырылады.

Осылайша, енгізілген карантиндік шектеулерге байланысты ШОБ 9 айдан астам жалдау төлемдерін есептемейді.

Егер кәсіпкер 20 маусымнан кейін жалдау ақысын төлей алса, бұл ақша болашақ төлемдер үшін есептелуі керек. Жыл соңына дейін жалдаудан босату үшін порталда қажет gosreestr.kz электрондық цифрлық қолтаңба арқылы негізгі жалдау шартына қосымша келісімге қол қойыңыз.

Табыс болмаған, жетіспеген немесе тіпті толық жоғалған жағдайда экономикадағы дағдарыс құбылыстарын жедел еңсеруге ықпал ететін елеулі экономикалық күйзелістер кезеңінде бизнесті қолдаудың негізгі пәрменді тетіктерінің бірі, сөзсіз, бизнесті жеңілдікті қаржыландыру немесе өте төмен пайыздық мөлшерлеменен қарыз қаражатын беру болып табылады.

ҚР Ұлттық Банкі Басқармасының 2020 жылғы 19 наурыздағы № 39 қаулысымен шағын және орта кәсіпкерлік субъектілеріне (ШОК) жеңілдікпен несие беру бағдарламасы бекітілді.

ШОК субъектілеріне екінші деңгейдегі банктердің кредиттік желілер шеңберінде қарыздар беру және (немесе) жаңа қаржыландыру шарттары:

- осы бағдарлама бойынша сыйақы мөлшерлемесі-жылдық 8% дейін;
- мерзімі-12 айға дейін.

Нысаналы пайдалану жөніндегі талаптар:

1) ақша қаражаты ШОК субъектілеріне кредит беруге және кредиттік желілер шеңберінде қаржыландыруға жіберіледі;

2) бір қарыз алушыға лимит:

- заңды тұлғалар-ШОК субъектілері үшін-3 млрд теңгеден артық емес;
- ЖК үшін-50 млн теңгеден артық емес;

3) айналым қаражатын толықтыруға арналған кредит қарыз алушының банктік шотына аударылады және қарыз алушы қолма-қол ақшасыз тәсілмен тауарларға, жұмыстарға, көрсетілетін қызметтерге, салықтар мен бюджетке төленетін басқа да төлемдерге ақы төлеуге төлемдерді жүзеге асырады.

ШОК субъектілері қаржыландыруға жатпайды:

- 2020 жылғы 16 наурыздағы жағдай бойынша 90 күнтізбелік күннен астам мерзімі өткен несие берешегі барлар;

- Екінші деңгейдегі банктермен ерекше қатынастармен байланысты тұлғалар болып табылатындар;

- ҚР бейрезиденттері болып табылатындар;

- құрылтайшылары (оның ішінде қатысушылары, акционерлері) мемлекеттік кәсіпорындар (мекемелер), ұлттық басқарушы холдингтер, ұлттық холдингтер, ұлттық компаниялар мен ұйымдар,

акцияларының (жарғылық капиталға қатысу үлестерінің) 50 және одан да көп пайызы тікелей мемлекетке тиесілі ұйымдар, олармен үлестес тұлғалар, сондай-ақ меншік нысаны жеке мекеме ретінде ресімделген ШОК субъектілері және коммерциялық емес ұйымдар болып табылады.

ҚР Үкіметінің 2019 жылғы 24 желтоқсандағы № 968 қаулысымен бекітілген «Бизнестің жол картасы – 2025» бизнесті қолдау мен дамытудың мемлекеттік бағдарламасында (бұдан әрі – Бағдарлама) маңызды өзгерістер болды. ҚР Үкіметінің 2020 жылғы 20 сәуірдегі № 225, сондай-ақ 2020 жылғы 30 шілдедегі № 491 қаулыларына сәйкес:

- кәсіпкерлер үшін бірыңғай мөлшерлеме 6% құрады;

- сауда саласындағы жобаларды (айналым қаражатын толықтырудан басқа), ойын бизнесі, лотерея ұйымдастыру, есірткі құралдарының, психотроптық заттар мен прекурсорлардың айналымына байланысты қызмет, күзет қызметі және т.б. сияқты жекелеген қызмет түрлері бойынша жұмыс істейтін жеке кәсіпкерлік субъектілерін қоспағанда, бұрын қолданыста болған барлық салалық шектеулер алып тасталды.;

- субсидиялауға жататын несие сомасы 5 жылдан аспайтын мерзімге 7 млрд теңгеге дейін ұлғайтылды. Айналым қаражатын толықтыру үшін кредит мөлшері 360-қа дейін және 500 млн теңгеге дейін ұлғайтылды (бағдарламаның бірінші және екінші бағыттары бойынша тиісінше). Бағдарламаның екінші бағыты бойынша сауда саласындағы жобалар бойынша айналым қаражатын толықтыруға субсидиялауға жататын кредит сомасы 100 млн теңгеге дейін құрайды;

- ісін жаңа бастаған кәсіпкерлерге бағдарламаның бірінші бағыты бойынша 180 млн теңгеге дейін несие беріледі, екінші бағыт бойынша 360 млн теңгеге дейін несие беріледі. Бұл ретте кредит сомасының 85% - ына дейін кепілдік беріледі;

- жұмыс істеп тұрған кәсіпкерлер үшін 360 млн теңгеге дейін және 1 млрд теңгеге дейін кредиттерге кепілдік беріледі (бағдарламаның бірінші және екінші бағыттары тиісінше). Бұл ретте кепілдік кредит сомасының 50% - ына дейінгі мөлшерде беріледі;

- кепілдендіруге сондай-ақ айналым қаражатын 100% толықтыруға 360 млн теңгеге дейін және 500 млн теңгеге дейін (тиісінше бағдарламаның бірінші және екінші бағыты бойынша), сондай-ақ сауда салаларында айналым қаражатын толықтыруға бағытталған жобаларға бағытталған кредиттер жатады. Бұл ретте несие сомасы 100 млн теңгеге шектелген;

- кәсіпкерлерге беру мерзімі 4 жылдан асатын кредиттерді қайта қаржыландыру мүмкіндігі берілді;

- бағдарламаға «шағын және микробизнесті микронесиелеу» жаңа бағыты енгізілді, бұл ретте несиелер айналым қаражатын толықтыруға 5 млн теңгеге дейін және өндірістік қажеттіліктерге 20 млн теңгеге дейін беріледі. Қаржыландыру көздері-банктер мен микроқаржы ұйымдарының өз қаражаты.

Шамадан тыс әкімшілік қысым бизнестің жұмыс істеуіне теріс әсер ететіні сөзсіз. Бұл шаралар ешқандай материалдық преференциялар бермейтіндігіне қарамастан, бүкіл экономика үшін қиын уақытта тексерулер мен өзге де бақылау іс-шараларының санын азайту, сондай-ақ есептілікті ұсыну мерзімдерін ауыстыру немесе оны қалыптастыруды оңайлату қатаң карантиндік шектеулер жағдайларында өмір сүру жөніндегі неғұрлым өзекті міндеттерді шешуге және олардың күші жойылғаннан кейін бизнесті жедел қалпына келтіруге шоғырландыруға мүмкіндік береді.

«Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы «Қазақстан Республикасының кодексіне (Салық Кодексі) және» салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы «Қазақстан Республикасының Кодексіне (Салық кодексі) қолданысқа енгізу туралы «Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 2 шілдедегі № 354-VI Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Заңының 2-бабы негізінде бейрезиденттің 2019 жылға резиденттігін растайтын құжатты ұсыну (жария етуді қоса алғанда) 2020 жылғы 31 желтоқсанға дейін ұзартылады. Салық агентінің резидент еместің 2019 жылғы резиденттігін растайтын құжаттың көшірмесін өзінің орналасқан жері бойынша салық органына 2020 жылғы 31 желтоқсанға ұсыну мерзімі көшіріледі.

Қорытындылай келе, ҚР Президенті ШОБ қолдау бойынша бірқатар

Осылайша, ШОБ дамыту жөніндегі жұмыстың басты нәтижесі 2025 жылға қарай оның ЖІӨ – дегі үлесін 35% - ға дейін, ал жұмыспен қамтылғандар санын 4 млн адамға дейін ұлғайту болуы тиіс.

Сонымен қатар, салық саясатында да өзгерістер болуы мүмкін. Қазіргі уақытта 40-қа жуық түрлі салықтар мен алымдар алынады, ал салықтық әкімшілендіру күрделі және мәжбүрлі сипатқа ие.

Үкіметке «Атамекен» ҰКП-мен бірлесіп, депутаттық корпусы тарта отырып, Салық кодексіне және заңға тәуелді актілерге тексеру жүргізу тапсырылды. Мақсаты-салық міндеттемелерін орындауды түбегейлі жеңілдету және салықтар мен төлемдердің санын азайту.

Әдебиеттер тізімі:

1. <https://articlekz.com/> Развитие и поддержка малого бизнеса в Республике Казахстан.
2. <https://damu.kz/> Льготное кредитование предпринимателей в Казахстане

РЕЗЮМЕ/RESUME

Апеева Айдана Зарубековна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

ПОДДЕРЖКА И КРЕДИТОВАНИЕ СУБЪЕКТОВ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ

В статье рассматривается ситуация с льготным кредитованием и предоставлением поддержки субъектам малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан в период пандемии. В целом во время пандемии на мировом уровне все субъекты бизнеса пережили непростые ситуации, оказанная государственная поддержка в такие периоды спасла многих субъектов малого и среднего бизнеса от остановки своей работы. В соответствии с введенными ограничениями в целях поддержки малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан постановление «о дальнейших мерах по стабилизации экономики» рассмотрено в статье.

Ключевые слова: кредитование, субсидии, субъекты малого и среднего бизнеса, налоговая политика, доход, финансирование, гарантии.

Areyeva Aidana

Academy «Bolashak», Karaganda, Kazakhstan

SUPPORT AND LENDING TO SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN DURING THE PANDEMIC

The article considers the situation with preferential lending and support for small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan during the pandemic. In general, during the pandemic, all business entities at the global level experienced difficult situations, and the support provided by the state during such periods saved many small and medium-sized businesses from shutting down their activities. In order to support small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan in accordance with the introduced restrictions, the resolution "on further measures to stabilize the economy" is provided in the article

Keywords: lending, subsidies, small and medium-sized businesses, tax policy, income, financing, guarantees.

List of references:

1. <https://articlekz.com/> development and support of small business in the Republic of Kazakhstan
2. <https://damu.kz/> preferential lending of entrepreneurs in Kazakhstan

ӘОК 336.71.078.3

ҒТАХР 06.73.55

Бузаубаева Перизат Несипбаевна

pika_b@mail.ru

Тайлақ Әлия Елжасқызы

tailak77@mail.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

БАНК СЕКТОРЫНДАҒЫ ТӘУЕКЕЛДЕРДІ АНЫҚТАУ МЕН ҚАДАҒАЛАУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ (БАРБАДОС ОРТАЛЫҚ БАНКІ МЫСАЛЫНДА)

Аталмыш мақалада Барбадос Орталық Банкінің банк саласын реттеуі мен қадағалауы, қадағалау барысындағы қолданылатын тетіктері, кезеңдері және тәуекелді тануы мен банктерге тәуекел деңгейіне байланысты ықпал ету шаралары да қарастырылған. Сондай-ақ авторлар БОБ –нің банктерді қадағалау барысындағы қадағалау жүйесінің негізгі артықшылықтары, қадағалау үрдісі, тәуекел матрицасын қарастырды. Банк секторын қадағалау барысында ұйымның тәуекелдер профилін, қаржылық жағдайын, тәуекелдерді басқару процестерін бағалау және қолданыстағы заңдар мен ережелерді сақтауының маңыздылығы жайлы да авторлар атап өтті. Банк қызметін реттеу мен қадағалау барысында тәуекелдер рейтингінің қалай тағайындалатындығы және оның мәндеріне де авторлар тоқталып өткен болатын.

Тірек сөздер: қадағалау жүйесі, тәуекел матрицасы, тәуекелді бағалау, тәуекелдерді басқару сапасы, таза тәуекел, тәуекелдің рейтингі.

Банктік реттеу дегеніміз-банктердің құрылуы мен қызметін реттейтін ережелер, ал банктік қадағалау осы ережелердің орындалуын тексеріп, бақылау жүзеге асырылады. Қадағалау сонымен қатар ағымдағы реттеу периметрінен тыс ықтимал проблемаларды анықтауды қоса алғанда, бүкіл банк жүйесін тұтастай мониторингілеуді көздейді. Бұл бақылау мониторингі реттеу процесінде де пайдалы болуы мүмкін және нарық қатысушыларына банктерді басқаруға мүмкіндік беретін ақпарат береді [1].

Барбадос Орталық Банкінде реттеу әр түрлі заңнамалық актілерге сәйкес талап етілгендей, заңнаманы әзірлеуге және түсіндіруге, нұсқаулықтар шығаруға және лицензиялар мен лицензияланбаған қаржы институттарынан сұраныстарды бекітуге үлес қосуды қамтиды. Қадағалау лицензияланған қаржы институттарының қауіпсіздігі мен сенімділігін бағалауды, мекемелермен кері байланысты қамтамасыз етуді және мандатын орындау үшін уақтылы араласу үшін қадағалау өкілеттіктерін пайдалануды қамтиды. Қадағалау жүйесінің (фреймворк) мақсаты реттелетін қаржы институттарының қауіпсіздігі мен сенімділігін бағалаудың тиімді процесін қамтамасыз ету болып табылады. Бұған ұйымның тәуекелдер профилін, қаржылық жағдайын, тәуекелдерді басқару процестерін бағалау және қолданыстағы заңдар мен ережелерді сақтау арқылы қол жеткізіледі. Қадағалау тәжірибесін дамыту-бұл динамикалық процесс. Қаржы нарықтарындағы жалғасып жатқан өзгерістер оның тиімділігін қамтамасыз ету үшін қолданыстағы қадағалау практикасын үнемі қайта қарауды талап етеді.

Аталмыш елдегі қадағалау жүйенің негізгі артықшылықтары:

- өзіне тән тәуекелдерді және тәуекелдерді басқару процестерін бөлек бағалауға байланысты тәуекелдерді жақсы бағалау;
- туындайтын тәуекелдер мен жалпы жүйелік мәселелерді ерте анықтауға көп көңіл бөлу;
- тәуекелге неғұрлым нақты назар аудару арқылы ресурстарды тиімді пайдалану;
- мекемелердің тәуекелге негізделген бағалау туралы есеп беруі.

Аталмыш елде банктерді қадағалау келесідей процесстерден тұрады (кесте 1) [1]:

Кесте 1. Барбадос Орталық Банкінің банктерді қадағалау үрдісі

| Кезеңдер | Шаралар |
|--|---|
| 1 – талдау. Ұйымды зерделеу және тәуекел профилін жасақтау | 1. Тәуекел матрицасы 2. Тәуекелді бағалау бойынша түйіндеме әзірлеу (RAS) |
| 2 – жоспарлау. Қадағалау кезеңіндегі іс- әрекеттердің жоспарлау | 3. Қадағалау жоспары (ұйымдар, бөлімшелер, топтар және сектор бойынша) |
| 3 – әрекеттер. | 4. Ақпараттарды сұратуы |
| 4 – құжаттандыру. Қорытынды әзірлеуге ақпараттарды дайындау және беру | 5. Бөлімге ескертпелер 6. Жұмыс құжаттары |
| 5-Есептіліктер. Ұйымға тексеру нәтижесі бойынша қорытындысы және ұсыныстар бойынша есебі | 7. Инспекциялық тексеру және басқару бойынша есеп 8. Тәуекелді бағалау бойынша түйіндемені жаңарту |
| 6-Қорытындысы және ұсыныстары бойынша іс-әрекеттердің орындалуын бақылау | 9. Жаңартылған тәуекелді бағалау бойынша түйіндемесі |

Жоғарыдағы кестеде байқағанымыздай банктердің қызметін қадағалау барысында келесідей іс-әрекеттер орын алады:

- 1) тәуекелді талдау, яғни тәуекел матрицасын дайындап, тәуекелді бағалау бойынша түйіндеме әзірлеу (RAS);
- 2) қадағалау кезеңдерін жоспарлау, жоспарды ұйымдар, бөлімшелер, топтар және сектор бойынша әзірлеу;
- 3) нақты қадағаланатын банктен ақпараттарды сұрату арқылы тексерістер жүргізу,
- 4) тексеріс нәтижесін құжаттандыру барысында банктің операцияларындағы тәуекелдің түріне және деңгейіне байланысты бөлімдерге ескерту жасалады;
- 5) есептіліктер дайындалып, ұйымға тексеру нәтижесі бойынша қорытындысы және ұсыныстары аталып өтіледі;
- 6) қорытындысы және ұсыныстары бойынша іс-әрекеттердің орындалуына бақылау жасалады. Сондай –ақ жаңартылған тәуекелді бағалау бойынша түйіндемесі дайындалады.

Тәуекелдерді бағалаудың динамикалық үдерісі осы жүйе үшін өте маңызды, тәуекелдерді бағалау мекеменің тиісті қызметін анықтаудан басталады.

Банк қызметіндегі таза тәуекел - бұл тәуекелдерді басқарудың жиынтық сапасымен өтелетін жиынтық тәуекелдің функциясы. Бұл бағалау келесі теңдеумен бейнеленген:

Ішкі тәуекел, тәуекелді басқару сапасы = таза тәуекелге

Маңызды қызмет түрлеріне кез-келген маңызды бизнес бағыты, бөлімше немесе процесс кіруі мүмкін.

Негізгі қызмет түрлері әртүрлі көздерден, соның ішінде ұйымның сызбаларынан, стратегиялық бизнес-жоспарынан, капиталды бөлуден, ішкі және сыртқы қаржылық есептіліктен анықталады. Төменде қолдануға болатын критерийлердің мысалдары келтірілген:

- жиынтық активтерге қатысты қызметтен туындаған активтер (баланстық және баланстан тыс);
- жиынтық активтерге қатысты операциялардан алынған тәуекелді активтер;
- жиынтық кіріске қатысты қызметтен алынған кіріс;
- салық салынғанға дейінгі таза кіріс;
- салық салынғанға дейінгі жалпы таза кіріске қатысты;
- тәуекелмен сараланған жиынтық капиталға қатысты қызмет үшін тәуекелі ескеріле отырып өлшенген капитал;
- келісілген немесе бөлінген резервтер, жалпы резервтердің пайыздық үлесінде.

Ажырағысыз тәуекел бизнеске тән және болашақтағы ықтимал оқиғалардан туындаған тәуекел мен белгісіздікке ұшыраудың нәтижесі болып табылады. Ішкі тәуекел мекеменің капиталына немесе компанияның пайдасына жағымсыз әсер ету ықтималдығы мен ықтимал мөлшері бойынша бағаланады. Осы қызметке тән тәуекелдерді тиімді анықтау және бағалау үшін мекеме жұмыс істейтін ортаны және оның түрлі кәсіпкерлік қызмет түрлерін терең түсіну өте маңызды. БОБ тарапынан банктерді бағалау мақсатында осы тәуекелдерді келесі санаттарға топтастырады:

- несиелік тәуекел;
- нарықтық тәуекел;
- операциялық тәуекел;
- өтімділік тәуекелі;
- ақшаны жылыстату / терроризмді қаржыландыру қаупі;
- заңдық тәуекел және реттеушілік тәуекел;
- стратегиялық тәуекел.

Қызметтің маңызды түрлері анықталғаннан кейін қызметтің осы түрлеріне тән әрбір тәуекелдің деңгейі төмен, жеткілікті, ортадан жоғары немесе жоғары деп бағаланады.

Кесте 2. Маңызды қызметіне байланысты тиесілі тәуекелдердің жиынтық деңгейі

| Маңызды қызметіне байланысты тәуекелдерді басқарудың жиынтық сапасы | Төмен | Жеткілікті | Орташадан жоғары | Жоғары |
|---|------------------|------------------|------------------|------------------|
| Таза тәуекелді бағалау | | | | |
| Күшті | төмен | төмен | жеткілікті | орташадан жоғары |
| Қолайлы | төмен | жеткілікті | орташадан жоғары | жоғары |
| Жақсартуды қажет етеді | жеткілікті | орташадан жоғары | жоғары | жоғары |
| Әлсіз | орташадан жоғары | жоғары | жоғары | жоғары |

Жоғарыда келтірілген бағалаулар таза тәуекелдің ағымдағы бағытын анықтауды қамтиды. Тәуекел бағыты осы мекеме үшін тиісті уақыт аралығында төмендейді, тұрақты немесе артады деп бағаланады. Мысалы, ірі қаржы тобы үшін уақыт аралығында кішігірім мекемеге қарағанда әлдеқайда ұзағырақ болуы мүмкін. Әрбір жағдайда қаралатын уақыт аралығында көрсетіледі. Тәуекелдер матрицасы әрбір маңызды қызмет түрі бойынша тән тәуекелдерді бағалауды, тәуекелдерді басқару сапасын және нәтижесінде таза тәуекелді бағалауды жазу үшін пайдаланылады. Тәуекел матрицасы таза тәуекелдің жалпы бағасын және тәуекелдің бағытын анықтауды қамтиды. Таза тәуекелді жалпы бағалау кезінде әрбір қызмет түрінің салыстырмалы маңыздылығы ескеріледі. Ол төмен, жеткілікті, орташа немесе жоғары деп бағаланады. Бұл бағалау маңыздылығы төмен, бірақ

жоғары таза тәуекелі бар әрекеттердің жалпы бағалауды бұрмаламауын қамтамасыз етеді. Банктің қадағалау бойынша назары бірінші кезекте тәуекелділігі елеулі жоғары қызметіне шоғырландырылады.

Бұл бағалау мекеменің тәуекелдерді басқару процестері мен бақылау құралдары арқылы тәуекелді азайту әсерін ескерусіз жүзеге асырылады. Тәуекелдерді басқару сапасы әрбір маңызды қызмет түрі бойынша бағаланады. Жедел басқарудан басқа, мекемеде болуы мүмкін алты басқа тәуекелдерді басқару функциялары қарастырылған. Оларға мыналар жатады: Қаржылық талдау, талаптарды сақтау, ішкі аудит, тәуекелдерді басқару, басшылық пен директорлар кеңесін қадағалау. Бұл функциялардың болуы мен сипаты мекеменің мөлшері мен күрделілігіне байланысты өзгереді. Мекеменің жұмысын жедел басқару мен бақылауды қайта қарау дәрежесі мекеменің басқа тәуекелдерді басқару функциялары тиімділігінің бағасына байланысты. (Мысалы, ірі қаржылық топтарда осы қызметті жедел басқару және бақылау тиімділігін тәуекелдерді басқарудың басқа функцияларын бағалау арқылы бағалауға болады). Егер мекемелерде тәуекелдерді басқару функциясы белгілі бір бақылауға ие болмаса, банк оны аутсорсингтік келісім арқылы арнай ұйымға табыстауына болады мысалы, жоғарғы басқару, сыртқы аудит және т.б. Банктерде операциялық басқару мен тәуелсіз тексерулері жүргізілмеген жағдайларда, БОБ тиісті ұсынымдар шығарады немесе тиісті жұмысты жүргізуге нұсқау береді. Қызметтің әрбір маңызды түрі үшін тәуекелдерді басқару процестерінің сапасы-осы қызмет түрі үшін тәуекелдерді басқарудың әрбір бақылау функциясына қатысты ұйымның ағымдағы тәжірибесін бағалауға мүмкіндік береді.

Әрбір маңызды қызмет түрі бойынша таза тәуекел тәуекелдерді басқарудың жиынтық сапасын сипаттайтын тәуекелдің жиынтық деңгейінің функциясы болып табылады. Жиынтық деңгейлер қызметтің осы түріне тән тәуекелдердің барлық рейтингтері мен тәуекелдерді басқару сапасын ескеретін пайымдауларға негізделген. Мысалы, мекеменің инвестициялық және банк қызметінің жоғары несиелік тәуекелі, жоғары нарықтық тәуекелі және өтімділік тәуекелі жоғары болса тәуекелдің жиынтық деңгейі жоғары деп бағалауға болады. Алайда, аталмыш тәуекелдерді банктің басшысы, ішкі аудиті, тәуекелдерді басқару және директорлар кеңесі тарапынан жоғары деңгейде бақыланып, басқарылып отырғандығы құжаттармен дәлелденсе қалыпты деп бағалануы мүмкін.

Тәуекел матрицасына тәуекелдің жиынтық рейтингі (CRR) және мекеме үшін жиынтық тәуекел бағыты кіреді. Оларға капитал мен пайда сияқты факторлар әсер етуі мүмкін. Тиісінше, бағалау сыртқы және ішкі капиталдың сапасын, мөлшерін және болуын талдауды қамтиды. Ұйымның ішінде капиталды құру қабілетін талдау кезінде кірістілік шоғырландырылған және шоғырландырылмаған негізде қарастырылады. Матрица тәуекелдерді бағалау нәтижелерін жалпылаудың ыңғайлы әдісі болғанымен, оны талдау және қорытындылау үшін негіздеу құжаттамасы қолданылады.

Тәуекелдерді бағалау бойынша түйіндеме (ТБТ) - бұл мекеменің ағымдағы қаржылық жағдайын, оның болжамды тәуекел профилін, негізгі мәселелерді және қадағалау органдарының өткен қорытындыларын баяндайтын құжат болып табылады. ТБТ мыналарды қамтиды:

- тәуекелдер матрицасы;
- қызметтің негізгі түрлері мен бизнес стратегияларына шолу;
- тәуекелдерді басқаруды бақылаудың негізгі функцияларының тиімділігін бағалау;
- мекеменің капитал жеткіліктілігі мен пайдалылығын бағалау;
- егер мекеме шетелдік субъектінің (яғни еншілес кәсіпорынның немесе филиалдың) бір бөлігі болып табылса, шетелдік органның тиісті бағасы және Ұлттық юрисдикцияда қолданылатын қадағалау жүйесі;
- соңғы 12 айдағы маңызды оқиғалардың тізбесі;
- негізгі қаржылық көрсеткіштер;
- араласу жағдайы туралы есептерді қамтиды.

ТБТ мекеме үшін ең үлкен қауіп төндіретін қызметке нақты назар аударуға ықпал етеді. ТБТ бір жылға басымдық беру үшін қолданылады. ТБТ мекеме үшін жиынтық рейтингті қамтығанмен, бұл рейтинг алдын ала болып табылады және тәуекел рейтингі сол жерде тиісті шолулармен расталғанға дейін мекемеге берілмейді.

Тиісті критерилер әзірленгеннен кейін БОБ мекемеге орнында тексеру аяқталғаннан кейін тәуекелдерді басқару функцияларының әрқайсысы бойынша жалпы таза тәуекелді бағалауы бойынша ұсыныстарды келтіреді. Интервенция саясатының нұсқауларына сәйкес ТБТ жаңартылғаннан кейін қайта қаралады. ТБТ–де банк қызметінің жоғары тәуекелі анықтала отырып, тәуекелдер рейтингі тағайындалады және ол рейтингтің мәнін төмендегі кестеден нақты байқауға болады.

Кесте 3. КОБ-нің банктерді талдауы бойынша тәуекелдің рейтингі

| Тәуекелдің композиті рейтингі (CRR) | Рейтингтерінің мәні (кезендері) |
|-------------------------------------|---|
| Төмен | 0 - Маңызды проблемалар жоқ |
| Жеткілікті | 0 - Маңызды проблемалар жоқ 1 - ерте ескерту |
| Орташадан жоғары | 1 - ерте ескерту 2 - Төлем қабілеттілігінің тәуекелі жоғары /нормативтік актілердің бұзылуы жоғары немесе үздіксіз |
| Жоғары | 2 - Төлем қабілеттілігінің тәуекелі жоғары /нормативтік актілердің бұзылуы жоғары немесе үздіксіз 3 - Төлем қабілеттілігінің жоғары тәуекелі/нормативтік талаптардың елеулі бұзушылықтары 4 - Лицензиаттың төлемге қабілетсіздігі немесе жұмыс істеуге қабілетсіздігі |

Банктің тәуекелінің жиынтық рейтингі мекеменің араласу сатысының рейтингінің көрсеткіші болуы керек. Жоғарыда келтірілген кесте нұсқаулық ретінде қызмет етуге арналған, өйткені тәуекелдің композиті мен араласу кезеңінің рейтингісін үйлестіру қиын процесс емес, өйткені жағдайлар айтарлықтай өзгеруі мүмкін.

Қорытындылай келе, БОБ-нің банк секторын тәуекелге бағдарланған қадағалау мен реттеу режиміне өткелі көп уақыт болмағанына қарамастан банктерді тәуекел деңгейіне байланысты қадағалау мен реттеу тетіктері айтарлықтай жақсы жасақталғаны байқалып отыр. Аталыш тәжірибенің тиімді тұстарын отандық банк саласын қадағалауда ұсынуға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. World Bank Group. Global Financial development report 2019-2020. file:///C:/Users/77024/Downloads/9781464814471.pdf. (қарастырған мерзім 10.05.2021)

2. Барбадос Орталық Банкінің ресми ақпараттық сайтынан банктерді реттеу мен қадағалау бойынша ереже. <http://www.centralbank.org.bb/Portals/0/Files/Consolidated%20Supervision%20Framework.pdf> (қарастырған мерзім 15.05.2021)

РЕЗЮМЕ/RESUME

Бузаубаева Перизат Несипбаевна

Тайлак Алия Елжаскызы

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Караганда, Республика Казахстан

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ВЫЯВЛЕНИЯ И НАДЗОРА ЗА РИСКАМИ В БАНКОВСКОМ СЕКТОРЕ (НА ПРИМЕРЕ БАРБАДОССКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО БАНКА)

В данной статье рассмотрена система регулирования и надзора Центрального банка Барбадоса в банковской сфере, применяемые механизмы, этапы в ходе надзора и меры воздействия на банки в зависимости от уровня риска. Также авторы рассмотрели основные преимущества системы надзора за деятельностью банков, процесс надзора, матрицу рисков. Авторами отмечена важность оценки профиля рисков, финансового состояния организации, процессов управления рисками и соблюдения действующих законов и правил в процессе надзора за банковским сектором. В статье также рассматривается порядок присвоения рейтинга риска и его значение в ходе регулирования и надзора за банковской деятельностью.

Ключевые слова: система надзора, матрица рисков, оценка риска, качество управления рисками, чистый риск, рейтинг риска.

Buzaubaeva Perizat, Tailak Aliya

Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan

AND SUPERVISION OF RISKS IN THE BANKING SECTOR (ON THE EXAMPLE OF THE BARBADOS CENTRAL BANK)

This article discusses the system of regulation and supervision of the Central Bank of Barbados in the banking sector, the mechanisms used, the stages in the course of supervision and measures to influence banks depending on the level of risk. The authors also considered the main advantages of the system of supervision over banks' activities, the supervision process, and the risk matrix. The authors noted the importance of assessing the risk profile, financial

condition of the organization, risk management processes and compliance with applicable laws and regulations in the process of supervision of the banking sector. The article also discusses the procedure for assigning a risk rating and its significance in the course of regulation and supervision of banking activities.

Keywords: supervision system, risk matrix, risk assessment, quality of risk management, net risk, risk rating.

List of references:

1. World Bank Group. Global Financial development report 2019-2020. <file:///C:/Users/77024/Downloads/9781464814471.pdf>. (viewed 10.05.2021)
2. The rules on regulation and supervision of banks from the official information site of the Central Bank of Barbados. <http://www.centralbank.org.bb/Portals/0/Files/Consolidated%20Supervision%20Framework.pdf> (viewed 15.05.2021)

УДК 330.101
МРНТИ 06.73.15

Дарибекова Назгуль Сагатбековна
nazguldariko@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

АНАЛИЗ УЩЕРБА ДОХОДНОЙ ЧАСТИ БЮДЖЕТА ОТ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

С начала рыночных реформ в стране возрос интерес к проблемам ненаблюдаемой экономики (теневой экономики). В отличие от наблюдаемой экономики она не регистрируется и не может быть оценена только косвенными методами.

После того как теневая экономика стала приобретать огромные масштабы в Республике Казахстан, начала предприниматься организация эффективной работы по ее снижению. Современную социально-экономическую ситуацию в Казахстане невозможно рассматривать без учета ненаблюдаемой (теневой) экономики. По экспертным данным удельный вес ее в хозяйственном обороте доходит до 30% к ВВП. На таком рубеже влияния теневых факторов на хозяйственную жизнь довольно ощутимы.

Статья содержит анализ оценки ненаблюдаемой экономики в Казахстане через основные социально-экономические показатели Республики Казахстан за период 2018-2020 гг.

Ключевые слова: теневая экономика, государственный бюджет, налоговые поступления, социально-экономические показатели, ВВП.

Проблемы изучения теневой экономики и контроля над нею стали в последнее время одними из наиболее важных как для нашей страны, так и для большинства стран мира. Если в стране имеется не отслеживаемая общестатистическими методами экономика, то это явление приобретает характер национальной проблемы. Некоторые разновидности теневой экономики признаны угрозами национальной безопасности, и их включают в число глобальных проблем современности [1].

На теневую экономическую деятельность в Казахстане обратили внимание только в конце 80-х годов XX века.

После того как теневая экономика стала приобретать огромные масштабы в Республике Казахстан, начала предприниматься организация эффективной работы по ее снижению. Современную социально-экономическую ситуацию в Казахстане невозможно рассматривать без учета ненаблюдаемой (теневой) экономики. По экспертным данным удельный вес ее в хозяйственном обороте доходит до 30% к ВВП. На таком рубеже влияния теневых факторов на хозяйственную жизнь довольно ощутимы.

Уровень ненаблюдаемого объема производства товаров и услуг в Казахстане ниже, чем в ряде стран СНГ. По оценке Ассоциации дипломированных сертифицированных бухгалтеров (АССА), доля теневой экономики в:

- России составляет - 39%;
- в Украине - 46%;
- в Азербайджане - 67% [2].

Однако в глобальном масштабе уровень теневой экономики РК еще высок.

Наиболее активно уходят в «тень» торговые предприятия — в отрасли оптовой и розничной

торговли (с учетом ремонта автомобилей) порядка 9-10 процентов услуг оказываются без соответствующего официального оформления. Вклад торговли в ВВП Казахстана в 2019 году составил 17%, что в абсолютном выражении – 11 млрд тенге [3].

В торговле присутствует множество инструментов вывода доходов и налоговых поступлений в теневой оборот. Особая роль отводится торговым рынкам. Взаимодействие с ведущими торговыми рынками позволяет расширить розничный сектор экономики за счет стимулирования производства продукции, пользующейся повышенным спросом у покупателей, организации ее поставок и ряда других сервисов.

На 1 января 2019 года в Казахстане насчитывалось 765 торговых рынков на 182,8 тыс. торговых мест. Из них 49,8% рынков принадлежат юридическим лицам, а 50,2% – индивидуальным предпринимателям. Отсюда следует, что неорганизованные рынки оказывают значительное воздействие на отрасль в целом, а их проблемы расцениваются как основополагающие при возникновении теневого оборота в сфере торговли.

К основным проблемам функционирования рынков можно отнести неорганизованность торговых точек и распространенность неформальной занятости в данной отрасли. Неорганизованность рынка и низкая доля современного торгового формата не позволяют проводить эффективное администрирование деятельности со стороны органов налоговой службы, что приводит к неполучению бюджетом части налоговых доходов. Вследствие чего, необходимо преобразования сферы торговли для борьбы с теневой экономикой. Финансирование отрасли осуществляется только за счет средств частных инвесторов, у предпринимателей, как правило, нет возможности получить государственные преференции или льготные кредиты по программе «Дорожная карта бизнеса – 2025».

Следующей проблемой в рамках борьбы с теневым оборотом в торговле является неформальная занятость населения, ее интенсивный рост связан с желанием работодателей избежать дополнительных издержек на налоги и социальные выплаты, что позволяет платить работникам более высокую «серую» заработную плату. В случае, когда торговец ведет индивидуальную незарегистрированную деятельность, дополнительно к этой причине выступает проблема сложности в сдаче налоговой отчетности, необходимости постоянного мониторинга налоговых изменений, штрафов за неверно исчисленный налог.

Широкое распространение специальных налоговых режимов привело к отсутствию учета расходов субъектов малого и среднего бизнеса, а это затрудняет налоговое администрирование в рамках доходов как налогоплательщика, так и его контрагентов. В качестве последствий можно выделить низкий уровень легальной оплаты труда сотрудников сферы торговли и высокий показатель неформальной занятости в отрасли. Кроме того, использование специальных режимов выгодно субъектам хозяйствования, так как практически отсутствует возможность сопоставить их доходы и расходы. Также большинство ИП уклоняются от платы взносов на социальное обеспечение, выплачивая лишь минимальные суммы. В будущем пенсионное обеспечение таких лиц будет переложено на государство.

Трудности с понижением теневого оборота отрасли представляет и стихийная торговля, работающая незаконно. Ее доля в общем количестве торговых рынков достаточно высока. Стихийная торговля является теневой деятельностью, которая позволяет торгующим уклоняться от налогов, реализовывать продукцию низкого качества, а также полностью исключает институт защиты прав потребителей.

Также достаточно заметное увеличение ненаблюдаемой экономики зафиксировано в транспортно-логистической отрасли Казахстана - с 3,7% до 3,9% [4].

Сами причины в глобальной экономике практически одинаковые, но в зависимости от уровня развития конкретной страны, они оказывают разное воздействие на общий процесс.

Теневая экономика наносит огромный ущерб государственному бюджету, уменьшает эффективность проводимой экономической политики государства, деформирует всю структуру экономики, снижает инвестиционный климат в стране. Как следствие - бюджет теряет внушительные суммы, которые могли бы увеличить доходную часть примерно на 10-30%. В связи с этим Казахстан утрачивает возможность решать такие жизненно важные проблемы как:

- индексировать заработную плату,
- финансировать здравоохранение, образование, медицинские исследования и т.д.

Сопоставим объемы теневой экономики с основными характеристиками доходной части государственного бюджета Казахстана.

Основные доходы бюджета Казахстана периода за 2018-2020 гг. показаны в таблице 1 [5].

Таблица 1

Фактическое поступление в доход бюджета за период 2018-2020 гг.

| (млрд.тенге) | | | | |
|--------------|---|-------------|-------------|-------------|
| № | Показатель | 2018г. | 2019г. | 2020г. |
| 1 | Налоговые поступления в государственный бюджет РК, в т.ч. | 7 890 048,3 | 9 216 474,3 | 8 561 203,1 |
| 2 | Налоговые поступления в местные бюджеты РК | 2 195 143,9 | 2 380 960,9 | 2 985 340,3 |

За рассматриваемый период государству удалось избежать серьезных экономических потерь и не допустить отрицательного значения по индикатору экономического роста. Это обусловлено относительно высокими экспортными ценами на энергоносители и продукцию горнометаллургической отрасли.

При этом важно отметить относительно высокий дефицит бюджета за рассматриваемый период.

В таблице 2 показаны основные социально-экономические показатели Республики Казахстан за период 2018-2020гг [6].

Таблица 2

Основные социально-экономические показатели РК за период 2018-2020 гг.

| (млрд. тенге) | | | | |
|---------------|-----------------------------------|----------|----------|----------|
| № | Показатель | 2018 г. | 2019 г. | 2020 г. |
| 1 | Доходы | 10 808,6 | 12 758,5 | 14 521,2 |
| 2 | Затраты | 11 346,1 | 13 535,6 | 16 725,1 |
| 3 | Дефицит бюджета | -729,2 | -1 296,3 | -2 185,3 |
| 4 | Дефицит бюджета в процентах к ВВП | -1,2 | -1,9 | -1,0 |

Сама тенденция имеет больше отрицательный характер. Начиная с 2018 года дефицит бюджета постепенно увеличивается.

Сравнение уровня бюджетного дефицита к ВВП показывает, что:

- в 2018 году этот показатель составлял -1,2%;
- в 2019 году - 1,9 %;
- в 2020г. - 1% [6].

Сравнение уровня бюджетного дефицита к ВВП показывает, что:

- в 2018 году этот показатель составлял -1,3%;
- в 2019 году - 1,8 %;
- в 2020г. – 4 % [6].

Соотношение доходов бюджета и объемов теневой экономики показывает, что размеры теневой экономики растут практически прямо пропорционально росту доходов бюджета (рисунок 1) [6].

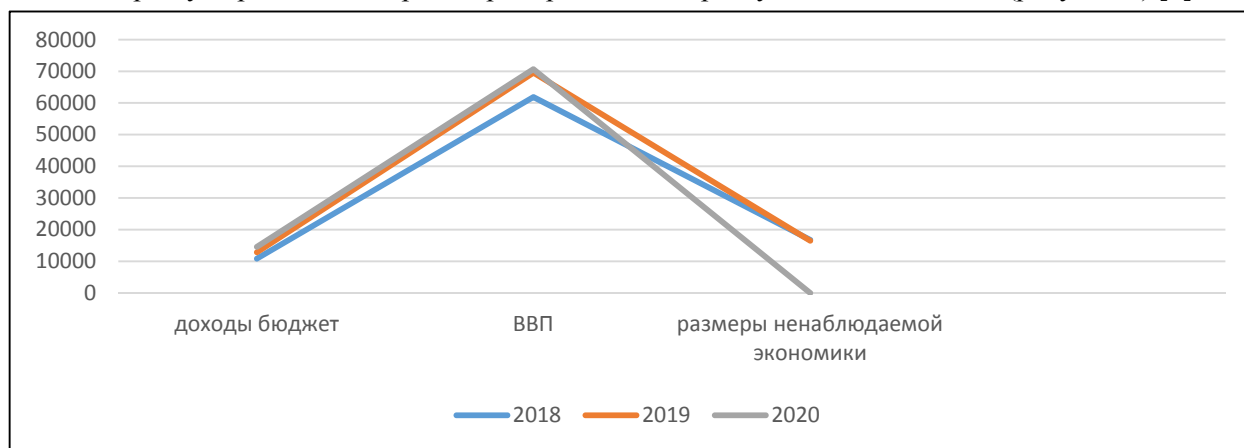


Рисунок 1. Соотношение доходов бюджета и объемов теневой экономики за период 2018-2020гг.

Т.к. органы статистики еще не вывели показатель «Доля ненаблюдаемой экономики в ВВП» по 2020 г., максимальные объемы средств, неполученных бюджетом, наблюдаются в 2018 году. В этот период продолжался обвал цен на нефть и остро встали другие структурные проблемы. Стремясь сохранить уровень экономического развития на показателе 2017 года, законодателем было принято решение о масштабных сокращениях расходов, в том числе и на преференции субъектам хозяйствования. Реально сокращаемые доходы населения привели к активизации развития теневой экономики.

За весь рассматриваемый период доходы бюджета расположены в диапазоне 17,5 – 20,5 % к ВВП, в т.ч.:

- 2018г.- 17,5%,
- 2019г. – 18,3%,
- 2020г. – 20,5% [6].

а объемы теневой экономики в диапазоне 2,69 – 27,02 % по отношению к ВВП, в т.ч.:

- 2018г.- 27,02%;
- 2019г. – 23,69% [6].

Теневая экономика по показателю отношения к ВВП, таким образом, конкурирует с целым государственным бюджетом. Это значит, что государственные меры, направленные на легализацию теневой деятельности, в большинстве случаев являются недостаточно эффективными.

Если рассматривать налоговые поступления в бюджет, то из 3 анализируемых периодов, 2019г. оказался самым результативным, было взыскано - 9 216 474,3 млрд. тенге.

В таблице 3 показано фактическое поступление налогов в доход бюджета [5].

Таблица 3

Фактическое поступление налогов в доход бюджета за период 2018-2020 гг.

(млрд. тенге)

| Показатель | Годы | | |
|---|----------|----------|----------|
| | 2018 г. | 2019 г. | 2020 г. |
| Налоговые поступления в государственный бюджет РК, в т.ч. | 7 890,1 | 9 216,5 | 8 561,2 |
| Налоговые поступления в местные бюджеты РК, в т.ч. | 2 195,1 | 2 381,0 | 2 985,3 |
| ВВП | 61 819,5 | 69 532,6 | 70 714,1 |

За весь рассматриваемый период доходы бюджета расположены в диапазоне 12,1 - 13,3% к ВВП, в т.ч.:

- 2018 г. – 12,8 %;
- 2019г. – 13,3 %;
- 2020 г. – 12,1% [5; 6].

а объемы теневой экономики в диапазоне 2,69 – 27,02 % по отношению к ВВП, в т.ч.:

- 2018г. - 27,02 %;
- 2019г. – 23,69 % [5; 6].

Это произошло за счет активной деятельности финансовой полиции и прокуратуры, начавших проводить активную политику по выявлению экономических преступлений

Таким образом, из проведенного анализа видно, что сокращение налоговой составляющей теневой экономики может нанести существенный ущерб государственному бюджету.

Список литературы:

1. Теневая экономика и проблемы, связанные с ней /<https://blog.in-vesto.ru/macroeconomics/tenevaya-ekonomika--i-problemy-svyazannye-s-nej.html>
2. АССА: Россия по размеру теневой экономики находится на четвертом месте в мире/ <https://www.business-gazeta.ru/news/350256>
3. В Казахстане почти 26 % экономики находится в тени /<https://nalogikz.kz/docs/v-kazahstane-pochti-26-yekonomiki-nahoditsya-v-teni-rost-doli-nenablyudaemogo-proizvodstva-tovarov.html>
4. Логические тренды 2020-2021 года /<https://www.retail.ru/articles/logicheskietrendy-2020-2021-goda-vliyanie-pandemii-covid-19-na-perevozki/>
5. Фактическое поступление налогов и других обязательных платежей в бюджет /salyk.gov.kz
6. Основные социально-экономические показатели Республики Казахстан за период 2018-2020гг. /stat.gov.kz

ТҮЙІНДЕМЕ\RESUME

Дарибекова Назгуль Сагатбековна
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

КҮЛІКТІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕН ТАБЫСҚА ЗАПАР ТАЛДАУ

Елде нарықтық реформалар басталғаннан бері байқалмаған экономика (көлеңкелі экономика) проблемаларына қызығушылық артты. Бақыланған экономикадан айырмашылығы, ол тіркелмеген және оны тек жанама әдістермен бағалау мүмкін емес.

Қазақстан Республикасында көлеңкелі экономика үлкен пропорцияларға ие бола бастағаннан кейін, оны төмендету бойынша тиімді жұмыстарды ұйымдастыру қолға алына бастады. Қазақстандағы қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайды байқалмаған (көлеңкелі) экономиканы ескерусіз қарастыруға болмайды. Сарапшылардың мәліметтері бойынша оның экономикалық айналымдағы үлесі ЖІӨ-нің 30% -на жетеді. Осы кезде экономикалық өмірге көлеңкелі факторлардың әсері айтарлықтай сезіледі.

Мақалада 2018-2020 жылдар кезеңіндегі Қазақстан Республикасының негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері арқылы Қазақстанда байқалмаған экономиканы бағалауға талдау жасалды.

Тірек сөздер: көлеңкелі экономика, мемлекеттік бюджет, салық түсімдері, әлеуметтік - экономикалық көрсеткіштер, ЖІӨ.

Daribekova Nazgul

Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan

ANALYSIS OF DAMAGE TO THE INCOME BUDGET FROM SHADOW ECONOMIC ACTIVITIES

Since the beginning of market reforms in the country, interest in the problems of the non-observed economy (shadow economy) has increased. Unlike the observed economy, it is not registered and cannot be estimated only by indirect methods.

After the shadow economy began to acquire huge proportions in the Republic of Kazakhstan, the organization of effective work to reduce it began to be undertaken. The modern socio-economic situation in Kazakhstan cannot be considered without taking into account the non-observed (shadow) economy. According to expert data, its share in economic turnover reaches 30% of GDP. At this point, the influence of shadow factors on economic life is quite tangible.

The article contains an analysis of the assessment of the non-observed economy in Kazakhstan through the main socio-economic indicators of the Republic of Kazakhstan for the period 2018-2020.

Keywords: shadow economy, state budget, tax revenues, socio - economic indicators, GDP.

List of references

1. Shadow economy and related problems / [https://blog.in-vesto.ru/macroeconomics/tenevaya-ekonomika --i-problemy-svyazannye-s-nej.html](https://blog.in-vesto.ru/macroeconomics/tenevaya-ekonomika--i-problemy-svyazannye-s-nej.html)
2. ACCA: Russia ranks fourth in the world in terms of shadow economy volume/ <https://www.business-gazeta.ru/news/350256>
3. 26% of the economy in Kazakhstan is in the shadow/ <https://nalogikz.kz/docs/v-kazahstane-pochti-26-yekonomiki-nahoditsya-v-teni-rost-doli-nenablyudaemogo-proizvodstva-tovarov.html>
4. Logical trends for 2020-2021 / [https://www.retail.ru/articles / logisticheskietrendy -2020-2021-goda-vliyanie-pandemii-covid-19-na-perevozki /](https://www.retail.ru/articles/logisticheskietrendy-2020-2021-goda-vliyanie-pandemii-covid-19-na-perevozki/)
5. Actual receipt of taxes and other mandatory payments to the budget/ salyk.gov.kz 6th

УДК 336.761
МРНТИ 06.73.21

Кадырова Гульжан Адилевна

kadirova.77@mail.ru

Туганбаева Салтанат Турсынханқызы

tuganbaeva.salta@mail.ru

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Қарағанда, Республика Қазақстан

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ФОНДОВОГО РЫНКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Являясь составной частью финансовой системы государства, рынок ценных бумаг оказывает существенное влияние на всю экономику, является основным механизмом перераспределения капитала между различными секторами экономики. В рамках проводимых мероприятий по стабилизации национальной

экономики в посткризисный период должна быть отведена большая роль в совершенствовании механизма рынка ценных бумаг, позволяющего привлечь значительные внутренние ресурсы для финансирования инвестиционных проектов по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан. Актуальность статьи определяется исследованием особенностей и перспектив развития рынка ценных бумаг, фондовой биржи в Казахстане. Кроме того, установлено состояние рынка ценных бумаг в современных условиях. Исследование основывается на аргументированных теоретических положениях в области РЦБ. Методологической основой работы стали исследования отечественных, зарубежных авторов, а также статистические данные государственных компаний, регулирующих деятельность фондовой биржи в РК.

Ключевые слова: рынок ценных бумаг, фондовая биржа, инвестиции, государственный регулятор, отечественный рынок ЦБ, финансовая грамотность, KASE.

Занимая лидирующие позиции среди стран СНГ Казахская фондовая биржа по своему развитию все же еще сильно отстает от крупнейших фондовых бирж развитых стран. Имеющий большое значение рост биржевого оборота наблюдался в 1999 году, где среди сделок с ценными бумагами преобладали (30% от общего количества проданных бумаг) больше сделки с государственными ценными бумагами [3, с.5].

На сегодняшний день остро стоит вопрос об укрупнении казахстанских бирж. Необходимо создать систему, при которой все операции, проводимые через биржу, будут без определенных рисков для клиентов. Ведь дальнейшее развитие казахстанского рынка ценных бумаг во многом зависит от степени развития фондовых бирж в стране, для чего необходимо устранить ряд первоочередных проблем.

В настоящее время Республика Казахстан находится на уровне страны с низким инвестиционным положением. Соответственно главной задачей страны стоит вопрос достижения роста экономики. Следовательно это позволит увеличить объем вложений в ценные бумаги. Надо расширить инфраструктуру фондового рынка: проводить модернизацию фондовых бирж и создавать внебиржевые организационные системы.

Успешный итог деятельности фондовой биржи во многом зависит от действенного получения необходимой финансовой информации. Необходима полная информация об эмитентах и их ценных бумагах. Особенности отечественного фондового рынка в определяющей мере зависят от его мощности как собственного генератора информации. Ведь «эффективный рынок» – это перспективный рынок в обработке информации, так считал американский экономист Юджин Фама - лауреат Нобелевской премии по экономике, давая классическое определение эффективному рынку. Эффективность информации казахстанского фондового рынка в три раза ниже американской [3, с.7].

Перспективным направлением эффективной деятельности считается необходимость повышения уровня организации фондовых бирж, создания идеальной системы защиты инвесторов от мошенничества, усовершенствования регулирования фондовой биржи государством, расширения связи с фондовыми биржами развитых стран.

При решении данных проблем казахстанский фондовый рынок может быть привлекательным рынком, стать инструментом для вливания капитала из финансовой сферы в промышленную.

На сегодняшний день отечественный рынок ценных бумаг переживает не очень благоприятный период, что вызвано целым комплексом как объективных так и субъективных причин. На бирже продолжает функционировать деятельность многих бирж и организаторов торгов, приоритеты которых на данный момент весьма туманны.

Если не оказать разностороннюю необходимую поддержку как со стороны регулятора, так и со стороны организаторов рынка, в будущем отечественный РЦБ может перейти под контроль зарубежных бирж и организаторов торгов. Более того, сегодня они предпринимают активные шаги в этом направлении. Например, в Вене создана биржа, специализирующаяся на организации рынка акций эмитентов, включая Восточную Европу и Казахстан. Уже сейчас депозитарные расписки на акции казахстанских эмитентов продаются в Нью-Йорке, Лондоне, Берлине [4, с.3].

При рассмотрении проблемы развития казахстанского фондового рынка, нельзя обойти его составные части - политику самих бирж и политику государственных органов, регулирующих РЦБ.

Развитие фондовых бирж в Республике Казахстан с точки зрения их рынков и технологической цепочки было двух направлений - во-первых, создание универсальных институтов, формирующих фондовые биржи, во-вторых, рынки различных финансовых инструментов и валют, а также обеспечивающих участников полным набором услуг - от организации торгов до осуществления клиринга и обеспечения расчетов как по ценным бумагам, так и по денежным средствам.

Если рассмотреть технологический аспект, то здесь все биржи и торговые системы используют электронные торговые системы, а не механизм заочного голосового аукциона. В плане регионального охвата все ведущие площадки в Республике Казахстан благодаря электронным технологиям организации торгов не ограничиваются своими регионами и стремятся привлечь более или менее успешных участников с регионов.

Исходя из вышеизложенного, необходимо отметить, что на функционирование казахстанских бирж влияют мировые тенденции и достижения. Эти профессиональные участники, вселяют надежду на то, что в будущем они выберут наиболее эффективные площадки, предоставляющие качественные услуги с минимальными затратами.

Политика государственных органов по регулированию казахстанского рынка ценных бумаг. Здесь наблюдаем отставание Республики Казахстан от мировых направлений, а иногда и просто консервация отдельных моделей организации рынка, возраст которых превышает десять лет. Особую склонность казахстанских регуляторов к некоммерческим товариществам (например, фондовая биржа, клиринговый центр, некоторые виды депозитариев могут создаваться только в рамках данной организационно-правовой формы) в качестве отдельных примеров можно привести. Сохраняются ограничения на объединение ряда видов профессиональной деятельности на рынке ценных бумаг. Мнение профессиональных участников открыто не учитывается регуляторами рынка ценных бумаг [1, с.25].

Анализ мирового опыта в этой сфере будет полезен для всех специалистов (как регулирующих рынок, так и работающих на нем) для оптимистического прогноза казахстанского рынка ценных бумаг и надежды на сохранение и дальнейшее развитие национальных институтов рынка ценных бумаг [4, с.5].

Создание фондовой биржи в Казахстане привело к возникновению следующих на нем немалых проблем, связанных с этим процессом, которые необходимо преодолеть для дальнейшего эффективного развития и деятельности рынка ценных бумаг. На рисунке указаны основные проблемы препятствующие развитию.

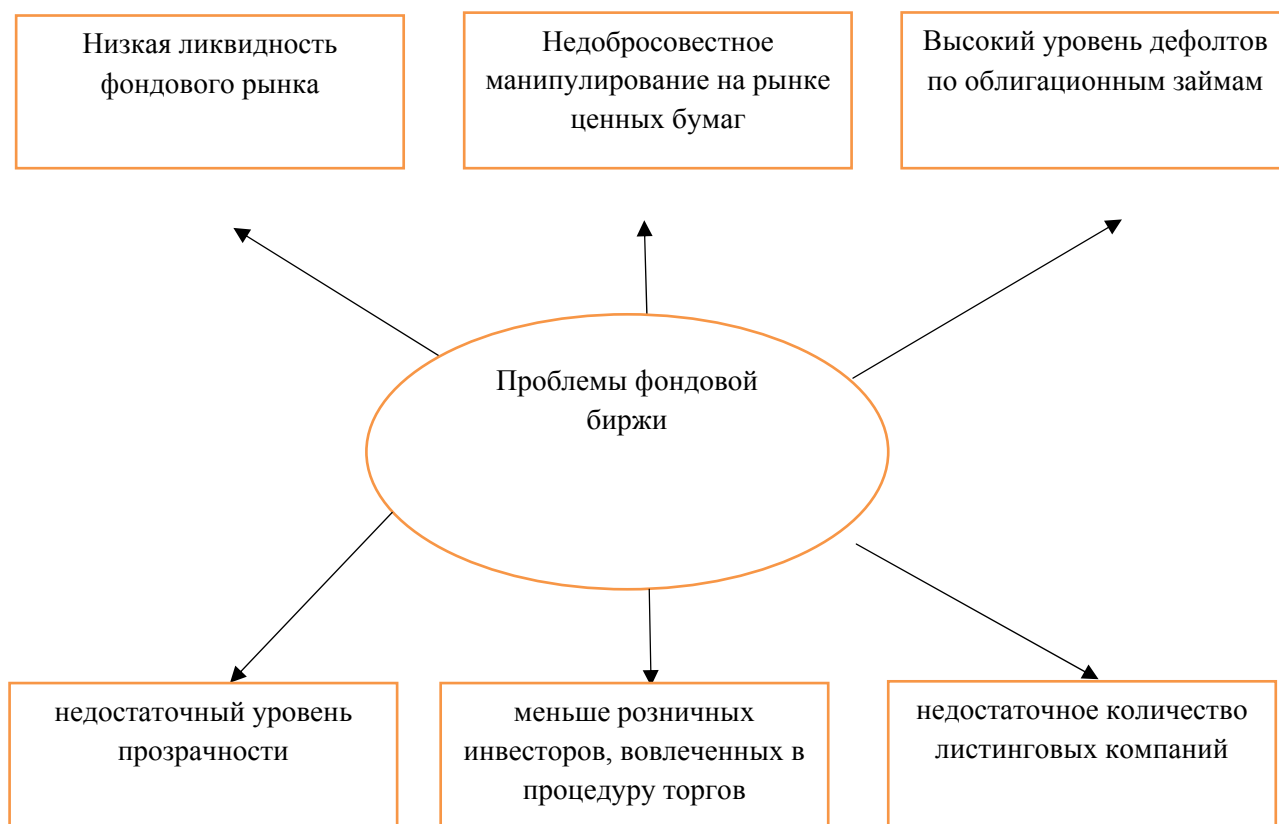


Рисунок. Проблемы фондовой биржи РК

Развитие биржевых технологий является главным приоритетным направлением развития рынка ценных бумаг в Казахстане, так как мировые биржи и торговые системы используют не механизм открытого аукциона, а электронные торговые системы.

Для достижения наилучшей совместимости торговой системы с терминалами пользователей и разрабатывая для этого свою собственную торговую систему биржа в течение своей истории неоднократно предпринимала различные действия. В 2011 году был реализован проект, который вывел на новый качественный уровень, уровень совместимости торговой системы с терминалами других разработчиков.

Транзакционный FIX-шлюз торговой системы создан на основе протокола FIX (Financial information eXchange), который является стандартом обмена финансовой информацией во всем мире. Через транзакционный FIX-шлюз в торговую систему биржи может быть подключен любой торговый терминал, что позволяет участникам рынка торговать на бирже с использованием обычных программных продуктов.

FIX-шлюз, помимо удобства для пользователей, имеет такое важное преимущество как снижение задержек при торговле. Скорость прохождения данных через шлюз может в десять раз превышать аналогичные характеристики для ранее используемых решений. Рыночные данные передаются подписчикам сразу после регистрации транзакций в торговой системе биржи.

Также, биржа ввела одновременно в эксплуатацию новую многофункциональную систему интернет-трейдинга «Strade», которая была разработана на базе терминала «тонкой» торговой системы. Система «Strade» позволяет клиентам в режиме реального времени просматривать информацию о ходе торгов и совершать операции купли-продажи по всем финансовым инструментам, доступным для торговли на бирже через интернет. Благодаря продуманному интерфейсу системы инвестор может самостоятельно регулировать свое рабочее место в соответствии со своими предпочтениями. Для удобства пользователей нового терминала разработаны функции контроля истории проведенных операций и состояния денежных счетов.

Также, реализован механизм поддержки электронных цифровых подписей и сертификатов ключей электронной цифровой подписи, соответствующих ГОСТ (ГОСТ) 34.310-2004 для обеспечения безопасности операций в системе «Strade», выпускаемых удостоверяющим центром Казахстанского центра межбанковских расчетов Национального Банка Республики Казахстан. Конфиденциальность данных обеспечивается посредством организации защищенного канала связи [2].

В целях повышения финансовой грамотности населения и в соответствии с политикой биржи, к новому терминалу добавлена функция подключения к учебной торговой системе биржи. Следовательно, расширена область применения «Strade», систему теперь можно использовать для приобретения навыков торговли на фондовом рынке.

Для совершенствования механизмов доступности информации листинговыми компаниями в качестве одной из задач повышения прозрачности торгуемых на бирже эмитентов ценных бумаг KASE изучала опыт зарубежных площадок, а также потребности и возможности местного рынка. В итоге правлением KASE был утвержден план мероприятий по разработке и внедрению системы электронного документооборота между эмитентами ценных бумаг и биржей под названием «Is2in» (Issuers to Investors). Следовательно, с вышеуказанным планом разработчиками биржи реализовано и функционировано техническое задание по разработке программного обеспечения системы электронного документооборота [2].

В данной системе был реализован механизм передачи и получения файлов в формате Portable Document Format (PDF). После акцепта эти файлы передаются специалистами биржи в бэк-офис, где они накапливаются и хранятся. При дополнительном акцепте с бэк-офиса файлы переносятся на сервер сайта биржи, т.е. публикуются на сайте.

В будущем биржа планирует развивать Is2in с учетом потребностей контрагентов биржи по работе с данной системой с использованием опыта зарубежных бирж. Также, в ближайшем будущем в системе будет функционировать механизм электронной цифровой подписи, а также возможность переноса файлов из формата PDF в другие форматы.

В ноябре 2020 года KASE отметило свое 28-летие. Важная оценка деятельности KASE – это признание мирового биржевого сообщества, подтверждая ее зрелость и перспективу на дальнейшее развитие. Наряду с другими преимуществами, членство в WFE позволяет KASE продолжать придерживаться своего бренда среди других мировых бирж в качестве ведущего инфраструктурного

института финансового рынка в Центральной Азии. Кроме того, членство в WFE является мощным стимулом для KASE по устойчивой поддержке своей деятельности.

Список литературы:

1. Шалгимбаева Г. Казахстанский фондовый рынок: важнейшие этапы развития // Рынок ценных бумаг Казахстана. - 2004. - № 12. - С. 30.
2. Аналитическая информация о состоянии рынка ценных бумаг Республики Казахстан // Рынок ценных бумаг Казахстана. - 2018. - № 1. - С. 19-28.
3. Государственные ценные бумаги. Итоги 2018 года. // Рынок ценных бумаг Казахстана. - 2018. - № 2. - С. 22-27.
4. Сапарова Б. Проблемы казахстанского фондового рынка // Рынок ценных бумаг Казахстана. - 2004. - № 2. - С. 37.
5. www.kase.kz, официальный сайт KASE Казахстанской фондовой биржи.
6. www.nationalbank.kz. официальный сайт Министерства Национальной экономики Республики Казахстан.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Кадырова Гульжан Адилевна,
Туганбаева Салтанат Турсынханқызы
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚОР НАРЫҒЫН ДАМУДЫҢ
БАСЫМ БАҒЫТТАРЫ**

Мемлекеттің қаржы жүйесінің құрамдас бөлігі бола отырып, бағалы қағаздар нарығы бүкіл экономикаға айтарлықтай әсер етеді, экономиканың әртүрлі секторлары арасында капиталды қайта бөлудің негізгі тетігі болып табылады. Дағдарыстан кейінгі кезеңде ұлттық экономиканы тұрақтандыру жөнінде жүргізілетін іс-шаралар шеңберінде Қазақстан Республикасын үдемелі индустриялық-инновациялық дамыту жөніндегі инвестициялық жобаларды қаржыландыру үшін елеулі ішкі ресурстарды тартуға мүмкіндік беретін бағалы қағаздар нарығының тетігін жетілдіруде үлкен рөл бөлінуге тиіс. Мақаланың өзектілігі Қазақстандағы бағалы қағаздар нарығының, қор биржасының ерекшеліктері мен даму перспективаларын зерттеумен айқындалады. Бұдан басқа, қазіргі заманғы жағдайларда бағалы қағаздар нарығының жай-күйі белгіленді. Зерттеу БҚН саласындағы дәлелді теориялық ережелерге негізделеді. Жұмыстың әдіснамалық негізі отандық, шетелдік авторлардың зерттеулері, сондай-ақ ҚР қор биржасының қызметін реттейтін мемлекеттік компаниялардың статистикалық деректері болды.

Тірек сөздер: бағалы қағаздар нарығы, қор биржасы, инвестициялар, мемлекеттік реттеуші, БҚ отандық нарығы, қаржылық сауаттылық, KASE.

**Kadyrova Gulzhan, Tuganbaeva Caltanat
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
PRIORITY DIRECTIONS OF THE STOCK MARKET DEVELOPMENT
IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Being an integral part of the financial system of the state, the securities market has a significant impact on the entire economy, is the main mechanism for the redistribution of capital between different sectors of the economy. As part of the ongoing measures to stabilize the national economy in the post-crisis period, a large role should be assigned to improving the mechanism of the securities market, which allows attracting significant domestic resources to finance investment projects for accelerated industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan. The relevance of the article is determined by the study of the features and prospects of the development of the securities market, the stock exchange in Kazakhstan. In addition, the state of the securities market in modern conditions is established. The research is based on reasoned theoretical positions in the field of RCB. The methodological basis of the work was the research of domestic and foreign authors, as well as statistical data of state companies regulating the activities of the stock exchange in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: securities market, stock exchange, investments, state regulator, domestic Central Bank market, financial literacy, KASE.

List of references:

1. Shalgimbaeva G. Kazakhstan stock market: the most important stages of development // Securities market of Kazakhstan. - 2004. - No. 12. - P. 30.
2. Analytical information on the state of the securities market of the Republic of Kazakhstan // Securities market of Kazakhstan. - 2018. - No. 1. - P. 19-28.
3. Government securities. Results of 2018. // Securities market of Kazakhstan. - 2018. - No. 2. - P. 22-27.

4. Saparova B. Problems of the Kazakh stock market // Securities market of Kazakhstan. - 2004. - No. 2. - P.37.
5. www.kase.kz, the official website of the KASE of the Kazakhstan Stock Exchange.
6. www.nationalbank.kz. official website of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan.

ӘОК 336.7
ҒТАХР 06.73.55

Кадырова Гульжан Адилевна
kadirova.77@mail.ru
Туганбаева Салтанат Турсынханқызы
tuganbaeva.salta@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

БАНК СЕКТОРЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІ ҮШІН МАҢЫЗДЫ РӨЛІ

Қазіргі әлемде ұлттық қауіпсіздік шеңберінде жұмыс істейтін елдің қаржылық қауіпсіздігінің рөлі өте зор. Бұл, ең алдымен, халықаралық саяси және экономикалық қатынастардың жай-күйіне байланысты. Қазіргі кезде әлем өте шиеленісті геосаяси жағдайда болғандықтан және осыған байланысты әр ел өз экономикасын әр түрлі жолмен нығайтуға тырысады.

Бұл салаға үлкен әсер ететін экономиканың маңызды салаларының бірі - банк жүйесі. Банк жүйесі - бұл халықтың өмірінің барлық салаларын біріктіретін, сондай-ақ мемлекеттің ұлттық және жаһандық деңгейде жұмыс істеуін қамтамасыз ететін буын. Осыған байланысты, банк саласындағы қаржылық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қазіргі экономикалық жағдайдағы кез келген мемлекеттің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Қазақстандағы банк секторының экономикалық қауіпсіздігі және оның маңызды құрамдас бөлігі қаржылық қауіпсіздікті дамытудың негізгі проблемалары мен перспективаларын зерттеу арқылы анықталады. Сонымен қатар, қазіргі кезде банк саласындағы қаржылық қауіпсіздік жағдайы құрылды.

Зерттеулер банк саласындағы теориялық ұстанымдарға негізделген. Жұмыстың әдіснамалық негізін классикалық және қазіргі заманғы отандық және шетелдік авторлардың зерттеулері және банк секторының қызметін реттейтін мемлекеттік органдардың статистикалық мәліметтері дәлелдейді.

Тірек сөздер: экономикалық қауіпсіздік, қаржылық қауіпсіздік, Ұлттық банк, екінші деңгейлі банктер, жаһандану, интеграция.

Көптеген елдер экономикасының ашықтығы деңгейінің жоғарылауымен, әлемдік қаржы нарығындағы бәсекелестіктің күшеюімен, өндірістің жаңа салаларының пайда болуымен және өтпелі экономикалардың әлсіреуі аясында ғылыми-техникалық прогрестің барлық жедел процесі, тұтастай алғанда елдің ғана емес, сонымен қатар жекелеген салалар мен институттардың қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды проблемаларына айналуға.

Ел қауіпсіздігінің маңызды буындарының бірі экономикалық қауіпсіздік болып табылады. Бірақ экономикалық қауіпсіздік категориясының мәні мен мазмұнын ашпас бұрын, алдымен қауіпсіздік категориясының не екенін білеміз. Қажетсіз сыртқы әсерлерден және түбегейлі ішкі өзгерістерден қорғау қажеттілігі, басқаша айтқанда, қауіпсіздікке деген қажеттілік – бұл жеке адамның, отбасының және адамдардың әртүрлі бірлестіктерінің, соның ішінде қоғам мен мемлекеттің өмірінің негізгі, іргелі қажеттілігі. Осы ойларға сүйене отырып, қауіпсіздік сөзі, ең алдымен, адамның, қоғамның, сондай-ақ кез-келген басқа субъектілердің қауіп-қатері мен қауіпсіздігінің минималды деңгейімен салыстырылатын ұғым болып саналады [3].

Қазіргі уақытта қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі бірінші орынға қойылып отыр, өйткені қоғамның мүдделері мемлекеттің әлеуметтік, экономикалық және саяси аспектілеріне әсер етеді. Шынында да, кез-келген ел үшін шексіз экономикалық қауіпсіздік пен тұрақты өсуді қамтамасыз ететін экономиканың ашықтығы мен ұлттық мүдделерді қорғау арасындағы үйлесімділікті қолдау маңызды.

Экономикалық қауіпсіздікті объектінің ауқымы бойынша жіктеуге сәйкес көрсеткіштердің үш тобы бөлінеді:

1) кәсіпорынның, фирманың, мекеменің, үй шаруашылықтарының, сондай-ақ отбасы мен жеке адамның жай-күйін айқындайтын микроэкономикалық көрсеткіштерді қамтиды;

2) өңірлер мен салаларды сипаттайтын мезоэкономикалық көрсеткіштер;

3) тұтастай алғанда елдің ұлттық экономикасының жай-күйін көрсететін макроэкономикалық көрсеткіштер болып табылады.

Адамзат қоғамының алуан түрлі қызметі-бұл әртүрлі қауіпсіздік түрлері «өскен» негіз. Төмендегі кестеде «Ұлттық қауіпсіздігі туралы» ҚР Заңында. Ұлттық қауіпсіздік ұғымына енгізілген қауіпсіздіктің жекелеген түрлеріне сипаттама беріледі.

Қауіпсіздіктің түрлері

| Түрлері | Негізгі сипаттамалары | Қамтамасыз ету шарттары | Кредит-қаржы секторымен өзара байланыс |
|--------------------------|---|--|--|
| Ұлттық қауіпсіздік | Жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің ішкі және сыртқы қатерлерден қорғалуы, олардың өмірлік маңызды мүдделерінің сақталуы | Орталықтандырылған мемлекеттік басқару | <i>Қаржы жүйесін нығайту, оның егемендігін, рубль бағамының тұрақтылығын қамтамасыз ету, валюталық реттеу мен бақылауды оңтайландыру, инфляцияны төмендету, қаржы нарықтарының ұлттық инфрақұрылымын дамыту, банктік мөлшерлемелерді төмендету, тікелей инвестициялар деңгейін арттыру</i> |
| Экономикалық қауіпсіздік | Экономиканың жай-күйі, ұлттық мүдделерді әртүрлі ішкі және сыртқы қауіп-қатерлерден және олардың әсерінен кепілді қорғауды қамтамасыз ету | Кеңейтілген қайта өндіру Ел халқының өмір сүру деңгейі жоғары. Қаржы жүйесінің тұрақтылығы және орнықты дамуы | <i>Ұлттық ақша-кредит жүйесінің халықаралық қаржы және тауар нарықтарындағы конъюнктураның ауытқуына сыни тәуелділігінің төмендеуі. Ұлттық инфрақұрылымды дамыту қаржы нарығының, төлем жүйесінің және төлем карталары мен арнайы қаржылық хабарларды беру жүйесінің</i> |
| Ақпараттық қауіпсіздік | Жеке тұлға, қоғам, мемлекет мүдделерінің келісілуін қамтамасыз ететін ақпараттық қорғалу | Азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтары ақпаратты пайдалану. Нәтижелі ақпараттық қамтамасыз ету. Инновациялық ақпараттық технологиялар. Ақпаратты рұқсатсыз қол жеткізуден қорғау | <i>Банк операцияларын қорғау. Қарыз алушылардың құпия мәліметтеріне рұқсатсыз қол жеткізуден қорғау. Банктік ақпараттық ресурстарға және техникалық құралдарға рұқсатсыз қол жеткізуден қорғау</i> |
| Әлеуметтік қауіпсіздік | Адамдардың өмір сүру деңгейінің тұрақты өсуі, әлеуметтік «қызудың» төмендеуі, демографиялық ахуалдың өсуі | Мемлекеттік басқарудың барлық деңгейлеріндегі әлеуметтік бағдарламаларды зерттеу және іске асыру | <i>Көпжақты даму банктеріне және басқа донорларға әлеуметтік дамуды қаржыландыру қажеттіліктеріне кеңейтілген нысаналы қарыздар беруге жәрдемдесу. Өзін-өзі жұмыспен қамту мүмкіндіктерін қамтамасыз ету мақсатында кредиттерге қолжетімділікті жақсартуды қамтамасыз ету</i> |

| | | | |
|-------------------------|---|---|---|
| Экологиялық қауіпсіздік | Жеке адамның, қоғамның, мемлекеттің, табиғи ортаның сыртқы және ішкі әсерлер мен қауіптерден қорғалуы | Табиғи ортаға, жеке адамға және жалпы қоғамға келтірілген шығындарға жол бермеу. Планетада экологиялық тепе-теңдікті қамтамасыз ету | <i>Қоршаған ортаны қорғау жөніндегі экологиялық бағдарламалар мен іс-шараларды қаржыландыру. Салық жеңілдіктері. Табиғат пайдалану үшін төлемдер және салық салу кезіндегі экологиялық факторларды есепке алу</i> |
|-------------------------|---|---|---|

Дереккөз: автормен «ҚР Ұлттық қауіпсіздігі туралы» Заңы негізінде құрастырған

Кестеге ұлттық экономиканың төрт маңызды бағыты енгізілген – экономикалық, ақпараттық, элеуметтік және экологиялық қауіпсіздіктер. Ұлттық қауіпсіздік ұғымының құрамдас бөлігі экономикалық қауіпсіздік жүйесі ақпараттық, элеуметтік, экологиялық, өндірістік және басқа компоненттер негізінде қалыптасады. Ұлттық қауіпсіздіктің барлық осы түрлері бір-бірімен тығыз байланысты және бір-бірін толықтырады: ұлттық қауіпсіздіктің әр түрі екіншісінің әсер ету аймағында айқын көрінуі мүмкін, оның әсерін толықтырады немесе әлсіретеді. Бірақ, экономикалық қауіпсіздік, ұлттық қауіпсіздіктің басқа түрлерінің әсер ету салаларында көрініс табады, оларға еніп, олармен өзара әрекеттеседі, олардың әсерін жинайды және сол арқылы ұлттық қауіпсіздіктің негізі болып қала береді [1].

Қазіргі Қазақстандағы банк жүйесі Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін өзінің дамуының жаңа кезеңіне аяқ басты және өзіндік қалыптасу тарихы, ерекшеліктері, тұрпаты болды. Жоспарлы экономикадан нарықтық қатынастарға көшу елдің экономикалық саясатында түбегейлі өзгерістерді көрсетті. Осының барлығы екінші деңгейдегі кредиттік ұйымдарды (банктер және банктік емес кредиттік ұйымдар) қаржыландырудың дербес мәселелеріне, инновацияларға дәстүрлі емес даму жолына бағыт беру және көшу есебінен банктердің бәсекеге қабілеттілігін нығайтуға және ұлғайтуға алып келді, осылайша ХХ ғасырдың 90-шы жылдарына дейін әрекет еткен мемлекеттің монополистік ықпал ету тетіктері таусылды. 90-шы жылдардың басында басталған нарықтық экономиканы құру жолы бүкіл банк жүйесіндегі құрылымдық өзгерістерге әкелді, атап айтқанда коммерциялық банктер сырттан көмек қабылдамай, ең алдымен ішкі мүдделерін шеше отырып, дербес жұмыс істей бастады.

Бүгінгі таңда екінші деңгейлі банктер қаржылық-банктік операциялардың және банктік практикада бұрын баламасы жоқ қызметтердің жаңа түрлерін ұсынады. Бұл мемлекетті банк жүйесінің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету проблемаларын өз қолына алуға мәжбүр етеді, өйткені ол ұлттық қауіпсіздіктің субъектісі болып табылады және ел экономикасы үшін маңызды рөл атқарады.

Іс жүзінде Ұлттық банк жүйесі шаруашылық жүргізуші субъектілер мен қоғамға қаржылық - банктік қызмет көрсету, инновациялық, оның ішінде мемлекеттік және халықаралық бағдарламаларды іске асыру үшін қосымша инвестициялар тарту бөлігіндегі өткір проблемаларды шеше отырып, елдің қаржы жүйесінде ерекше орын алады. Банк жүйесінің табысты жұмысы, бірінші кезекте, елдегі экономикалық және ішкі саяси жағдайдың тұрақтылығын тудырады. Қалай болғанда да, бүгінгі банк жүйесі тек коммерциялық банктермен өміршең. Сондай-ақ, екінші деңгейлі банктердің негізгі рөлі жеке салымшылардың қаражатын нарықтық жағдайлардан қайтаруға кепілдік беретін жалпы ақша қорларын қалыптастыру және бөлу, рентабельділікпен және тәуекелдің жоғары деңгейімен сипатталатын қаржылық қызметтер жиынтығын иелену арқылы көрінеді. Екінші деңгейлі банктер үшін кірістілік пен тәуекелдер арасындағы симметрияны сақтау өте маңызды, өйткені бұл көрсеткіштердің теңгерімсіздігі көбінесе банк функциясының бұзылуына әкеледі. Кез келген банк үшін, сондай-ақ банк жүйесі үшін, тұтастай алғанда, дағдарыстық жағдайларды болжау және олардың теріс салдарын ең төменгі деңгейге дейін төмендету маңызды.

Интеграция мен жаһандану процестерінің жоғарылауы жағдайында кейбір банктердің дәрменсіздігі көбінесе банк жүйесіне ғана емес, сонымен бірге экономиканың нақты секторына да тікелей қауіп төндіреді, бұл кейіннен қаржы секторына деген сенімнің жоғалуына әкеледі. Демек, елдің неғұрлым серпінді экономикалық дамуға көшуі жағдайында ішкі және сыртқы қатерлерді төмендету және оларға қарсы тұру бөлігінде банк жүйесінің экономикалық қауіпсіздігінің тиісті деңгейін қамтамасыз ету қажеттілігі туындайды [4, 43 б.]. Банк секторының тұрақтылығы бұзылған, банк қауіпсіздігі сақталмаған, технологиялық даму жеткіліксіз болған кезде банк жүйесі ұлттық экономикаға қауіп төндіруі мүмкін [2].

Соңғы онжылдықтарда қаржы-экономикалық дағдарыстарға байланысты БАҚ-та мемлекет басшылары, Ұлттық банк төрағалары тарапынан банк жүйесі ұлттық экономиканың әлсіз және осал

буындарының бірі болып табылатындығы және осы жүйенің тиімді экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажеттігі туралы бірнеше рет айтылған болатын. Бұл сонымен қатар ақша массасының едәуір мөлшері олардың иелігінде және ақша құрылымы көптеген экономикалық айналыстарға әсер етуі мүмкін екендігімен түсіндіріледі. Банк ісі экономикалық қызметтің ең көп таралған түрі болып саналады, өйткені ол ақша қаражатын осының бәрін жүзеге асыра алатын адамдарға көбейту жағдайы жоқ адамдардан алуға мүмкіндік береді.

Осылайша, банктер әрдайым тиімді және тұрақты экономиканы қалыптастыруға ықпал етеді және олардың экономикалық қауіпсіздігін мұқият зерделеуге лайық. Әрине, ақша ғана емес, сонымен қатар жеке нысандар да банктердің қауіпсіздік объектісі бола алады: банк қызметкерлері, басшылық, материалдық құндылықтар, банк құпиясы, жаңа технологиялар, құпия ақпарат [5].

Жоғарыда айтылғандардың бәрін талдай отырып, банк секторының экономикалық қауіпсіздігі туралы өзіндік тұжырымдаманы анықтауға болады: «бұл басқарудың барлық деңгейлеріндегі субъектілердің ұлттық және экономикалық мүдделерін кепілдендірілген қорғау, Ұлттық банк жүйесінің тұрақты дамуы, елдің банк жүйесінің және жеке банктердің мүлкін жоғалту қаупін бейтараптандыру, іскерлік бедел мен бәсекеге қабілеттілік».

Әдебиеттер тізімі:

1. «ҚР Ұлттық қауіпсіздігі туралы» ҚР Заңы 06.01.2012ж, № 527-IV
2. Лаврушин О.И. Деньги, кредит, банки: учебное пособие. - М: Кнорус. – 2010. - С. 105-108.
3. Маляренко О.И. Финансовая безопасность банковской системы Республики Казахстан: Сборник материалов международной научной конференции «Актуальные проблемы менеджмента, экономики и экономической безопасности». - Чебоксары, 2019. - С. 270-275
4. Текущее состояние банковского сектора Республики Казахстан по состоянию на 01.09.2020г. [Электронный ресурс]: <https://nationalbank.kz/?docid=3329&switch>
5. Ассоциация финансистов Казахстана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://afk.kz/ru/analytics/monitor-nbrk/bankovskij-sektor-rk-v-pervom-kvartale-2018-goda.html>

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Кадырова Гульжан Адилевна,
Туганбаева Салтанат Турсынханқызы
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан**

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ БАНКОВСКОГО СЕКТОРА И ЕГО ВАЖНАЯ РОЛЬ ДЛЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

В современном мире роль финансовой безопасности страны, функционирующей в рамках национальной безопасности, очень велика. Это зависит, прежде всего, от состояния международных политических и экономических отношений. Поскольку в настоящее время в мире очень напряженная геополитическая ситуация, и в связи с этим каждая страна стремится по-разному укреплять свою экономику.

Одной из важнейших отраслей экономики, оказывающей большое влияние на эту сферу, является банковская система. Банковская система является звеном, объединяющим все сферы жизнедеятельности населения, а также обеспечивающим функционирование государства как на национальном, так и на мировом уровне. В этой связи обеспечение финансовой безопасности в сфере банковского сектора является одним из наиболее актуальных вопросов любого государства в современных экономических условиях. Экономическая безопасность банковского сектора в Казахстане и его важнейший компонент определяются исследованием ключевых проблем и перспектив развития финансовой безопасности. Кроме того, в настоящее время установлено состояние финансовой безопасности в банковском секторе.

Исследование основывается на доказательных теоретических положениях в области банковского дела. Методологическая основа работы подтверждается исследованиями классических и современных отечественных и зарубежных авторов и статистическими данными государственных учреждений, регулирующих деятельность банковского сектора.

Ключевые слова: экономическая безопасность, финансовая безопасность, Национальный банк, банки второго уровня, глобализация, интеграция.

**Kadyrova Gulzhan, Tuganbaeva Caltanat
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
ECONOMIC SECURITY OF THE BANKING SECTOR AND ITS IMPORTANT
ROLE FOR NATIONAL SECURITY**

In the modern world, the role of the country's financial security, functioning within the framework of national security, is very large. This depends primarily on the state of international political and economic relations. Since the

current geopolitical situation in the world is very tense, and in this regard, each country seeks to strengthen its economy in different ways.

One of the most important sectors of the economy that has a great impact on this area is the banking system. The banking system is a link that unites all spheres of life of the population, as well as ensuring the functioning of the state both at the national and global level. In this regard, ensuring financial security in the banking sector is one of the most pressing issues of any state in modern economic conditions. The economic security of the banking sector in Kazakhstan and its most important component are determined by the study of the key problems and prospects for the development of financial security. In addition, the state of financial security in the banking sector is currently established.

The research is based on evidence-based theoretical positions in the field of banking. The methodological basis of the work is confirmed by the research of classical and modern domestic and foreign authors and statistical data of state institutions regulating the banking sector.

Keywords: economic security, financial security, National Bank, second-tier banks, globalization, integration.

List of references:

1. The Law of the Republic of Kazakhstan «On National Security of the Republic of Kazakhstan» dated 06.01.2012, № 527-IV

2. Lavryshin O.I. Money, credit, banks: educational assistance. - M: Кнопс. - 2010. - С. 105-108.

3. Malyarenko OI Financial security of the banking system of the Republic of Kazakhstan: Collection of materials of the international scientific conference «Actual problems of management, economics and economic security» - Cheboksary, 2019. -- S. 270-275

4. Current state of the banking sector of the Republic of Kazakhstan as of 01.09.2020. [Electronic resource]: <https://nationalbank.kz/?docid=3329&switch>

5. Association of Financiers of Kazakhstan [Electronic resource]. - Access mode: <http://afk.kz/ru/analytics/monitor-nbrk/bankovskij-sektor-rk-v-pervom-kvartale-2018-goda.html>

УДК 33.338

МРНТИ 06.71.57

Хоменко Людмила Николаевна

lusy797@ukr.net

**Кременчугский национальный университет им. Михаила Остроградского
Кременчуг, Украина**

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОПТИМАЛЬНОЙ СТРАТЕГИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТУРИСТИЧЕСКИХ ФИРМ

В статье рассматриваются возможности выработки оптимальной стратегии туристических объединений с учетом сезонности потребительского рынка услуг различных видов «зеленого» туризма для устойчивого развития региона. Приведены предпосылки, перспективы и результаты перехода к усовершенствованной системе использования матричных игр с участием двух игроков с противоположными интересами. Рассмотрено поведение руководства туристического объединения агроусадеб в играх со случайной действием «природы» для увеличения реализации услуг.

Ключевые слова: туризм, стратегия, объединение агроусадеб, сезонность, игра, природа, выигрыш.

Среди новейших видов туризма перспективными для нашей страны являются прежде всего сельский зелёный и экологический, что обусловлено разнообразием ландшафтных комплексов, значительным историко-культурным, этническим и генетическим достоянием.

Интенсивное развитие сельского зеленого туризма на Полтавщине возможен благодаря бесценной природе и культурному наследию, прекрасным естественным ландшафтам, памятникам истории и культуры, богатыми традициями и народными обычаями, сельскохозяйственной продукцией, кухней и гостеприимством крестьян. Для сельского туризма возможно, по желанию, участие в сельскохозяйственных работах по сбору овощей, фруктов, винограда, грибов и трав. Нередко туристы готовы платить деньги, чтобы поработать на пасеке, в поле, на винограднике, в саду, на ферме.

Рост безработицы в сельской местности можно уменьшить за счет активного развития агротуризма. Зеленый туризм целесообразно развивать в регионах с низким уровнем промышленной нагрузки при хороших рекреационных условиях и наличии свободных жилых площадей. По нашему мнению основными районами сельского зеленого туризма в области является побережье рек Днепр,

Псел и Сула. Отечественная индустрия путешествий и туризма сегодня формирует менее 1% внутреннего валового дохода. Украинское село имеет возможности привлечь туристов совершенным жилым фондом, живописной природой, гостеприимством, здоровой и сытной пищей, приготовленной из продуктов крестьянского приусадебного участка. Туристический агротуризм целесообразно внедрять путем повышения качества услуг, предоставляемых в сельской местности.

Нами проведен маркетинговый анализ с использованием мнения экспертов относительно готовности целевой аудитории к использованию услуг «зеленого» туризма. Объект исследования - городские жители центральных областей Украины. С целью определения вкусов фактических и потенциальных потребителей «зеленого» туризма проведён репрезентативный опрос о получении дополнительных услуг агроусадеб, результаты которого приведены в табл. 1.

Таблица 1

Дополнительные услуги агроусадеб по видам «зеленого» туризма, %

| Услуги | Этнографический | Спортивный | Экологический | Санаторно-оздоровительный | Маршрутно-познавательный |
|--|-----------------|------------|---------------|---------------------------|--------------------------|
| Питание | 18,5 | 15,5 | 17,5 | 20,5 | 18,0 |
| Проживание и сопутствующий сервис | 17,0 | 17,5 | 17,0 | 15,0 | 15,0 |
| Рыболовство | 3,5 | 17,0 | 14,5 | 8,5 | 4,5 |
| Экскурсии по заповедным местам области | 30,5 | 2,5 | 13,5 | 15,5 | 25,5 |
| Конные прогулки | 8,5 | 12,5 | 9,5 | 4,5 | 10,5 |
| Сбор ягод, грибов, лечебных трав | 5,5 | 2,5 | 15,5 | 12,5 | 15,5 |
| Аренда велосипедов, лодок | 2,5 | 18,5 | 5,5 | 16,0 | 9,0 |
| Занятия народными ремёслами | 10,5 | 0,5 | 1,5 | 2,5 | 0,5 |
| Охота | 0,5 | 12,5 | 2,5 | 0,5 | 0,5 |
| Занятие земледелием | 2,5 | 0,5 | 2,0 | 4,0 | 0,5 |
| Уход за скотом | 0,5 | 0,5 | 1,0 | 0,5 | 0,5 |
| Всего: | 100,0 | 100,0 | 100,0 | 100,0 | 100,0 |

Спортивный и санаторно-оздоровительный виды туризма отнесены специалистами к «зеленому», так как предусматривают пребывание в природных экологически чистых зонах или регионах, а также посещение мест по удовлетворению культурного и познавательного интереса [2, 3].

Особое место среди факторов влияния на развитие «зеленого» туризма занимает фактор сезонности. Пик спроса на маршрутно-познавательные, этнографические и экологические услуги «зеленого» туризма приходится на весенне-летний период, а на санаторно-оздоровительные и спортивные виды – осенью-зимний период.

Рассмотрим матричную игру, в которой предполагается участие двух игроков с противоположными интересами [4]. Действия каждого игрока направлены на увеличение выигрыша (уменьшение проигрыша). В некоторых задачах, которые приводятся к игровым, имеет место неопределенность, обусловлена отсутствием информации о влиянии сезонности и условий погоды, особенно в отношении услуг «зеленого» туризма. Такие условия зависят не от сознательных действий второго игрока, а от объективной действительности и называются играми с «природой» [4]. Человек в играх с «природой» пытается действовать осмотнительно, а игрок «природа» действует случайно. Большой интерес для туристических организаций и объединений агроусадеб вызывает обработка оптимальной стратегии в переходные периоды предоставления услуг «зеленого» туризма.

Руководство: турбаз «Новые Санжары» и «Солнечная» в селе Липовое Глобинского района; объединение агроусадеб Кременчугского района поставило задачу разработки оптимальной стратегии относительно поведения при игре с «природой» с учетом сезонности за предоставление услуг «зеленого» туризма. Условия игры задаются матрицей $(a_{ij})_{m \times n}$ [4]. Пусть игрок в лице руководства туристического объединения A имеет стратегии A_1, A_2, \dots, A_m , а природа - состояния $B_1,$

B_2, \dots, B_n . Наиболее простой является ситуация, когда известна вероятность p_j каждого состояния природы B_j . При этом, если учтены все возможные случаи, то

$$p_1 + p_2 + \dots + p_j + \dots + p_n = 1. \quad (1)$$

Если игрок A выбирает чистую стратегию A , то математическое ожидание выигрыша составит

$$p_1 a_{i1} + p_2 a_{i2} + \dots + p_n a_{in}. \quad (2)$$

Наиболее выгодной будет такая стратегия, при которой достигается

$$\max_i (p_1 a_{i1} + p_2 a_{i2} + \dots + p_n a_{in}). \quad (3)$$

Если информации о состоянии природы мало, то можно воспользоваться принципом недостаточного основания Лапласа [4], согласно которому можно считать, что все состояния природы равно вероятные

$$\max_i (a_{i1}, a_{i2} + \dots + a_{in}) / n, \quad (4)$$

таким образом эта стратегия при которой среднее арифметическое элементов соответствующей строки будет максимальным. Для условий работы объединения агроусадеб расходы за декабрь-февраль на предоставление услуги иностранным въездным туристам составляют 225 грн., а внутренним – 150 грн. в сутки. По данным наблюдений, проведенных работниками службы маркетинга Полтавского регионального отделения Союза содействия развитию сельского «зеленого» туризма за последние годы, установлено, что объединение агроусадеб района может реализовать за три месяца, в условиях теплой погоды, тур услуги для 100 иностранных и 600 внутренних туристов; а в условиях холодной погоды - 50 иностранных и 1000 внутренних туристов.

В связи с возможными изменениями погоды необходимо определить стратегию объединения агроусадеб района в предоставлении тур услуг, это обеспечит максимальный доход от реализации услуг при цене в расчете на одного иностранного туриста 300 грн. и внутреннего – 200 грн. в сутки.

Объединение агроусадеб района предполагает две стратегии: A_1 - в этом году будет теплая погода; A_2 - погода будет холодная. Если объединение агроусадеб примет стратегию A_1 и действительно будет теплая погода (стратегия природы B_1), то тур услуги будут полностью реализованы и доход составит:

$$100 \text{ тур. } (300 - 225) + 600 \text{ тур. } (200 - 150) = 37,5 \text{ тыс. грн.}$$

При холодной погоде (стратегия природы B_2) тур услуги для внутренних туристов будут реализованы полностью, а услуги для иностранных туристов только для 50 человек со значительным остатком нереализации туристических услуг. Объединение агроусадеб района получит доход:

$$50 \text{ тур. } (300 - 225) + 600 \text{ тур. } (200 - 150) - 75 (100 - 50) = 30 \text{ тыс. грн.}$$

Аналогично, если объединение агроусадеб района примет стратегию A_2 и в действительности будет холодная погода, то доход составит:

$$50 \text{ тур. } (300 - 225) + 1000 \text{ тур. } (200 - 150) = 53,75 \text{ тыс. грн.}$$

При теплой погоде доход составит:

$$50 \text{ тур. } (300 - 225) + 600 \text{ тур. } (200 - 150) - 50 (1000 - 600) = 15,75 \text{ тыс. грн.}$$

Объединение агроусадеб району и погоды (спрос покупателей туров) рассмотрим как двух игроков и получаем платежную матрицу.

$$\left\{ \begin{array}{cc} B_1 & B_2 \end{array} \right\} \begin{array}{l} A_1 \quad 37500 \quad 30000 \\ A_2 \quad 15750 \quad 53750 \end{array}$$

$$\alpha = \max (30000, 15750) = 15750 \text{ грн.}; \beta = \min (37500, 53750) = 37500 \text{ грн.}$$

Цена игры находится в диапазоне $15750 \text{ грн.} \leq v \leq 37500 \text{ грн.}$

С платежной матрицы видно, что при всех условиях доход объединения агроусадеб района будет не менее 15750 грн. Однако если погодные условия совпадут с выбранной стратегией, то доход объединения агроусадеб района составит 37500 грн., то есть намного больше.

Обозначим вероятность применения объединением агроусадеб стратегии A_1-x_1 , A_2-x_2 , причем $x_1 + x_2 = 1$. При решении игры графическим методом получили $x_1 = 0,85$; $x_2 = 0,15$. При таком соотношении цена игры $v = (53,75 \times 0,15 + 30 \times 0,85) = 33,562$ тыс. грн. Оптимальный план предоставления тур услуг компанией составит:

$$0,85 (100 \text{ тур.}; 600 \text{ тур.}) + 0,15 (50 \text{ тур.}; 1000 \text{ тур.}) = (93; 660 \text{ тур.}).$$

Таким образом, компании целесообразно планировать предоставление тур услуг в течение трех зимних месяцев 93 туристам иностранным и 660 туристам внутренним, тогда при любой погоде доход составит не менее 33,562 тыс. грн. При отсутствии возможности изменить план предоставления тур услуг для определения оптимальной стратегии объединению агроусадеб района целесообразно воспользоваться критерием «погода». Рассмотрим ряд критериев, используемых при выборе оптимальной стратегии для туристической компании или объединения агроусадеб района [4].

1. Критерий Вальде. Предлагается применение максимальной стратегии осторожности при

$$\max_i \max_j a_{ij} = w \quad (5)$$

что совпадает с нижней ценой игры. Критерий выбора пессимистический, который предусматривает наихудшее влияние природы на ситуацию относительно исследования работы объединения агроусадеб района

$$\max(\max a_{ij}) = \max(15750, 37500) = 37,5 \text{ тыс. грн.}$$

В соответствии с этим критерием целесообразно использовать стратегию *A2*.

2. Критерий максимума. Выбирается оптимальная стратегия при условии

$$\max_i \max_j a_{ij} = M \quad (6)$$

Критерий оптимистический и предполагает наиболее благоприятное воздействие природы на человека и для условий работы объединения агроусадеб района

$$\max(\max a_{ij}) = \max(30000, 53750) = 53,75 \text{ тыс. грн.}$$

По приведённому критерию целесообразно использовать стратегию *A1*.

3. Критерий Гурвица. По приведенному критерию рекомендуется стратегия, которая определяется по формуле

$$\max_i \left\{ \alpha \min_j a_{ij} + (1 - \alpha) \max_j a_{ij} \right\} \quad (7)$$

где α - степень оптимизма и изменяется в диапазоне [1].

В соответствии с приведенным критерием фиксируется промежуточная позиция, учитывающая возможность как наихудшего, так и наилучшего состояния природного влияния на предоставление тур услуг объединением агроусадеб района. При $\alpha=1$ критерий превращается в критерий Вальде, при $\alpha=0$ - в критерий максимума. На α производит влияние мера ответственности лица, принимающего решение о выборе стратегии. Чем больше последствия ошибочных решений, больше желания застраховаться, тем α ближе к единице. Для условий работы туристического объединения агроусадеб района целесообразно принять степень оптимизма $\alpha=0,4$, тогда для стратегии *A1*

$$\alpha \max_j a_{ij} + (1 - \alpha) \min_j a_{ij} = 0,4 \times 30000 + (1-0,4) \times 15750 = 21,45 \text{ тыс. грн.}$$

Для стратегии *A2* $0,4 \times 53750 + (1-0,4) \times 37500 = 44 \text{ тыс. грн.}$

$$\max(21,45; 44) = 44 \text{ тыс. грн.}$$

Туристическому объединению агроусадеб района целесообразно использовать стратегию *A2*, то есть планировать производство с ориентацией на холодную погоду.

Для туристических организаций и агроусадеб обработано ряд мероприятий по уменьшению сезонных спадов поступления финансовых ресурсов. Осуществляется сезонная дифференциация цен при оказании услуг «зеленого» туризма: повышении в разгар сезона, умеренные для межсезонья, существенно снижены для несезонного времени. Разница в величине оплаты за проживание и сопутствующий сервис в сельской местности в зависимости от сезона может достигать 50% [1,5].

В условиях развития рыночных отношений определение оптимальной стратегии деятельности туристических фирм и объединения агроусадеб целесообразно с использованием теории игр. Предложенное обоснование стратегии в игре с «природой» при многократном повторении обеспечивает туристическому объединению агроусадеб района максимально возможный средний выигрыш. На сегодня целесообразно для сети туристических объединений агроусадеб воспользоваться введением сезонной дифференциации цен на тур услуги. Наличие значительных туристическо-рекреационных ресурсов Кременчугского района при эффективном их использовании позволит получать значительные поступления как в государственный, так и местных бюджетов.

Список литературы:

1. Братюк В.П. Анализ опыта западных стран по формированию государственной политики содействия развитию туризма// Актуальные проблемы экономики. 2012. №9 (135). С. 63-71.

2. Ильяшенко С.М., Ильяшенко Н.С., Щербаченко В.А. «Зеленый» туризм как одно из направлений устойчивого развития региона// Экономика Украины. 2013. №8. С. 33-39.
3. Кудла Н.Е. О применении комплекса маркетинговых мероприятий в сельском туризме// Экономика Украины. 2011. №2. С. 79-85.
4. Красс М.С., Чупрунов Б.П. Математические методы и модели для магистров экономики: Учебное пособие. СПб.: Питер, 2006. 496с.
5. Beech John The business of Tourism/ Management John Beech, Simon Chadwick, Nov. 2005. Paperback. 608 p.

ТҮЙІНДЕМЕАРЕСИМЕ

Хоменко Людмила Николаевна
Михаил Остроградский атындағы Кременчуг ұлттық университеті
Кременчуг, Украина
ТУРИСТІК ФИРМАЛАР ҚЫЗМЕТІНІҢ ОПТИВАЛЫҚ
СТРАТЕГИЯСЫН АНЫҚТАУ

Мақалада аймақтың тұрақты дамуы үшін «жасыл» туризмнің әртүрлі түрлерінің қызметтері тұтыну нарығының маусымдықтығын ескере отырып, туристік бірлестіктердің оңтайлы стратегиясын әзірлеу мүмкіндігі туралы айтылады. Қарама-қарсы мүдделері бар екі ойыншының қатысуымен матрицалық ойындарды пайдаланудың жетілдірілген жүйесіне көшудің алғышарттары, болашағы мен нәтижелері келтірілген. Ауылшаруашылық массивтерінің туристік бірлестігін басқарудың қызмет түрлерін сатуды арттыру үшін «табиғат» кездейсоқ әрекеті бар ойындардағы мінез-құлқы қарастырылады.

Тірек сөздер: туризм, стратегия, фермерлік қожалықтардың бірігуі, маусымдық, ойын, табиғат, пайда.

Khomenko Lyudmila
Kremenchug National University named after Mikhail Ostrogradsky
Kremenchug, Ukraine

DETERMINATION OF THE OPTIMAL STRATEGY OF THE ACTIVITY OF TOURIST FIRMS

The article discusses the possibility of developing an optimal strategy for tourist associations, taking into account the seasonality of the consumer market for services of various types of «green» tourism for sustainable development of the region. Preconditions, prospects and results of the transition to an improved system of using matrix games involving two players with opposite interests are presented. The behavior of the management of a tourist association of agricultural estates in games with a random action of «nature» to increase the sale of services is considered.

Keywords: tourism, strategy, amalgamation of farmsteads, seasonality, game, nature, gain.

List of references:

1. Bratyuk V.P. Analysis of the experience of Western countries in the formation of state policy for promoting tourism development //Actual problems of economics. 2012. No. 9 (135). S. 63-71.
2. Ilyashenko S.M., Ilyashenko N.S., Shcherbachenko V.A. «Green» tourism as one of the areas of sustainable development of the region //Economy of Ukraine. 2013. No. 8. S. 33-39.
3. Kudla N.E. On the use of a complex of marketing measures in rural tourism //Economy of Ukraine. 2011. No. 2. S. 79-85.
4. Crassus M.S., Chuprunov B.P. Mathematical Methods and Models for Masters in Economics: Textbook. SPb.: Peter, 2006.496s.
5. Beech John The business of Tourism /Management John Beech, Simon Chadwick, Nov. 2005. Paperback. 608 p.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Апеева Айдана Зарубековна, экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Бузаубаева Перизат Несипбаевна, экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Дарибекова Назгуль Сағатбековна, экономика ғылымдарының магистрі, доцент, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Кадырова Гульжан Адилловна, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Тайлак Әлия Елжасқызы, экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Туганбаева Салтанат Турсынханқызы, заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Хоменко Людмила Николаевна, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Михаил Остроградский атындағы Кременчуг ұлттық университеті, Кременчуг, Украина.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Апеева Айдана Зарубековна, магистр экономических наук, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Бузаубаева Перизат Несипбаевна, магистр экономических наук, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Дарибекова Назгуль Сағатбековна, магистр экономических наук, доцент, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Кадырова Гульжан Адилловна, кандидат экономических наук, доцент, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Тайлак Алия Елжасовна, магистр экономических наук, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Туганбаева Салтанат Турсынханқызы, магистр юридических наук, старший преподаватель, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Хоменко Людмила Николаевна, кандидат экономических наук, доцент, Кременчугский национальный университет имени Михаила Остроградского, Кременчуг, Украина.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Apeyeva Aidana, Master of Economic Sciences, Senior Lecturer, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Buzaubaeva Perizat, Master of Economic Sciences, Senior Lecturer, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Daribekova Nazgul, Master of Economic Sciences, Associate Professor, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kadyrova Gulzhan, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Tailak Aliya, Master of Economic Sciences, Senior Lecturer, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Tuganbaeva Caltanat, Master of Laws, Senior Lecturer, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Khomenko Lyudmila, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Kremenchug National University named after Mikhail Ostrogradsky, Kremenchug, Ukraine.

ӨОК 808.5
ҒТАХР 17.07.41

Әбілқасов Ғабиден Мәжитұлы
gabi.altai1970@mail.ru
Хасен Мұрат Әбдірахманұлы
mkhasen@yandex.ru
Байпелова Гульмира Сагинтаевна
baipelova@bk.ru
Қарағанды техникалық университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗІРГІ ШЕШЕНДІК ӨНЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ МЕН ЖОЛДАРЫ

Қазіргі шешендік қоғамдық өміріміздің барлық саласында күнделікті қолданылады. Шешендік – тек тарихи құбылыс ғана емес, қоғамдық құбылыс. Тіл мәдениетінің негізін ұлттық әдеп пен тәрбиеден табамыз. Берілген мақалада қазіргі шешендік өнерді өскелең ұрпаққа оқыту әдістері мен тиімді үйрету жолдары қарастырылған.

Тірек сөздер: шешендік өнер, сөйлеу мәдениеті, қазақ қоғамында, ұлттық қазына, халықтың мәдениеті, шешендікке баулу.

Қазіргі таңда шешен, шешендік, шешендік сөз, шешендік өнер, шешендіктану, риторика, шешен сөйлеу мәдениеті дегеніміз не, шешендікке қойылатын талаптар, қағидаттар қандай, қазақ шешен-билерінің, шешендік сөздердің тағылымы неде, шешендікке баулу амалдары қандай, т.б. мәселелер турасында жан-жақты ойланып, шешендік өнер жайындағы еңбектерді електен өткізіп, шешендікке қатысты материалдарды екшей қарап, жоғары және орта мектеп студент-шәкірттеріне арнайы пән ретінде оқытуды ритор-мамандарымыздың дұрыс мағынасында қолға алуы – ұрпақ алдында парыз іс. Әлемдік шешендік өнер ілімінің тарихи теориясы мен әдістемесін таразылағанда түйгеніміз тоқсан тарау. Бірі ежелгі Римде, көне гректерде, араб, үнді, қытай жерлерінде риториканың басты пәндердің бірі ретінде жүргізілгендігі, соған сәйкес ғылыми оң көзқарастың қалыптасқандығы. Мәселен, бір ғана Римдегі шешендік өнерге арналған мемлекеттік мектептің негізін салушы Марк Фабий Квинтилианның 12 томдық «Шешендік өнер тәлімі» еңбегі неге тұрады. Сондағы басты себеп – ел көшбасшыларын, замана заңгерлерін, қоғам қайраткерлерін, жалпы жас тұлғаларды, кәсіби мамандарды сапалы даярлаудың шешен сөйлеумен тікелей байланыстылығына анық көздің жетуі. Шешендік – тек тарихи құбылыс ғана емес, қоғамдық құбылыс. Түрлі тарихи қиын кезеңдерде шешендік қоғамға қызмет етті. Шешендік өнердің тарихына көз жіберсек, шешендік әсіресе тәуелсіздік жолындағы күресте өте-мөте белсенді қызмет атқарды. Ертедегі қазақ қоғамында халықтық мәні бар шешендік сөздердің рөлін жоғары бағалаған. Оның үстіне елдің тағдыры әрдайым қылыштың жүзімен емес, шешеннің тілімен де шешілетін тұстары болған. Қазақ шешендік өнерінің тарихи тармақтары сан қатпарлы. Ұлттық шешендік өнерінің тарамдарын білу – бүгінгі ұтқыр ойлы, шешен тілді ұрпақ тәрбиелеудің кепілі де. Әлемдік шешендіктану ілімінің бір тармағы қазақтың шешендік дәстүрін әлеуметтік феномен тұрғысынан таразылағанда белгілі бір әлеуметтік ортада, қоғамда, қалай да бір адами оқиғаға байланысты қалыптасып, айрықша тапқырлықпен, суырыпсалмалықпен, көркем тілмен айтылатын озат ойлар мен тәлімді тұжырымдар үрдісі болмақ.

Сөз дегеніміз – осынау қай күндер, айлар, жылдар, ғасырларда болсын тәрбие құралы. Ал, бүгінгі күні шешендік сөз қоғамдағы келеңсіздікті сынап, топ алдына шығара айта алатын тәрбиелік қызметімен де ерекше. Кез келген шешендік сөз бір ұлт, ел, көпшілік сөзін сөйлеп, немесе белгілі бір топ мақсат-мүддесіне қарай құралады. Ұлтты, халықты, топты біріктіру үшін ортақ идеология керек. Идея көпшілік үшін құрылғанда көбіне-көп болашақ ізгі мұраттарды жүзеге асыру үшін жасалады. Осы тұрғыдан алғанда шешендік сөздер ынтымақ, бірлік, достыққа ұйытушы болса, ортақ мақсатқа, кісілікке бағыттауда тек сыйластық, кішілік, адалдық сияқты адамгершілік қасиеттер басты назарға алынады. Әдебиетші ғалым, Мәтжан Тілеужановтың: «Сөзбен қаймықтыру, сөзден жаңылыстыру, жауларын сөз тыңдарлық жағдайға түсіру – мықты өнер. Ол қару-жарақтан да күшті. Суырылған

қылышты қынабына қайта тықтыру – қарсыласыңды қаһарлы сөзіңмен, тапқырлығыңмен, шешендігіңмен иілткенің. Қазіргі шешендік өнер – ел келешегі жастардың рухын аспандатар, асқақтатар өнер. Ал қазақтың халықтық рухы орасан. Тек рух сақталса ғана, жастар рухын оята білгенде ғана халық мерейі, абыройы қаз қалпында болмақ. Рух тұнған тұста ғана қалыптасу үстіндегі тұлғаны тұтандыра, ілгерілетер идея да күшті. Тіл – ұлттық қазына, ел игілігі, халықтың бай мұрасы. Қандай бір халықтың болмысы, өркениеттілігі, саналығы, кең мағынасында сауаттылығы, оның тіл мәдениетімен, сол тілдің қолданыс ауқымдылығының кеңдігімен өлшенеді. Әр халықтың мәдениетінің бастау бұлағы туған тілінің пайда болуымен тұспа-тұс келеді. Демек, тіл – адами нақтылықты адамзаттың тіршілігі өтіп жатқан әлем ретінде жасайды. Ал адамзаттың тіршілігі-мәдениеттің әлемі екені белгілі. Адам қоғамының даму барысында пайда болып қалыптасқан өшпес дәулетінің бірі – оның тілі. Қазіргі біздің басты міндетіміз студент жастардың тіл мәдениетін қалыптастырып, оларды шешендік өнерге қызықтыру болып табылады. Қазіргі қоғамда шешендік өнердің алатын орны зор. Ұрпақ тәрбиесінде, ел басқару жүйесінде, елді сәулеттендіру жолында, әрине, халықтың сан ғасырлық тәжірибесінде қорытылып екшелген, жинақталып жүйеленген ақыл-нақыл, өсиет-насихатқа негізделген отты да нақышты, шебер де шешен айтылатын ауызша сөздің тағылымдық-танымдық әрі тәрбиелік мәні айырықша - деп атап көрсетеді ғалым С.Негимов «Шешендік өнер» атты жазған ғылыми еңбегінде. Қазіргі шешендік қоғамдық өміріміздің барлық саласында күнделікті қолданылады. Тіл мәдениетінің негізін ұлттық әдеп пен тәрбиеден табамыз. Әдептіліктің өзін әдемілікке балаған ел дәстүрі өз тілінде таза да көркем сөйлеуді қажет етеді. Шешендік сөздегі көркемдік құралдардың мол қолданылуы, ойдың көркем болуымен бірге, тыңдаушыға эмоциялы әсерлі екендігін де ескереді. Көркем сөз, кестелі ой айтушы-тыңдаушы арасына этикалық қатынас орнатары сөзсіз. Әрі қазақтың шешендік өнерінде кездесер тәлімі мол, үйретері көп ғибраттар – бүгінгі күні де тәрбие құралы. Ал қазақтың от ауызды, орақ тілді шешен-билер мұрасының тағылымын рухани байлығымыз ретінде кейінгі ұрпаққа қалай дәріптеп, оның тереңдігіне, тұңғығына қалай бойлап жүрміз? Мәселен, қазақ халқы шешендік мұрасының жас атаулыға жұғысты болар өнегелік-тағылымдық қырларының сапына сөздің құдіретті күшке ие екендігін аңғартуын, сөздің өзіндік бояуы, дәмі, адам сезіміне әсер етерлік қоңыр иіс бар екендігін, ал оның күші дауыс ырғағы арқылы берілетіндігін танытуын, шешендіктің ой еркіндігі, сөз еркіндігі, ауызекі тілдегі сөздерді әдемі тізбектеп, оралымды орналастыру, тиімділігін күшейтіп, қисынды ойға сыйғызуды аңғартуын; сөзбен тоқтату, сөзбен жаңылыстыру, қарсыласын сөз тыңдарлық жағдайға түсірудің орасан күшті өнер екендігіне көз жеткізуін; тұспалдап сөйлеуге, мегзеуге, бернелеуге, символдауға, басқаны айта отырып, нені нысаналап отырғанын жасыра, жұмбақтап айтуға, яғни терең зейінділік пен ойлылыққа төселтуін, астарлап сөйлеу халқымыздың мәнері екендігін, бұл тек сөйлеу шеберлігімізді ғана емес, сөйлеу мәдениетімізді де танытатын, ойлау қабілетімізді аса тереңдетер құбылыс екендігін аңғартуын, тапқырлыққа, шапшаңдыққа, тез жауап берушілікке баулуын, өзгені тыңдауға, өзгенің өнегелі ісінен тағылым алуға жөн сілтеуін қосар едік. Жоғары оқу орындарында шешен сөйлеу мәдениетіне баулудағы мақсаттардың бірі – теориялық және қолданбалы пән ретінде шешендік өнер турасында жүйелі ұғым қалыптастыру, түсінік беру. Шешен сөйлеуге баулу мәселесі машықтық бағыттың басымдылығымен ерекшеленеді. Бұл күрделі шеберлік білім мөлшерінің молдығын қажетсінуімен бірге өзіндік жеке тәжірибелер негізіндегі икем-дағдылармен де тығыз бірлікте сомдалады. Мәселен, жағада отырып суға түсушілерді бақылау арқылы суға жүзуді, малтуды үйрене алмайтынымыз сияқты, үнемі жүргізілетін тәжірибелер мен жаттығуларсыз шешендік дағдыларды бойға бойлату, денеге дарыту мүмкін емес. Дұшпандары «адуын аңға» балаған Демосфеннің өзі алғашында аузына қиыршық тас салып сөйлеп, дауысын жүгіріп жетілдіріп, биік құз жартастарға өрмелеу үстінде өлең оқып шыңдаған. Қысқасы, әркім мақсатты түрде тер төге еңбектенсе, нағыз көсілген шешен болатындығын дәлелдей білген. Ал қазақтың дүлдүл шешені Жиренше болса өзімен айтысатын жан жоқта басындағы бөркін қурай басына іліп қойып, сонымен таласқа түсетіндігі аңыз желісінен мәлім. Шешендік өнер – ақындық, жыраулық, жыршылық айтыс секілді қазақ әдебиетінің өзіндік ерекшелігін көрсететін негізгі жанрларының бірі. Шебер сөйлеу, айтқан сөзін нысанаға дәл тиюді үйрену үшін би-шешендердің шешендік сөздерін жаттау, оның қыры мен сырын жете меңгерудің мәні зор. Қазақ жұрты жаратылысынан шешендік өнерге бейім халық. Оның қиыннан қиыстыра, төтесінен төге сөйлейтін тапқыр да ақылды, бейнелі де бедерлі, аталы да баталы, нақыл, қанатты ойлары жөнінде өзіміз де, өзгелер де таңдай қағып айтудамыз. Шешендігінің үстіне қазақ халқы-ақын халық. Түйеге мінгеннің төрт ауыз, атқа мінгеннің алты ауыз өлеңі бар демекші, кез-келген үлкен-кіші, әйел-еркек «ауылдың алты алты ауызын», «қонақ кәде», «жар-жар», «бет ашар», «той бастарды» домбыраға қосылып термелей жөнеледі. Ал аналар болса, түн ұйқысын төрт бөліп, түнде бесік таянып, бесік жырын тербейді. Ақын-жыраулар болса, таң бозарып атқанша елін қорғаған батырлар, хандар, билер жөнінде және махаббат хикаясын шертіп хисса-дастан

толғайды. Демек, ақындық пен шешендік өнер егіз. Оны бір-бірінен ажырата қарау әбестік. Қазақтың шешендік өнері – халықтың ділін бейнелейтін құрал. Ғасырлар бойы өмір тәжірибесінен өткен халықтың даналық ойлары ауыз әдебиет үлгілерінде сақталған және болашақ ұрпақтың тілі мен ділін нәрлендіретін асыл мұра.

Шешендік өнер – ақындық, жыраулық, жыршылық айтыс секілді қазақ әдебиетінің өзіндік ерекшелігін көрсететін негізгі жанрларының бірі. Шебер сөйлеу, айтқан сөзін нысанаға дәл тиюді үйрену үшін би-шешендердің шешендік сөздерін жаттау, оның қыры мен сырын жете меңгерудің мәні зор. Қазақ әдебиеті мен мәдениетінің сонау көне заманнан бері жасап келе жатқан халықтық туындылары аз емес. Сан салалы өлең-жыр, философиялық терең негізгі ойға құрылған асыл сөз үлгілері – жыр-толғаулар, асқақ ән, сәнді де сазды төгілген күй – көркем өнер саласындағы халық мұрасының асыл куәсі. Дәуірлік мәні бар философиялық терең сырлы жыраулық поэзия туындылары, әдеби шығармалар – халқымыздың мәдени мол мұрасы, байлығы. Халықтық тәрбиенің негізі, қайнар бұлағы қазақ ақын-жырауларының философиялық әдеби мұралары саналатын поэзиясынан көрініс табады. Нағыз отаншылдық, патриотизм үлгілерін осы ақын-жыраулардың философиялық негізінде құрылған жыр-толғауларынан молынан кездестіреміз. Адамның өз Отанына, туған еліне, ана тіліне, салт-дәстүрі мен мәдениетіне деген сүйіспеншілік сезімін сыйдыратын патриотизм ұғымы адамзат қоғамында мемлекет құрылған кезеңнен бері қалыптасып келе жатыр. Қазақ тарихының ұзына бойында патриотизмнің сан түрі көрініс тапты. Қазақ ақын-жырауларының жыр-толғауларын оқыту арқылы жастардың бойына Отанға, туған жерге деген сүйіспеншілігін арттырамыз. Әрбір халықтың рухани байлығы – ғасырлар бойы даму тарихында жасалған, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын мирас. Басқа халықтар сияқты, қазақ халқының да өзіне тән тарихи басынан кешкен кезеңдері, өрлеу сатылары, әрбір дәуірге лайық мәдени мұрасы, асыл өнері бар. Көркем өнердің барлық саласы, оның ішінде әдебиет пен өткен дәуірден жеткен күллі ескерткіштердің барлығы да, ең алдымен, халықтың ғасырлар бойғы рухани құндылықтары негізінде жасалған. Қазақ халқының мәдениеті – осы тарихы ерте дәуірлерге кететін, өзіндік бастан кешкен кезеңдері бар мәдениет. Халқымыз өзі қаншалық өмір жолын кешсе оның өнері де сонша жасап, талай дәуірлерді бастан кешті. Адамзат ақыл-ойы туғызған небір ғажайыптар ішіндегі уақыт сынына төтеп беріп, адамзатпен жасасып, келе жатқан ең көне, ең бір құдіретті өнер – ол сөз өнері. Дүниені билейтін – сөз, сөзді билейтін – атақты шешендер, би-көсемдер, ақын-жыраулар екені әлімсақтан белгілі жай. Халқымыз қалдырған көркем сөз өнері баға жетпес мол қазына. Оның ішінде қамал бұзар қаһарлысы да, шебер қиылысқан қисындысы да, нәсердей құйылған төкпе туындысы да мол. Асылды жасықтан айыра білген халық шешендерінің аузынан шыққан философиялық тұспалдар мен нақылдар өмір ережесіндей ұрпақтан ұрпаққа ауысып, адамгершілік үшін қызмет етіп келеді. Өшпес, өлмес мұрамыздың мол бір саласы – мақал-мәтел, шешендік сөздер, саналы да салмақты жыраулар қалдырған философиялық терең ойлы толғаулар мен арнаулар, ерлік эпикалық жырлар, жыраулар дәстүрін жаңарта, жақсарта жалғастырған төкпе ақындардың философиялық өнегеге толы поэзиясы. Қазақтың шын мәніндегі авторлы әдебиеті осы аталған жырау-шешендер мен төкпе ақындар творчествосының өркендеуіне байланысты. Халқымыздың даналығы мен саналығының айқын көрінісі, оның бай ауыз әдебиеті десек, оның ең алғашқы туғызушысы да, жетілте жырлап, талай ғасырлардан аман алып шығып, кейінгі ұрпақтың қолына аман табыс етушісі де жезтаңдай жыраулар мен адуын ақпа ақындар. Ел-жұртымен бірге өмір сүріп, олардың басына түскен ауыртпашылықтарға ортақтасып, қайғы-қасіреттерін мұңды-сазды әуендерімен зарлана-шерлене толғап жыраулар өтті. Көңілді, нұрлы кезеңдерін шалқыта, шабыттана толғап, ойнақы, ойлы философиялық термелермен төгілте төндіре айтып, тындаушыларын қызыққа бөлеп, қуанта білді. Кейде салмақты, салқын сарынмен тамаша ақыл-нақыл сөздер термелеп, философиялық үлгі өнегелер ұсынды, қасарысқан ханына, жауласқан жауына қарсы халық алмастай өткір тілді ерлік жырларын сайысқа салды. Халық ерлігін, ел бірлігін, ең қымбат адамгершілік қасиеттерді келешек жас қауымға табыс етті. Осылайша жыраулар поэзиясы өзіне жүктелген замана салмағын қайыспай көтеріп, маңызды өмір мәселелерін суреттеп өтті. Жыраулар – сөз өнерінің ілкі авторлары, ақындыққа жол ашқан асыл сөз шеберлері, халықтың шешендікпен ұштасқан ойлы-сырлы толғау, арнау, термелер мен эпостық жырлардың бастау бұлақтары. Жастарды патриотизм рухында тәрбиелеуде би-шешендердің сөзі маңызды рөл атқаратынын жоғарыда келтірілген даналық сөздерден аңғаруға болады. Бүгінде жастардың рухын еселеп жандандыра, жаңғырта түсер кешенді ойлы істер ауадай қажет. Ал ел болашағы – қазақ жастарының рухының биіктігі, жоғарылығы – ұлт тәуелсіздігі сақталуының бірден-бір айғағы. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініне келсек, шешендік шежіре-рухани байлық көзі. Халқымызға тән шешендік өнер тәліміне кейінгі ұрпақты тәнті етер болсақ, орасан рухани шапағат, парасат сыйлаймыз. Қазіргі шешендік қоғамдық өміріміздің барлық саласында күнделікті қолданылады. Тіл мәдениетінің негізін ұлттық әдеп пен тәрбиеден табамыз. Әдептіліктің өзін әдемілікке балаған ел дәстүрі өз тілінде таза да көркем сөйлеуді қажет етеді.

Шешендік сөздегі көркемдік құралдардың мол қолданылуы, ойдың көркем болуымен бірге, тыңдаушыға эмоциялы әсерлі екендігін де ескереді. Көркем сөз, кестелі ой айтушы-тыңдаушы арасына этикалық қатынас орнатары сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Төрекұл Н. Даланың дара ділмарлары. -Алматы, «Қазақстан» 2006.
2. Адамбаев Б., Жарқымбекова Т. Ел аузынан.- Алматы, «Жазушы»1989.
3. Әбілқасов Ғ.М. Шешендік өнер сабақтастығы. -Қарағанды, ҚарМТУ 2013.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Абылқасов Габиден Мажитович, Хасен Мурат Абдырахманович
Байпелова Гульмира Сагинтаевна**

Қарагандинский технический университет, Караганда, Республика Казахстан

МЕТОДЫ И ПУТИ ОБУЧЕНИЯ СОВРЕМЕННОМУ ОРАТОРСКОМУ ИСКУССТВУ

Современное ораторство используется ежедневно во всех сферах нашей общественной жизни. Красноречие – явление не только историческое, но и общественное. Основы языковой культуры мы находим в национальной этике и воспитании. В данной статье рассмотрены методы и способы эффективного обучения подрастающему поколению современного ораторского искусства.

Ключевые слова: ораторское искусство, культура речи, казахское общество, национальное достояние, культура народа, приобщение к красноречию.

**Abilkasov Gabiden, Hasen Murat, Baypelova Gulmira
Karaganda Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan
METHODS AND WAYS OF TEACHING MODERN PUBLIC SPEAKING**

Modern eloquence is used daily in all areas of our public life. Oratory is not only a historical phenomenon, but also a social phenomenon. We find the basis of language culture in national ethics and education. In this article, methods of teaching modern public speaking and ways to effectively teach the younger generation are considered.

Key words: oratory, speech culture, in Kazakh Society, National Treasure, culture of the people, introduction to oratory.

List of references:

1. Torekul N. individual minds of the Steppe. – Almaty: «Kazakhstan» 2006.
2. Adambayev B., Zharkimbekova T. from the mouth of the country. - Almaty: «Zhazhi» 1989.
3. Abylkasov G. M. continuity of Public Speaking. – Karaganda: Karstu 2013.

ӘОК 808.5
ҒТАХР 17.07.41

Байпелова Гульмира Сагинтаевна
baipelova@bk.ru

Хасен Мурат Абдырахманұлы
mkhasen@yandex.ru

Әбілқасов Габиден Мәжитұлы
gabi.altai1970@mail.ru

**Қарағанды техникалық университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

**ҚАЗІРГІ ШЕШЕНДІК ӨНЕРДІ ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА
ОҚЫТУ ТӘСІЛДЕРІ**

Тіл – қарым-қатынас құралы. Адамның ой-өрісін, мәдени дәрежесін, ақыл-парасатын, рухани байлығын көрсететін айна. Тіл мәдениетінің өзектілігі әрқашан ескеріліп, қай халық болса да бұл мәселені айналып өткен емес. Мақалада қазіргі шешендік өнерді қазақ тілі сабағында студенттерге оқытудың әдіс-тәсілдері қарастырылады.

Тірек сөздер: тіл тәуелсіздігі, сөйлеу шеберлігі, даналық сөздер, тілдерді дамыту, сөз мәдениеті, тілді меңгеру.

Қазіргі таңда ел тәуелсіздігін тіл тәуелсіздігі мен астастыра қарап, туған тілдің тұғырын биіктету қамы қолға алынғалы да біраз уақыт болып қалды. «Қазақстан Республикасындағы тіл

саясатының тұжырымдамасы», Қазақстан Республикасының «Тіл туралы заңы» сияқты стратегиялық маңызы бар құжаттардың дүниеге келуі осы бағытта жасалған оң қадамдар. Тіл – қарым- қатынас құралы. Адамның ой-өрісін, мәдени дәрежесін, ақыл-парасатын, рухани байлығын көрсететін айна. Тіл мәдениетінің өзектілігі әрқашан ескеріліп, қай халық болса да бұл мәселені айналып өткен емес. «Өнер алды –қызыл тіл» деп қазақ халқы да сөйлеу шеберлігіне үлкен мән берген. Кешегі өткен би шешендер мен қазіргі ақын-жазушыларымыздың ғибратты ойлары, ұлыс берекесін диттеген толғамдары, тұрмыс-тіршіліктің өмір ағысындағы арман-мұраттарын жеткізген даналық сөздері жастар тәрбиесінде үнемі оң нәтижесін беруде. Университет пен мектеп тәрбие сағаттарын ұйымдастыруда және қазақ тілі сабақтарында халқымыздың асыл мұрасы, би-шешендеріміздің өнегелі сөздерін университет студенттерімен, мектеп оқушыларының тіл дамыту жұмыстарында көп пайдаланып, іске асырамыз. Тілдерді дамыту мемлекеттік бағдарламасының қабылдануы барлық білім жүйесінің қайта құрылуын талап етіп отыр, әсіресе бүгінгі таңдағы қоғамымыздың жастарын мемлекеттік тілді, қазақтың сөз мәдениетін білетін, көркем сөйлей алатын азамат етіп қалыптастыру, тұлға деңгейіне көтеру үшін қазақ тілін жетік меңгерудің маңызы ерекше. Тіл – қарым- қатынас құралы. Адамның ой-өрісін, мәдени дәрежесін, ақыл-парасатын, рухани байлығын көрсететін айна. Тіл мәдениетінің өзектілігі әрқашан ескеріліп, қай халық болса да бұл мәселені айналып өткен емес. «Өнер алды – қызыл тіл» деп қазақ халқы да сөйлеу шеберлігіне үлкен мән берген. Бесікте жатқан кішкентай нәрестесін уатып бесік жырын жырлағанда аналарымыз:

Айыр қалпақ киісіп,
Ақырып жауға тиісіп,
Батыр болар ма екенсің?
Бармақтарың майысып,
Түрлі ою ойысып,
Ұста болар ма екенсің?
Таңдайларың такылдап,
Сөйлегенде сөз бермей,

Шешен болар ма екенсің? - деп нәрестенің өскенде елін қорғайтын батыр, топ ішінде намысты бермей күресетін палуан, сөз бастайтын шешен болуын жырына тиек етіп отыратындары ақиқат. Қазақ халқы қымбат сөздің, киелі сөздің құдіретіне бас иген. Қасиетті кітаптарда ең алдымен сөз болған деп тегін айтылмаған. Сөз өнерінен аяулы, ардақты, өнер жоқ, өйткені, ол – ұлтымыздың ақыл-ойы, ар-ожданы, абыройы. Дүниені билейтін – сөз, сөзді билейтін – атақты шешендер, би-көсемдер, ақын-жыраулар екені әлимақтан белгілі жай. Сөз өнерінің негізін, әрине сөз түзеді. Қазақтың киелі де қасиетті шешендік өнері «бар өнердің биігі» ретінде саналған. Оған тағы да бір дәлел, «Қазақ халқы сөз өнерін әрдайым биік қойған, жоғары бағалаған. Ол өнердің ұшар биігі де, қонар жайсаңы да – біздің қазіргі өміріміз деп білем» - деп жазады филолог, ғалым Мәулен Балақаев. Кезінде ақын Мәшһүр Жүсіп Көпеев: «Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты, иә кескінді суреттер болсын, қандай әдемі ән, күй болсын, сөзбен сөйлеп, сөзбен суреттеп көрсетуге болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді» - деген болатын. Сөз өнерін, шешендікті асыл мұра, қымбат қазына екенін осы жоғарыдағы бір ауыз сөзбен дәлелдеген. Шешендік сөздер мәтіні ауызша таралғанымен, оны көзі қарақты, тіл қадірі мен сөз қадірін жете білген адамдар жинап жүрген. Шешендік өнердегі негізгі тірек-ұғым шешендік сөздерді есептеушілер мазмұндық идеясына, қолдану қызметіне, прагматикалық ерекшелігіне қарай түрліше анықтама беріп жүр. Шешендік сөз дегеніміз – тауып айтылған тапқыр сөз, ақылға қозғау салып, ой түсіретін даналық сөз, қиялға әсер етіп, сезіміңді қозғайтын көрікті де, әсерлі сөз, бұра тартпас дәлелімен тамсандырып, таңдай қақтыратын білгір – білімді сөз, өтіп кеткен не өтіп жатқан оқиғаны жанды суреттей көз алдына алып келетін суретті сөз, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түсінігін жеткізетін терең мағыналы түйінді сөз деп ғалым С.Қосымова шешендік сөзге тамаша анықтама береді. ХІ ғасырда адамзаттың мәдениеті мен әдебиетінің дамуына аса үлкен үлес қосқан шығыс ғалымдарының алып тұлғаларының бірі – Кайкабус. Оның «Кабуснама» атты ғылыми-әдеби шығармасының «Өнердің абзалдығы, қадір-құрметі және өнегелі болуы» туралы бөлімінде «Барлық өнерден сөз өнері жақсы екенін білгенің жөн. Адамзаттың ең абзал қасиетінің бірі – көпшілік алдында, халық алдында сөз сөйлей білу. Бұл жағдайды жете түсін де, жақсы сөйлей білуге үйрен, сыпайы әрі анық сөйлеуді әдет қылғайсың. Өйткені қандай сөз айтуды әдеттенсең, тіл соны айтады. Сөзді өз орнымен сөйле. Жақсы сөз –жан азығы, жақсы сөзге сараң болма. Маңайындағы адамдарға сыпайы, жақсы сөз айтсаң, сен де жақсы сөз естисің» деген даналық сөзі бізге өнеге ретінде сөздің адам өміріндегі құдіретін паш еткендей. Егемен елдің ертеңі білімнің тереңдігімен өлшенеді. Қазір барлық жерде әрбір ұлт өз тілін ,

мәдениетін, әдеби бай мұраларын, ұлттық құндылықтарын дәріптеп, оны жас ұрпақтың кәдесіне жарату мақсатында игілікті істер атқаруда. Ұрпақтарымызды парасатты, мәдениетті, білімді етіп тәрбиелеп, азаматтық деңгейін көтереміз десек, бойында ұлттық намысы бар ұрпақ өсіргіміз келсе, бар күшімізді ғасырлар бойы сақтаған озық дәстүрімізді дәріптеуге жұмсағанымыз абзал. Сөз – қай ғасырда болсын тәрбие құралы. Шешендік сөз қоғамдағы келеңсіздікті сынап, топ алдына шығара айта алатын тәрбиелік қызметімен де ерекше. Кез келген шешендік сөз бір ұлт, ел, көпшілік сөзін сөйлеп, немесе белгілі бір топ мақсат-мүддесіне қарай құралады. Ұлтты, халықты, топты біріктіру үшін ортақ идеология керек. Идея көпшілік үшін құрылғанда көбіне-көп болашақ ізгі мұраттарды жүзеге асыру үшін жасалады. Осы тұрғыдан алғанда шешендік сөздер ынтымақ, бірлік, достыққа ұйытушы болса, ортақ мақсатқа, кісілікке бағыттауда тек сыйластық, кішілік, адалдық сияқты адамгершілік қасиеттер басты назарға алынады. Шешендік сөздегі көркемдік құралдардың мол қолданылуы, ойдың көркем болуымен бірге, тыңдаушыға эмоциялы әсерлі екендігін де ескереді. Көркем сөз, кестелі ой айтушы-тыңдаушы арасына этикалық қатынас орнатары сөзсіз. Әрі қазақтың шешендік өнерінде кездесер тәлімі мол, үйретері көп ғибраттар – бүгінгі күні де тәрбие құралы. Егемендікке қол жеткізген уақыттан бері ұлттық құндылықтарымызды түгендеп, бай әдеби мұраларымыз, оның ішінде кешегі өткен би-шешендеріміздің жастарға үлгі, өнеге боларлық асыл сөздерін мерзімді баспасөз арқылы, теледидар, радио, ғылыми-көпшілік журналдар арқылы дәріптеп, насихаттаудамыз. Қазіргі шешендік өнердің нағыз иелері бүгінгі күні домбырасын қолға алып қалың ел – жұрт алдында найзағай жырларын төккен айтыскер, табан астында сөз табатын, шайыр ақындарымыз. Тәуелсіздікке қол жеткізген сәттен бастап егемен еліміздің тәуелсіздігінің көк туының аясында халқымыз өзінің әлеуметтік және мәдени тегін, тарихын, әдебиетін терең тану үстінде. Ғылыми зерде түбегейлене түскен сайын ауыз екі аңызбен байырғы шешендік өнеріміздің шежіреге арқаланған тарихи сана орнын жаңа заманауи байламды тұжырымдар ығыстырып жатыр. Өткен заманалар болмысының асуы мен тосқауылын, белесі мен бөгетін дәл басып ажыратып, тарихта өткен кешегі би-шешендердің даналық сөздерінен мол тағылым алып кәдемізге жаратамыз, әрине тарих сабағы тегін қалмайды. «Ескіні еске алмай, жаңаға жол жоқ» - дейді қазақтың халық даналығы. Ел бірлігі мен жер тұтастығы, ұлыс амандығын өнер өзегі етіп, халқымыздың этикалық және эстетикалық әлемін адамгершілік ізгі қасиеттер тұрғысынан әдіптеген би-шешендердің өнегелі өмірі, ғибратты ой-толғамдары Алаш баласының елдік мәселелерге қашанда ар биігінен келгенін көрсетеді. Жалпы шешендік өнердің шығуы белгілі бір қоғамның шығуымен, дамуымен байланысты екенін қазақ шешендік өнерінің тарихы да растайды. Қазақ рулары мен ұлыстары пайда болғаннан бері- ақ өз замандастарына озат ойлы, шебер тілді адамдар болғаны күдік туғызбайды. Алайда, шешендік өнердің шығып қалыптасуы қоғамның белгілі бір даму сатысымен, шешендердің шығуымен, олардың сөздерімен межеленеді. Халықтық, ақындық, шешендік өнерлер, дәстүрлі өнер мектептері, сайып келгенде, қазіргі қазақ көркем әдебиетінің қалыптасып дамуына, жедел жетілуіне жетекші болған. Тіл-қарым-қатынас құралы. Адамның ой-өрісін, мәдени дәрежесін, ақыл- парасатын, рухани байлығын көрсететін айна. Тіл мәдениетінің өзектілігі әрқашан ескеріліп, қай халық болса да бұл мәселені айналып өткен емес. Әрдайым көпшілік жиналған отырыстарда үлкендеріміз жастардың сөйлеу мәдениетіне, сөз саптауына яғни сөйлеу шеберлігіне үлкен мән берген.

Қазіргі шешендік өнер мен шешендік өнер тарихын оқытып, насихаттау арқылы ел құндылықтарын, тарихы мен салт-дәстүрлерін қастерлейтін, қазақтың би-шешендерінің асыл сөзін қадірлейтін, мемлекеттік тілді меңгерген, ой - өрісі кең, шығармашыл, өз бетінше дұрыс шешім қабылдай алатын, университет дәрісханаларында өтетін әрбір тәрбиелік, танымдық мемлекеттік тілді оқыту сабақтарында ұлттық құндылықтарымызды ұлықтап, орыс топтарында оқитын университет студенттеріне тіл үйретуде және ауызекі сөйлеу мәдениетін дамыту мақсатында шешендік өнердің негізін қалаған атақты билердің даналыққа, тәрбиелік тағылымға толы шешендік сөздері мен қоса қазіргі қаламгерлеріміздің туындыларын молынан оқытып қолданамыз. Оқытушылардың көпшілік алдында шешен сөйлей алатын тұлға тәрбиелеу міндеті тұрғаны ақиқат. Ұлы дала халқының ұлттық қазынасы, ел игілігі, халықтың бай мұрасы – тіл. Қандай да бір халықтың болмысы, өркениеттілігі, саналығы, кең мағынасында сауаттылығы, оның тіл мәдениетімен, сол тілдің қолданыс ауқымдылығының кеңдігімен өлшенеді. Әр халықтың мәдениетінің бастау бұлағы туған тілінің пайда болуымен тұспа-тұс келеді. Демек, тіл – адами нақтылықты адамзаттың тіршілігі өтіп жатқан әлем ретінде жасайды. Адам қоғамының даму барысында пайда болып қалыптасқан өшпес дәулетінің бірі – оның тілі. Техникалық университет дәрісханаларында өтетін әрбір тәрбиелік, танымдық қазақ тілі сабақтарында ұлттық құндылықтарымызды ұлықтап, орыс сыныптарында оқитын лицей оқушыларына тіл үйретуде және ауыз екі сөйлеу мәдениетін дамыту мақсатында атақты үш би және

басқа да қазақ билерінің даналыққа, тәрбиелік тағылымға толы шешендік сөздерін молынан оқытып, қолданамыз. Сабақ барысында би-шешендермен қазіргі ақын-жазушыларымыздың шығармаларын, әрбір сөзінің ойы терең, өмірден білген-түйгені мол өз заманының ақылгөйі екенін сабақ барысында өскелең ұрпаққа насихаттап, дәріптеп отырамыз. Шешендік сөздегі көркемдік құралдардың мол қолданылуы, ойдың көркем болуымен бірге, тыңдаушыға эмоциялы әсерлі екендігін де ескереді. Көркем сөз, кестелі ой айтушы-тыңдаушы арасына этикалық қатынас орнатары сөзсіз. Әрі қазақтың шешендік өнерінде кездесер тәлімі мол, үйретері көп ғибраттар – бүгінгі күні де тәрбие құралы. Шешендік сөздің мән-маңызын нақыл сөздер мен мақал-мәтелдерден де анық танимыз. Даудамай үстінде бірлік, ынтымаққа шақырған, ұрыс, қақтығыс кезінде бітімге тартқан сөздер ел есінде сақталып, адамгершілік пен ізгілік жолы болып қалыптасты. Кейінгі ұрпаққа мұра болып қалған тағлымды сөздер тәрбиенің бай тәжірибесін, елдің салт-сана, дәстүр, жол-жобасын туғызды. Бұның өзі халықтың қоғамдық ортада қалыптасқан заң нормалары мен ұстанымдары болып есептеледі. Шешендік сөздердің қай-қайсысын оқысақ та, табарымыз – биік мораль талаптары: ата жолын ардақтау, ел намысын қорғау, сөз асылын қастерлеу, үлкенді сыйлау, ізгілік қасиеттерді бойға жинау т.б. Шешендік сөздердің есте жақсы сақталуы оның ұйқаспен айтылуы, үндестік, құрылымындағы тұтастық сияқты белгілерімен байланысты.

Атақты жауынгер батыр, жазушы Бауыржан Момышұлының өлеңмен ұйқасқан шешендік тапқыр, қанатты сөзіне назар аударайық:

Ер жігіттен не пайда,
Ел күйзеліп, жер күйіп,
Отанға дұшпан тигенде,
Айғыр мініп ат ерттеп,
Жауға қарсы бармаса
Қолына найза алмаса.
Адал ұлдан не пайда
Ел намысын қорғауға
Ер намысын қолға алып,
Қару-жарақ тағынып
Тәуекелге бел байлап
Атаның жолын кумаса!

Ұйқаспен, өлең болып құйылып келетін шешендік сөздер ғибрат ретінде ойға қонса, жыр сүйер халыққа өнер туындысы ретінде де бағалы.

Ақыл-ой тәрбиесі, көріп-білу, жүрекпен терең сезіну – біртіндеп толыға, молыға қалыптасатын тәжірибеден туатын үздіксіз жаттығудың жемісі. «Білімдіден шыққан сөз, талаптыға болсын кез» - деп тектен-текке айтпаған, ата-бабаларымыз шешендік өнерді құрметтеп, оған жастарды ерте жаттықтыруға ерекше мән беріп, ерекше қошемет көрсеткен. Университет студенттері мен мектеп оқушыларына ақыл-ой тәрбиесін беруде, ой-санасын өрістетуде қазақтың би-шешендерінің шешендік асыл сөздері ерекше маңызды рөл атқарған. Кешегі би-шешендердің шешендік өнер дәстүрін жалғастырушылар қазіргі қаламгерлеріміз бен айтыскер ақындарымыздың өнегелі сөздерін осылай жастар арасында дәріптей берейік.

Әдебиеттер тізімі:

1. Адамбаев Б. Қазақ шешендері. – Алматы: «Білім» 2008.
2. Адамбаев Б. Жарқымбекова Т. Ел аузынан. – Алматы: «Жазушы» 1989.
3. Төреқұл Н. Даланың дара ділмарлары. – Алматы: «Қазақстан» 2006.
4. Момышұлы Б. Қан мен жазылған кітап. – Алматы: «Қазақстан» 2002.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Байпелова Гульмира Сагинтаевна, Хасен Мурат Абдырахманович

Абылкасов Габиден Мажитович

Карагандинский технический университет

Караганда, Республика Казахстан

МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОРАТОРСКОГО ИСКУССТВА НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Язык – средство общения, отражающее мышление, культурный уровень, интеллект, духовное богатство человека. Актуальность языковой культуры всегда учитывалась и какой бы народ ни был, этот вопрос не

обходил стороной. В статье рассматриваются методы и приемы обучения современного ораторского искусства на уроках казахского языка.

Ключевые слова: независимость языка, речевое мастерство, слова мудрости, развитие языков, культура речи, владение языком.

Baipelova Gulmira, Hasen Murat, Abylkasov Gabiden
Karaganda Technical University
Karaganda, Republic of Kazakhstan

Language is a means of communication that reflects a person's thinking, cultural level, intelligence, and spiritual wealth. The relevance of the language culture has always been taken into account, and no matter what the people were, this issue was not ignored. The article discusses the methods and techniques of teaching modern oratory at the lessons of the Kazakh language.

Key words: language independence, speech skills, words of wisdom, language development, speech culture, language proficiency.

List of references:

1. Adambayev B. Kazakh orators. - Almaty: «Education» 2008.
2. Adambayev B. Zharkimbekova T. from the mouth of the country. - Almaty: «The Writer» 1989.
3. Torekul N. Individual minds of the Steppe. - Almaty: «Kazakhstan» 2006.
4. Momyshuly B. Blood and the written book. - Almaty: «Kazakhstan» 2002.

ӘОК 82.02

ҒТАХР 17.07.31

Ермекова Айжан Ермековна
aijan.0479@mail.ru
Абдрахманов Рүстем Хасенұлы
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЖЫРАУЛАР ТОЛҒАУЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДЕГІШ ТӘСІЛ

Мақалада поэзиялық шығармаларда кездесетін реди́ф құбылысы қарастырылады. Реди́ф ұйқастан кейін келетін ерекшелік. Оның толғау мәтіндерінде жиі кездесуі заңды құбылыс. Толғауларда күрделі етістіктің қосымша сыңары, есім сөздер және шылау түрінде келген реди́ф қатары әр түрлі сипатқа негізделеді. Ең алдымен ұйқасты күшейте түседі, ырғақ пен өлшемге де қызмет етеді. Сонымен қатар жыраулар поэзиясы толғау өлеңдерінің мазмұны, идеясы да реди́фтің қатыстырылуына негіз жасайды. Атап айтсақ олар-дидактикалық мазмұн, портрет, арнау өлеңдер.

Тірек сөздер: көркемдік тәсіл, ұйқастың буындық құрлысы, өлең эвфониясы, күрделі баяндауыштың көмекші сыңары, септеулік шылаулар, реди́фтік позиция, ұйқас жасаушы.

Өлең жолдарындағы ұйқас туралы айтқанда реди́ф жөнінде айтпай кету мүмкін емес. Өйткені бұл құбылыс – ұйқаспен тікелей байланысты мәселе. Реди́ф – көркемдік тәсіл және поэзиялық шығармаларда кездесетін ерекшелік. Бұл турасында профессор С.Негимов: «Ұйқастың буындық құрлысына тоқталғанда өлең эвфониясын арттыратын реди́фті ұйқас та мол ұшырасады. Реди́ф дегеніміз-ұйқастан соң бір не бірнеше сөздің тұрақты қайталануы. Ұйқастың реди́фпен келуі буын мен дыбыс үндестігіне сәйкестелуі өлеңнің музыкалығына кең өріс ашады» [1, 263 б.], дей келіп, бұл қосымшаның әдеби айшықтығын баса көрсеткен. Ал біздің тарапымыздан бұл қосымшалардың тілдік тұлға түріндегі байланыстырғыш рөлі көрсетілмекші.

Ерте заман поэзиясындағы реди́ф құбылысының мәнін А.Ахметбек былайша көрсеткен: «Ахмет Йассауи хикметтері зікір негізінде туындағандықтан, зікірдің атрибуты қайталамалар (реди́ф) өте көп кездеседі. Оның «мәнә», «әрміш» сияқты жай реди́фтермен қатар күрделі бір тармақтық реди́фтерді қолдануы хикметтердің әуендік ырғақта айтылуына мүмкіндік берген. Бұл реди́фтер көркемдеу қызметімен қоса әр тармақ не шумаққа мағыналық толықтық пен мәнерлілікті беріп отырған»[2, 101 б.].

Ал орыс ғалымы И.В.Стеблева өзінің «Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии» деген еңбегінде реди́фті: «Согласно определению средневековых поэтик, реди́ф – это одно или

несколько слов, следующих за словами с буквой равви (т.е за рифмующимися словам). Редиф должен быть неизменным на всем протяжении стихотворения. Это значит, что слова, образующие редиф, должны употребляться в одинаковой грамматической форме, иметь один и тот же смысл, и занимает в бейтах ритмическую тождественную позицию» [3, 89 б.], – деп сөз еткен.

Негізінен, редиф түзеуге ең көп қатыстырылатын элемент – күрделі етістіктің көмекші сыңары. Демек, бұл құбылыс, ең алдымен, баяндауыш мүшелердің құрамында молынан жүзеге асады. Бұл турасындағы пікірімізді нақтылау үшін И.В.Стеблеваның мына тұжырымын ұсынамыз: «Очень часто в редиф ставится вспомогательный глагол, образующий глагольную часть сказуемого, и уж поэтому редиф невозможно было исключить из бейта (или его полустийши), не нарушив смысл, заключенный в их предложениях» [3, 90 б.].

Жыраулар туындыларында күрделі баяндауыштың көмекші сыңары әр сөйлем сайын қайталанып редиф жасайды. Өздері қатыстырылған жолдардың өзгеше өрнегін айшықтайды. Бұл олардың өлең жолдары ішіндегі әуез талабын еселеуші құрал қатарына енуі. Мұнда келер шак есімшенің жалғауымен келген *-е* етістігі жиі қолданылады.

Шалкиіз жырау:

*Құсты жисаң бүркіт жый,
Қыс тоныңды түлкі етер.
Бір жақсымен дос болсаң,
Азбас, тозбас мүлкі етер.
Бір жаманмен дос болсаң,
Күндердің күні болғанда,
Жеміле галамға күлкі етер* [4, 86 б.].

Е етістігі өткен шак есімшенің қосымшасымен келіп, күрделі баяндауыштың көмекші сыңары тұлғасында да редиф жасап тұрады.

Үмбетей жырау:

*Қосағың қоса ағармас қосақ екен,
Құдайым осылайда қосады екен.
Тоты құс жарақатқа кенде бопты,
Бұқарым, айтар міне осы-ақ екен* [4, 129 б.].

Бұқар жырау:

*Тоқсан бес деген тор екен,
Дәйім жаның қор екен,
Қарғыың десең екі жағың ор екен
Найза бойы жар екен,
Түсіп кетсең түбіне,
Түбі жоқ терең көл екен,
Ел қонбайтын шөл екен,
Келмейтұғын неме екен* [5, 37 б.].

Жиёмбет жыраудан келтірген жолдарда есімшенің болымсыз формасымен де келген:

Атадан жалғыз мен емес,

Хан ие ісің жол *емес*.

Жолбарыстай Жолымбет

Құрбандыққа қол *емес...* [4, 52 б.].

Бұқар жырау мәтінінен берілген екі сөйлем көлемінде болымсыз формалы *де* етістігінен болған:

Құрсағы жуан боз бие

Құлын салмас *демеңіз*.

Қулық туған құлаша

Құрсақтанбас *демеңіз...* [5, 59 б.].

Осы жыраудың мына жолдарынды редифті бұйрық райлы етістік жасап тұр:

Айтар болсаң алланы *айт*,

Таңертең азан шақырған

Дауысы сұлу молланы *айт...* [5, 102 б.].

Демек, жыраулар туындыларында көбіне күрделі баяндауыштардың көмекші сыңарлары – редиф жасаудағы өте өнімді тәсіл.

И.В.Стеблева баяндауыш мүшелердің редифіне қатысты былай деген: «Следует специально отметить, что редиф, как повторение одного и того же слова на концах полустуший, в тюркоязычной поэзии широко использовался потому, что многие глагольные формы являлись составными, их именную часть образовывали арабские и персидские слова, в качестве вспомогательных глаголов употреблялись слова қилмақ, этмок (делает), согласно же нормативному порядку слов тюркского предложения сказуемое (особенно его глагольная часть) всегда должно находиться в конце предложения. Поэтому использование глагола-сказуемого в качестве редифа для тюркской поэтической речи было вполне естественным, ибо сохранялась правильная синтаксическая конструкция тюркского предложения» [3, 93 б.].

Сонымен қатар бұл ғалым күрделі баяндауыштың көмекші сыңарынан басқа өзге де сөздер редиф бола алатынын айтады [3, 94 б.].

Арнау өлеңдердің көбінде адресаттың аты ұйқас құраушы сөзден кейін келіп редиф жасайды. Әдеттегі орындары сөйлем соңында келмейтін есім сөздердің ырғақты жолдардың ерекшелігіне сай тармақ не сөйлем соңына түсуінің бір қыры осы жерден табылады. Жыраулардың өздері өмір сүрген кезеңде мемлекет басқару ісіне араласуынан да олардың туындыларынан ел басқарған хандар есімдерінің қатысуымен редиф жасалып тұрады.

Бұқар жырау:

Қайғысыз ұйқы ұйықтатқан, ханым-ай,

Қайырусыз жылқы бақтырған, ханым-ай,

Қалыңсыз қатын құштырған, ханым-ай ... [5, 37 б.]

Мына толғаудағы жолдың ең соңында келіп отыратын демеулік шылаудың осы шығарманың құрылымдық тұлғасын өрнектейтінін байқауға болады. Мұндай жағдайда автордың ішкі тебіренісі, толғанысы айрықша мәнде келген.

Енді бір толғаулар жолдарында ел қорғаны батырлардың аттары редиф жасап тұрады. Бұлар да әр сөйлем соңында ұйқас құраушы сөзден кейін қайталанып келіп сол бойында мәтіннің ден бөлігін қамтиды. Олардың әсерінен туындының ішкі мәні мен сыртқы түрінде белгілі бір үйлесім туындайды.

Үмбетей жырау:

Уа, Алатаудай ақшадан,

*Асып тудың, **Бөгенбай,***

Болмашыдай анадан

*Болат тудың, **Бөгенбай!***

Құбыла көшкен байтақтың

*Ордасындай **Бөгенбай!***

Темір жұмсап, оқ атқан

*Қорғасындай **Бөгенбай!***

Қолтығы ала бұғының

*Тәйкесіндей **Бөгенбай!*** [4, 131 б.].

Ал мына толғау болса туған жер, өскен ортаға айтылған арнау түрінде келген. Бұл өз кезегінде шығарманың тілдік өрнегін айшықтайды. Солай болғандықтан **жұрт** сөзі бұл толғау жолдарындағы ұйқастан соң үнемі қайталанып отырады. Демек, бұл сөз мағыналық маңызбен бірге құрылымдық қатарды тізбектеп тұрады. Соның нәтижесінде олар редиф жасап тұр.

Бұқар жырау:

Ақ сары атан еспелі,

*Ел жайлауға шыққан **жұрт.***

Ақтың жолын күзетпей,

*Жамандықты тұтқан **жұрт.***

Мамырласып, бай болып,

*Байсал тауып жортқан **жұрт** ...* [5, 41 б.].

Мұндай редифтер түзілгенде сол сөз арқылы автор белгілі бір мазмұнға ерекше назар аудартады. Мұнда автор «**жұрт**» сөзін нақтылап тұрады. Сол сөз арқылы өлеңнің мазмұнын тереңдетеді, идеялық ойды айшықтайды әрі өлеңге көркемдік мән үстейді. Демек, олардың шығармада атқаратын көркемдік орамы осындай болып келген.

Келесі толғауларда редиф түзеуші сөздер арқылы шығармадағы іс-әрекеттің мезгілдік дүркінділігі өрнектеледі. Автор бұларды үнемі қайталау арқылы сол сөзге ерекше назар аудартады.

Бұқар жырау:

Қызды ауылды көргенде,
Бұлаңдатқан **жиырма бес**.
Төстен қашқан түлкідей,
Сылаңдатқан **жиырма бес**.
Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күреңді мінген **жиырма бес**.
Күрек тісін қасқайтып,
Сұлуды құшқан **жиырма бес** ... [5, 34 б.].
Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек,
Бұрылып ұшар **жаз күні**.
Боз мойынды сұр үйрек
Көлге қонар **жаз күні**.
Байлар ұғылы шоралар,
Көл жағалар **жаз күні** [5, 24 б.].

И.В.Стеблева бұл аталған ерекшелікті редифтер жайында: «В тех случаях, когда редиф является дополнительным средством художественного изображения. Такой редиф приобретает характер припева и используется как ещё одно украшение поэтической формы, призванное осуществить многоступенчатые смысловые связи единой семантической системы произведения» [3, 130 б.], – дейді.

Толғаулардағы редиф жасаушы элементтердің келесі түрі септеулік шылаулар. Септеулік шылаулар – қатар тұрған сөйлемдердің арасындағы құрылымдық байланыс желісін еселей түсетін амалдың бірі. Бұл шылаулар мезгіл, мақсат мағыналы сөйлемдердің сипатын арттыруда қосымша реңк үстейді. Әрі өлеңге көркемдік әсер беріп, қатар келген сөйлемдердің ырғақ желісін, өлшем катарын сақтап тұрады. Соның нәтижесінде мәтін ішіндегі ерекше әуен үндестігі пайда болған.

Ақтамберді жырау:
Көк көгершін, көгершін,
Көкқұтан ұшар жем **үшін**.
Тем, тем үшін, тем **үшін**,
Теңкиген қара саба жоғы **үшін**.
Көк шекпенін бөктеріп,
Ерлер жортар мал **үшін**.
Тұтам емшек бие **үшін**,
Қатын-бала қамы **үшін** [4, 107 б.].

Бұқар жырау:
Ай не болар күннен **соң**,
Күн не болар айдан **соң**.
Құбылып тұрған бәйшешек,
Қурай болар солған **соң**.
Хандар киген қамқа тон,
Шүберек болар тозған **соң**.
Еңсесі биік кең сарай,
Мортық болар бұлген **соң**.
Тәрде отырған қарт бабаң,
Тәресін жаңылар малдан **соң** ... [5, 2 б.].

Демеулік шылау да әр сөйлем жолындағы ойдың қорытынды бөлігінде қайталана отырып редиф жасайтын жерлері толғаулардан біршама кездеседі. Келесі толғау жолдарындағы сөйлемдердің ішіндегі редиф амалын сұраулық шылаулардың үздіксіз қайталамы жасап тұр.

Доспанбет жырау:
Қалаға қабылан жаулар тигей **ме**,
Қабырғадан дұспан жолдан жүргей **ме**,
Қатарланып, қорланып,
Қайран ер қарт күреңге мінгей **ме** ! [4, 68 б.].

Бұқар жыраудың мына толғауында қарсылықты (**да**), екінші толғауында күшейткіш демеулік (**ай**) шылаулар редиф сипатында тұрғанын байқауға болады:

Әлемді түгел көрсе **де**,
Алтын үйге кірсе **де**,

*Аспанда жұлдыз аралап,
Ай нұрын ұстап мінсе де.
Қызыққа тоймас адамзат!
Әлемді түгел білсе де,
Қызығын қолмен бөлсе де,
Қызықты күні қырындап,
Қисынсыз күйге түссе де,
Өмірге тоймас адамзат! [5, 175 б.].
Әй, заман-ай, заман-ай,
Түсті мынау тұман-ай,
Істің бәрі күмән-ай.
Баспақ-тана жиылып,
Фани болған заман-ай... [5, 31 б.].*

Ал Шалкиіз жыраудың мына толғауы жолдарындағы ұйқас жасаушы сөзден кейін келген **дүр** қосымшасын да редишке жатқызуды жөн санадық:

*Жапырағы жасыл жаутерек
Жайқалмағы желден-дүр,
Шалулығы белден-дүр,
Төренің кежігуі елден-дүр,
Байлардың мақтанбағы малдан - дүр,
Ақ киіктің шабар жері майдан-дүр,
Кешу кешмек сайдан-дүр,
Батыр болмақ сойдан-дүр... [4, 76 б.].*

Мұндағы **дүр** элементі **болар** сөзін де айырбастайтын сияқты. Дегенмен, мәтін көлеміндегі көркемдік қырына байланысты олар әр тармақ соңындағы редиш болып табылады.

Редиш – тек поэзияда кездесетін ерекшелік. Редиш жасаушы тұлғалар қатар келген сөйлемдердің мағыналық және құрылымдық тұтастығын арттырады. Әр түрлі дәрежедегі редиш жасаушы тілдік тұлғалар қатар келген дербес сөйлемдердің әрқайсында келіп, сол сөйлемдердің бір-бірімен байланысын үстейді. Редиш позиция арқылы шумақты шегендейді.

Толғаулардағы редиш жасаушы элементтердің келесі түрі – есім сөздер. Жоғарыда келтірген хан, батыр аттары бұл сөзімізге дәлел бола алады. Ал мұны болса сол толғаулардың арнау түрінде келетіндігімен түсіндіреміз. Ондағы редиштер сөйлемдер байланысын жүзеге асыруымен қатар жыраулардың сол тұлғаларға деген сүйіспеншілік, құрмет, ізет, ризалық ниетін көрсетеді.

Ал редиш жасаушы шылау түрлері өздері қатыстырылған жолдарға қосымша мән үстеп тұрады. Мұнда олардың септеулік, демеулік сияқты түрлерін көре аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясы: Генезис, стилистика. Поэтика. – Алматы: Ғылым, 2001. – 278 б.
2. Ахметбек А. Қожа Ахмет Йассауи: Көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1988. - 276 б.
3. Стеблева И.В. «Ритм и смысл в классическом тюркоязычной поэзии» – М: Наука, 1993
4. Алдаспан. (XV-XVII ғасырлардағы қазақ ақын, жырауларының шығармалар жинағы). – Алматы: Жазушы, 1971.
5. Бұқар жырау Қалқаманұлы шығармалары. - Алматы: Мұраттас, 1992.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Ермекова Айжан Ермековна, Абдрахманов Рүстем Хасенұлы
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
ЖИВОПИСНЫЙ ПОДХОД В ПЕСНЯХ ЖЫРАУОВ

В статье рассматривается художественный прием редиш, встречающийся в поэтических произведениях. Использование этого художественного приема в жанре толғау является закономерным явлением. Редиш в произведениях представляется в виде сложноподчиненных глаголов, именных слов и падежей. Особую роль он играет в связи слов, придает ритм и размер тексту. Следует отметить, что поэзия жырау создает основу для использования редиша в содержании, обогащая идейное содержание стихов толғау. В них содержится дидактическое содержание, характеристика портрета.

Ключевые слова: художественный подход, слоговая структура слога, благозвучие стихотворения, вспомогательный слог сложного рассказчика, перенос слов, перераспределение позиций, переносчик.

Ermekova Aizhan, Abdrakhmanov Rustem
Private institution «Academy» Bolashaq»
Karaganda, Republic of Kazakhstan

PICTORIAL APPROACH IN THE SONGS OF ZHYRAU

The article deals with the artistic technique of redif, which is found in poetic works. The use of this artistic technique in the tolgau genre is a natural phenomenon. Redif in works is presented in the form of complex verbs, nominal words and cases. It plays a special role in the connection of words, gives rhythm and size to the text. It should be noted that the poetry of zhyrau creates the basis for the use of redif in content, enriching the ideological content of tolgau's poems. They contain didactic content, characteristics of the portrait.

Keywords: artistic approach, syllable structure of the syllable, euphony of the poem, auxiliary syllable of the complex narrator, hyphenation, rediff position, hyphenator.

List of references:

1. Negimov S. Poetry of the poet-zhyrau: Genesis, Stylistics. Poetics. - Almaty: Nauka publ., 2001. – 278 P.
2. Akhmetbek A. Khoja Ahmed Yassawi: an auxiliary textbook. - Almaty: Sanat publ. 1988. - 276 P.
3. Stebleva I. V. Rhythm and harmony in classical Turkic poetry. - Moscow: Nauka, 1993
4. Aldaspan. (Collection of works of Kazakh poets, zhyrau of the XV-XVII centuries). - Almaty: Writer, 1971.
5. Works of Bukhar zhyrau Kalkamanovich. - Almaty: Murattas Publ., 1992.

УДК 811.512.145
МРНТИ 17.07.21

Киндикова Альбина Викторовна
akindikova@mail.ru

ФГБОУ ВО «Горно-Алтайский государственный университет»
Горно-Алтайск, Республика Алтай, Россия

ПРОБЛЕМНОЕ ИЗУЧЕНИЕ ПОЭМЫ БОРИСА УКАЧИНА «ЧАКЫЛАР» (КОНОВЯЗИ)

Статья посвящена проблемному изучению поэмы алтайского поэта, прозаика и публициста Бориса Укачиновича Укачина. Автор в поэме поднимает вечные философские и нравственные проблемы, они продиктованы высокими патриотическими чувствами, стремлением понять истоки народного характера, ощутить связь времен. Автор ставит множество вопросов для рассуждения, этим углубляет и расширяет смысл поэмы. В ходе проблемного анализа удастся охарактеризовать композицию, образную систему поэмы, выявить нравственную проблематику, основной конфликт.

Ключевые слова: Алтайская литература, поэма, анализ, проблема, глава, диспут, изучение.

К проблемному изучению произведений в школе обращались Н.М. Киндикова, Е.Д. Чандыева, У.Н. Текенова и др. исследователи алтайской литературы. Так, в частности, Н.М.Киндикова [7; 53] отмечает что существуют разные пути анализа: бүйткүлинче (целостный), шүүп көргөдй сурак тургузып (проблемный), сүр-кеберди тагынан ылгап (по образам). Проблемный анализ широко используется при изучении прозы в старших классах. Для того чтобы применить данный анализ в практике, сначала нужно выяснить проблемные вопросы в произведении. Задать вводные вопросы, только потом приступить к анализу произведения. Алтайских прозаиков интересуют проблемы настоящего и будущего народа: вечные темы человеческого бытия, взаимоотношения человека с природой, обществом и самим собой. Особый интерес представляют произведения Б.У. Укачина, А.О. Адарова, Э.М. Палкина, Л.Б. Каинчина и др. в которых затронуты нравственно-этические проблемы современного села, а также судьбы сельских тружеников и молодежи.

На уроках изучения произведений алтайских писателей интерпретационная деятельность направляет учащихся к самостоятельному постижению смысла произведения, заложенных в нем вечных философских и нравственных ценностей. Мы обращаем внимание, прежде всего, на интерпретацию текста, направленную на раскрытие авторской позиции. При изучении произведения на основе проблемного метода желательно каждый урок начинать с обсуждения проблемы, через рассмотрение которой учащиеся выходят к анализу текста.

Рассмотрим, с этой точки зрения, поэму алтайского писателя Бориса Укачина «Коновязи» (Чакылар). В этом произведении с наибольшей полнотой раскрывается исторический кругозор поэта, потому что древние коновязи для него не просто приметы времени, но еще и вехи памяти народной. Это произведение продиктовано высокими патриотическими чувствами, стремлением понять истоки народного характера, ощутить связь времен. Разные судьбы и дороги переплелись в поэме, как и в жизни. Вот судьба богатея Карыма, которого постигло возмездие. Время рассчиталось с ним сполна. Оно определило и судьбу его сына, Саду, ставшего агрономом и коммунистом, сыном своей эпохи. Вторая глава поднимает острейшие проблемы чести и предательства. Старик Кылыш сражался за власть Советов в гражданскую войну, а вот его сын Байрыш, дезертировал с фронта. Кылыш повесился от стыда, жестоко наказав тем самым и вероотступника. Сложно время, в котором мы живем, сложны и люди, как бы говорит автор.

Третья глава переносит нас в урочище Кыргысту, где живут новые люди и бытуют новые обычаи. Женится Орой, средний сын Кочкора, отличного наездника, безвременно погибшего в трудные годы.

Поэма – это свидетельство того, что сегодня взгляд поэта обращен не столько на себя и свои переживания, сколько вперед, в будущее, которая дается в бою.

На изучение данной поэмы отводится 3 урока. Учащиеся заранее самостоятельно читают произведение.

Тема первого урока: «Где коновязь, там и жизнь» (С.С.Суразаков)

На первом уроке учитель ставит перед собой задачу выявить основную идею произведения. В ходе урока проводится беседа о значении коновязей в мировосприятии алтайцев. Поэма помимо из трех глав состоит из введения и заключения. На первом уроке необходимо поработать над введением поэмы. Выявить значение коновязей. Почему они так значимы в жизни и культуре алтайского народа.

Ход первого урока:

В начале урока учитель ставит основной проблемный вопрос: «Коновязи. Какую роль они играют в жизни народа?» Урок выстраивается вокруг этого вопроса. В ходе свободной беседы о «коновязях» учащиеся высказывают свое понимание этого понятия.

Рассуждения о коновязях, какую роль они играют в жизни народа приводят к следующим выводам: «Коновязь играет важную роль, это священный и самый значимый символ в культуре алтайского народа. У каждого уважающего себя алтайца дом начинается с коновязи. Коновязи – свидетели прошлой жизни. Предмет предназначенный для коня. Коновязь находится за пределами дома. У коновязи хозяин встречал гостя и провожал его, так же выходил из юрты до коновязи. Это начало пути и его конец.

Коновязь (чаки) – это символ, герб кочевого мира, в котором конь, по убеждению алтайцев, эрдине мал – покровитель хозяина, залог его успеха и удачи. Коновязь не должна переноситься на другое место. Хозяин в силу каких-то обстоятельств может перенести свое жилище, но коновязь вечна и непоколебима.

В местах проведения праздников алтайских сеоков (родов) стоят коновязи, каменные стелы – свидетели нового явления в социальной жизни современных алтайцев и в то же время как проявление традиций кочевого мира. По звону уздечки о коновязь конь богатыря узнает о зове хозяина и предстает перед ним. По внешнему виду коновязи, можно определить характер, мастерство хозяина и к какому роду он принадлежит.

Коновязь – священна и значима в традиции народа. Она связывает роды, отношения отца и сына, прошлое с настоящим.

Итак, первая глава «Коновязь в урочище Атпазар». Учащиеся делятся своими впечатлениями. Беседа по первым впечатлениям от чтения позволяет выявить характер восприятия и уровень понимания содержания поэмы. Вопросы для беседы:

- Какие чувства и мысли вызвала у вас поэма?
- Кому принадлежал коновязь в урочище Атпазар?
- Кто из героев поэмы больше всего вам понравился, а кто нет? Почему?

Анализируя читательское восприятие старшеклассников, важно определить и эмоции, и работу воображения ученика, и осмысление им содержания текста, и эстетическую реакцию на содержание поэмы.

В каждой главе автор перед читателями ставит множество вопросов для рассуждения и этим углубляет и расширяет смысл поэмы. Проблемный вопрос как вы понимаете понятие «Кровавая коновязь?» - вызвал у одиннадцатиклассников разные точки зрения. Противоречивость ученических

позиций создает проблемную ситуацию. Учитель формулирует основной проблемный вопрос, который позволяет вести дальнейшую работу: агроном Карымов «Сын времени? или наследник врага?» Если подумать, наследник Саду Карым был плохим человеком и приносил многим людям зло. Вина ли? Отвечать за плохие поступки отца?

Последующая аналитическая работа с текстом ведется в вопросно-ответной форме, включающий в себя репродуктивные вопросы и вопросы аналитического характера.

Вопросы, подводящие к анализу текста:

- Расскажите, о чем идет речь в первой главе поэмы?
- С кем мы знакомимся?
- Как описана внешность и характер Карыма? Найдите в тексте данное описание.
- Какие чувства у вас возникли к герою Карымову Саду?

Учащиеся приходят к выводу, что сегодняшнее время, совсем отличается от прошлого, и люди меняются. Глава объясняется тем, что все зависит в жизни от самого человека, а не от рода и поступков предков. Учащимся дается задание прочитать к следующему уроку вторую и третьи главы. Для стимуляции чтения учитель заранее дает учащимся задание: «Считаете ли вы, виноватым честного человека за плохие поступки другого?»

Второй урок.

Тема: «Если бы не сын, страдал ли так отец?»

Задача урока: подвести учащихся к дискуссии: «Виноваты ли мы, за плохие поступки других?»

На втором уроке проблемный анализ продолжается, ведется пообразный анализ в вопросно-ответной форме, дается характеристика двух героев поэмы – Кылыша и Байрыма.

Вторая глава поэмы уносит нас в урочище Кырышкан. Здесь совсем другое время и коновязь другого человека.

Ход второго урока:

- Вина ли Кылыш в поступке сына?
- Признает ли свою вину Байрыш?
- Какое время отражено в поэме?
- Кому принадлежит коновязь в этой главе?
- Как вы думаете как относится Кылыш к своему сыну?

Учащиеся рассуждают, высказывают свои мнения по данным вопросам. Раскрывается проблемный вопрос «Достоин ли прощения Байрыш, единственный сын Кылыша?» Как вы считаете? Учащиеся вступают в дискуссию. Бурно обсуждают и высказывают свою точку зрения, беседа перерастает в спор.

- Что мы узнаем во второй главе поэмы?
- Опишите внешность, характер Кылыша.
- Сопоставьте характер отца и сына.

Каков центральный конфликт поэмы, в чем трагизм ситуации? Конфликт раскрывается. Из-за позора и стыда Кылыш ушел из жизни. Как жить дальше с таким позором, как смотреть людям в глаза подумал он. Одним словом сын убил отца. Урок завершается дискуссией на тему: «Вина ли отец за плохие поступки сына?»

Во время дискуссии старшеклассники приходят к самостоятельной интерпретации текста.

Почему за поступки людей отвечают другие? Почему сын не жалеет и не уважает своего отца?

Отсутствие у людей таких важных человеческих качеств, как способность к сочувствию, сопереживанию, стремлению помочь людям, приводит к разобщению и разрушению человеческих отношений между людьми.

В конце дискуссии события поэмы желательно сопоставить с реальной жизнью: «Как вы думаете есть ли в реальной жизни такие как Байрыш?»

Третий урок.

В урочище Кыргысту - здесь показана спокойная жизнь. Но опять же есть моменты, направленные в прошлую жизнь. Лирический герой связывает продолжение рода. Здесь показана жизнь человека, прошедшего через боль и страдание, через муки и голод, а сегодня она в почете и уважении на свадьбе сына.

Таким образом, в этой главе описана счастливая и спокойная жизнь. Людским радушием полон этот богатый поселок, где носят и шубы из овчины и московские костюмы. Свадьба. Женится сын Кочкора, отличного наездника, погибшего от своего коня.

Тема третьего урока: «Счастливая жизнь Бачыма». В этой главе таких острых и проблемных ситуаций не наблюдается.

- Какие впечатления у вас остались от прочтения поэмы? Учащиеся делятся своими впечатлениями.

- Кому принадлежит коновязь в урочище Кыргысту?

- Какие чувства и мысли вызвала у вас поэма?

- Как бы вы определили основную тему главы этой поэмы?

- Найдите в тексте эпизод, где автор использовал сравнительные средства в образе счастливой Бачым. С чем он сравнивает Бачым?

- Какие фольклорные мотивы использовал автор в поэме? (пословицы)

- Опишите образ Кочкора. Найдите в тексте.

- В чем трагизм ситуации? Кочкор был отличным наездником, погиб от собственного коня.

Вспомним образ так нелепо погибшего Кочкора. Сколько боли в словах поэта о нем! Найдите и прочитайте этот эпизод.

Какова авторская позиция в поэме? Что хотел донести автор читателям? Как он относится к своему герою? Что хотел сказать автор данной поэмой читателю?

Третья глава поэмы заканчивается заключением «Уч сѳс». Написав поэму, автор молится бумаге и перу.

Сопоставив прошлое и настоящее, связь двух поколений можно сделать вывод, что недостатки показаны не только в прошлой жизни, но и в нашей настоящей жизни может возникнуть. А так же страх, страшную картину текущей жизни автор отмечает в двух строках: «танкы тартканча, чай асканча, кижиликти кижі јоголтор».

Итак, человек – он не только живет своим временем, но он должен и за прошлые и за будущее время нести ответственность. Автор считает коновязи – символ прошлого и предвестник настоящего. Жизнь продолжается...

Таким образом, ведущим в 11 классе является проблемно-поисковый метод, который на уроке теснейшим образом связывается с репродуктивным и эвристическими методами. В ходе проблемного анализа удается охарактеризовать композицию, образную систему поэмы, выявить нравственную проблематику, основной конфликт.

Посредством постановки учителем проблемных вопросов, самостоятельного поиска, подробного анализа произведения учащиеся приходят к интерпретации смысла поэмы. Также, на уроке совершенствуются речевые навыки, и увеличивается лексический запас.

Список литературы:

1. Актуальные проблемы преподавания литературы: Материалы научно-практической конференции.- Горно-Алтайск, 2002.
2. Алтай литературанын түүкизи. Учебное пособие I-II часть.- Горно-Алтайск, РИО, 2008.
3. Богданова О.Ю. Методика преподавания литературы. Учебник для студентов пед.Вузов. 3-е изд. - Москва: 2004.
4. Киндикова Н.М. Алтай литератураны јаан класстарда үренери. – Горно-Алтайск, 1994.
5. Киндикова Н.М. Алтай литератураны школдо үренери. – Горно-Алтайск, 1994.
6. Киндикова Н.М. Алтай литературанын методиказы аайынча јетирүлер. – Горно-Алтайск, 2004.
7. Киндикова Н.М. Алтай литература: проблемы и суждения. – Горно-Алтайск, 2008.
8. Киндикова А.В. Творчество Бориса Укачина: тематическое и жанровое своеобразие. – Горно-Алтайск, 2005.
9. Ойношев В.П. Система мифологических символов в алтайском героическом эпосе. – Горно-Алтайск, 2006, 32 с.
10. Опонгошева М.В. Алтай литературала методический шуултелер. – Горно-Алтайск, 1972
11. Чандыева Е.К., Киндикова Н.М. Методика обучения алтайской литературе: Учебно-методический комплекс для студентов. – Горно-Алтайск, 2008.
12. Чандыева Е.Д. Алтай литератураны үредеринин методиказы / Е.Д.Чандыева – Горно-Алтайск, 2007.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Киндикова Альбина Викторовна

Таулы-Алтай мемлекеттік университети

Горно-Алтайск, Алтай Республикасы, Ресей

БОРИС УКАЧИННИҢ «ЧАКЫЛАР» ПОЭМАСЫН ПРОБЛЕМАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ (КОНОВЯЗИ)

Мақала Алтай ақыны, прозашы және публицист Борис Укачинович Укачиннің поэмасын проблемалық зерттеуге арналған. Поэмадағы автор мәңгілік философиялық және моральдық мәселелерді көтереді, олар жоғары патриоттық сезімдерден, ұлттық сипаттың шығу тегін түсінуге, уақыттың байланысын сезінуге деген

ұмтылыстан туындайды. Автор пайымдау үшін көптеген сұрақтар қояды, бұл өлеңнің мағынасын тереңдетеді және кеңейтеді. Проблемалық талдау барысында өлеңнің құрамын, бейнелі жүйесін сипаттауға, моральдық мәселелерді, негізгі жанжалды анықтауға болады.

Тірек сөздер: Алтай әдебиеті, поэма, талдау, проблема, тарау, пікірталас, зерттеу.

Kindikova Albina
Gorno-Altai State University
Gorno-Altaysk, Altai Republic, Russia

PROBLEM STUDY OF BORIS UKACHIN'S POEM «CHAKYLAR» (HITCHING POSTS)

The article is devoted to the problem study of the poem of the Altai poet, prose writer and publicist Boris Ukachinovich Ukachin. The author in the poem raises eternal philosophical and moral problems, they are dictated by high patriotic feelings, the desire to understand the origins of the national character, to feel the connection of times. The author poses many questions for reasoning, this deepens and expands the meaning of the poem. In the course of the problem analysis, it is possible to characterize the composition, the figurative system of the poem, to reveal the moral problematics, the main conflict.

Key words: Altai literature, poem, analysis, problem, chapter, dispute, study.

List of literature:

1. Actual problems of teaching literature: Materials of the scientific and practical conference.- Gorno-Altai, 2002.
2. Text of the Altai literature. Textbook I-II parts.- Gorno-Altai, RIO, 2008.
3. Bogdanova O. Yu. Methods of teaching literature. Textbook for students of ped.Universities. 3rd ed. - Moscow: 2004.
4. Kindikova N. M. Studied Altai literature. - Gorno-Altai, 1994.
5. Kindikova N. M. Teaches Altai literature at school. - Gorno-Altai, 1994.
6. Kindikova N. M. Author of methods of Altai literature. - Gorno-Altai, 2004.
7. Kindikova N. M. Altai literature: problems and prospects. - Gorno-Altai, 2008.
8. Kindikova A.V. Creativity of Boris Ukrainets: thematic and genre originality. Gorno-Altai, 2005.
9. Doroshev V. P. The system of mythological symbols in the Altai heroic epic. - Gorno-Altai, 2006, 32 P.
10. Opongoshcheva M. V. Altai literature-Gorno-Altai, 1972
11. Chandeyeva E. K. Kindikova N. M. Methodology of teaching Altai literature: An educational and methodological complex for students. - Gorno-Altai, 2008.
12. Chandeyeva E. D. Methodology of studying the Altai literature / E. D. Chandeyeva-Gorno-Altai, 2007.

УДК 821.512.151.09
МРНТИ 17.07.21

Киндикова Альбина Викторовна
akindikova@mail.ru
ФГБОУ ВО «Горно-Алтайский государственный университет»
Горно-Алтайск, Республика Алтай, Россия

МОТИВ ВРЕМЕНИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ БОРИСА УКАЧИНА

В современном литературоведении одной из главных проблем остается время и личность. В статье рассматривается мотив времени в стихотворениях Бориса Укачина. Он размышлял о вечности и бренности времени, остро ощущал поступь времени по земле, ее быстротечность, бесконечность, безвозвратность.

Ключевые слова: время, личность, лирический герой, вечность.

О времени – об одной из самых сложных и вечных философских категорий – писали поэты всех эпох и поколений. Вся жизнь человека состоит в непрерывном состязании со временем, в споре с ним. Время – одно из важнейших условий человеческого бытия. Во времени разворачивается человеческое переживание. Естественно, что и лирическое размышление чрезвычайно часто фиксирует этапы состояний, настроений, духовного развития.

Поэты ясно понимают, осознают, ощущают веяние времени, выражая его в названиях некоторых сборниках стихов: М. Баинов «Путешествие во времени», М.Карим «Время – конь крылатый», А.Бердибаев «Луч времени», М.Шаханов «Лики времени» и т.д.

В современной поэзии к категории времени обращаются особенно часто. Быстротечность, бесконечность, сложность времени ощущают многие поэты. Действительно, жизнь непрерывно

спешит вперед, не обращая внимания на нетерпеливое время. «Успеешь – время цветком одарит, опоздаешь – исполосует камчой» - предупреждает поэт С.Алибаев, «Как пес охотничий по следу, за быстрым временем бегу» - пишет Б.Укачин.

В творчестве Бориса Укачина мотив безвозвратности времени встречается довольно часто. Известно, что время проходит красной нитью через все творчество поэта. Он чувствует связь времен, его прошлое, настоящее и будущее: Чувствую, как музыкой звуча. / Холодя, и грея, и звеня, / Жарко обжигая, щекоча. / Время протекает сквозь меня. / Протекает Время – и во мне / Умирает прежний человек, / И, как будто возродясь в огне, / Возникает новый человек (пер. И.Фонякова).

Мысль о безвозвратности времени болью отзывается в его душе. Надо заметить, что образ времени в творчестве поэта соотносится с национальной картиной мира алтайцев, ассоциируется с торопливой речкой, с аргамаком, с древними каменными изваяниями, курганами, наскальными рисунками: Ходили в небе коршуны кругами, / И каменная баба на кургане / Спросила вдруг на языке моем: / - Кто ты? / - Алтаец... - / И заплакал камень / Слезами счастья: / – Значит бой с веками / Ты выиграл? / Так, значит, мы живем? (пер. И.Фонякова).

Лирический герой размышляет о круговороте времени, о вечности. Он мысленно всегда со своими предками, он рвется к ним, чувствует силу их души.

Интересно размышление о времени и вечности у поэта. Он рассматривает эти понятия, не отделяя друг от друга: Помни: завтра будет завтра тоже, / Было и вчера свое вчера. / Время с торопливой речкой схоже, / Вечность – как недвижимая гора (пер. И.Фонякова).

Как видим жизнь временна, т.е. она протекает во времени. Было вчера, есть сегодня, и будет завтра. Но эта временность ощущается на фоне вечности: Время есть образ Вечности.

Можно сказать, что каждый временной пласт имеет свое ключевое событие или образ, выражающий основную идею времени. Легендарное прошлое связано с идеей памяти; настоящее – с идеей человеческого понимания. Естественно, что и лирическое размышление чрезвычайно часто фиксирует этапы состояний, настроений, духовного развития. Приведем стихотворение «Это ты, подруга бывшая?». Части стихотворения четко различаются временем действия: прошлым и настоящим. Но фактически речь идет об одном состоянии, о современном: взаимодействуют сегодняшнее воспоминание о былом и сиюминутное переживание.

Я припомнил давние встречи,
Я печалью пронизан жгучей:
Потускнели глаза подруги,
Потемнели нежные руки
(пер. И.Фонякова).

Глаголы времени *потускнели*, *потемнели* свидетельствуют о динамике действия, о быстротечности времени. Прошлое и настоящее в данном стихотворении – единый процесс. Именно сознание поэта не позволяет исчезнуть прошлому, не дает настоящему стать прошлым.

В стихотворении «Давай-ка, друг, поговорим...» Б. Укачин беседует о «нашем времени» и задается вопросом «вправду ли оно наше, вольны ли мы распоряжаться им?». Спустя годы, поэт находит ответ, что «время – достояние народа».

В лирике Б. Укачина есть ряд образов, которые обладают способностью напоминать лирическому герою о прошлом. Так поэт через образ черепа связывает прошлое – настоящее – будущее, и они как правило, соотношены на одной временной оси. Лирический герой, вспоминает о былых печальных событиях:

Белый череп в поле диком
О минувших днях молчит.
Из глазниц зеленым криком –
Погляди – трава кричит!
(пер. И.Фонякова)

Здесь автор использует линейное время, соответствующее прошлому, настоящему и будущему. Жизнь, по Б. Укачину, это философская категория, которая подчиняется природному календарю.

Времени бег
не прерываем
в моих венах.
Где прошлое и грядущее
вместе поют.
(пер. И.Фонякова)

Здесь поэт «времени бег» упоминает неслучайно. Для него это не обычная характеристика времени, а проявление одного из его пристрастий: он любит все стремительное и быстрое.

Лирический герой Б. Укачина не знает покоя, его привлекает непрерывность движения, быстрота, скорость, победа, поэтому ему всегда кажется, что он вот-вот до чего-то заветного дотянется, добьется, достигнет, догадается, добежит к намеченной цели. В этой необходимости постоянного движения вперед он твердо уверен: «Остановят – я умру».

«Я так живу!

Я не могу иначе!

Спешу вперед

Упрямо и неробко»

- признается в одном из стихотворений его лирический герой. Действительно, девизом поэта и его героя являются слова «я не могу довольствоваться малым, не кровь-огонь/в моих клокочет жилах» (пер. И.Фонякова).

В стихах Б. Укачина вырисовывается целостная картина мироздания. Он стремится постичь тайны природы, неумолимость времени, человека и Вселенной.

Лирический герой Б. Укачина понимает, что молодость пройдет, придет старость, смерть. К концу жизни человек гораздо острее ощущает, что смертен и по-своему пытается осмыслить и пережить этот факт. Наверное, много зависит от того, чем наполнена жизнь: у разностороннего человека в каком-то смысле твёрже почва под ногами, в то время как человек, заикленный лишь на одном из жизненных аспектов, испытывает больший страх потерять то, что он имеет.

Старость по Укачину тяжела не только для человека: Бессильная старость молчком подошла, / Под старость коню и узда тяжела, / Под старость и богатырю тяжела / Одежды его богатырской пола... (пер. И.Фонякова).

Для Укачина же старость – «тяжкий удел»; поэт использует яркие эпитеты для того, чтобы охарактеризовать человеческое старение: «бессильная», «тяжелая».

Так, в стихотворении «Старость» он пишет об увядании человеческого тела и попытался показать себя уже немолодого: Я иссохну, как желтый, мосластый скелет, / И ходить буду с жалкою клюкою. / Стану схож я, пожалуй, на старости лет / С дребезжащею старой арбою (пер. И.Фонякова).

Вырисовывается неприятная картина, «зоркие очи померкнут, свет станет неприглядным и черным», потеряется чуткий и отточенный слух, позабудут близкие друзья. Герой не верит, что это он, «кто был сильным и гордым!», поэтому и говорит: Пускай одиночества тяжкая мгла расточится... / А все ж не сложу я крыла: / Только б сердце осталось горячим! (пер. И.Фонякова).

То есть, по мнению автора, горячее сердце и юная душа не подвластны старости.

После старости, приходит смерть: Грянет черная дата, / остановится кровь... / День придет – и этот белый свет / я оставлю тоже в свой черед.

Но в то же время, он не желает умирать молча, а хочет выговориться перед смертью, сказать свое последнее слово: Мы умрем, но скажем смерти: / Все вершины – высоки. / Солнце – светит. / Тем же руслом / Волны катятся реки... / Мы, умирая, скажем смерти, / Что реки, горы и поля / Не пропадут без нас на свете – / бессмертна юная душа (пер. И.Фонякова).

Стихи о времени – свидетельство того, что взгляд поэта обращен не столько на себя и свои переживания, сколько вперед, в будущее, которое дается в бою.

Через постижение человека Укачин вслушивается в поступь времени по земле. А что такое время для Бориса Укачина? - Быть сыном гор своих и сыном века, сыном Времени. Об этом не раз призвался сам поэт. Он знал, как быстротечно и безжалостно время, но всегда надеялся и верил, создавая свои произведения, что оставленное им слово будет услышано, прочитано и понято, если не нынешним, то, может быть, будущим поколением алтайских читателей...

Список литературы:

1. Алтайские писатели: юбилейные материалы и автобиографии / Ред. коллегия: С.Ш. Катыхова, Р.А. Палкина, Э.П. Чинина; член СП РФ В.И. Чичинов. – Горно-Алтайск, 2001. – 214 с.

2. Борис Укачин (К 70-летию со дня рождения) Сост. Л. Т. Баштыкова. – Горно-Алтайск: ГУ кн. изд-во «Юч-Сюмер-Белуха» Республики Алтай, 2006. – 120 с.: ил.

3. Золотова, Г. А. Категории времени и вида с точки зрения текста / Г.А. Золотова // Вопросы языкознания. – М.: «Наука», 2002. № 3. С. 7-30.

4. История алтайской литературы. В 2-х томах. Кн. 1-2. / С.Ш. Катыхова, Р.А. Палкина, Э.П. Чинина [и др.]. – Горно-Алтайск, 2004. – 160-190.

5. Киндикова, А.В. Творчество Бориса Укачина: тематическое и жанровое своеобразие: научное издание / А.В. Киндикова. – Горно-Алтайск, 2005. – 172 с.: ил.

6. Медриш, Д.Н. Структура художественного времени в фольклоре и литературе / Д.Н. Медриш // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. – Л., 1974.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Киндикова Альбина Викторовна
Таулы-Алтай мемлекеттік университеті
Горно-Алтайск, Алтай Республикасы, Ресей
БОРИС УКАЧИННИҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ УАҚЫТ МОТИВИ

Қазіргі әдебиеттануда уақыт пен тұлға басты проблемалардың бірі болып қала береді. Мақалада Борис Укачиннің өлеңдеріндегі уақыттың мотиві қарастырылады. Ол уақыттың мәңгілігі мен ауысуы туралы пайымдап, жердегі уақыттың өтуін, оның жылдамдығын, шексіздігін, қайтымсыздығын сезіне білгені жайында сөз етіледі.

Тірек сөздер: уақыт, тұлға, лирикалық кейіпкер, мәңгілік.

Kindikova Albina
Gorno-Altai State University
Gorno-Altaysk, Altai Republic, Russia
THE MOTIF OF TIME IN THE WORKS OF BORIS UKACHIN

In modern literary studies, one of the main problems remains time and personality. The article deals with the motif of time in the poems of Boris Ukachin. He reflected on the eternity and impermanence of time, acutely felt the tread of time on the earth, its transience, infinity, irrevocability.

Keywords: Time, personality, lyric hero, eternity.

List of literature:

1. Altai writers: jubilee materials and autobiographies / Ed. Board: S. Sh. Katynova, R. A. Palkina, E. P. Chinina; member of the Joint Venture of the Russian Federation V. I. Chichinov. - Gorno-Altaysk, 2001. - 214 p.
2. Boris Ukachin (To the 70th anniversary of his birth) Comp. Gorno-Altaysk: GU kn. publishing house "Yuch-Syumer-Belukha" of the Altai Republic, 2006. - 120 p.: ill.
3. Zolotova, G. A. Categories of time and type from the point of view of the text / G. A. Zolotova // Voprosy yazykoznaniya. - M.: "Nauka", 2002. No. 3. pp. 7-30.
4. History of Altai literature. In 2 volumes. Books 1-2. / S. Sh. Katynova, R. A. Palkina, E. P. Chinina [et al.]. - Gorno-Altaysk, 2004. - 160-190.
5. Kindikova, A.V. Creativity of Boris Ukachin: thematic and genre originality: scientific edition / A.V. Kindikova. Gorno-Altaysk, 2005. - 172 p.: ill.
6. Medrish, D. N. The structure of artistic time in folklore and literature / D. N. Medrish // Rhythm, space and time in literature and art. - L., 1974.

ӘОК 392.81

ҒТАХР 17.71.91

Кутжанова Гульжахан Газизовна
gulzh73@mail.ru
Сембиев Құрманғазы Зәкірұлы
«Volashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҰЛТТЫҚ ДАСТАРХАНЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ЭТНОМӘДЕНИ ЛЕКСИКА ЕРЕКШЕЛІГІ **(БАУЫРСАҚ ТАҒАМЫ МЫСАЛЫНДА)**

Қазақ халқының ұлттық болмыс-бітімінің бір өзгешелігі – дастархан. Мақалада ұлттық дастарханына байланысты этномәдени лексика ерекшелігін қарастырылған. Тілдің тарихи-лексикалық жүйесіндегі ұлттың мәдениеті, тұрмысының айнасы іспетті қабаттарының бірін тағам, тамақ атаулары құрайды. Қазақ тіл біліміндегі этнолексика этнографиялық, тарихи, этнолингвистикалық, лексика-семантикалық, этимологиялық тұрғысынан зерттеліп келеді.

Тірек сөздер: Этнолингвистика, этнолексика, тарихи, тағамдар, ұлттық дастархан, қонақжай, лексика, тамақ атаулары, салт-дәстүр, әдет-ғұрып.

Этнолингвистикаға деген қызығушылық, психоллингвистикалық зерттеулердің кең қанат жаюы, мәтін семантикасына деген жаңаша көзқарас - бәрі ғылымда антропоэкті талдаулардың қажеттілігін айқындап берді. Осыған байланысты тілдік шындықтың этноұғымға сай келетін үлгілерін зерттеу мәселесі туындады. Қазіргі этнолингвистиканың теориялық және практикалық қажеттіліктерінің негізінде этнолексика бағыты қалыптасты. Сөздердің белгілі бір ұлтқа қатысты қолданыстық сипаты

осы этнолексика аясында жүзеге асырылады. Этнолингвистика - қазақ тіл білімінде әлі де толық қалыптаспаған тың лингвистикалық сала. Сондықтан болар, тілдің этнолингвистикалық аспектісі жайлы ғалымдар пікірі әрқилы. Дегенмен, барлығының тұжырым-көзқарастары бойынша, этнолингвистика этнос болмысын оның тілі арқылы танып-білу мақсатынан туындаған лингвистиканың жаңа да дербес бір саласы болып табылады.

Қазақ тіл біліміндегі этнолексика бұған дейін де этнографиялық, тарихи, этнолингвистикалық, лексика-семантикалық, этимологиялық тұрғысынан қарастырылып келгені белгілі. Әйтсе де этнолексика этнолингвистика тұрғысынан арнайы зерттеу нысаны болған жоқ. Өйткені сөздің этноқызметі мен мағынасы оның тілдік қатынастағы жұмсалыу ерекшеліктерін айқындаумен маңызды. Мәтін құрамындағы сөздің этнолингвистикалық қолданылу ерекшеліктерінің айқындалуы тілдің әлеуметтік ортадағы қызметі туралы жан-жақты хабар беруге бағытталады. Бұл орайда қолданыс жиілігі сөйлеу актісінде, ұлттық қарым-қатынастың түрлі деңгейлерінде басымдық көрсететін этнолексиканы зерттеудің маңызы зор.

Этномәдени лексиканы этнолингвистикалық аспектіде қарастыру мынадай мәселелерді анықтауды қажет етеді:

- этномәдени лексика арқылы қазақ халқының дүниетанымы, ұлттық ерекшелігі көрініс табады;
- этномәдени лексика тілдік қарым-қатынаста маңызды орын алады;
- этномәдени лексикаға қатысты атаулар қолданыс барысында, коммуникация жағдайына байланысты әр түрлі мағыналық реңктерді кеңінен қамтиды.

Мақалада ұлттық дастарханына байланысты этномәдени лексика ерекшелігін қарастыруға тырыстық.

Тілдің тарихи-лексикалық жүйесіндегі ұлттың мәдениеті, тұрмысының айнасы іспетті қабаттарының бірін тағам, тамақ атаулары құрайды. Заттық мәдениеттің басқа салаларына қарағанда ұлттың ерекшелігі ұзағырақ сақталатын осы жүйені арнайы зерттеген А.Жылқыбаеваның еңбегінде тамақ атаулары ұлттың салт-дәстүрімен, әдет-ғұрпымен контексте қарастырылып, этнолингвистикалық астары анықталады [1].

Қазақ халқының ұлттық болмыс-бітімінің бір өзгешелігі – дастархан жайып, кімді болса да адал көңілмен қарсы алатын кең пейілдігінде, меймандостығында. Қазақ үйіне келген адамға дастархан жайып, қонақжайлылық ниет білдірмеген адамды «қазанын қара суға малып отырғандай» деп кемсітетін болған. Сондықтан да қазақ халқы танысын, танымасын үйіне бас сұққан адамға «Қырықтың бірі – Қыдыр» деп қарап, дастархан жайып, барын оның алдына қойған.

Қазақ – намысшыл халық. Қонақтан тамақ үшін ақы алу деген оның әдетінде мүлдем жоқ. Бұл көргенсіздік саналып, ырымға жаман деп есептелген. Расында да қазақ «дастарханы қурап тұр» дегізбеу үшін, өзінің ең дәмді асын қонағына сақтап отырады да, реті келгенде, оны дастарханға қояды. Қазақтың ұзақ сақталып, тек қонақ келгенде ғана дастарханға салатын сыйлы асы – сүрленген ет, қазы, шұжық, жент, құрт, қарынға салынып сақталған сары май, тәтті, тары, қант, шай, өрік-мейіз т.б. «Қонақ асы – қазақтың бөлінбеген еншісі» деген сөз бұрынғыдан қалған. Ерулік, қымызмұрындық, сірге мөлдіретер, соғым басы, көңіл шайы, келін шайы т.с.с. бас қосулардың мақсаты, тілек мүдделері қазақтың меймандостық ниетінен туындаған.

Қазақ – қонақжай халық, көңіл табуға шебер, дос жинауға құмар. Қазақта келген қонақты «құдайы қонақ», «сый қонақ», «арнайы қонақ» деп түрліше атаған. Бұлардың қайсысына болмасын, қазақ, ең алдымен, мал сойып, қан шығарған. Дастарханның қадірлі асы жаңа сойылған малдың бас-сирағы деп есептелген. Өте қадірлі адамға қазақтар тай сойған және астына ат мінгізіп, үлкен құрмет көрсеткен.

Қазақ халқы асты жоғары бағалап, қадірлей білген. Сондықтан қазақтар адам қажеттіліктерінің ішінде тағамды жоғары қойған. «Астан үлкен емессің», «Ерді қорласаң састырап, асты қорласаң құстырап» деген секілді ескертпе сөздер, мақал-мәтелдер осының дәлелі. Қай заманда, қалай айтылғанына қарамастан, халық асты құрметтеудің жолын, оны әзірлеудің көзін, ретін таба білген. Ел мен елді татуластыруды, жақсылар мен жайсандарды құрметтеуді, өздерінің мырзалық, мәрттік үлгілі, өнегелі қасиеттері мен артықшылықтарын, ел дәулетін қазақ кең дастарқаны арқылы яғни ас, қонақасы арқылы көрсеткен. Қазақтың ұлттық тағамдары негізінен үш түрге бөлінеді: Біріншісі, ақ тағамдар. Тағамның бұл түрі ақтан яғни, сүттен жасалады. Мәселен, қаймақ, кілегей, айран сүт, қатық, құрт, ірімшік, сүзбе, балқаймақ, май, жылқы сүтінен саумал, қымыз, түйе сүтінен шұбат және қой, ешкі сүттерін де пайдаланады.

Екіншісі, қызыл тағамдар. Қазақ халқының ұлттық тағамдарының көпшілігі еттен жасалады. Әсіресе, жылқы етінің орны бөлек. Жылқы етінен дәмділігімен адамның түсіне кіретін қазы-қарта,

жал-жая, сүр ет эзірленеді. Бұл тағамдар қыста соғым сойғанда жасалады. Ет тағамдарының атаулары: қазы, карта, жал, жая, шұжық, төстік, қуырдақ, сүр, әсіп, біту, бұғыжы, борша, сорпа, томыртқа, бұқпа (бұқтырма) жаужұмыр, мипалау, көмбе, сілікпе.

Үшіншісі, көк тағамдар – бұл өсімдіктен жасалатын тағамдар. Нан тағамдары: күлше, бауырсақ, шелпек, қурылған бидай, қоспа сынды және т.с.с [2, 3].

бауырсақ тағамының түбірі бауыр екені ол тағамды пісірудің технологиясына қатысты, ал – сак тұлғасы номинативтік қызметте кеңінен тараған сөз тудырушы модель. Сонымен бірге бауыр сөзі көне түркі тілінде ішек, қарын т.б., тіпті ауыспалы мағынада жүрек деген де мағына берген. Бұл қазіргі көптеген тілдерде де, нақтырақ айтқанда, оғыз тобындағы тілдерде сақталған деген дерек бар. Бауырсақтың түрлері көп. Оны ашытып та, ашытпай да, көлемін әр түрлі етіп пісіре береді және әр аспаздың өз құпиясы бар.

Бауырсақ ашытылған қамырдан және тұщы қамырдан иленіп жасалады. Ал қазақ халқында иленіп пісіру жағы ұқсас болғанымен пішіні мен үлкендігіне байланысты бауырсақтың бірнеше атауы бар екен.

Ши бауырсақ – еленген ұнға жұмыртқа жарып құйып, сүтке немесе сорпаға иленеді. Қамырды жұқалап (қалыңдығы 05 см) жайып, жіңішкелеп (ұзындығы 2,5 см) ұсақ кесіп немесе жастықша кәмпит секілді пішінде кесіп, қайнап жатқан майға қуырады.

Ақ бауырсақ – ақ ұнға ерітілген сары май қосылып иленеді. Үлкендігі орташалау қатты қызартпай, сәл ақшылдау болып піседі.

Шәй бауырсақ – айран мен сүтке иленіп, кішкентай қиықша түрінде кесіледі, табаға қуырылады.

Тұш бауырсақ – сүт, май, қант езген су, жұмыртқа қосылады. Қуырып болған соң сары май жаққан формаға салынып, үстіне бал құйып көкнәр (мак) себіледі, мәмпәси, мейіз салып қатырады.

Ашыған бауырсақ – еленген ұнға жұмыртқа мен ашытқы езілген су қосылып, жұмсақ болып иленеді. Көтерілу барысында екі-үш рет жылы сумен басып отырады. Кесерде ұны аз болса, сырты қатты қызармай, жақсы піседі. Қуыратын майы бір қалыпты қызу керек.

Бармақ бауырсақ – иленуі ши бауырсақ секілді. Тек одан сәл жуынырақ, үлкенірек болады. Аталуы айтып тұрғандай бармақ пішінінде жасалады.

Жалпақ бауырсақ – иленуі шәй бауырсақ секілді, пішіні кішігірім қалаш секілді, дөңгелек, ортасы пышақпен кесіледі. Орыс халқының тоқашына (бублик) ұқсас болады.

Жол бауырсақ – жұмыртқа мен май қосып жұмсақ илеп, ұзыншалап үзіп қуырады.

Ұннан майға қуырып пісіретін тағамдардың басқа түрлері де бар. Мысалы: Дөңгелек – жылы суға айран, сорпа қосып иленеді. Оқтаумен қалыңдығы 1 см болатындай етіп, жайылып, табаға қуырады. Кейбір аймақтарда дөңгелекті қалаш деп те атайды.

Ләйлек – қаймағы алынбаған сүтке жұмсақ етіп иленіп, табаға қуырылады.

Бәтер – ашыған айранға 1 ас қасық қант, аздап тұз, сары май қосып илеп, табаға жауып пісіреді.

Шелпек – шикі сүтке иленеді, жұқа жайылып қазанда қызып тұрған майға салып бірден аударып, қатырып жібермей алынады.

Қабыршақ шелпек – май құйып иленген қамырды жайып арасына жұмсартылған сары май кезектерін салып, бірнеше қабаттап қайта жаяды. Кәудіретіп қуырады.

Май шелпек – сары майға иленіп, қалындау етіп жайылады. Қазандағы майды қатты қыздырмай қуырады.

Қиықша – жұмыртқаға ғана иленіп, қиықшалап кеседі. Қатты қызған майға бір салып алады.

Қошқар мүйіз – жұмыртқа, сары май, жарты шәй қасық ас содасына 3-4 тамшы сірке суын тамызып, құмшекер қосып илеген қамырды жіңішкелеп есіп, бір жағынан ширатып, екі ұшын қосқанда ирек-ирек пішіндегі бауырсақты қазандағы қызған майға салып пісіреді.

Сәлде – илеген қамырды жіңішкелеп тіліп, дөңгелекте шумақтап майға кәудірлек етіп қуырады. Дастарханға әкелерде үстіне көкнәр себіліп, жеміс шырыны құйылады [1, 4].

Мінеки, бауырсақтың түрлері осындай екен. Өзге елден үйрендік демей-ақ, бұрыннан бері өз халқымыз пісіріп жүрген ұлттық тағамымыз екенінде дау жоқ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Жилкубаева А.Ш. Термины питания в казахском языке: автореф.дисс.канд. филол. наук. - Алма-Ата: 1991.
2. Кейкін Ж. Қазақы атаулар мен байламдар. - Алматы: Өлке, 2006.

3. Қайдаров Ә.Т. Тарихи лексикология және этнолингвистика // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы: 1988.

4. Қалиев Б., Жылқыбаева А. Сөз мағыналарының негіздері. – Алматы: 2002. Б. 110.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Кутжанова Гүлжахан Газизовна
Сембиев Курмангазы Закирович
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан**

СПЕЦИФИКА ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ЛЕКСИКИ, СВЯЗАННОЙ С НАЦИОНАЛЬНЫМ СТОЛОМ (НА ПРИМЕРЕ БЛЮДА БАУРСАК)

В статье рассмотрена специфика этнокультурной лексики, связанная с национальным дастарханом. Один из слоев историко-лексической системы языка как зеркало культуры, быта нации составляют названия блюд и продуктов питания. Этнолексика в казахском языкознании изучается с этнографической, исторической, этнолингвистической, лексико-семантической, этимологической точек зрения.

Ключевые слова: этнолингвистика, этнолексика, историческая, кухня, Национальный дастархан, гостеприимство, лексика, названия блюд, традиции, обычаи.

**Kutzhanova Gulzhakhan Gazizovna
Sembiev Kurmangazy Zakirovich
Private institution «Academy» Bolashaq»
Karaganda, Republic of Kazakhstan**

THE SPECIFICS OF THE ETHNO-CULTURAL VOCABULARY ASSOCIATED WITH THE NATIONAL TABLE (FOR EXAMPLE, THE BAURSAK DISH)

The article considers the specifics of the ethno-cultural vocabulary associated with the national dastarkhan. One of the layers of the historical and lexical system of the language as a mirror of the culture and life of the nation is the names of dishes and food products. Ethnolexics in Kazakh linguistics is studied from the ethnographic, historical, ethno-linguistic, lexical-semantic, etymological points of view.

Keywords: ethnolinguistics, ethnolexics, history, cuisine, national dastarkhan, hospitality, vocabulary, food names, traditions, customs.

List of references:

1. Zhilkubayeva A. Sh. terms of food in the Kazakh language: abstract.diss.Kand. philol. nook. - Alma-Ata: 1991.
2. Keikin zh. Kazakh names and bindings. - Almaty: Ulke, 2006.
3. Kaidarov A. T. historical lexicology and ethnolinguistics // problems of historical lexicology of the Kazakh language. - Almaty: 1988.
4. Kaliev B., Zhylykubayeva A. fundamentals of word meanings. - Almaty: 2002. P. 110.

УДК 821.161.1
МРНТИ 17.71.91.1

**Сарбашева А.Э., Чочкина М.П.
Горно-Алтайский государственный университет
Горно-Алтайск, Республика Алтай, Россия**

СЕМАНТИКА КОСТЮМА ПЕРСОНАЖЕЙ ЭПОСА В СЦЕНИЧЕСКИХ ПОСТАНОВКАХ

В статье рассматривается семантика театрального костюма, использованного в сценических постановках героических эпосов «Алып-Манап» и «Маадай-Кара».

Ключевые слова: сценический костюм, «Алып-Манап», «Маадай-Кара», нравы, характер.

Театральный костюм включает в себя все, что искусственно изменяет облик человека, держась на его теле; это целый комплекс вещей: головной убор, прическа, грим, обувь, и собственно платье. Смысловое значение костюма как телесной маски подтверждается и лексическим значением слова «костюм»: «слово заимствовано от итальянского «costume», что означает «обыкновение», «обычай», «привычку», а во множественном числе – «нравы» [2, 38].

Театральный костюм всегда отображает ту эпоху, в которую происходит действие спектакля. Для создания театрального костюма персонажей эпоса художники-костюмеры используют различные источники информации: архивные материалы, исторические, этнографические источники, картины, исследования, памятники скифского, тюркского, монгольского периодов.

Профессиональный пошив театральных и сценических костюмов персонажей эпоса в сценических постановках накладывает большую ответственность, чтобы стиль соответствовал обстановке - костюмы богатырей-ханов, их жен, слуг, воинов, врагов богатыря, учитывая именно ту обстановку, для которой предназначается использование костюма. Сценическая одежда ханов всегда была и остается для зрителей яркой, интересной и необычной, удивляет своей роскошью и необычностью.

Многочисленные детали: узор, рисунок ткани, ее цвет, фактура, декоративные пуговицы, вышивка, аппликации, накладные плечи – все это, на первый взгляд являются лишь украшающими элементами деталей костюма, однако при внимательном анализе оказывается, они помогают формировать образ, а образное воплощение является одним из мощных источников красоты. В этом случае один эстетический аспект театрального костюма незаметно переходит в другой, который можно назвать художественной функцией костюма, призванной создавать индивидуальный имидж, стиль. Так, костюм богатыря Алып-Манаша в одноименной постановке З. Гасанова, художником-модельером Аржаной Николаевной Кензиной украшен плечевыми накладками для придания ощущения мощи богатыря, орнамента на груди костюма усиливает семантику оберега, щита; пайеточная ткань, использованная при оформлении рукавов и плеч костюма, зрительно имитирует железный панцирь. На наш взгляд шапки героев разных цветов: синий – Алып-Манаша, коричневый у Ак-Кёбёна и с узором – у перевозчика, отороченные тканью другого цвета, тесьмой или орнаментикой несколько упрощает костюм или статус богатыря. Понятно, что художник преследовал стилизацию цвета костюма. В самом эпосе так описана одежда богатырей в эпосе «Алып-Манаш»:

Ак-Кёбена:

Ак-Кёбён богатырь,
В шубе с изображением луны одетый,
На почтенном месте – төре сидел.

Перевозчика: с головой, как лебедь побелевший,
С зубами как медь пожелтевшими,
Өрбкөн в ветхой шубенке
Вмиг поднялся....

[1, 56].

Семантика костюма персонажей эпоса в сценических постановках является малоисследованной областью алтайской культуры. Хотя стоит отметить, что А.Н. Кензина, А.И. Шинжина, приступившие к изучению театрального костюма опираются на исторические и этнографические исследования, следовательно, у них костюм уже разделяется по временному принципу.

Театральный костюм является элементом оформления спектакля и особенностью любого костюма является цель, ради которой он создается. А в основе режиссерской цели строится художественный образ. Характер и образ Когютей-Мергена в сценической постановке А.С. Борисова «Маадай-Кара», думаем, благодаря облачения его в яркий костюм передает переход мальчика в мужчину-богатыря и тем самым его готовность сражаться с врагом Кара-Кула.

Вот как описывается в эпосе этот эпизод:

Она подошла и покрывало откинула,
С шестьюдесятью двумя (большими пуговицами
Широкие штаны взяла,
Мальчику-богатырю подала.
(Мальчик) схватил их и надел,
Нигде складок нет,
Нигде не топорщатся,
Точно впору были.
С сияющими, как семьдесят два солнца,
Серебряными пуговицами
Солнечную рубаху подала.
Схватил и надел,
Не была она длинной,

Не была короткой,
Как раз впору прихлась.
Шапку с луноподобной звездой,
Украшенную золотом и бронзой,
Схватил и надел,
Как раз впору она была.
С каблуком в шестьдесят восемь слоев
Золотые сапоги подала.
Когда схватил их и надел,
Точно впору они ему были.
С солнцеподобной звездой
Бронзово-золотой пояс подала.
Схватил его и опоясался,
Пояс как раз оказался.
С шестьюдесятью восемью петлями
Шубу, расшитую золотом и бронзой, подала,
Когда взял и надел
Ему в самый раз оказалась.
[3, 67].

Вся история производства сценического костюма, также и костюма персонажей эпического произведения развивается в направлении создания наиболее комфортных и безопасных для здоровья материалов и веществ (макияж, грим), по отношению к частям тела (виды одежды, головные уборы, обувь и т.д.). Часто художники, создавая костюмы отдельных персонажей, не учитывают, что актёры могут появляться в разных мизансценах в одном и том же костюме. И часто получается, что, например, в синей гамме костюмов одной сцены появляется зелёный костюм (персонаж) из другой сцены, да и освещение также несколько меняет цвет костюма. В свете софитов блестящая фактура тканей становится еще более блестящей. Как отмечают художники, любой цвет на сцене становится на один или даже два тона светлее. А бархат или велюр поглощают свет, и их цвет становится глубже. Существует много трактовок символизма цвета: в культуре тюркским в целом, у алтайцев – в частности – она особенно значима. Красный (*кызыл*) цвет мужской, он олицетворяет огонь, солнце, цвет крови, а значит, цвет жизни. Желто-оранжевый (*сознак*) цвет: цвет солнца, приносящий тепло, энергия, богатства и золота, процветание. Зеленый, голубой и синий (*јажыл, ногон, кѳк*) олицетворяют рождение, природу, жизнь, цвет неба и воды, вечности, мудрости. Белый цвет (*ак*): символ чистоты, неба, божественности. Черный цвет (*кара*): символ силы и торжественности, строгости,

С.И. Егорова и А.А. Бобрин обращает внимание художников на ряд ошибок при создании театрального костюма на основе исторического или народного костюма:

- «а) вольное обращение с формой и силуэтом костюма;
- б) использование нехарактерных материалов;
- в) неправильно подобранная цветовая гамма;
- г) некорректное обращение с орнаментом;

д) совмещение элементов костюма, характерных для различных регионов, временных периодов и социальных слоев» [5, 129]. Но к ошибкам в интерпретации можно относиться снисходительно, оправдывая их театральной условностью и свободой авторского замысла. И все же хотелось бы подчеркнуть важность изучения истории костюма. И призвать к бережному и уважительному отношению к первоисточникам, особенно если это касается народного костюма

В.А.Чусовская, исследуя костюмы персонажей эпоса «Кыыс Дэбилийе» в сценическом воплощении пишет: «Выполненные по эскизам Лены Гоголевой костюмы, сияющие красотой и разнообразием фактуры, в целом отвечают принципу эпического костюма, который, ссылаясь на Фаворского, Геннадий Сотников обозначил как «народный костюм, доведенный до совершенства». Впрочем, этот принцип не исключает различных путей творческой реализации. Вопрос в том, что совершенствовать. Костюмы разнообразны: Нижний мир представлен в фантазийных костюмах, Середний мир тяготеет к культурологической достоверности и эстетической привлекательности, костюм Кыыс Дэбилийе – костюм идеального эпического героя» [4, 8].

Таким образом, сценический костюм – это составная сценического образа актера, это внешние признаки и характеристика изображаемого персонажа, помогающие перевоплощению актера; средство художественного воздействия на зрителя. Он выполняет свою художественную

функцию. То есть, «говорит» зрителям о создаваемом образе: половой, национальной, возрастной профессиональной принадлежности героя, об эпохе, в которой происходит действие. Поэтому разработка сценического костюма требует ответственного подхода.

Список литературы:

1. Алып-Манаш / под ред. А.А. Конунов. – Горно-Алтайск, 2011. – 128 с.
 2. Кокуашвили Н.Б. Одежда как феномен культуры. Знаки повседневности. Кокуашвили Н.Б. – Ростов-на-Д., 2001. – С. 38-44.
 3. Маадай-Кара. Алтайский героический эпос. – М.: Наука, 1973.
 4. Чусовская В.А. Путь к театру Олонхо: Творчество режиссера Андрея Борисова. – Якутск, 2006
- Интернет-ресурсы*
5. Бобрин А. А., Егорова С. И. Проблема интерпретации народного костюма в дизайне // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – № S6. – С. 126–130. – URL: <http://e-koncept.ru/2014/14581.htm>

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Сарбашева А.Э. Чочкина Майя Петровна
Таулы-Алтай мемлекеттік университеті
Горно-Алтайск, Алтай Республикасы, Ресей
САХНАЛЫҚ ҚОЙЫЛЫМДАРДАҒЫ ЭПОС КЕЙІПКЕРЛЕРІНІҢ
КОСТЮМІНІҢ СЕМАНТИКАСЫ**

Мақалада «Алып-Манаш» және «Маадай-қара» батырлық эпостарының сахналық қойылымдарында қолданылатын театр костюмінің семантикасы қарастырылады.

Тірек сөздер: сахналық костюм, «Алып-Манаш», «Маадай-қара», түсінік, мінез.

**Sarbasheva A.E. Chochkina Maya
Gorno-Altai State University
Gorno-Altaysk, Altai Republic, Russia
HEROES OF THE EPIC IN STAGE PRODUCTIONS COSTUME SEMANTICS**

The article deals with the semantics of theatrical costume used in stage productions of the heroic epics «Alyp-Manash» and «Maadai-Kara».

Keywords: stage costume, «Alyp-Manash», «Maadai-Kara», morals, character.

List of literature:

1. Alyp-Manash / ed. by A. A. Konunov. - Gorno-Altaysk, 2011. - 128 p.
 2. Kokuashvili N. B. Clothing as a cultural phenomenon. Signs of everyday life. Kokuashvili N. B.-Rostov-on-D., 2001. - p. 38-44.
 3. Maadai-Kara. Altai heroic epic. - M.: Nauka, 1973.
 4. Chusovskaya V. A. The way to the Olonkho theater: The work of director Andrey Borisov. - Yakutsk, 2006
- Internet resources*
5. Bobrikhin A. A., Egorova S. I. Problema interpretatsii narodnogo kostyuma v design [The problem of interpretation of folk costume in design]. - 2014. - NO. S6. - P. 126-130. - URL: <http://e-koncept.ru/2014/14581.htm>

ӨОК 82.091
ҒТАХР 17.07.41

Тухтамурадов Жангелди Кенжебаевич
z-kenzhebay@mail.ru
Сембиев Құрманғазы Зәкірұлы
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

**ІЛІЯС ЕСЕНБЕРЛИННІҢ «МҰХИТТАН ӨТКЕН ҚАЙЫҚ» РОМАНЫНЫҢ ТАРИХИ
ТАҒДЫРЫ МЕН КӨРКЕМ БЕЙНЕСІ**

Қазақ әдебиетіндегі тарихи тұлға проблемасы - бүгінгі үрдістегі маңызды да көкейтесті көркемдік этикалық мәселе. Жазушы шығармаларындағы тарихи дәуір шындығы, тарихи тұлға бейнесін сомдау тәуелсіздік рухы идеясын пайдалану авторлық бағыт-бағдарлар зерттеудің өзектілігін құрайды. Елбасы

Нұрсұлтан Назарбаевтың: «Қазақ тарихында қазақ ұялатын ештеңе жоқ»-деп айтқаны халқымыздың абыройын асқақтатып тұр. Ілияс Есенберлин осының бәрін біле тұрып қазақ халқының өткен тарихын бейнелейтін, тарихтан мол мағлұмат беретін бір кітап емес, бірнеше роман жазып, оқырманға ұсыну жай ерлік қана емес, талантты жазушының саяси жеңісі еді.

Тірек сөздер: Ілияс Есенберлин, замана келбеті, дәуір, жазушы, кезең, роман.

Осы уақытымызда бұл жастар араларында кітапқа деген, кітап оқуға деген қызығушылық азайған деген көзқарас қалыптасқан. Бұл қызғылықты жайт. Қазір не көп – кітап көп. Не көп – жазушылар көп. Алайда, кітаптарды екі топқа бөлуге де болатындай. Бірінші топтағылары - қолдан қолға өтіп, сырты да, көп қолдардан өту себепті ішкі беттері де тозған, яғни оқырмандардың ойынан шығып, саналарында түбегейлі орын алған кітаптар болса, екіншілері – беттеріне бір де бір белгі соғылмай су жаңа қалпында сақталып тұрған шығармалар.

Жазушы Ілияс Есенберлиннің барлық туындылары да оқырманның ойынан шыққан, олардың әрбір жолынан оқушы өзіне қажетті терең ойларды таба алатындықтан олар қай заманның болмасын оқырмандары үшін құнды. Жазушының шығармалары уақыт өткен сайын құндылықтарын жоғалтпай, керісінше, бүгінгі күндері де көрініс тауып отырған проблемалардың алдын алып, оларға болжам жасай алатындай шеберлікке жеткен. Оның бір мысалы ретінде «Мұхиттан өткен қайық» романын алуға болады.

«Қайткенде де қазақ секілді ұлы халықтың бағзы заманнан бері ел болып, анау-мынау емес Ұлы ел болып дүниенің төрт бұрышына ертеден-ақ аты жеткен, елдігі де ерлігі бар жұрт екені, мемлекет ретінде де ешкімнен кемсоқпағанын айтудан әсте жалықпаған жан. Қайта осы жолда жүріп басын не бір қиындықтар мен қатерлерге тосып талай азулы қарсыластарымен шайқасқан...» [1].

Ілияс Есенберлин бар шығармаларының барысында не үшін күрескенін, кімдермен күрескенін түсіндіру әрекетіне соңғы нүкте қоймақшы болғандай әрекетте болды емес пе екен деген де сұрақ туындайды... Белгілі қалам қайраткері Қабдеш Жұмаділов сонау 1999 жылдардың екінші жартысында: «Әдебиетте жеңіл жазылғанымен «жолы болғыш» саналатын кейбір шығармалар болады және жазушы өз еңбегінің лайықты бағасын замандастары тұрғысынан дер кезінде алып та үлгеріп жатады. Ал, Ілияс Есенберлиннің «Мұхиттан өткен қайық» романы туралы мұндайды айта алмайсың. Бастаған шығармасын жазып бітіргенше, жазылған кітабы жарық көргенше тағат таппайтын қаламгер «Мұхиттан өткен қайық» атты романын қанша күш салса да шығара алмай кетті. Бұл сол кезде билік басында отырған бюрократиялық жүйені жеріне жеткізе әшкерлеген, шыншыл шығарма еді. Кітаптың жарық көруіне Орталық Комитеттің идеология жөніндегі хатшысы С. Имашевтан бастап, баспа маңындағы белсенділер қарсы болды... Имашев бұл арада коммунистік идеологияны қорғап қана қоймай, белгілі бір топтың сойылын соққанында да күмән жоқ, - деп жазған болса [2, 9], «Негізінен ғұмырбаяндық сарында орындалған бұл шығарма сонау алпысыншы жылдары бір деммен жазылып шыққанымен... отыз жылдай баспахана «тартпасында» сүрленген шөптей, шаң басып жатып қалған. Автор осы кезең ішінде сыңарезу талаптарға түсінбей әбігерге түсіп, кітапты қайта-қайта түзетіп, қисынсыз қорлық пен қиянатқа төзіп бақты... Ал, роман 1972 жылы жарық көруге тиісті еді», - деген жолдардың авторы заманында өмірдің ащы дәмін біраз тартқан ақын Олжас Сүлейменов [2, 5]. «Ілияс Есенберлин жазған повестер мен романдар бірнеше қайтара және де көптеген тираждармен жазушының өмірде бар кезінде шығып жатты», - деп еске түсіреді кезінде Қазақстан Коммунистік партиясы идеологиясының кілтін қолына ұстап тұрған М. Есеналиев, - «Тек бір ғана шығармасын – «Мұхиттан өткен қайықты» ол көре алмай кетті. Бұл кітаптың қолжазбасы Мемлекеттік баспа комитетінде, мәскеулік «Новый мир» журналында, бірнеше қайтара оқылған болатын. Республикалық басшылар да онымен танысып, бірауыздан бұл түрде кітапты баспадан шығаруға болмайды дегенді айтты. Бірақ олар өздерінің пікірлерін кітаптың авторына емес, Орталық Комитеттің насихат және мәдениет бөлімдеріне айтатын. Автордың хаттарына байланысты соңғы шешім Орталық комитеттің басшыларында болғанымен, жауапты дайындау туралы ұсыныс Мәдениет бөліміне жолданған еді. Тағы да, кезінде И.П.Шуховты, С.Б.Ниязбековты жұмыстан босатқандағыдай, жазушымен әңгімелесіп, кітаптың шықпайтындығы туралы авторға жеткізу «сенімі» маған жүктелді. Сонда «Кітапты енді қашан басып шығарады?» деген сұраққа мен ешбір бүкпесіз, бар шындықты айттым: «Кем дегенде бір он бес жылдай уақыт өтіп, Сіздің романыңыздағы кейіпкерлер әдеби образдарға айналғанда, олардың бірде-біреуін қазіргі қызметте жүрген адамдармен елестетуге болмайтын уақыт туғанда. Ал, бүгін кейіпкерлердің соңында Димаш Ахметұлымен бірге жұмыс істеп жүрген үкімет мүшелері, Орталық

Комитеттің мүшелері, депутаттар, қоғам қайраткерлері тұрғанын байқау қиын емес. Романда тек екі жағымды кейіпкер бар. Олар республиканың бірінші басшысы мен жазушы. Екіншісі тіпті логикалық ойлау қабілеті жағынан біріншіден де асып кеткен. Ал, басқа «геройлардың» барлығы, жұмсартып айтқанда, өңшең түсініктері жоқтар. Ал ертең роман шыға қалған күннің өзінде барлық жазғырулар сіздің атыңызға емес, Д.А.Қонаевтың атына жолданады. Ал сіздің онымен араларыңыздағы жолдастық қатынастарды білетіндер және де тек оқырмандар емес, керек десеңіз оның жақтастарының өздері Қонаев өзінің жазушы досын пайдаланып даңқын шығармақшы деп айтып шыға келеді. Қазіргі Қазақстанның қол жеткізген табыстар тек Қонаевтың атымен байланысты емес, оны көтерген халық, онымен бірге жүрген кадрлар. Және де республиканың болашағын ойлап жүрген жалғыз жазушы емес. Сондықтан, қымбатты Ілеке, роман тап осықалпында жарық көруі үшін уақыт керек, деген едім» [3, 48-49].

Илияс Есенберлиннің өз пайымдауы бойынша мәселе басқада. Романда ол төмендегідей: оның бас кейіпкері, жазушы Айдос өте қиын жағдайда. Мемлекеттік комитеттің төрағасы оның баспадан шыққан кітабының барлық дайын тиражын қоймадан шығарып, таратуға тиым салып отыр. Бұған жазушының қарсыластары қатты қуаныштарын жасыра алмай жатса, енді біреулері оны мүсіркеуде. Олардың ойынша жазушы Кенесарыны ұлттық қозғалыстың жетекшісі ретінде көрсету әрекеті – тағдырмен ойнауға пара-пар: «Кенесары бұдан да өткен талай батырлардың түбіне жетіп, көрге тыққан» дейді олар. Шын мәнісінде «даудың басы Дайрабайдың көк сиыры» демекші Есенберлиннің аяғынан шалу тек ұлт-азаттық қозғалысының жетекшісі Кенесарыға ғана байланысты болмай шықты. Сол уақыттарда жазушының қасынан табылып жүргендердің бірі жас қаламгер Қабдеш Жұмаділов қоғамның жан-жақты проблемаларына арналған шығармаларды бірінен соң бірін жазуға ден қойған қалам шеберінің төңірегіндегі көріністер туралы: «Көп жылдар қуғын көріп, әр жерде есік қақты боп жүрген Есенберлиннің аяқ астынан республикалық бірден-бір әдеби баспаға директор болып шыға келуі қалам ұстап жүрген қауымды дүрліктіріп тастады-ақ», деп сипаттаса, «Оның атын асқақтата шығарған үлкен прозасы 1966 жылдан басталды. Яғни, сол жылы жарық көрген «Айқас» романы үшін ол республикалық Абай атындағы Мемлекеттік сыйлыққа ие болды...» «Алтын құс» романы үшін коммунистердің көсемі В.И. Лениннің туғанына 100 жыл толу мерекесіне арнайы жарияланған көркем туындылар бәйгесінде жүлдегер атанды» - деп жазған болатын жазушы Н. Оразов [4, 3-4]. Осылайша сәтті басталатын өмір жолының кез келген уақытта кез келген адам үшін бір мезетте тар да, тайғақ болып шыға келетіні Есенберлинге қатысты байқалғаны да осы кездер болатын. «... Жыл сайын шығып жатқан романдар тасқыны мен авторға «Көшпенділер» әкелген абырой- беделді аға қаламгерлер, әсіресе, оқулықтардан түспейтін «Совет жазушылары» кешіре алмады... Мұның сыртында, сол жылдары біздің әдебиетте өзіне дейінгілерге де, өзінен кейінгілерге де оскырына қарайтын тағы бір топ барды. Олар ұлы Әуезовтың өзіне шек келтіріп, «Абай жолы» эпопеясы – ел аузындағы аңызға құрылған шығарма. Шын мәнісіндегі нағыз роман да, нағыз кәсіби жазушы да мына бізден басталады дегенге дейін барғаны есімізде... » - деп еске алады Қабдеш Жұмаділов, «Және де – Есенберлиннің қарсыластары тіпті де осал емес-ті. Бәрі де партия мен үкіметке сүйікті, Мәскеу жақта беделді адамдар-тұғын. Олар жергілікті жерде коммунистік идеологияға арқа сүйесе, Мәскеуде империялық саясаттың қолдауына ие болып отырды» [5. 9]. Есенберлин айтып отырғандай «ширек ғасыр ішінде партия мен халықтың ерлігінің арқасында қарыштап кеткен Қазақстан» туралы жазылған шығармасының оқырман қолына жетпей жатып-ақ әріптестерінің қатаң қарауына ілігуінің екінші бір себебі, романның өзгеше, совет оқырманы дағдыланбаған жанрда жазылуымен қатар, автордың назар аударған кейіпкерлерінің ойдан емес, нақты өмірден, нақты адамдардың іс-әрекеттері негізге ала отырып жазылуында, былайша айтқанда Есенберлиннің өзі өмір сүріп жатқан қоғамның оңды да солды көріністерін жазуды мақсат етуінде. Яғни, бас кейіпкердің «тағдырының жол-жөнекей емес, заманның айнасы» ретінде алынып, айнаның «тек жақсылықты ғана емес, кейіпкерді өсу жолындағы бөгет-қамалды, түсінбестікті» көрсетуді мақсат ете отырып, дүниеге, саясатқа, халыққа деген көзқарастардың бір адамның тағдырынан өтіп барып, кең көлем алуында. Кандидаттық диссертация жұмысын дайындау барысында Қазақстандағы ауыл- шаруашылық проблемаларымен айналысып жүрген зерттеушілер үшін кезінде С.П.Трапезниковтың бірнеше рет басылып шыққан «Марксизм-ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос» атты монографиясы классикалық еңбек ретінде ұсынылатын. Кеңестік жүйе кезінде осылайша адамдардың ойлау жүйесі шектеліп, олардың идеологиялық шеңберден шығып кетпеуін қатаң қадағаланып отырған. Белгілі ғалым, заңгер С.З.Зимановтың пікірінше «Кеңестер одағы құрамына кірген көптеген халықтардың, олардың қатарында Қазақстан да бар, тарихында ХХ ғасыр қарама-қайшылыққа толы бола тұра, бұл терең де символикалық мәні бар ғасыр. Бір жағынан алып қарағанда олардың тарихитанымдық,

тарихи-ізденістік әрекеттерінің белсенділігі жоғарылады. Ал екінші жағынан ұлттардың тап осы бағытта дамыған әрекеттері өте қатаң да таримпериялық мәндегі идеологиялық шеңбермен қатаң шектелу жағдайында болды» » [6.109Б.]. Ілияс Есенберлин кеңестік цензураның, кейбір әдеби сыншылардың, партияның жоғарғы идеологиялық қызметкерлерінің ойларымен келіспей жүргені де сол. Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитеті Бөлімінің 1978 жылғы 27 желтоқсандағы жазба хатынан төмендегі жолдарды кездестіруге болады: «Жазушы Есенберлин бес жыл бойы оқтын-оқтын арыз жазуда. Ал, оның «Мұхиттан өткен қайық» романында рухани өмірдің, ірі мемлекеттік қызметтегі адамдардың, творчестволық интеллигенция өкілдерінің іс-әрекеттері бұрмаланғандығы туралы авторға талай ескертулер жасалған. Өзінің біліксіздігінің арқасында І. Есенберлин бас кейіпкерінің образын тоғышарлық деңгейге дейін төмендетіп жіберген». Ал жазушының өзі болса Қазақстан Компартиясы Орталық комитеті идеологиялық бөлімі жасаған ескертулермен мүлдем келіспейтіндігін Д.А.Қонаевқа хат арқылы жеткізген.

Ілияс Есенберлиннің «Мұхиттағы қайығы арқылы» көпшілікке жеткізбек болған алғашқы әрекеті сәтсіз аяқталды. Шығармадағы кейбір бас кейіпкерлердің образдары арқылы жазушының кімді көрсетіп тұрғанын көп қиналмай-ақ байқауға болатын еді. Міне, осы уақытта басшы қызметтегілердің біршамасы шығармада оқиға барысы бұрмаланған, шындық жоқ – дегенді негізге алған Олжас Сүлейменов айтпақшы: «дүлей қара күшке қарсы бағытталған, 30-шы жылдардан бастап қырғынға ұшырай бастаған қазақ интеллигенциясының реквизиіміне айналған бұл шығарманы цензура өлсе өткізер ме еді». Иә, қазақ зиялыларының айтары да, үкімет саясатынан туындаған наразылықтары да көп еді. Ұлы Отан соғысы басталған кезде Кеңес Одағының басшылары Отан қорғау жолында халыққа рухани күштердің міндетті түрде ұлттың бойында жақсы сақталатынына қатты назар аударған болатын. Осыны байқаған ұлттық интеллигенция еңсесін көтеріп, қоғамға қажетті рухани байлықтарды ұлттық тарихтың терең қойнауынан қарастырған.

Белгілі сыншы Р.Нұрғалиев былай: «Халқымыздың басынан кешкен қилы жол, тайғақ кешу, тас босаға, тар өткелдердің трагедиялық оқиғалары, ел қамынжеген, ойшыл даналар, жұртын сүйген, жүректі батырлар образдары, әр дәуірдің әлеуметтік күрес сахнасына шыққан хандардың, айыркөмей, жезтаңдай билердің, қилы-қилы таптар өкілдерінің бейнелері, халықтық бірлік, елдік ұйытқы, отансүйгіштік, патриотизм, интернационализм сарындары— осылардың бәрі жанды түрде тұтаса келіп, І.Есенберлиннің тарихи романдарының идеялық-эстетикалық сапасын, поэтикалық-жанрлық қасиеттерін құрап, олардың әдебиетіміздің төріндегі орнын белгілесе керек. Жалпы Есенберлиннің тарихи туындылары болсын, советтік тұрмысты көрсететін шығармалары болсын, бәріне ортақ қасиеттің бірі-әлеуметтік, социологиялық күрделі проблеманы қозғауы; тартыс кесектігі, осыдан келіп туатын мінездер даралығы» - [8, 304-307] дейді.

Қорыта келгенде, «Мұхиттан өткен қайық» романы өз кезеңінің тірлігін, бүкіл болмысын көркем шығарма арқылы бейнелеп көрсетудегі тың үрдіс десек қателеспеспіз. Романның тілі мен стилі туралы айтылар баға әлі алда. Ал дәуір шындығын көркем әдебиетте дәл осылайша бейнелеп, қатаң талапты былай ысыра тұрып, уақыт көшінің соңында қалмай, халық, ел өміріндегі ақтаңдақтарды ашына жеткізуде «Мұхиттан өткен қайық» романы кесек те ірі туынды деген пікірге тоқталамыз. Кезінде Әнуар Әлімжанов: «...Бүгінгі таңда өздерін жәбір көріп, жапа шеккендер етіп көрсетіп, өз кітаптарына тиым салғандарын айтып жүргендер Ілияс ағаның еншісіне тиген моральдық соққының жүзден бірін де бастан кешірген жоқ [9].

Ендеше, соншалық соққының өтеуі – оның бүгінгі таңда айрықша бағалануы емес пе? Кешегі бір шерлі қазақ даласы, Алтын өлке міне бүгін қарашы. Құшағында салтанаты, мархабаты сан ұлты

Жарқыраған жаңа өмірдің қаласы, [10] - деп өзі жазғанындай тәуелсіз елі бүгін оған құшағын айқара ашып, – есімін төбесіне ту етпесіне лажы жоқ. елім, жерім, ұлтым деген ауыр жүкті арқалап, өмір мұхитынан жүзіп өтіп, оларды мәңгілік елге жеткізуді армандаған Ілияс Есенберлин бүгін арамызда жоқ болғанымен оның шығармалары бүгінгі күні қиыршық алтынның үлкен кесекке айналғандығындай бүгінгі өскелең ұрпақтың қажетіне жарап, мүддесіне толық сай болып, керегін толтырып отыр. Сонысымен де ол бізге қымбат.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қаламгер. Талант тағылымы. Радиохабар. (Жазып алған - А.Қ.) – Алматы: – 1995. - 80 б.
2. Жұмаділов Қ. «Тарихи зердені жаңғыртқан» // Сарыарқа. – 1996. - № 3
3. Исиналиев М. Штрихи к портретам. – Алматы, «Санат», 1999. С. 48-49.

4. Оразов. Батыл да батыр жазушы //Сарыарқа. – 1995. № 3 6. Жұмаділов Қ. Тарихи зердені жаңғыртқан. Көрсет. әд.
5. Зиманов С. Казахский суд биев – уникальная судебная система. – Алматы: Атамұра, 2008 – 244 с.
6. ҚР ОММ. Ф.2144. о.ж.. 76 іс
7. Максимовский Э. Созвездие тельца //Совершенно секретно. Международный ежемесячник. Основатели: Юлиан Семенови Артем Боровик. 2012 г. №12/283. – 22-23 б.
8. Нұрғалиев Р. Телағыс. Әдеби дәстүр мен әдеби даму. - А.: «Жазушы», 1986 жыл. 304-307 бет
9. Әлімжанов Ә. Қазақ әдебиеті. 1993 жыл, 8 қазан. - 309 б.
10. Есенберлин І. Ертеректе шыққан «Жасыл өлке» атты өлеңінен. // Арқа ажары. 2000 жыл. 13 қаңтар. – 12 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Тухтамуратов Жангелди Кенжебаевич
Сембиев Курмангазы Закирович
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан**

ИСТОРИЧЕСКАЯ СУДЬБА И ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ РОМАНА ИЛЬЯСА ЕСЕНБЕРЛИНА «ЛОДКА ЧЕРЕЗ ОКЕАН»

Проблема исторической личности в казахской литературе - важная и актуальная проблема художественной этики в современном процессе. Реальность исторической эпохи в творчестве писателя, использование идеи духа независимости в изображении исторической личности - актуальность исследования авторской направленности. Слова первого Президента Нурсултана Назарбаева «В истории Казахстана нечего стыдиться» прославляют честь нашего народа. Зная все это, Ильяс Есенберлин написал не только одну книгу о прошлой истории казахского народа, но и несколько романов, что стало не только подвигом, но и политической победой талантливого писателя.

Ключевые слова: Ильяс Есенберлин, современный облик, эпоха, писатель, период, роман.

**Tukhtamuradov Zhangeldi, Sembiev Kurmangazy
Private institution «Academy» Bolashaq»
Karaganda, Republic of Kazakhstan**

HISTORICAL FATE AND ARTISTIC IMAGE OF THE NOVEL ILYAS ESENBERLIN «BOAT ACROSS THE OCEAN»

The problem of a historical personality in Kazakh literature is an important and urgent problem of artistic ethics in the modern process. The reality of the historical era in the writer's work, the use of the idea of the spirit of independence in the depiction of a historical person - the relevance of the study of the author's orientation. The words of the first President Nursultan Nazarbayev «There is nothing to be ashamed of in the history of Kazakhstan» glorify the honor of our people. Knowing all this, Ilyas Esenberlin wrote not only one book about the past history of the Kazakh people, but also several novels, which was not only a feat, but also a political victory for the talented writer.

Keywords: Ilyas Esenberlin, modern look, era, writer, period, novel.

List of literature:

1. Kalamger. Tagylymy's talent. Radiohabar. (Zhazyp algan - A. K.) - Almaty: - 1995. - 80 b.
2. Zhumadilov K. «Tarikhi zerdeni zhangyrtkan» // Saryarka. – 1996. - № 3
3. Isinaliev M. Strokes to portraits. - Almaty, «Sanat», 1999. p. 48-49.
4. Orazov. Batyl da batyr zhazushy //Saryarka. - 1995. No. 3 6. Zhumadilov K. Tarikhi zerdeni zhangyrtkan. Korset. ad.
5. Zimanov S. Kazakh court biev – a unique judicial system. - Almaty: Атамұра, 2008-244 p.
6. KR OMM. F. 2144. ozh.. 76 ic
7. Maksimovsky E. The constellation of Taurus / / more secret. International annual. Founders: Julian Semyonovi Artem Borovik. 2012 No. 12/283 – - P. 22-23.
8. Nurgaliev R. Telagys. Literary tradition and literary development. - A.: «The Writer», 1986. Page 304-307
9. Alimzhanov A. Kazakh literature. October 8, 1993. - 309 P.
10. Yesenberlin I. from the ancient poem «green land». / «I'm sorry», I said. 2000. January 13. -12 P.

Хасен Мұрат Әбдірахманұлы
mkhasen@yandex.ru
Әбілқасов Ғабиден Мәжитұлы
gabi.altai1970@mail.ru
Байпелова Гүлмира Сагинтаевна
bairpelova@bk.ru
Қарағанды техникалық университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗІРГІ ШЕШЕНДІК ӨНЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ ӘЛЕУМЕТТІК МӘНДІЛІГІ

Қазіргі қоғамымызда шешендік өнер әлеуметтік өміріміздің барлық саласында идеологиялық күрестің, тәрбие мен оқу-ағартудың, заң мен ғылымның, қоғамды басқарудың ең бір пәрменді құралына айналды. Шешендік сөз – әлеуметтік мәнділігіне шектеу жасалмайтын, жалпы халыққа түсінікті сөз. Сонымен қатар шешендік – ауызша жүргізілетін үгіт-насихат жұмыстарының бірден-бір құралы. Мақалада қазіргі шешендік өнердің ғылыми әлеуметтік мәнділігіне жан-жақты қарастырады.

Тірек сөздер: тіл мәдениеті, әдеп пен тәрбие, шешендік сөз, мемлекеттік тіл, қазіргі шешендік, тілдерді дамыту.

Қазіргі жаһандану, инновацияның дамыған заманында, ғылымның қай саласы болмасын өз тарихын терең зерттеп алмайынша алға баспайтыны ақиқат. Демек, шешендікті өз тарихынан бастау-ғылым жетістіктерін игерумен қатар, оның одан ары алға басуына үлкен мүмкіншіліктер туғызады. Шешендік сөз – әлеуметтік мәнділігіне шектеу жасалмайтын, жалпы халыққа түсінікті сөз. Шешендік өнер тарихына ой жүгіртер болсақ-өзінің нақты зерттеу нысанасы, белгіленген теориясы, сандаған жылдардан бергі тарихы бар пәндердің бірі. Қазіргі шешендік қоғамдық өміріміздің барлық саласында күнделікті қолданылады. Тіл мәдениетінің негізін ұлттық әдеп пен тәрбиеден табамыз. Әдептіліктің өзін әдемілікке балаған ел дәстүрі өз тілінде таза да көркем сөйлеуді қажет етеді. Қазіргі ғаламдық жаһандану үрдісінде әр халықтың ұлттық болмысын сақтап қалуы сол ұлт тілі мен әдебиетінің жасампаздығын тағы бір жаңғырта түседі. Бұл ретте қазіргі шешендік өнердің рухани өмір мен қоғамдық дамудағы мән-мағынасы соны сипат алуда. Иман берік, ар-ождан таза, кісілік қасиеттері асқақ, текті адам тәрбиелеу ұлттық шешендік өнердің басты тақырыптық өзегі - деп жазады, әдебиетші ғалым Сағымбай Жұмағұлов.

Шешендік сөз – әлеуметтік мәнділігіне шектеу жасалмайтын, жалпы халыққа түсінікті сөз. Шешендік сөз – алдын ала дайындалмаған арнайы сөз.

Біздің қазіргі қоғамымызда шешендік өнердің көрінетін жерлері әлдеқайда кеңіді: ол саяси-әлеуметтік өміріміздің барлық саласында идеологиялық күрестің, тәрбие мен оқу-ағартудың, заң мен ғылымның, қоғамды басқарудың ең бір пәрменді құралына айналды. Сонымен қатар шешендік – ауызша жүргізілетін үгіт-насихат жұмыстарының бірден-бір құралы. Жиналыс, конференция, съезд, симпозиум, семинар, диспуттарда да шешендік өнер өте-мөте қажет. Бұл күнде шешендікті радио мен телевизия да көрсетеді, өйткені бұларға жазба тілмен қатар ауызша сөйлеудің үлгісі ортақ. Демек, ауызша сөйлеу мәдениеті жалпы мәдениетіміздің ажырамас бөлігі болып отыр.

Қазіргі шешендік сөз үлгілерінің ерекшеліктерін ескере отырып, ғалым М.Серғалиев бес түрлі шартын атап көрсетеді. Шешендік – тілге, сөзге қатысты құбылыс, ешбір сөз мақсатсыз қолданылмайды, хабар жеткізу тәрізді мақсат қарабайыр ғана орындалмай, ол міндетті түрде сезімге әсер етуі арқылы эмоциялық қызмет атқарады, белгілі бір ойдың ақиқатынан дәлелдейді, тыңдармандарды немесе оқырманды әлде бір әрекетке ең болмағанда жауап беруге, тіпті талас айтуға жетелейді. Осындай тіл мәдениетінің биік шыңы, ең жетілген түрі шешендік – өнер болып табылады.

Тілдерді дамыту мемлекеттік бағдарламасының қабылдануы барлық білім жүйесінің қайта құрылуын талап етіп отыр, әсіресе бүгінгі таңдағы қоғамымыздың жастарын мемлекеттік тілді, қазақтың сөз мәдениетін білетін, көркем сөйлей алатын азамат етіп қалыптастыру, тұлға деңгейіне көтеру үшін қазақ тілін жетік меңгерудің маңызы ерекше. Қазіргі таңда ел тәуелсіздігін тіл тәуелсіздігімен ағастыра қарап, туған тілдің тұғырын биіктету қамы қолға алынғалы да біраз уақыт болып қалды. «Қазақстан Республикасындағы тіл саясатының тұжырымдамасы», «Қазақстан

Республикасының «Тіл туралы заңы» сияқты стратегиялық маңызы бар құжаттардың дүниеге келуі осы бағытта жасалған оң қадамдар.

«Тілдің майын тамызып, сөздің балын ағызып, шешен жігіт сөз бастар»–деп кешегі өткен ақын жанды бабаларымыз жырлағандай, ерте заманнан бері халық алдына шығып сөз сөйлеп, өз ойынды еркін әрі толық жеткізе білудің маңызы өте зор болған. Мұндай шешендік өнерді тарихшылар, әдебиетшілер, мұғалімдер, саясаткерлер, мәдениеттанушылар, елге белгілі тұлғалар, салтанатты жиындарды басқарушы яғни асабалар жақсы меңгеруге тырысқан. Яғни, көпшіліктің алдына шығып шешендік тілмен сөйлеп шығудың өзі үлкен өнер саналмақ.

Ар-ождан, қайырым, ынсап, әділдік қағидаларына негізделген шешендік өнер «Тура биде туған жоқ, бұрған биде иман жоқ», «Әділ елдің биін дау араламайды» деген қағидаға негізделеді. Өз Тәуке хан тұсында қазақтың басты үш биінің кемел ақыл парасаттағы мемлекетшілік сана биігінде қабылданған «Жеті жарғының» басты ұстыны ұлттық мүдде мәселесі болды. Ол дала демократиясындағы елдік сана ұстыны адамгершілік қасиеттерден ажырағысыз екенін тағы бір жаңғыртты. Би-шешендер «Жаным арымның садағасы» деген ұлт даналығының асқақ мәйегіндегі мінез-құлықты иманды ұрпақ тәрбиелеуде ту етіп ұстанды.

Шешендік өнерді ғылыми тұрғыда зерттеп, зерделеу ісі сонау бабамыз әл-Фарабидің «Риторика» еңбегінен бастау алса, кейінгі кезеңде Шоқан Уәлиханов, Құрбанғали Халидтің, «Дала уалаяты» газетінде шыққан шешендік, билік істері жөнінде Ш.Құдайбердіұлы, Ә.Бөкейханов мақалалары, Ахмет Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» еңбегінде, М.Әуезов «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде, С.Сейфуллин «Қазақ әдебиеті» еңбегінде, қазіргі шешендік өнері жайында қалам тербеп жүрген ғалым-зерттеушілер Г.Ә.Мәметова, Б.Адамбаев, Р.Сыздықова, Ә.Нұрмаханова, Г.Қосымова, Г.Смағұлова, К.Күркебаева, Ә.Жұмағұлова, М.Серғалиев, Е.Серімов еңбектерінде көрініс тапты. Шешендік өнер – қазіргі қоғамымыздағы соны құбылыстардың бірі.

Шешендік фольклордың барлық жанрына тән, бәрінде де бірдей кездесе беретін сөйлеу әрекеті. Жырды жыр деп қалдырамыз да, эпостық та, лиро-эпостық жырларда шешендікпен айтылған сөйлеу үлгілері бар. Жұмбақ та, мақал-мәтелдер де шешендікке құрылған сөйлеу құбылысы. Жоқтау өлеңдер фольклордың бір жанры ретінде қалады да, мұнда да шешендікке қажетті көркемдегіш құралдар мен тәсілдерді қолданған үздік түрлері бар. Сол бір түрлерін шешендік деп тануымыз қажет. Олай болса, шешендік барлық жанға да ортақ; шешен әңгіме, шешендік толғау, шешен тілді баяндама, шешен билік сөз, шешен саясат сөз, шешен діни сөз, шешен құттықтау сөз, шешен қаралы сөз, шешен академиялық сөз т.б. Шешендік сөздің негізгі белгілері Ахмет Байтұрсынов айтқан баяндау, сипаттау, анық түсіндіріп беру, сөзі қанға, жанға әсер етіп, арбау сияқты адамның ойын да, бойын да балқытып, билеп алып кету.

«Шешендік өнер» деген терминнің өзі әу баста латын тілінен алынып, «әдемі, сенімді сөйлей білу қабілеті» деген мағынада жұмсалады. Әдемі, сенімді сөйлей білу қабілеті шешеннің сөз таңдау, сөз тіркестерін әдемі, әуезді, әсерлі құру, бейнелегіш-суреттегіш құралдарды шебер қолдану дағдыларынан қалыптасады. Жоғарыдағы дағдылар тілді оқып-үйрену арқылы қалыптасады. Олай болса, шешендік өнердің тілшілер тарапынан да зерттелуіне қарсылық болмау керек.

Шешендік өнердің өзі байырғы және қазіргі шешендік өнер болып бөлінеді.

Қазіргі қоғамда шешендік өнердің алатын орны зор. Ұрпақ тәрбиесінде, ел басқару жүйесінде, елді сәуелендіру жолында, әрине, халықтың сан ғасырлық тәжірибесінде қорытылып екшелген, жинақталып жүйеленген ақыл-нақыл, өсиет-насихатқа негізделген отты да нақышты, шебер де шешен айтылатын ауызша сөздің тағылымдық-танымдық әрі тәрбиелік мәні айырықша – деп атап көрсетеді ғалым С.Негимов «Шешендік өнер» атты кітабында.

Қазіргі шешендік өнер ХХ ғасыр басындағы майталман жазушыларымыздан басталып, бүгінгі күнге дейін жалғасады.

Шешендіктің тарихын дәуірлеуге кіріспестен бұрын «шешендік сөз» деген атаудың өзіне ғылыми түсініктеме бере кетуіміз керек.

Шешендік сөз дегеніміз – тауып айтылған тапқыр сөз, ақылға қозғау салып, ой түсіретін даналық сөз, қиялға әсер етіп, сезімді қозғайтын көрікті де, әсерлі сөз, бұра тартпас дәлелімен тамсандырып, тандай қақтыратын білгір-білімді сөз, өтіп кеткен не өтіп жатқан оқиғаны жанды суреттей көз алдына алып келетін суретті сөз, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін жеткізетін терең мағыналы түйінді сөз. Шешендік өнердің теориясы және философиялық негіздемесін қадым замандардың өзінде-ақ антикалық дәуірде ғұмыр кешкен Платон, Аристотельдер сынды ежелгі грек философтары айқындап кеткен. Сөйтсе де, қазақтың ұлттық мәдениет тарихы мен рухани ділін құрайтын, неше ғасырлық тарихы бар қазақы шешендік өнердің философиялық болмысын зерделеп таразылаудың енді ғана

қолға алынуы қоғамға қазіргі қажеттілігінен, сұраныстан туындап отыр. Яғни, «оның әлеуметтік сипаты ерекше әлеуметтік феномен ретінде арнаулы зерттеулерде енді-енді қарастырыла бастады. Шешендік өнердің философиямен ара қатынасы ең алдымен осыдан көрінеді. «Шешендік өнер дәстүрі – белгілі бір әлеуметтік ортада, қоғамдық кеңістікте, қандай да бір адами қылмыстық оқиғаға байланысты қалыптасып, айрықша тапқырлықпен, көркем тілмен айтылатын және әлеумет қабылдап, мойындаған үлгілі кесім-биліктер, ойлар, идеялар, тұжырымдар үрдісі». Философ ғалымдар А.Қасабек пен Д.Раев шешендік сөздердің әлеуметтік құбылыс болуын үш түрлі фактор арқылы түсіндіреді:

1. Кесім-билік шығарардағы шешендік сөз бен қоғам арасындағы генезистік байланыс;
2. Шешендік сөздің дәстүрлік сипаты;
3. Шешендіктің қоғамдағы қызметі.

Шешендік сөз бен қоғам арасындағы генезистік байланысты аталған ғалымдар тіл мен қоғам арасындағы генезистік өзара байланысты көрсететін ғылыми-лингвистикалық дәлелдерге, тіл туралы пайымдауларға сүйеніп дәлелдейді. Сөз жоқ, тіл сияқты шешендік өнер де – халықтық сөйлеу өнерінің жемісі. Демек, туындайтын шешендік сөз қоғамдық ортада қалыптасқан дүние, сондықтан ол әлеуметтік болмысқа ие. Шешендік сөз өнерінің әлеуметтік сипаты, сайып келгенде, адамдардың құқығы мен еңбегінің, тұрмыс-тіршілігінің ұжымдық сипатымен түсіндіріледі. Шешендік өнер әлеуметтен тыс өмір сүре алмайды, шешендік өнерсіз қоғам болмайды, ал әлеуметсіз алғашқысының да болуы мүмкін емес. Бұл екеуі бір-бірінен бөліп қарауға болмайтын бүтіннің екі жағы. Шешендік өнерді зерттеу – қоғамдық сананы зерттеумен бірге жүретін құбылыс.

Бүгінгі күні сөйлеу мәдениетінің биік шыңы саналатын шешендік өнер өткір қарудың біріне айналып отыр. Сөз өнерін шебер пайдалануды қажет етпейтін мамандық бүгінде жоқтың қасы. Тіпті адам қызметінің кейбір салаларында сөйлей білу шеберлігін меңгермей жұмыс істеу әсте де мүмкін емес. Әсіресе бұл құбылыс түрлі-түрлі қызмет салаларының көбіне өте-мөте тән. Себебі қызметшілер мен мамандар күнделікті тұрмыс-тіршілігінде әрдайым адамдармен қарым-қатынас жасайды, көпшіліктің алдында, қалың ортасында жүреді. Шешендік өнердің амал-тәсілдеріне сүйене отыра, тілдің көмегімен сөйлесушіге сөзін өткізіп, белгілі бір ақиқат-уәжге иландырады, шындыққа көндіреді, мойындатады. Осылайша қызмет бабымен көпшілік алдында сөйлеуге мәжбүр болады. Ал қызметтік міндетпен алқалы топтың алдында сөйлеу үшін оларға не айтуды ғана емес, қалай айтуды да білу шарт, яғни сөз сөйлеуде жұртқа ықпал етудің түрлі ерекшеліктерін дұрыс меңгерген жөн.

Нақтырақ айтқанда, бұрын-соңды шешендік өнердің тектері мен түрлерінің ұнғыл-шұңғылын қаузайттын ұлттық ғылымда бұл салалардың бастау көздері, даму кезеңдері, қазіргі күндегі түрлі мамандар үшін қажеттілік тұстары жеке аспектілерде қаралған емес. Мемлекеттік тілде өз бейнесін толықтай таппай келеді. Сондықтан бұл еңбегіміз әлемдік шешендіктің пайда болу тарихына, олардың ұлттық деңгейдегі тектері мен түрлерін зерделейтін ілкі бастауында тұрғандықтан, бастау көздері мен бүгінгі дамуына жан-жақты зер салу арқылы кешенді түрде қарастыру міндетке алынды. Қазіргі шешендік өнерді жан-жақты қарастыру қажеттілігінің бір парасы осында жатыр. Қазіргі шешендік өнер мен шешендік өнер тарихын оқытып, насихаттау арқылы ел құндылықтарын, тарихы мен салт-дәстүрлерін қастерлейтін, қазақтың би-шешендерінің асыл сөзін қадірлейтін, мемлекеттік тілді меңгерген, ой-өрісі кең, шығармашыл, өз бетінше дұрыс шешім қабылдай алатын, университет дәрісханаларында өтетін әрбір тәрбиелік, танымдық мемлекеттік тілді оқыту сабақтарында ұлттық құндылықтарымызды ұлықтап, орыс топтарында оқытын университет студенттеріне тіл үйретуде және ауызекі сөйлеу мәдениетін дамыту мақсатында шешендік өнердің негізін қалаған атақты билердің даналыққа, тәрбиелік тағылымға толы шешендік сөздері мен қоса қазіргі қаламгерлеріміздің туындыларын молынан оқытып қолданамыз. Оқытушылардың көпшілік алдында шешен сөйлей алатын тұлға тәрбиелеу міндеті тұрғаны ақиқат. Ұлы дала халқының ұлттық қазынасы, ел игілігі, халықтың бай мұрасы – тіл. Қандай да бір халықтың болмысы, өркениеттілігі, саналығы, кең мағынасында сауаттылығы, оның тіл мәдениетімен, сол тілдің қолданыс ауқымдылығының кеңдігімен өлшенеді. Әр халықтың мәдениетінің бастау бұлағы туған тілінің пайда болуымен тұспа-тұс келеді. Демек, тіл – адами нақтылықты адамзаттың тіршілігі өтіп жатқан әлем ретінде жасайды. Адам қоғамының даму барысында пайда болып қалыптасқан өшпес дәулетінің бірі – оның тілі. Техникалық университет дәрісханаларында өтетін әрбір тәрбиелік, танымдық қазақ тілі сабақтарында ұлттық құндылықтарымызды ұлықтап, орыс сыныптарында оқытын лицей оқушыларына тіл үйретуде және ауыз екі сөйлеу мәдениетін дамыту мақсатында атақты үш би және т.б қазақ билерінің даналыққа, тәрбиелік тағылымға толы шешендік сөздерін молынан оқытып, қолданамыз.

Тіл – ғасырлар жемісі, халық мұрасы, ұлттық қазына. Қандай бір халықтың болмысы, өркениеттілігі, саналығы, кең мағынасында сауаттылығы, оның тіл мәдениетімен, сол тілдің қолданыс ауқымдылығының кеңдігімен өлшенеді. Әр халықтың мәдениетінің бастау бұлағы туған тілінің пайда болуымен тұспа-тұс келеді. Демек, тіл – адами нақтылықты адамзаттың тіршілігі өтіп жатқан әлем ретінде жасайды. Ал адамзаттың тіршілігі-мәдениеттің әлемі екені белгілі. Адам қоғамының даму барысында пайда болып қалыптасқан өшпес дәулетінің бірі – оның тілі.

Яғни, шешендік тілді меңгеру – бірден-бір қажеттілік, көптеген қызмет салаларында байқалғаны – мемлекеттік қызметшілердің көпшілігі мемлекеттік тілді жетік меңгермеген. Ал қазақ тілді қарапайым жұртшылықтың заңды құқығы жайында ақыл-кеңес берер, оның талабын өтейтін қызметші ең алдымен қазақ тілінің қыр-сырын жетік меңгерген сөз шебері болуға тиісті. Тәжірибе жүзінде байқағанымыздай, кез келген қазақ тілді азамат мекеме қызметшісіне жүгініп, арыз-мұңын айтқанда, тілдің қадір-қасиетін етене білмейтін, қазақы ділі, таным-түсінігі жоқ, оның мұқтажын жете түсінбегендіктен, ол өзіне жүктелген қызметтік парызын толық өтей алмайтыны кәдік. Ендеше қазақ тілді қызмет шарттарының ең бастысы – мемлекеттік тілде еркін, таза сөйлеп, ойын сауатты жаза білуі керек. Қызметшілер үшін шешендік тамырынан нәр беретін сөз төрелігін жүзеге асырар тілмарлықтың керекті тұсы да осы. Қазіргі таңда шешендік өнер кәсіби мамандарды даярлайтын салалық оқу орындарында мемлекеттік стандарт бойынша арнайы пән ретінде жүргізілуі міндетті. Шешендік тілмарлықтың бір қажеттілігі Қазақстан Республикасындағы кеңселік іс жүргізу ісінің кейбір мәселелеріне келіп саяды. Сөз жоқ, қызмет барысында іс қағаздарын жүргізу тіліне байланысты бірқатар қиындықтар туындайды, пайдаланылатын кәсіби тілдегі терминдерді орнымен жұмсай білу қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Адамбаев Б. Қазақ шешендері. – Алматы: «Білім», 2008.
2. Төрешұл Н. Даланың дара ділмарлары. – Алматы: «Қазақстан» - 2006.
3. Момышұлы Б. Қан мен жазылған кітап. – Алматы: «Қазақстан» - 2002.
4. Әбілқасов Ғ.М. Ұлттық құндылықтар ұлағаты. – Қарағанды: ҚарМТУ - 2017.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Хасен Мурат Абдырахманович
Абылкасов Габиден Мажитович
Байпелова Гульмира Сагинтаевна
Қарагандинский технический университет
Қараганда, Республика Казахстан
НАУЧНО-СОЦИАЛЬНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ СОВРЕМЕННОГО
ОРАТОРСКОГО ИСКУССТВА**

В современном обществе ораторское искусство стало одним из действенных инструментов идеологической борьбы, воспитания и обучения во всех сферах нашей социальной жизни, права и науки, управления обществом. Ораторское слово – слово, понятное населению в целом, не ограничиваемое социальной значимостью. Кроме того, ораторство – единственный инструмент агитационно-пропагандистской работы, проводимой устно. В статье подробно рассматривается научная социальная значимость современного ораторского искусства.

Ключевые слова: культура речи, этика и воспитание, ораторское слово, государственный язык, современное ораторство, развитие языков.

**Khasen Murat, Abylkasov Gabiden, Baipelova Gulmira
Karaganda Technical University
Karaganda, Republic of Kazakhstan
SCIENTIFIC AND SOCIAL SIGNIFICANCE OF THE MODERN
PUBLIC SPEAKING**

In modern society, oratory has become one of the most effective means of ideological struggle in all spheres of our social life, education and training, law and science, and public administration. Oratory is a word that is understandable to the general population, without restrictions on its social significance. In addition, oratory is one of the tools of oral propaganda. The article comprehensively examines the scientific and social significance of modern public speaking.

Key words: language culture, ethics and education, oratory, state language, modern oratory, language development.

List of references:

1. Adambayev B. Kazakh orators. - Almaty: «Education», 2008.
2. Torekul N. individual minds of the Steppe. - Almaty: «Kazakhstan» - 2006.
3. Momyshuly B. blood and the written book. - Almaty: «Kazakhstan» - 2002.
4. abytkasov G. M. ulagat of national values. - Karaganda: Karstu-2017.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Әбілқасов Ғабиден Мәжитұлы, педагогика ғылымдарының магистрі, қазақ тілі мен мәдениеті кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Абдрахманов Рүстем Хасенұлы, педагогика ғылымдарының магистрі, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Байпелова Гульмира Сагинтаевна, қазақ тілі мен мәдениеті кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Ермекова Айжан Ермековна, қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Киндикова Альбина Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Таулы-Алтай мемлекеттік университеті, Горно-Алтайск, Алтай Республикасы, Ресей;

Кутжанова Гульжахан Газизовна, қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сарбашева А.Ә., Таулы-Алтай мемлекеттік университеті, Горно-Алтайск, Алтай Республикасы, Ресей;

Сембиев Құрманғазы Зәкірұлы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Тухтамурадов Жангелди Кенжебаевич, қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Хасен Мұрат Әбдірахманұлы, қазақ тілі мен мәдениеті кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Чочкина Майя Петровна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Таулы-Алтай мемлекеттік университеті, Горно-Алтайск, Алтай Республикасы, Ресей.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Абылкасов Ғабиден Мажитович, магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры казахского языка и культуры, Карагандинский технический университет, Караганда, Республика Казахстан;

Абдрахманов Рустем Хасенович, магистр педагогических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Байпелова Гульмира Сагинтаевна, старший преподаватель кафедры казахского языка и культуры, Карагандинский технический университет, Караганда, Республика Казахстан;

Ермекова Айжан Ермековна, магистрант 1 курса образовательной программы казахского языка и литературы, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Киндикова Альбина Викторовна, кандидат филологических наук, доцент, Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Республика Алтай, Россия;

Кутжанова Гульжахан Газизовна, магистрант 1 курса образовательной программы казахского языка и литературы, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Сарбашева А.Ә., Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Республика Алтай, Россия;

Тухтамурадов Жангелди Кенжебаевич, магистрант 1 курса образовательной программы казахского языка и литературы, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Хасен Мурат Абдрахманович, старший преподаватель кафедры казахского языка и культуры, Карагандинский технический университет, Караганда, Республика Казахстан;

Чочкина Майя Петровна, кандидат филологических наук, доцент, Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Республика Алтай, Россия.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abylkasov Gabiden, Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Kazakh Language and Culture, Karaganda Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Abdrakhmanov Rustem, Master of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Kazakh Language and Literature, «Bolashaq» Academy Private Institution, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Baypelova Gulmira, Senior Lecturer of the Department of Kazakh Language and Culture, Karaganda Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Ermekova Aizhan, 1st year master's student of the educational program of the Kazakh language and literature, Private institution «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kindikova Albina, Candidate of Philology, Associate Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altaysk, Altai Republic, Russia;

Kutzhanova Gulzhakhan, 1st year master student of the educational program of the Kazakh language and literature, Private institution «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sarbasheva A., Gorno-Altai State University, Gorno-Altaysk, Altai Republic, Russia;

Tukhtamuradov Zhangeldi, 1st year master student of the educational program of the Kazakh language and literature, Private institution «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Khasen Murat, Senior Lecturer of the Department of Kazakh Language and Culture, Karaganda Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Chochkina Maya, Candidate of Philology, Associate Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altaysk, Altai Republic, Russia.

ӘОЖ 613.6.01-613.84
ҒТАХР 04.21.81

Алдангаров Бақдаулет Султанұлы
sultanovish00@mail.ru

Амалбаев Елдос Сембекұлы
kz.dosamalbaev@gmail.com

Арықбай Ернур Ерланұлы
ernur.arikbai@mail.ru

Алиева Меруерт Тулеухановна
meruert_alieva@mail.ru

**КеАҚ «Қарағанды медицина университеті»
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕҢСІЗДІК: АДАМ ТАБЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ПСИХОЛОГИЯСЫНА ӘСЕРІ

Мақалада адам табысы, оның күнделікті тұрмыста қолданылатын материалдық қажеттілігі болғандықтан, психологиясына тікелей әсер ететіндігі қарастырылады. Сонымен қатар, күнделікті мінез-құлық пен тұлғаның жеке психикасына да табыстың әсері баршылық. Адамның психологиялық жағдайы мен күнделікті әдеттері оның табыс деңгейіне тікелей байланысты. Мысалы, белгілі бір ойлау және жақсы әдеттері бар адам үлкен ақшаға бейім болуы мүмкін. Табысы жоғары адамдар көбінесе, жұмысты, саясатты және қоғамдық бастамаларды көбірек талқылайды, ал табысы төмен адамдар өзінің жеке мәселелері туралы талқылайды. Табысы төмен адамдар ақша жайлы көп ойлап мазасызданады, соның кесірінен басқа да өмірлік мақсаттарға жетуіне күші де, қуаты да қалмайды. Ал табысы жоғары адамдар өзінің денсаулығы жайлы, қоршаған ортамен қарым-қатынасы жайлы, өмірін кәсіби тұрғыдан қалай жақсарту керек екенін көп ойлайды. Бір сөзбен айтқанда, адамның қоғамда өз мәртебесін анықтап, беделінің де асқақ болуына бірден-бір фактор ретінде табысының жоғары болуын айта аламыз. Демек, бұл тақырыптың қоғамдағы өзектілігі айтарлықтай жоғары.

Тірек сөздер: табыс, психология, адамдар, материалдық қажеттілік, кедейлік, байлық, табыс теңсіздігі, экономикалық теңсіздік.

Кез келген қоғамға тән құбылыс – бұл әлеуметтік стратификация. Барлық қоғамдарда байлыққа, беделге немесе билікке ие болуға лайық адамдар санатын анықтайын қағидалар болады. Теңсіздікті талқылау барысында назар аударатын шектеулі ресурстар ідетте үшке бөлінеді: бедел, билік және байлық. Бедел де мәртебе сияқты, яғни ол бір адамға немесе топқа ерекше әлеуметтік ізет құрметіне білдіру. Билік басқалардың қалауына қарамастан, оларға ықпал ету немесе үстемдік көрсету арқылы өз еркін жүзеге асыру. Егер бедел, билік немесе байлық теңсіздігіәлеуметтік құрылымдар мен ұзақ мерзімді әлеуметтік нормаларға сүйеніп, топтық мүшелікке негізделген болса – стратификация бар деген сөз.

Стратификация қарапайым теңсіздік ұғымынан ерекше, өйткені ол тұлғаның жеке қасиеттеріне емес, оның әлеуметтік санаттағы мүшелігіне негізделеді. Әдетте теңсіз бағаларды ақтайын нормалар мен құндылықтар қамтылады. Табыс пен байлықтың тең болмауы АҚШ-та анық байқалады және 1970 жылдан бері тұрақты түрде артып келеді. АҚШ-та табыс теңсіздігі кез келген дамыған ұлтқа қарағанда жоғары. Ал байлық теңсіздігі АҚШ-тағы табыс теңсіздігінен әлдеқайда көп [1].

Теңсіздіктің маңызды түрлерінің бірі – табыс теңсіздігі. Табыс деп адамның немесе отбасының белгілі бір уақыт аралығында алатын ақшасын айтамыз. Басқаша айтқанда, табыс - белгілі бір мерзім ішінде және кез-келген қызметті жүзеге асыру нәтижесінде алынған ақша немесе материалдық құндылықтар.

Табыстың ішіне еңбекақы, зейнетақы, дивидендтер және үкіметтен алатын жәрдемақы (мысалы, әлеуметтік қамсыздандыру) кіреді. Табыс теңсіздігі – белгілі бір ел ішіндегі табыс көлемінің айырмашылығы.

Мәртебе – істің жай-күйі, жағдайы, яғни абстрактілі көп мағыналы сөз, жалпы мағынада объект немесе субъект параметрлерінің тұрақты мәндерінің жиынтығын білдіреді. Қоғамдағы мәртебе – қоғамдағы немесе қоғамның жеке ішкі жүйесіндегі жеке адам немесе әлеуметтік топ алатын ұстаным.

Әлеуметтік теңсіздік - бұл жеке адамдар, әлеуметтік топтар, қабаттар, таптар тік әлеуметтік иерархияның әртүрлі деңгейлерінде болатын және қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін өмірлік мүмкіндіктері мен мүмкіндіктері бірдей болмайтын дифференциация нысаны. Ол топтағы жеке адамдар арасындағы, халық топтары арасындағы немесе елдер арасындағы экономикалық әл-ауқат өлшемдеріндегі айырмашылық. Экономикалық теңсіздік мәселесі теңдік, нәтижелер теңдігі және мүмкіндік теңдігі ұғымдарына қатысты. Ең жалпы түрінде теңсіздік адамдардың материалдық және рухани тұтынудың шектеулі ресурстарына тең емес қол жетімділігі жағдайында өмір сүруін білдіреді.

Экономикалық теңсіздіктің көптеген түрлері бар, олар ең алдымен табысты бөлу (адамдар төлейтін ақша мөлшері) және байлықты бөлу (адамдар иеленетін байлық мөлшері) арқылы өлшенеді.

Мақаланың негізгі идеясы мен өзектілігін сипаттағанда Д.Бринкерхофтың стратификация теориясымен байланыстыруға әбден болады. Оның еңбегі бойынша, стратификация - кез келген қоғамға тән құбылыс, яғни барлық қоғамда байлыққа, беделге немесе билікке ие болуға лайық адамдар санатын анықтайтын қағидалар болады. Алайда теңсіздік құрылымы жағынан қоғамдардың бір-бірінен айырмашылығы көп. Қоғамдар арасындағы басты айырмашылық теңсіздіктің белгіленген және қол жеткен мәртебелеріне негізделу деңгейінен туындайды. Осы еңбектің идеясы бойынша, аскриптивті (белгіленген) мәртебе - туа біткен табиғи және мирас жолымен берілетін, өзгермейтін мәртебе. Қол жеткізген мәртебе - адамның өмір жолында иеленетін мәртебелері. Мысалы, афроамерикалық болу немесе ер адам болу - белгіленген мәртебе, ал сотталған, бұрын сотталған адам болу немесе дәрігер болу - қол жеткізген мәртебе [1].

Әрбір қоғам шектеулі ресурстарды кейбір белгіленген, кейбір қол жеткізген мәртебелерге қарай үлестіреді, бірақ олардың арасындағы тепе-теңдіктен айырмашылық басым. Осылайша, адамның мәртебесін анықтауда, оның ішінде қол жеткізген мәртебе жөнінде айтсақ, оған да табыстың әсері айтарлықтай бар. Адам табысының көрсеткіші оның қоғамдағы мәртебесін анықтайды десек қателеспейміз.

Карл Маркс XIX ғасырда кедейлік пен теңсіздікке қарсы шығады. Ол кедейлікті табиғи құбылыс деп есептемеді. Ол кедейлікті, байлардың мүдделерін қорғайтын жүйенің адамдарға келтірген зияны ретінде қарастырды. Сонымен қатар Карл Маркс осы жүйені түсініп, жою үшін барлық күш жігерін салған.

Маркс жазбалары жарық көргеннен соң, Макс Вебер таптарды жіктеуді кең жүйесін енгізді. Маркс қоғамды тапқа жіктеудің екі өлшемін ұсынған болса, Вебер үш тәуелсіз өлшеммен; біріншісі Маркстың – тап өлшемі, екіншісі – билік болса, үшіншісі – әлеуметтік мәртебе. Оның пікірінше әлеуметтік мәртебесі тең адамдардың мүдделері тең және бір-біріне ұқсас іс әрекеттермен айналысып, өз қоғамдастықтарын құрады.

Макс Вебер «жоғары мәртебе мен билікке қол жеткізудің экономикалық негіздері бар» деген оймен келіседі. Яғни ол табысы жоғары адамдардың мәртебесі жоғары, билікке оңай қол жеткізетінін растайды. Бірақ олардың әлеуметтік теңсіздікке деген әсері тәуелсіз дейді. Нақтырақ айтсақ, Вебердің пікірінше, мәртебе экономикалық билікке қарама-қайшы келіп, «тек қана» байлығы бар адамдардың талаптарына тосқауыл болады [2].

Сонымен, табыс және оның деңгейі адамның қоғамдағы мәртебесін анықтап, адамның психологиясына да тікелей әсерін тигізеді. Сонымен, табыс және оның деңгейі адамның қоғамдағы мәртебесін анықтап, адамның психологиясына да тікелей әсерін тигізеді. Адамдардың психологиялық жағдайлары мен күнделікті әдеттеріне олардың табыстарының әсері бар – жоғын анықтауын зерттеудің мақсатына қойып, ұсынылған мақалада авторлар өздерінің зерттеуінің нәтижелері туралы жазады.

Зерттеу барысында авторлар келесі болжамдарды анықтаған:

1. Адамның тауып жатқан табысы оның психологиялық жағдайы мен күнделікті әдеттерімен тығыз байланысты болғандықтан, адам табысы оның психологиясына әсер етеді;
2. Табысы жоғары адамдар психологиялық тұрғыдан қарағанда позитивті келеді;
3. Табысы жоғары адамдар мен табысы төмен адамдардың өмірге деген көзқарастары әртүрлі болады.

Ғылыми жобаны дайындау барысында қолданылған әдіс ретінде жабық сауалнама әдісі алынды.

Зерттеу объектісі: түрлі жас мөлшеріндегі респонденттер сауалнамаға қатысты, олардың ішінде: 18-25 жас аралығында -174 (57 %), 26-35 жас аралығында - 66 (21,6%), 36-45 жас аралығында – 37 (12,2%) , 46 жастан жоғары - 28 (9,2%) адамдар. Сауалнамада респонденттерге 10 сұрақ ұсынылды.

Адам табысының оның психологиясына әсері едәуір үлкен. Өйткені, адам табысы артқан сайын, ол материалдық тұрғыдан өз қажеттіліктерін өтей алады. Әрине, бұл жерде адами қасиеттерді де аңғарған жөн. Адам материалдық тұрғыдан жеткілікті табысты болса айналасындағыларға қол ұшын созып, көмек бере алады. Ал бұл критерийлер орындалған жағдайда, адам өзін жайлы сезінеді, көңіл – күйі көтеріледі. Психологиялық тұрғыдан қалыпты деңгейде болады. Сонымен қатар, табысы жоғары адамдардың өзіне деген сенімділігі артады, көптеген мүмкіндіктерге қол жеткізеді. Өз ортасында беделі жоғары болады. Оны жақтаушылар көптеп табылады. Өз армандарына қол жеткізе алады. Кез-келген салада, кез-келген жерде жұмыс істейтін адамның табысы орта көрсеткіштен төмен болса, бұл жағдай адамның психологиялық жай-күйіне әсер ететіні анық.

Мәселен:

- Табысы төмен адамның көңіл-күйі жақсы болмайды;
- Ол адамның ашуланшықтығы, агрессивті күйі артады;
- Өзіне деген бағасы (самооценка) төмен түседі;
- Стресс пен депрессияға бейім болады;
- Кез-келген өзіне айтылған сыртқы сөзге, пікірге ренжіп қалады;
- Негативті ойлардан жан-дүниесіне жара түседі.

Ақша - өмірдің мәні емес. Бақытқа жеткізер кілт те ақшада емес. Десе де, ыңғайлы жағдай мен қолайлы күйде өмір сүру үшін ақшаның атқаратын рөлі жоғары. Әлбетте, табысы жоғары адамдардың психологиялық күйі де көңіл қуантарлық.

Мәселен:

- Көңіл-күйі көтеріңкі, өміріне риза болады;
- Қоғамда да, отбасында да статусы жоғары болады;
- Өзіне деген бағасы жоғарылайды;
- Стресстік жағдайға түссе, ақшаның көмегімен маман кеңесін ала алады;
- Ертеңгі күніне алаңдамайды. Миы тыныш, жүрегі орнында болады.

Адам табысы көп жағдайда ақша бірлігімен өлшенеді. Ақша - адам бойындағы жақсы-жаман қасиеттердің көрініс табуын жылдамдатады. Яғни, катализатор ретінде қолданылады. Мәселен, адам бойында өзімшілдік, тәкаппарлық сынды қасиеттер болса, ол ақша артқан сайын көбірек білінеді. Ақша адамның жамандығын қалай тез ашса, жақсылығын да еселеп арттыруға жол ашады.

Жоба барысында, сауалнама жүргізген болатынбыз, сауалнама нәтижелері бойынша қатысқан барлық респонденттер саны 305-ті құрады. Оның ішінде: әйелдердің саны - 143 (47%), ерлер саны – 162-ні (53%) құрады.

Респонденттер арасында жас мөлшеріне назар аударсақ: 18-25 жас аралығында -174 қатысушы (57 %), 26-35 жас аралығында – 66 респондент (21,6%), 36-45 жас аралығында – 37 адам (12,2%) , 46 жастан жоғары - 28 (9,2%) қатысушыны құрады.

«Адам психологиясына оның табысы әсер етеді»деп жауап берген – 254 (83,3%) респондент; «адам психологиясына табысы әсер етпейді» деп жауап берген – 44 (14,4%) респондент; «мүмкін, қажеттіліктеріне жетпесе әсер етеді» және «білмеймін» деп жауап берген респонденттер саны - 7 (2,95%) болды.

Респонденттер арасында орташа табысы 70 мыңнан төмен – 121 (39,7%); 70-150 мың аралығында – 92 (30,15%) және 150 мыңнан жоғары – 92 (30,15%) адамды құрады.

Респонденттер арасында өз табыстарына көңілі толатындары -167 адамды құраса (54,75%); көңілі толмайтындар - 120 (39,35%) және басқа жауаптар – 18 (5,9%) адамды құрады.

Табыс көрсеткішінің әсер етуі бойынша респонденттер арасында көңіл-күйіне әсер ететіндер - 218 (71,47%); әсер етпейтіндер -75 қатысушы (24,6%) және басқа жауаптар - 14 (4,59%) адамды құрады.

Респонденттер «отбасындағы табыстың аздығы отбасылық проблемаларға алып келеді» деген адамдар саны -198 (64,9%); «алып келмейді» дегендер саны -91 (29,8%) және «басқа» жауаптар -16 (5,24%) адамды құрады.

Респонденттер арасында «табысы төмен адамдардың психологиясында ауытқушылық бар» деп санайтындар – 168 (55%), «ауытқушылық жоқ» дейтіндер – 120 (39,3%) және «басқа» жауаптар– 17 (5,56%) болды.

Респонденттер өмірінде «табыстың алатын орны төмен» – 20 (7,2%); «орташа» – 180 (59%); «жоғары» – 97 (31,8%); «өмірлік қажеттілік» – 3 (0,98%); «білмеймін» – 2 (0,66%), «ең бастысы мен үшін адами құндылық» – 1 (0,32%) адамды құрады.

Коронавирус пандемиясы кезінде табысына «әсер еткен» респонденттер саны – 167 (54,75%); «әсер етпегендер» – 124 (40,66%) және «басқа» жауаптар 14 (4,59%) адамды құрады.

Қорытындылай келе, халықтың қажеттіліктерін қанағаттандыру дәрежесі мөлшеріне байланысты халықтың ақшалай табыстары қоғамның өмір сүру деңгейінің маңызды индикаторларының бірі болып табылады. Адам еңбекқор болып, өз кәсібін жақсы меңгергенде және лайықты жалақы алуға немесе жеке кәсіп ашып, оны дамытуға мүмкіндік болған кезде табыс артады.

Сауалнама нәтижелерінің қорытындысы бойынша, 305 респонденттің 254-і, яғни, 83,3 %-ы адам психологиясына оның табысының әсер ететінін растады. Табысы жоғары адамдар психологиялық тұрғыдан қарағанда позитивті келетіні расталды. Бұл сауалға 305 адамның 218-і, яғни, 71,47%-ы оң көзқарас танытты. Табысы жоғары адамдар мен табысы төмен адамдардың өмірге деген көзқарастары әр түрлі екені расталды. Сауалнамаға қатысқан 305 адамның 168 -і, яғни, 55%-ы бұл ақпаратты растады.

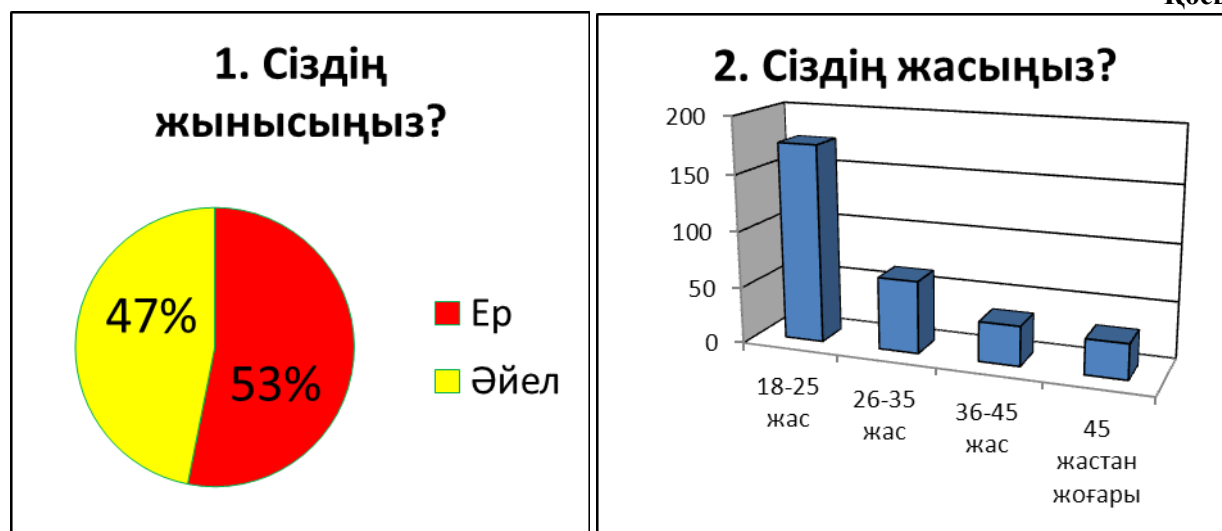
Сонымен, жасалған жұмыс басында алынған болжамдарды қорытындылай келе, барлық қойылған болжамдар расталды, яғни адамның тауып жатқан табысы оның психологиялық жағдайы мен күнделікті әдеттерімен тығыз байланысты болғандықтан, адам табысы оның психологиясына әсер етеді, сонымен қатар табысы жоғары адамдар психологиялық тұрғыдан қарағанда позитивті келеді және табысы жоғары адамдар мен табысы төмен адамдардың өмірге деген көзқарастары әртүрлі болады.

Әдебиеттер тізімі:

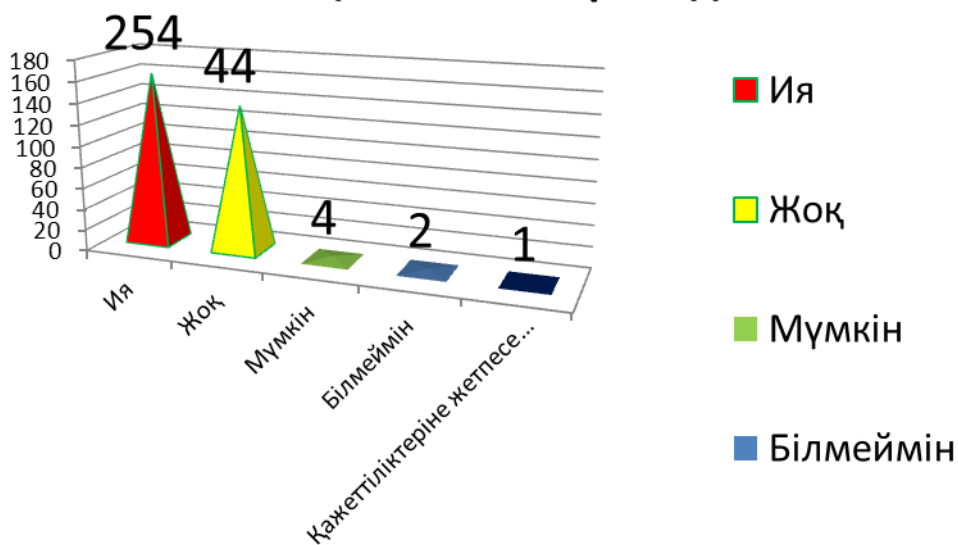
1. Бринкерхоф Д., Уейтс Р., Ортега С. Әлеуметтану негіздері, 9-басылым. - Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 ж. - 188-199 бб.

2. Ритцер Дж., Степницки Дж. Әлеуметтану теориясы. - Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 ж. – 123-137 бб.

Қосымша



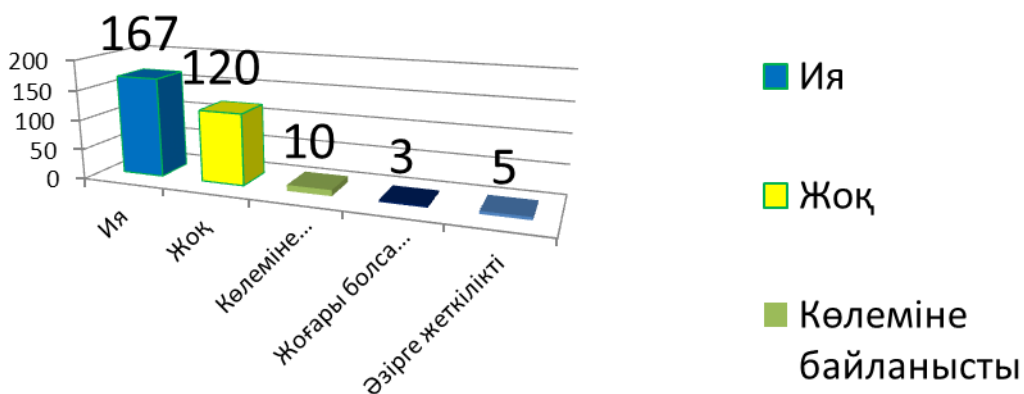
3. Сіздің ойыңызша, адам психологиясына оның табысы әсер етеді ме?



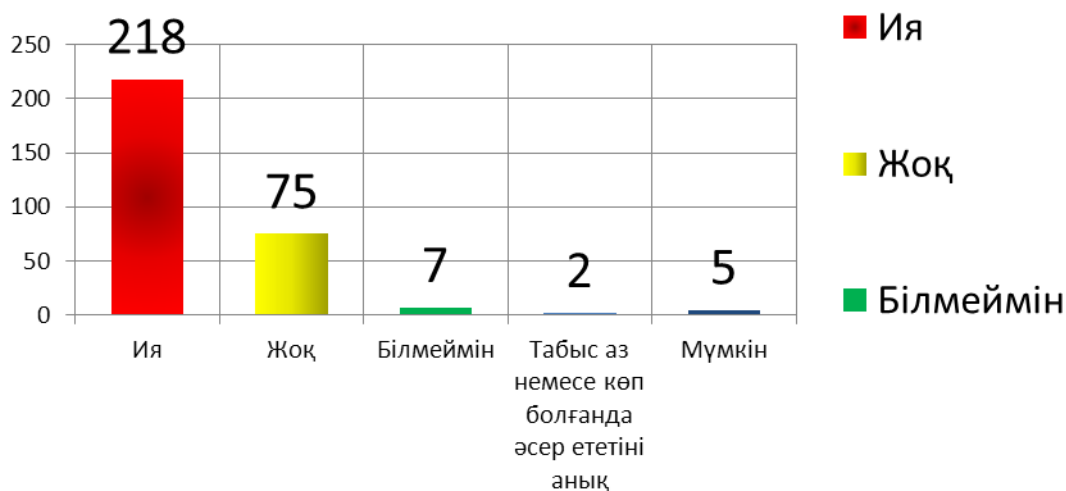
4. Сіздің орта табысыңыз қанша?



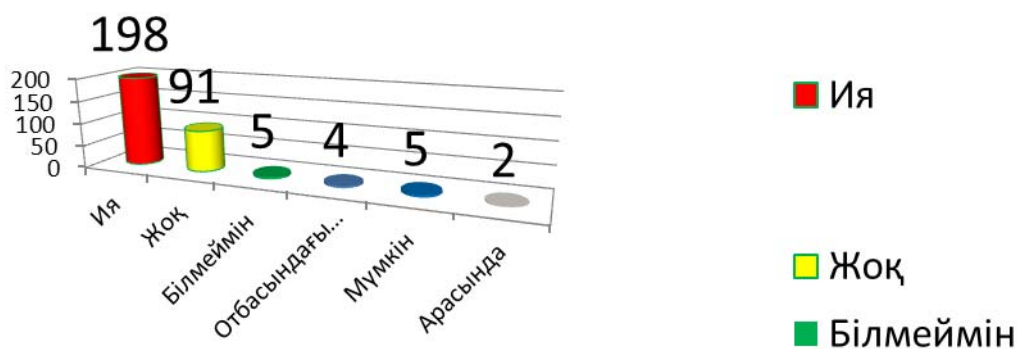
5. Сіздің табыс көрсеткішіңіз сізді қанағаттандырады ма?



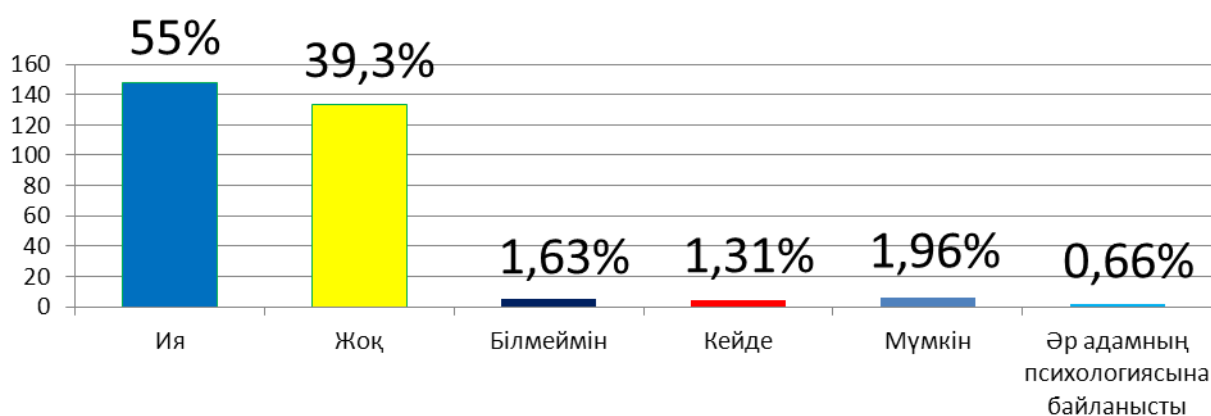
6. Табыс көрсеткіші көңіл – күйге әсер етеді ме?



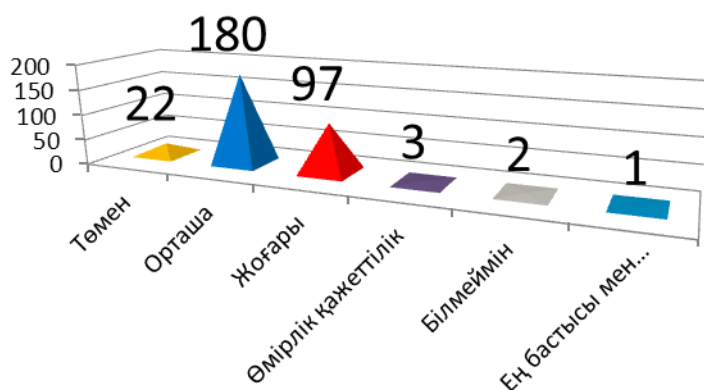
7. Отбасындағы табыстың аздығы отбасылық проблемаларға әкеледі ме?



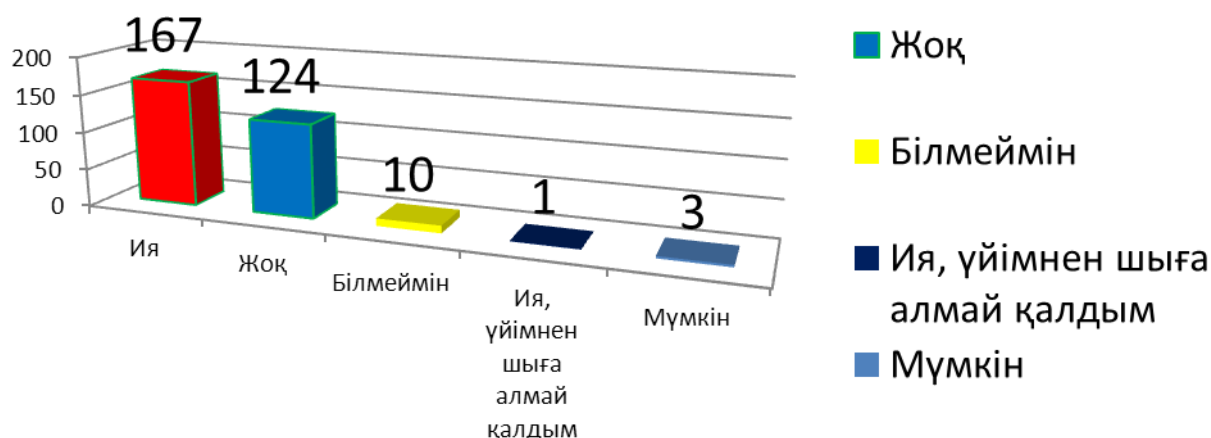
8. Сіздің ойыңызша, табысы төмен адамдардың психологиясында ауытқушылық бар ма?



9. Сіздің өміріңізде табыстың алатын орны қандай?



10. Қоғам дертіне айналған коронавирус пандемиясы сіздің табысыңызға әсер етті ме?



РЕЗЮМЕ/RESUME

Алдангаров Бақдаулет Султанұлы, Амалбаев Елдос Сембеқұлы
 Арықбай Ернур Ерланұлы, Алиева Меруерт Тулеухановна
 НАО «Медицинский университет Караганды»
 Караганда, Республика Казахстан
**ЭКОНОМИЧЕСКОЕ НЕРАВЕНСТВО: ДОХОД И ЕГО ВЛИЯНИЕ
 НА ПСИХОЛОГИЮ ЧЕЛОВЕКА**

В статье рассматривается, что доход человека напрямую влияет на его психологию, поскольку является материальной потребностью повседневной жизни. Кроме того, успех оказывает значительное влияние на повседневное поведение и личную психику. Психологическое состояние и повседневные привычки человека напрямую связаны с уровнем его доходов. Например, человек с определенным мышлением и хорошими привычками может быть склонен к большим деньгам. Люди с высоким доходом часто обсуждают работу, политику и социальные инициативы, а люди с низким доходом обсуждают свои личные проблемы. Люди с низким доходом очень беспокоятся о деньгах, и в результате у них нет ни сил, ни энергии для достижения других жизненных целей. Люди же с высокими доходами много думают о своем здоровье, своих отношениях с окружающей средой и о том, как улучшить свою жизнь в профессиональном плане. Одним словом, высокий доход является важнейшим фактором, определяющим статус и престиж человека в обществе. Следовательно, данная тема является актуальной и вызывает большой научный интерес.

Ключевые слова: доход, психология, люди, материальные потребности, бедность, богатство, равенство доходов, экономическое неравенство.

Aldangarov Bakdaulet, Amalbayev Eldos

Arykbay Yernur, Aliyeva Meruyert

Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

ECONOMIC INEQUALITY: HUMAN SUCCESS AND ITS IMPACT ON PSYCHOLOGY

The article considers that a person's income has a direct impact on his psychology, as it is a material need for everyday life. In addition, success has a significant impact on everyday behavior and personal psyche. A person's psychological state and daily habits are directly related to his income level. For example, a person with certain thinking and good habits may be prone to big money. High-income people often discuss work, politics, and social initiatives, while low-income people discuss their personal issues. Low-income people worry a lot about money, and as a result, they have neither the strength nor the energy to pursue other life goals. And high-income people often think about their health, their relationship with the environment, and how to improve their lives professionally. In short, high income is the only factor that determines a person's status in society and his prestige. Therefore, the relevance of this topic in society is very high.

Keywords: income, psychology, people, material needs, poverty, wealth, income inequality, economic inequality.

List of references:

1. David B.Brinkerhoff, Rose Weitz, Suzanne T. Ortega Essentials of sociology 9th edition // - Almaty: 2018. – P. 188-199
2. Ritzer G., Stepnitski G. Theory of Sociology. – Almaty: 2018 - P. 123-137.

ӘОК 340.12
ҒТАХР 02.01

Саттарова Фарида Фаттахқызы

Farida_cf@mail.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

АКАДЕМИК С.З.ЗИМАНОВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ ПРОБЛЕМАЛАРЫ (ТАРИХИ ТҮЛҒАНЫҢ 100 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛАДЫ)

Бұл мақалада автор құқық ғылымының, құқық философиясының қалыптасуы, философия мен мәдениеттің философиялық мәселелерін академик С.З.Зимановтың ғылыми еңбектері мен адамгершілік-этикалық идеяларының негізінде қарастырады және ғалымның Қазақстан ғылымына қосқан үлесін айтады. Саясат және құқық жүйесінің теориясы мен тарихының, Конституциялық құқық жайындағы ғылыми еңбектерінің идеялық-құндылықтық маңызы айқындалып, адам болмысының рухани-мәдени категориялары философиялық тұрғыда талданады.

Тірек сөздер: құқық, құқықтық мемлекет, әдет-ғұрып, саясат, халық, адам құқығы, гуманизм, адамгершілік, патриотизм, діл, рухани құндылықтар, Конституциялық құқық.

Қазақстан Республикасына еңбегі сіңген ірі қайраткер, заң саласына өлшеусіз үлес қосқан Салық Зиманов бар ғұмырын ел мен жер мүддесіне арнады. С. Зимановтың заң саласының қыр-сырын зерттеудегі істері бүкіл республика жұртшылығының назарына ілінді, қаламынан туған ғылыми еңбектер мен мақалалар заң ғылымының негізін танытатын тарихтың қайталанбас рухани құндылықтарға айналды. Жоғары оқу орындарында, ғылыми ұйымдарда басшы, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Консультативтік кеңестің, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік саясат жөніндегі Ұлттық кеңесінің мүшесі, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің депутаты атанған жылдарында да туған тіліміз бен төл мәдениетіміздің тынысын кеңейтуге, еліміздің ырысын көбейтуге еңбек сіңірді. Халық арқалатқан аманатқа адал болып, жас мемлекетіміздің қанатының кең жаюына елеулі үлес қосты.

Ата Заңымыздың негізін қаласып, күні бүгінге дейін заңдылықтың салтанат құруына атсалысты. Тәуелсіздіктің алғашқы қиын да жауапты жылдарында, азаттыққа жаңа қол жеткізген Отанымыздың өркендеуіне бағыт-бағдар берді, ұлт зиялыларының өнегесімен халыққа шынайы

қызмет етті. Білікті заңгер маман ретінде тәуелсіздік жолындағы Қазақстанның халықаралық қатынастарын заңдастырып, қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе беру, ұлттық бірегейлікті сақтау, президенттік басқару институтын енгізу, құқықтық-демократиялық реформаларды жүргізу ісіне белсене араласты. Қазақстан мемлекеті мен құқығының тарихын, ұлттық мемлекет құрылымының теориялық мәселелерін зерттеуде жаңа ғылыми бағыт қалыптастырып, әділ сотты қамтамасыз ету үшін республикада сот мүшелерінің қатысуымен «билер алқасын» енгізуге басшылық жасады. С.Зиманов қоғамға сіңірген еңбегі үшін Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Президенттік бейбітшілік пен рухани келісім сыйлығының иегері атанып, «Қызыл жұлдыз», «Отан», «Парасат» ордендерімен, басқа да медальдармен марапатталды. Салық Зимановтың еліміздің еңселі, тәуелсіздігіміздің тұғырлы, келешегіміздің кемелді болуына сіңірген еңбегі өлшеусіз.

Қазақ әдет-ғұрып құқығы және оның нормалары мен институттарының дамуы туралы еңбектерінің бүгінгі күндегі маңызы ұлтымыздың тарихында ерекше орын алады. Қазақ көшпелі қоғамында ұзақ уақыт барысында айтарлықтай дамыған және тұрақты жүйеге айналған әдет-ғұрып құқығының нормалары ғана әрекет етуі белгілі бір объективтік себептерге, ең алдымен, экономикалық себептерге байланысты болған еді. Әдет-ғұрып құқығының нормаларының сақталуына салт-дәстүрлер, діни сана-сезім, мораль, жұртшылық пікірлері, ұлттық этникалық факторлар да әсер етті. Олар бір бағытта бірлесе отырып әрекет еткен болатын, соның арқасында әдет-ғұрып құқығының нормаларының жалпылығы қамтамасыз етілді.

Көшпелі қоғамдағы құқықтық мәдениет, оның қомақты бөлігі — әдет-ғұрып нормалары ерекше бір құбылыс. Олар өзгеше бір әлеуметтік кеңістіктің, қоғамдық өмірдің көріністері, сондықтан олардың параметрлері, өлшемдері мемлекет заңдарынан бөлек болатын. Әдет-ғұрып құқығы нормаларының белгілі бір бөлігі мемлекет тарапынан қолдау тапқанын тағы мәрте айта аламыз. Мемлекет оларға баса көңіл бөліп, өз мақсат-мүддесі тұрғысынан әсер етуге, өз қызметіне жаратуға әрекет жасады. Бірақ әдет-ғұрып нормалары, оның ішінде ереже жарғылары да одан мемлекет заңына айналған жоқ, өзіндік өмір сүру мәнерін жоғалтқан жоқ. Ал бұл мәнер көшпелілер қоғамының ішкі табиғатының, ондағы әлеуметтік қатынастардың ерекшелігінен, қоғам мүшелерінің тәртібін реттеу, басқару ісінің өзгешелігінен туындап жататын, солар арқылы түсіндірілетін. Қазақ әдет-ғұрып құқығы — ол қағидат, көзқарас, ой-түсінік жүйесі. Көзқарас, ой, ағым қазақ қоғамындағы іс-қимылдың негізі болатынын анық бейнелейді.

Қазіргі замандағы қазақ әдет-ғұрып құқығының тарихын зерттеген ірі ғалымдардың бірі академик С.З.Зиманов бұл жайлы былай деп жазады: «Қазақ құқығының өзінің бастапқы ежелгі нысанында Қазақстанның кең байтақ даласында орын алған бүкіл өзгерістер мен төңкерістерге қарамастан, өміршеңдік көрсетуі оның негізінде және құрылымының өзінде, оның нормативтік жүйесінде халықтық пен адамның еріктілігі, табиғи бостандығы жатқандығымен, яғни адам мен адамзаттың күллі ұмтылыстарына пара-пар келетін өнегелік идеялар мен қағидаттар жатқанымен түсіндіруге болады. Міне осы Қазақ құқығының узурпаторлардың семсерлері мен олардың режимдерінен асып түсудің басты себептерінің бірі болды» [1].

Өзінің ғылыми зерттеулерінде академик С.Зиманов құқықтық мемлекет мәселесіне, қазақ әдет-ғұрып құқығы және оның нормалары мен институттарының дамуына т.б. өзекті проблемаларға өте зор мән беріп, құқықтық-демократиялық тәуелсіз мемлекетіміздің даму бағытын айқындауда зор еңбек етті. Құқықтық мемлекет — көп өлшемді даму үстіндегі құбылыс. Қоғамдық прогресте ол жаңа қасиеттерді бойына жинайды. Қоғамның дамуындағы белгілі жағдайлардың деңгейіне сай келетін жаңа мазмұндармен толығады.

Құқықтық мемлекет — тұлғаның ажырамас құқықтарын және бостандықтарын бекітетін, халықтың әр түрлі топтарының мүдделерін білдіретін және құқыққа бағынатын заңдар шығару арқылы, азаматтық қоғам істерін басқаратын мемлекет. Құқықтық мемлекеттің аталған түсінігіне сай келетін мынандай негізгі белгілері қарастырылады: мемлекеттік биліктің жалғыз қайнар көзі — халық, оның егеменді еркі; заңшығарудың демократизмі; қоғамдық өмірдің бүкіл салаларында заңның үстемдігі; жеке тұлғаның ажырамас құқықтарының бекітілуі және қамтамасыз етілуі; мемлекеттің және жеке тұлғаның өзара жауапкершілігі; биліктің бөлінісі; мемлекеттің, оның бүкіл органдарының құқыққа бағынуы; заңдардың атқарылуына бақылау және қадағалау жүргізу үшін ұйымдастырушылық-ісқұқықтық құралдардың болуы. «Ең бастысы — халықтың құқық қорғау жүйесіне деген сенімін қайта қалпына келтіру керек». (С. Зиманов)

Құқықтық мемлекет — адам және азамат құқықтары мен бостандықтарын барынша толық қамтамасыз етуге жағдай жасайтын, мемлекеттік билікті құқық көмегімен шектейтін, құқық

үстемділігіне негізделген саяси ұйым. Ол гуманистік бастауларды, әділеттілікті бекітуге арналған әлеуметтік құндылық, сонымен бірге жеке тұлға бостандығын, ар-ожданы мен намысын қамтамасыз етудің құралы, халықтық биліктің өмір сүруі нысаны. Аталған көзқарас құқықтық мемлекет түсінігіне қатысты біздің пікірімізге сай келеді.

«Өлді деуге бола ма айтыңдаршы, өлмейтұғын артында сөз қалдырған» деп ұлы ақын Абай айтқандай, туған халқының, елінің игілігі жолында жан аямай, қажырлылықпен еңбек етіп, соңында өшпес із қалдырған ғұлама ғалым С.З. Зиманов ел патритоты. Салық Зиманұлы Ұлы Отан соғысы жылдарында жанқияр батырлық пен ерен ерліктің үлгісін көрсетті. Стратегиялық биіктікті ұстап тұру кезінде, дивизион командирі майор Зиманов миномет соққысына төтеп беріп, күші тең емес ұрыста аман қалып, қарсы шабуылға шыққан патриот азамат. Ол сегіз майданда Отан үшін отқа түсуден ешқашан тайсалмаған. Оның әскери наградалары – I дәрежелі Отан соғысы ордені, «Қызыл жұлдыз» ордені, «Кавказды қорғағаны үшін», «Кенигсбергті алғаны үшін» медальдары – қазақстандық майдангердің қажымас қайратының символы.

Өзін-өзі тану оңайлықпен келетін процес емес. Адам дүниенің өлшемі. Адам баласының өзіне және айналасына қоятын сұрағы қандай өлшем? Адам өз өлшемін жаратушы, өз өлшеміне сай өлшеуші, бағалаушы болмыс па? Субъективті өлшем еркіндігі қаншалықты деңгейде мүмкіндікке ие? Әрине, бұл сұрақтар өте терең философиялық мәселелер. Өзін білу, өзгені білу – бұлар да адам болмысының өлшемі. Өлшем – адамның өзіндік санасының деңгейі, санасының көрінісі, ауқымы, дәрежесі, бағаланушы құндылық.

Адам ғана бұл әлемде өз өлшемін ұсынады, өз өлшемімен бағалаушы, өз өлшемімен талдаушы, сынаушы болмыс. Демек толық мәнді өлшем адамда ғана адами тұрғыда айқындалады, өйткені, оның өзіндік санасы бар. Өзіндік сана – адамның өзін-өзі объективті дүниеден бөлуі, өзінің дүниемен қатынасын, өзінің істерін, әрекеттерін, ойлары мен сезімдерін, тілектері мен мүдделерін, өзін тұлға деп ұғыну және бағалауы. Өзіндік сана адамның тарихи-мәдени субъект ретіндегі даму дәрежесіне сай екендігін ерекше көрсететін болады, ал адам өзінің субъектілігін және қызметінің объектісін заттар мен практикалық істестік үдерісінде ғана ұғынады». Өзіндік сана адамның тұлғалық мәнділігі.

Қазақ даналары адамгершілікті, әділдікті, парасаттылықты, ізгілікті өздерінің шығармаларының арқауы ете отырып, Абайдың тілімен айтсақ «Ғылым таппай мақтанба, орын таппай баптанба, ...» – деп «Адам бол!» ұстанымын жастарға ұсынса, Шәкәрім «Үш анық» шығармасында философиялық категорияларды – ар-ұждан (ынсап, мейірім, әділет), адамгершілік принципі ретінде ұсынған. «Ұждан жанның тілегі екеніне нанған кісі қиянат қылығына қатты киіп, жақсылық қылығына жете қуанса керек ...» [2, 33 б.].

Гуманистік принциптерді басшылыққа алу арқылы адамзаттың әлемдік байланыстары мен қатынастарын үйлесімді дамытуға болады. Философ Аяжан Сағиқызының айтуы бойынша: «Бүгінгі күні адам бұрынғыдан да көрі өзінің мәнін, өзінің мақсаттары мен тағайындылығын жаңаша түсінуге мұқтаж. Қазіргі күндегі адамның ерекшелігін түсіну үшін оның өткен жолын қарап шығу, оның дүниетанымы мен дүниеге қатынасын зерттеу қажет. Өйткені қазіргі адам «көптеген әлемдерде» өмір сүреді, әр түрлі мәдениеттер мен дәстүрлермен кездеседі, сондықтан оның моральдық бағдарлары мен өмірлік ережелері өзгереді. Жалпыадамзаттық құндылықтарды және гуманистік дүниетанымды басшылыққа алған адам адамгершіліктік ұстанымдардың қажеттілігі туралы идеяны берік ұстанып, өзінің ішкі моральдық заңын қатаң орындайды. Қазіргі қоғам гуманистік идеяларға мұқтаж, өйткені олар көп жағдайда адамның өмірін жақсартады және оған мағына береді» [3, 26 б.].

Жалпыадамзаттық құндылықтар тұрақтылығымен және үздіксіздігімен сипатталады, әрі ол ұлттық құндылықтарға да тән. Ұлт және жеке тұлғаға қатысты айтатын болсақ, менталитет (діл) бастапқыда қарапайым-эмоционалды тип сипатына, ол экономикалық, әлеуметтік, мәдени дамуға негізделген құндылықтардың пайда болуымен көпқырлы дүниетанымдық сипатқа ие болды. Олай болса академик Қ. Әбішев айтқандай: «Егер әрбір жеке адам белгілі бір нәрсені өзі үшін құндылық ретінде қабылдаған болса, онда ол қабылдаған нәрсесі оның барлық пиғылдарын, мақсаттарын, тілектерін, соларға сай істерінің, әрекеттерінің не үшін болатындығы, ол сол адам үшін адамдықтың, кісіліктің өлшемі, соны атқарғанда ол өзін адам деп сезінеді, ал саналы түрде болса өзін шын мағнасында адам деп есептейді ... Құндылық, ендеше ол қандай да болсын, оны ұстанған адам үшін оның өмірде болу жолы, соның негізгі бағыты, өлшемі. Бірақ әр адам белгілі бір нәрсені құндылық деп ұстануы да және қандай да болса ұстанымнан бас тартып ешнәрсені мойындамауы да мүмкін. Яғни әр күннің, әр сәттің құбылуына қарай өмір толқынының әсеріне ілесіп кете беруі ғажап емес. Қаншалықты оны төмен бағаласақ та оның өз таңдау, өз еркі. Яғни адамды барлық тірі тіршілік иелерінен мүлде басқаша ететін оның түпкі табиғаты – еркіндіктің бір көрінісі» [4, 28 б.].

Ұлттық менталитет рухани және материалдық құндылықтарды тарихи таңдау нәтижесінде тұлға бойында қоршаған әлемге қатынастар жүйесінен көрінеді. Әмбебап базалық жалпыадамзаттық

құндылықтар құрамды элемент және бірмезгілде өзіндік ұлттық ерекшеліктерге мән беретін, айналасына сол немесе басқа ұлтты біріктіретін идеялар ретінде қатысады. Жаңадан қалыптасқан ереже-талаптар, нормалар мен ұстанымдар әлемді реалды түрде меңгеруге, басқа ұлттан өзінің айырмашылығын қалыптастыра отырып, азаматтық принциптерге негізделген ұлттық бірегейлікті сақтауға мүмкіндік береді. Осы орайда «іске асыратын идеяларым әлі де көп» — деген С. Зиманов ұлт қамын ойлаған, қазақтың бітім-болмысын, тілі мен ділінің сақталуын қалаған қазақ азаматы.

«Атымды адам қойған соң, қайтіп надан болайын» деп Абай айтқандай, адамдық мәнді анықтау үшін «Адам болу» қажет. Академик С. Зиманов философиялық дүниетанымға деген мәдени-құндылық қатынасын өзінің адамдық болмысында аксиологиялық – когнитивтік ұстаным ретінде үнемі қолданды.

Этикалық проблемалардың философиялық зерттеудің негізгі таным объектілеріне айналып, тарихи ғұламалардың даналық ойларының мән-мағынасын терең түсінудің маңыздылығын айтқан болатын. Осы жерде грек философы Протагордың: «Адам дүниенің өлшемі. Ол бар нәрсенің барлығының, жоқ нәрсенің жоқтығының өлшемі!» - делінетін нақыл сөзіне ерекше мән берген.

Осы сұраққа қысқаша жауап беретін болсақ, онда өлшем - нақты мәнде өлшеу белсенділігінің негізі. Ал болмыс дегеніміз еріктің мәлім өлшемде өз-өзінен болуы. Болмыс өз болуына ішкі «ұстаным» жасап, соған сай болуды орындау барысында өз еркін іске асырады. Өз еркін өз мүмкіндік ыңғайына орай, өз әулеті деңгейіне сай өз ұстаным өлшемі етіп, өз кеңістігіне ұсынушы бүтіндік. Ерік – өміршендікке, үстемдікке талпынған ықылымдағы болмыстың жасампаз тегеуірінді құдіреті ретінде өзін өміршендікке, үстемдікке жеткізетін мүмкіндіктерге қарата ашық оңтайлану, бейімделу, талпыну мүмкіндігіне ие болатын рухани күш. Сонымен қатар еріктің рухани саналасқан өлшемінің бойында анықтау мен бағалау кіріккен. Анықтау оған шындықты айқындап ұсынса, бағалау оны таңдау мүмкіндігіне ие еткен. Бұдан шығатын ой-тұжырым, рух дегеніміз болмыстық мәнде өздік өлшем жарқындығы, ал сана өздік өлшем жарқындығының өзіне айқындылығы. Еріктің жарқындығы рух, ал рухтың Менге табиғи айқындылығы сана болып табылады. Осы ойымыз ұлы Абайдың «жүрегінің түбіне терең бойла» деген сөзінің көзқарастық –құндылықтық табиғатына сәйкес келеді [5, 326 б].

ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының атақты философ-ғалымы Н. Сейтахметова өзінің «Измерение нравственностью» деген мақаласында академик С. Зимановтың философиялық дүниетанымға, оның әмбебаптарына деген мәдени-құндылық қатынасының ерекшелігін грек ойшылы Протагордың «Адам барлық заттың өлшемі» деген нақыл сөзіне қатынасын ерекше айқындайды. «Человек – мера всех вещей», его неправильно поняли, он имел ввиду, что мера в человеке – это мера нравственности» деп өзінің философиялық ойын түйіндеген екен заңгер ғалым. Философ ретінде менің түсінігім мынандай: «өлшем адамның бойында – ол адамгершілік өлшемі». Осы ойлардың негізіне дарабоз ағамыз Салық Зиманов адамгершілік-этикалық, көзқарастық-құндылықтық ұстанымдарды қойған. Жеке адам діліне ұйыған, ал даралық – адамдықтың, адам болудың, жеке болмысының өзіне ғана тән ерекшелігі. Адам өлшемінің мәнділігі ерікте әйгіленген діл жарқындығы немесе «адамдардағы нақты істер мен мақсаттар, олардың ойлау ерекшелігі (менталитет), жалпы тіршілігі мен ойлаудың логикасы сол ішкі мәнділікпен сәулеленіп тұрады, белгілі дәрежеде соның көрінісі болады» [6, 25 б].

Қоғамдық сананың формалары ретінде философия мен құқықтың, құқық философиясының пәндік-танымдық ерекшелігін, адамгершілік ұстанымдарды өзінің өмірлік болмысына көзқарастық – аксиологиялық методология ретінде пайдаланған ғалым. Сондықтан академик С. Зимановтың рухани құндылықтары мен өмір жолы талай ғасырларды қамтитын «Ойда сақталған дәуір».

Әдебиеттер тізімі:

1. Зиманов С.З. Состояние и задачи разработки проблем обычного права казахов // Проблемы казахского обычного права. – Алма-Ата: Наука, 1989. – С. 13. ; Қазақ әдет-ғұрып құқығының материалдары. – Алматы: Жеті жарғы, 1996.
2. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Үш анық. – Алматы: Дәуір. 1991.
3. Сағиқызы А. Гуманистік дүниетаным: әлеуметтік-мәдени негіздер. – Монография. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 292 б.
4. Әбішев Қ., Сәбит М. Қазақ философиясы тарихында диалектикалық-логикалық мектептің қалыптасуы мен дамуының кейбір сабақтары. – Алматы: Саға, 2018. – 58 б.
5. Саттарова Ф.Ф. Менталитет – өмірлік құндылықтар мен тұлғалық қасиеттерді құрастырушы ұстаным // Меңлібаев Қ. Н., Саттарова Ф.Ф. – Монография. Тәуелсіз Қазақстанның рухани құндылықтары: тарих және қазіргі заман. – Қарағанды: РИО «Болашақ – Баспа», 2020. – 428 б.
6. Әбішев Қ.Ә. Еркіндік // Философия. – Алматы: Ақыл кітабы, 1998. – 266 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Саттарова Фарид Фаттаховна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЛОСОФИИ ПРАВА В РАБОТАХ АКАДЕМИКА С.З.ЗИМАНОВА (ПОСВЯЩАЕТСЯ 100-ЛЕТИЮ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ)

В данной статье автором рассматриваются вопросы становления правовой науки, философии права, философии и правовой культуры в контексте научных трудов и нравственно-этических идеи академика С.З.Зиманова и его вклад в Казахстанскую науку. Определяется идейно-ценностная значимость его научных трудов по истории и теории политической и правовой системы, конституционного права, проводится философский анализ духовно культурных основ человеческого бытия.

Ключевые слова: право, правовое государство, традиция, политика, народ, право человека, гуманизм, нравственность, патриотизм, менталитет, духовные ценности, Конституционное право.

Sattarova Farida

Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan

ACTUAL PROBLEMS OF THE PHILOSOPHY OF LAW IN THE WORKS OF ACADEMICIAN S. Z. ZIMANOV

(DEDICATED TO THE 100TH ANNIVERSARY OF THE HISTORICAL FIGURE)

In this article, the author examines the issues of the formation of legal science, philosophy of law, philosophy and legal culture in the context of scientific works and moral and ethical ideas of Academician S. Z. Zimanov and his contribution to Kazakh science. The author determines the ideological and value significance of his scientific works on the history and theory of the political and legal system, constitutional law, and conducts a philosophical analysis of the spiritual and cultural foundations of human existence.

Keywords: law, the rule of law, tradition, politics, people, human rights, humanism, narva, patriotism, mentality, spiritual values, constitutional law.

List of references:

1. Zimanov S.Z. The state and tasks of the development of problems of customary law of the Kazakhs // Problems of Kazakh customary law. – Almaty: Nauka, 1989; Problems of traditional Kazakh law. - Almaty: Zhety zhargy, 1996.
2. Kudaiberdiev Shakarim. Three truths. – Almaty: Zhety zhargy 1996.
3. Sagikyzy A. Monograph. Humanistic worldview: socio-cultural foundations. – Almaty: Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies ministry of Education and Science of republic of kazakhstan 2013. - 292 p.
4. Abishev K, Sabit M. Some lessons of formation and development of the school of dialectical logic in the history of Kazakh philosophy. – Almaty: Saga, 2018. - 58 p.
5. Sattarova F.F. Mentality as a life position and a compiler of personal qualities. Menlibaev K.N., Sattarova F.F. Monograph: Spiritual values of Independent Kazakhstan: history and modernity. - Karaganda «Bolashak-Baspa», 2020. – 428 p.
6. Abishev K.A. Svoboda // Philosophy. – Almaty: Akyl kitabi, 1998. – 266 p.

ӘОК 9-93
ҒТАХР 03.20

Темірқұлов Олжас Жанғабылұлы

temirkulov79@mail.ru

Искаков Елмұрат Рымбайұлы

iskakov_elmurat@mail.ru

Бұлымбаев Олжас Рахматтулаұлы

bulumbaev@inbox.ru

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҰЙЫМДАРҒА ҚАТЫСУЫ

Мақалада Қазақстан Республикасының алғашқы халықаралық процестерге халықаралық ұйымдар арқылы енуі және еліміздің геосаяси перспективалары мен артықшылықтары қарастырылады.

Тірек сөздер: Егемендік, халықаралық ұйымдар, Қазақстан, сыртқы саясат, әлемдік экономика, әлемдік қоғамдастық, дипломатиялық қатынастар, Біріккен Ұлттар Ұйымы, экономикалық ынтымақтастық, Еуропалық Одақ, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы, декларация, Бас ассамблея, Хельсинки процесі, инвестициялар.

Егемендік алғаннан, бірқатар халықаралық ұйымдарға кіргеннен кейін, Қазақстан ол үшін өзінің сыртқы саясатының, қорғаныстың, ұлттық қауіпсіздіктің жаңа проблемаларына, әлемдік экономика мен әлемдік қоғамдастыққа дербес кіру проблемаларына тап болды. Егемен Қазақстанды іс жүзінде халықаралық қатынастардың дербес субъектісіне, әлемдік экономикалық және саяси кеңістіктің белсенді әрекет етуші тұлғасына айналдыру міндеті тұр. Әлемдік ауқымда жаңа ұстанымға жету үшін жаңа идеология қажет. Оның негізгі негіздері қазірдің өзінде қаланды. Қазақстанның сыртқы саясаттағы парасатты да игілікті көзқарасы өзінің алғашқы жемісін бере бастады. Бүгінде Қазақстан БҰҰ-ның толыққанды мүшесі болып табылады. Ол деп танылды 115 елдер. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының мынадай елдермен дипломатиялық қатынастары орнатылды: Австралия, Ауғанстан, Армения, Австрия, Канада, Қытай, Куба, Египет, Франция, Грузия, Германия, Ұлыбритания, Венгрия, Үндістан, Индонезия, Иран, Италия, Испания, Жапония, Израиль, Қырғызстан, Кувейт, Ливия, Мексика, Моңғолия, Біріккен Араб Әмірліктері, Оман, Пәкістан, Палестина, Румыния, Қасиетті Тақ (Ватикан), Солтүстік Корея, Швейцария, Швеция, Тәжікстан, Түркия, Ресей, АҚШ, Өзбекстан, Украина, Финляндия, ОАР, Ресей, көптеген басқа мемлекеттер [1].

Қазақстан Біріккен Ұлттар Ұйымын (БҰҰ), Еуропадағы қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымын (ЕКҰҰ), Халықаралық валюта қорын (ХВҚ), Дүниежүзілік банкті (ХҚДБ), Еуропалық Қайта Құру және даму банкі (ЕКДБ), Азия даму банкі (АДБ), Ислам конференциясы ұйымын (ИКҰ), Ауғанстан, Әзірбайжан, Орталық Азия елдерін, Иран, Пәкістан және Түркияны біріктіретін Экономикалық ынтымақтастық ұйымын (ЭЫҰ) қоса алғанда, көптеген халықаралық ұйымдардың мүшесі болып табылады.

1992 жылы Қазақстан Алматыда өз өкілдігі бар Еуропалық Одақпен (ЕО) техникалық ынтымақтастық туралы келісім жасасты.

1995 жылы Қазақстан НАТО-ның «Бейбітшілік жолындағы серіктестік» бағдарламасына қосылды. Президент Н.Ә. Назарбаевтың сыртқы саясат мәселелері бойынша сөйлеген сөзінен: текетірес кезеңінен кейін сенім мен қауіпсіздікті сақтауға, дамыған және дамушы елдер арасында, қалыптасқан мемлекеттілікпен де, жастармен де мазмұнды диалогқа негізделген шынайы жаңа әлемдік тәртіпті орнатуға мүмкіндік пайда болды [2]. Бұл үдерістердің соңғы жылдары Қазақстанның тікелей қатысуымен болғаны біз үшін аса маңызды. Мен осы бағыттағы жолдың негізгі кезеңдерін сызып тастаймын. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын құру туралы Алматы Декларациясы біздің егемендігіміздің өзіндік бастапқы алаңына айналды. Алматыда өткен ТМД мемлекет басшыларының кезекті кездесуі ТМД-ның ортақ экономикалық кеңістікті кеңейту және интеграциялық процестерді тереңдету бағытында дамып келе жатқанын, өмірге деген үлкен төзімділікке ие болып отырғанын растады.

1992 жылдың наурыз айында Қазақстан БҰҰ-ға қабылданды. Осылайша, әлемдік істер мен жалпыадамзаттық проблемаларға қатысы бар болуға, адамзаттың қазіргі өркениеттік дамуының арнасында болуға, оның саяси, экономикалық, әлеуметтік, ғылыми, гуманитарлық және басқа да маңызды қызмет салаларындағы жетістіктеріне қол жеткізуге мүмкіндік алды. Біздің проблемаларымызды әлемдік қоғамдастыққа жеткізу, оларды бүкіл жұртшылықтың игілігіне айналдыру, демократиялық мемлекет құруға, оның экономикалық базасын нарықтық қағидаттар негізінде жаңартуға халықаралық қолдау мен көмекті жұмылдыру үшін БҰҰ трибунасын пайдалану маңызды болды.

Қазақстан өкілдерінің БҰҰ Бас ассамблеялары сессияларының жұмысына және арнайы комитеттердің отырыстарына, БҰҰ желісі бойынша басқа форумдарға қатысуын әлемдік қоғамдастықты мемлекетіміздің өткір экономикалық, әлеуметтік және экологиялық проблемаларымен кеңінен таныстыру үшін пайдаланған жөн, оларды шешу көбінесе донор елдер мен халықаралық ұйымдар тарапынан жәрдемдесуге байланысты болады [3].

Қазақстанның Хельсинки процесіне қосылуы, СНВ-1 шартына, Лиссабон хаттамасына қол қойылуы және кейіннен ядролық қаруды таратпау туралы шартқа кіруі – осының бәрі Қазақстанның халықаралық беделін нығайтты, дамыған қауіпсіздік пен сенім шаралары инфрақұрылымына қосылуға, жас мемлекеттің егемендігі мен қауіпсіздігін айтарлықтай нығайтты. Қазақстан алдағы уақытта да қауіпсіздік пен превентивті дипломатияның халықаралық және өңірлік құрылымдарының

қызметіне белсенді қатысатын, стратегиялық шабуылдау қару-жарақтарының шектелуін, жаппай қырып-жою қаруының таралуын, қос мақсаттағы қару мен технологиялардың экспортын бақылау тетіктерінің тиімділігін арттыру жөніндегі күш-жігерді қолдайтын болады. Біздің дәйекті күш-жігеріміздің арқасында шетелдік әріптестер Қазақстанның ядролық мәртебеден бас тартуына байланысты өз қауіпсіздігін сенімді қамтамасыз ету жөніндегі алаңдаушылығына түсіністікпен қарағанын атап өту керек. Алдымен Мен және Президент Б.Клинтон 1994 жылғы ақпанда Вашингтонда қол қойған «Демократиялық әріптестік туралы Хартияда», содан кейін НАТО-ның «Бейбітшілік үшін әріптестік» бағдарламасында Қазақстанның қауіпсіздігіне кепілдік беретін маңызды элементтер тіркелді. Ақырында, 1994 жылғы желтоқсанда Будапештте үш ядролық держава – Ұлыбритания, АҚШ және Ресей Қазақстанға бірлескен және барлығын қамтитын қауіпсіздік кепілдігін берді. Кейінірек оларға Қытай Халық Республикасы қосылды [2].

Осылайша, Қазақстанның егемендігі, тәуелсіздігі, аумақтық тұтастығы және шекарасының мызғымастығы негізгі ядролық державалармен, соның ішінде біздің екі көршіміз – Ресеймен және Қытаймен сенімді түрде кепілдендірілген. Қазақстанның негізгі валюта-қаржы ұйымдарына: Халықаралық Валюта Қорына, Дүниежүзілік Банкке, Еуропалық Қайта Құру және Даму Банкіне кіруі қағидатты болып табылады. Бұл біздің реформаланатын экономикамызға қазірдің өзінде елеулі қолдау көрсетіп отыр. Еуропалық Одақпен әріптестік және ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылды, Қазақстанның Азия Даму Банкіне мүшелігі ресімделуде. Сыртқы әлемге коммуникациялық шығу проблемасын шешуге біздің экономикалық ынтымақтастық ұйымына қатысуымыз ықпал етеді [4].

Экономикалық даму басымдықтары Қазақстанның жоғарыда аталған институттардың, сондай-ақ Еуропалық Одақ комиссиясының, Экономикалық ынтымақтастық ұйымының қызметіне одан әрі белсенді қатысу қажеттілігін талап етеді. Сыртқы саясаттың маңызды бағыты Қазақстанның тиісті халықаралық институттармен, бірінші кезекте ЮНЕСКО-мен гуманитарлық және мәдени ынтымақтастығы болып табылады. Осы қадамдармен қатар Қазақстан көптеген елдермен ынтымақтастықты екіжақты негізде белсенді түрде дамыта түсті. Қазақстан Республикасын әлемнің 111 мемлекеті мойындады, оның 92-мен дипломатиялық қатынастар орнатылды. Біз шетелде 18 елшілігімізді аштық. Алматыда 36 шетелдік елшіліктер мен миссиялар, 9 халықаралық және ұлттық ұйымдардың өкілдіктері жұмыс істейді. Республиканың сыртқы әлеммен байланысының инфрақұрылымы мен нақты арналары құрылды деп айтуға болады, олар кеңейтіліп, жаңа өңірлер мен елдерді қамтитын болады. Басты назар аудару, әбден түсінікті себептер бөлінді Ресеймен қарым-қатынасқа. Тарихи қалыптасқан байланыстардың барлық алуан түрлілігін қалпына келтірудің тиімді процесін бастау ғана емес, сонымен бірге олардың жаңа негізде дамуы үшін берік негіз қалау мүмкін болды.

1992 жылы Қазақстан мен Ресей арасында достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы тең құқықты шартқа қол қойылды, онда егемендік пен тәуелсіздікті, аумақтық тұтастықты және бір-бірінің қазіргі шекараларын өзара құрметтеу қағидаты заңды түрде бекітілген. Ресеймен азаматтық, Ұжымдық қауіпсіздік мәселелері жөніндегі келісімдердің маңызы зор. Орталық Азиядағы көршілес Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан және Тәжікстанмен достық және ынтымақтастық туралы келісімдерге қол қойылды. Біздің байланыстарымыз көп қырлы сипатқа ие, өңірдегі тұрақтылықты қамтамасыз етуге, экономиканы, ғылым мен техниканы дамыту, бауырлас халықтарымыздың мәдениеттерін өзара байыту мүдделеріне қызмет етеді. Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан арасында белсенді интеграциялық процестер аймағы пайда болды [5]. Олардың Түркіменстан мен Ресейдің қатысуымен Арал мәселесі бойынша ынтымақтастығы жолға қойылуда. Қытаймен қарым-қатынасты жоғары саяси деңгейде қолдау көрсетілетін шарттық-құқықтық базаға қоюға мүмкіндік туды. Кеңес заманында басталған шекара мәселесі бойынша келіссөздер марафоны сәтті өтті. Қытай Халық Республикасымен қол қойылған 1994 жылғы 26 сәуірдегі шекарадан өту туралы келісімнің Қазақстан үшін мызғымас мәні бар [5].

Осылайша, қысқа мерзім ішінде тарихи маңызы бар міндет орындалды – біздің шекарамыздың периметрі бойынша берік саяси және халықаралық-құқықтық іргетасқа негізделген сенім, тату көршілік және достық белдеуі қалыптасты. Бұған Қазақстанның сыртқы саяси бағытының шынайы бейбітшілігі, көршілерге қандай да бір аумақтық, саяси немесе өзге де талаптардың болмауы, олардың заңды мүдделерін құрметтеу, біздің ниеттеріміздің шынайылығы және өзара тиімді жан-жақты ынтымақтастыққа ашықтылығы ықпал етті. Қазақстан үшін көрші мемлекеттермен достық қарым-қатынастардың өмірлік маңыздылығына қарамастан, тек өз өңірінде тұйықталу қате және жақын болар еді. Мұндай іс-әрекет қисыны Қазақстанның әлеуетіне сай келмес еді, оның үстіне

біздің мемлекетке залал келтірер еді. «Аймақтық ойлау» саяси маневр жасау мүмкіндігін едәуір тарылтып, шетелдік инвестицияларды тартуды шектейді, онсыз Қазақстанның табиғи байлықтарын тиімді игеруге сену қиын. Сондықтан біз шет мемлекеттермен және саяси қайраткерлермен, халықаралық ұйымдар мен іскер топтар өкілдерімен барлық келіссөздерде экономикалық реформаны жүзеге асырудағы ынтымақтастық мүмкіндіктері мен жобаларын талқыладық. Біздің республикамыздың халықаралық байланыстар географиясы іс жүзінде барлық континенттерді қамтиды.

Өз тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында Қазақстан өзінің басшылығының сыртқы саяси бағытының арқасында халықаралық аренада оң имиджге ие болды, әлемдік қоғамдастыққа үйлесімді кірігу үшін елеулі әлеуетті мүмкіндіктерге ие болды. Сондықтан, қаншалықты қиын болса да, осы мәселеде жалпыға бірдей танылған нормаларға назар аудара отырып, басынан бастап дипломатиялық қызметті құру қажет. Басымдықтарды нақты анықтап, республиканың көпжақты дипломатияның негізгі форумдарының жұмысына белсенді қатысуын қамтамасыз ету керек. БҰҰ жұмысына белсенді қатыса отырып, Қазақстан көптеген халықаралық мәселелер бойынша, ең алдымен республиканың өмірлік маңызы бар мүдделері аясына жататын мәселелер бойынша шешімдер әзірлеуге белсенді қатысудың нақты мүмкіндігіне ие. Бұл ретте, сөзсіз, БҰҰ-ға мүше болу Қазақстанға саяси, экономикалық және өзге де қайтарым беріп, мемлекетіміздің прогрессивті дамуына – ұлттық қауіпсіздікті нығайтуға ықпал етуі тиіс. Қазақстанның өмірлік маңызы бар мүдделеріне мемлекеттер арасындағы қатынастарда даулар мен қайшылықтарды шешу және реттеу құралы ретінде халықаралық құқықтың негіз қалаушы қағидаттарын бекіту үрдісінің одан әрі орнығуы сәйкес келеді [1]. Өзінің геосаяси жағдайының ерекшеліктеріне байланысты Қазақстан Еуропалық, сондай-ақ азиялық елдермен теңдестірілген қарым-қатынастарды дамыту бағытын жүзеге асыра отырып, көпвекторлы саясатты ұстанады. 2003 жылы Қазақстан экономикалық ынтымақтастық ұйымының төрағасы болды. Бұдан қосымша міндеттер туындайды. ЭЫҰ, әрине, жетілдірілмеген. Осы ұйымға мүше көптеген мемлекеттер – бір-бірімен Елеулі қарама-қайшылықта. Бақытымызға орай, бұл біздің елге қатысты емес. Оның үстіне, ЭЫҰ төрағасы ретінде біз оның қызметінде елеулі із қалдыру үшін бар күш-жігерімізді салуымыз керек. Көлік инфрақұрылымы мен энергетикалық коммуникацияларды дамытуға баса назар аударып, саяси проблемалардан ада болу керек. Экономикалық ынтымақтастық ұйымы өз атауын ақтауы керек. Біз үшін аса маңызды әлемдік проблемалардың бірі – Каспий теңізінің мәртебесі. Біз басынан бастап принципті көрсетіп, өз ұстанымымызды қорғадық.

Енді ол Ресеймен Каспийдің солтүстік бөлігінің түбін орта сызық қағидаты бойынша делимитациялау туралы келісімде көрініс тапты. СІМ бұл Келісім күшіне енуі үшін белсенді жұмыс істеуі керек. Мүмкіндігінше қысқа мерзімде Каспий түбіндегі ұлттық секторлардың координаттарын анықтайтын хаттама дайындаған жөн. СІМ Каспий теңізінің заңды мәртебесі жөніндегі екіжақты және көпжақты келіссөздерді жалғастыруға тиіс. Каспий проблематикасының Қазақстанның стратегиялық мүдделеріне тікелей қатысы бар екенін ұдайы есте сақтау қажет. Сыртқы саясат ведомствосы мұнай-газ құбырлары мәселесімен де жұмыс істеп жатқанын мақұлдауға лайық. Біз сыртқы істер министрлігінен энергетика саласындағы саясатымыз туралы негізделген пікірлер күтеміз. Елшілер емес, кім халықаралық нарықтарға энергия ресурстарын экспорттау сияқты стратегиялық маңызды мәселе бойынша нақты ұсыныстар енгізуі тиіс. Бізді қазіргі әлемде оның жаһандануы жағдайында экономикалық ойдың қалай дамитыны қызықтырады. Біздің экономика мен информатикадағы заманауи үрдістерден артта қалуға құқығымыз жоқ. Сондықтан сыртқы саясат ведомствосы мен оның шетелдік мекемелерінен елеулі талдамалық ақпарат дайындау талап етіледі. Сыртқы істер министрлігінің қызметі қазіргі заманғы әлемнің геэкономикалық болмысына барынша жақындатылған, неғұрлым «үнемделген» болуға тиіс [6].

Бұл туралы айта отырып, Қазақстанға инвестициялардың келуіне және оның сауда-экономикалық байланыстарының дамуына жәрдемдесуді ғана емес, сондай-ақ біздің еліміздің жағдайларына қатысты әлемдік экономика үрдісінің өзіндік сараптамасын да есте ұстаған жөн. Халықаралық аренада әлеуетті қуатты өңірлік держава ретінде орныққан Қазақстанға дәстүрлі дипломатия әдістерін экономикалық стратегияға жаңа көзқарастармен үйлесімді үйлестіретін белсенді сыртқы саясатты жалғастыру қажет. мемлекет. Шет мемлекеттермен байланыстар мен келіссөздерге қатысты барлық мәселелерді тек сыртқы саясат ведомствосы шешуі тиіс. Басқа пікірде немесе оның мағынасын төмендетуге тырысатындар, тіпті бұл функцияларды басқа министрліктерге беруге және сыртқы істер министрлігін «Протокол департаментіне» айналдыруға тырысатындар қатты қателеседі. Мұндай пайымдау біздің мемлекетіміздің қауіпсіздігі үшін үлкен тәуекелге толы, сондықтан біз Сыртқы істер министрлігінің үйлестіруші функцияларын нығайтатын боламыз.

Қорытынды біздің республикамыздың халықаралық байланыстар географиясы іс жүзінде барлық континенттерді қамтиды. Біздің серіктестеріміздің арасында Азияның, Еуропаның, Американың жетекші елдері және алыс Австралия бар. Теңдестірілген және көпжақты саясаттың арқасында Қазақстанның АҚШ-пен, Қытаймен, Жапониямен, Франциямен, Канадамен, Түркиямен, Иранмен, Үндістанмен, Пәкістанмен, Египетпен, Сауд Арабиясымен, Венгриямен және басқа да Шығыс Еуропа мемлекеттерімен, Балтық жағалауы елдерімен, Скандинавиямен, Украинамен және Закавказьемен қарым-қатынасы табысты дамуда. Латын Америкасы бағытында және оңтүстік-шығыс Азия мемлекеттерімен қозғалыстар байқалды. Араб және жалпы мұсылман әлемімен байланыс күшейе түсуде.

Қазақстан саясаттағы «провинциализмнен» құтылып, әлемдік дамудың негізгі үрдістеріне жауап беретін сыртқы саяси бастамалар деңгейіне шыға алды. Қазақстанның практикалық іс-қимылдарының бағдары ретінде сыртқы саясат тұжырымдамасы әзірленді. Отандық тарихта алғаш рет дипломатиялық қызмет туралы заң қабылданды. Жалпы, сыртқы саяси қызметтің қорытындыларын қорытындылай келе, негізінен оның инфрақұрылымы мен шарттық-құқықтық базасы қалыптасты деген қорытынды жасауға болады. Республиканың салмақты әрі сенімді әріптес ретіндегі халықаралық имиджі қалыптасты. Қарастырылған қажетті алғышарттар интегралдау Қазақстанның әлемдік шаруашылықтың байланыс. Біз өркениетті қоғамдастықтағы көшбасшылық ұстанымдар үшін, дамыған ел деп аталу құқығы үшін өткір күрестің куәгерлері мен қатысушылары болып табыламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. К.Токаев. Преодоление. Дипломатические очерки. – Астана: 2003. – С. 155.
2. Даниярова А.Е. Взаимодействие Казахстана и Организации Северо-атлантического договора (НАТО) // Республика Казахстан в системе мировой политики/Под ред. акад. НАН РК А.М. Газалиева. Караганда: Изд-во КарГТУ, 2011. – С. 30.
3. Назарбаев Н.Ә. Сындрлы он жыл. – Алматы: Атамұра, 2003. – 240 бет
4. Казбеков Б. Интеграция Казахстана и Центральной Азии в мировую экономику. – Алматы: 2002. – С.499.
5. Хан Г.Б., Суворов Л.С., Рахманова Г.Б. Внешняя политика Республики Казахстан. – Алматы: 2001. – С. 86
6. Қ.К.Токаев «Тәуелсіздік тұғыры астында: Қазақстанның сыртқы саясаты туралы очерктер». – Алматы: Білім, 1997. – 736 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

**Темиркулов Олжас Жангабылович, Искаков Елмурат Рымбаевич,
Булумбаев Олжас Рахматтулаевич
Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова
Караганда, Республика Казахстан**

УЧАСТИЕ КАЗАХСТАНА В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

В статье рассматривается вхождение Республики Казахстан в первые международные процессы через международные организации, а также геополитические перспективы и преимущества страны.

Ключевые слова: Суверенитет, международные организации, Казахстан, внешняя политика, мировая экономика, мировое сообщество, дипломатические отношения, ООН, экономическое сотрудничество, Европейский Союз, Содружество Независимых Государств, декларация, Генеральная Ассамблея, Хельсинкский процесс, инвестиции..

**Temirkulov Olzhas, Iskakov Elmurat, Bulumbaev Olzhas
Karaganda State University named after academician E. A.Buketov
Karaganda, Republic of Kazakhstan**

PARTICIPATION OF KAZAKHSTAN IN INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

The article examines the entry of the Republic of Kazakhstan into the first international processes through international organizations, as well as the geopolitical prospects and advantages of the country.

Keywords: Sovereignty, international organizations, Kazakhstan, foreign policy, world economy, world community, diplomatic relations, UN, economic cooperation, European Union, Commonwealth of Independent States, declaration, General Assembly, Helsinki process, investments.

List of references:

1. K.K.Tokayev Overcoming. Diplomatic essays. – Astana: 2003. – P. 155.

2. Daniyarova A.E. Interaction of Kazakhstan and the Organization of the North Atlantic Treaty Organization (NATO)/Republic of Kazakhstan in the system of world politics/Ed. acad. NAN RK A.M. Gazalieva. - Karaganda: Publisher KarSTU, 2011. – P. 30.

3. Nazarbayev N.A. Critical ten years. – Almaty: Atamura, 2003. – 240 pages

4. Kazbekov B. Integration of Kazakhstan and Central Asia into the world economy. – Almaty: 2002. – P.499.

5. Khan. G.B., Suvorov L.S., Rakhmanova G.B. Foreign policy of the Republic of Kazakhstan. – Almaty: 2001. – P. 86

6. K.K.Tokayev «On the pedestal of independence: essays on the foreign policy of Kazakhstan» – Almaty: Bilim, 1997. – 736 p.

УДК 371/3
МРНТИ 03.20

Уразбаев Хамит Курентаевич
hamit-urasbaev@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

КАНЫШ САТПАЕВ. ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ АКАДЕМИКА

В данной статье представлен краткий анализ большого ученого-геолога, одного из основателей советской металлогенической науки, основоположника казахстанской школы металлогении. Невозможно переоценить роль К.И. Сатпаева в подготовке и воспитании кадров ученых общественных наук, как и всех других отраслей наук. Он всюду свой для нас. Завершая краткий очерк о многогранной, титанической деятельности Каныша Имантаевича, о его гражданском подвиге в разрешении крупных государственных проблем, хочется задать вопрос, в чем состоит его феномен, как он мог за короткую жизнь так много оставить больших и добрых дел, за что он так был чтим и любим своим народом при жизни и особенно после кончины? Но жизнь показала, что за неполные 65 лет, отпущенных ему, он построил и оставил последующим поколениям Большой Джекказган, Академию наук, Институт геологических наук, носящий с 1964 г. его имя и многое, многое другое. Вот почему современное поколение ученых Казахстана вполне правомерно считает академика К.И. Сатпаева своим учителем, заботливым и требовательным руководителем.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Джекказган, Академия наук, краткий очерк, роль, добрые дела, геолог.

Каныш Имантаевич Сатпаев родился в 1899 году 12 апреля в ауле №4 Аккелинской области Павлодарского уезда в семье кочевника Имантая. Назвали его Канышем, что в переводе с казахского означает «радость». Учился в Аккелинской аульской школе, потом окончил двухгодичный колледж в г.Павлодаре, затем окончил учительский семинар в г.Семипалатинске.

Там же два года отработал. И поступил в Томский технологический институт на геологоразведочное отделение горного факультета. Выбор именно геологоразведочной специальности был далеко не случаен. Летом 1921 года в ауле №4 жил известный геолог, профессор томского технологического института Михаил Антонович Усов [1], приезжавший лечиться в казахскую степь. Восхитительные его рассказы о богатствах, тающихся в недрах Казахстана, об истории земли, не остались безрезультатными, а явились толчком для выбора Канышем будущей профессии. В Томском технологическом институте, в силу любознательности и ума, Сатпаева относили к «интеллектуальной элите» института, там он общался с талантливыми геологами – своими учителями, из которых доминирующее влияние на формирование его личности оказали выдающиеся исследователи Сибири академики М.А.Усов и В.А.Обручев.

Именно под их влиянием в студенческие годы у К.И.Сатпаева кристаллизуется идея комплексного изучения месторождений и отдельных районов. Прекрасные традиции кафедры геологии Томского технологического института приучили его решать научные задачи в тесной связи с вопросами практики. После второго курса он участвовал в полевых работах М.А.Усова в Казахстане. Ему посчастливилось ближе познать богатство личности своего учителя, его железную самодисциплину, его наблюдательность в поле, исключительную способность в простой форме излагать глубокую сущность явлений природы.

Здесь Сатпаев не на шутку увлекся чтением специальной литературы, совершенствовал свой слог, научился писать научные доклады, курсовые и дипломные работы, анализировать геологические документы и делать соответствующие выводы, а также грамотно излагать свою точку зрения.

В 1926 году Каныш Имантаевич защитил дипломный проект на тему: «Геологические исследования и разведка на медь в Маинском месторождении Минусинского округа». Выбор этой темы надолго предопределил основной круг интересов молодого горного инженера, для него были уже тогда ясны громадные перспективы ресурсов Казахстана по медным рудам, на первоочередном освоении и изучении которых тогда необходимо было сконцентрировать наибольшее внимание.

Прочитав краткую биографию его молодости, можно выделить следующие: Сатпаев был очень любознательный, настойчивый человек, видно, что уже в молодости он точно знал, кем он хочет стать и прямо шел к этой цели.

Молодой инженер Сатпаев, сразу же после окончания института, готовый полностью посвятить себя своей Родине, для своей практической и научной деятельности выбрал родной Казахстан, а если точнее Джезказганское медное месторождение. Тогда он, наверное, и предположить не мог насколько этот шаг будет важным для него самого и для Джезказгана. Тот период жизни, который был посвящен этому месторождению, Каныш Имантаевич впоследствии считал самым плодотворным за всю свою жизнь и как он его еще называл «борьбой за Джезказган». Когда он осенью 1926 впервые приехал в Карсакапай, где находилось управление работами, он, прежде всего, изучил архив с материалами о проделанной работе, оставленный англичанами. В результате первого не очень подробного ознакомления Каныш Имантаевич, 26 января 1927 года написал статью «Карсакапайский район и его перспективы». В ней он достаточно подробно описал географию, климат, гидрографию, экономику и полезные ископаемые Джезказганского района, впервые серьезно заявил о крупных потенциальных богатствах его недр и о ведущей роли тяжелой промышленности в будущем развитии района.

На основе детального изучения геологических материалов и дальнейших личных геологических исследований за летний период 1927 года Сатпаев опубликовал статью «Атбасарское медное дело и его перспективы (геологическая изученность Джезказгана на начало 1928 г.)». В ней он уже обосновывал значение Джезказганского месторождения, как главнейшей базы медной промышленности СССР, исходя из значительного площадного развития джезказганской рудоносной свиты.

Громко заявив всей стране об этом месторождении, необходимо было переходить к практическим действиям. Продолжая настаивать на форсировании здесь геологоразведочных работ Сатпаев доказал необходимость строительства, на базе руд Джезказгана, нового крупного медного комбината. В начале 1929 года в связи с пуском Карсакапайского комбината, трест «Атбасцветмет» был переведен в Карсакапай. Переехав туда на постоянное место работы, Сатпаев работал здесь в качестве начальника и одновременно главного геолога геологоразведочного отдела Карсакапайского комбината, впоследствии переименованного в Джезказганскую геологоразведочную контору.

Подводя итоги 1929 года, Каныш Имантаевич, благодаря работе буровых станков смог, доказать, что запасы Джезказгана намного превосходят ранее определенное количество. И теперь никакой набор сложностей не мог стать существенной преградой, никакие препятствия, возникающие при работе не способны, были остановить его, в результате чего в 1930 году число буровых станков достигло двадцати, причем одновременно продолжались, начатые в 1929 году разведочные работы на Байконуре и Кияктинском угольном месторождении. К концу 1931 года в недрах Джезказгана были выявлены запасы, поставившие это месторождение на одно из первых в Казахстане.

А в начале 1932 года Сатпаев пишет работу «Джезказганский меднорудный район и его минеральные ресурсы», в которой подводились итоги обширных геологоразведочных работ в Джезказганском районе за 1929-1931 годы. Казалось Сатпаев уверенно направил Джезказган на путь бурного развития. Шла подготовка к строительству большого медно-металлургического комбината, развивались различные проекты, действовало 27 буровых станков. После того как Главцветмет предупредил, что в 1935 году не выделит ни копейки, у Сатпаева остался один путь – непосредственно обратиться за помощью к руководителю ВСНХ СССР Сергею Орджоникидзе.

Прежде чем решиться на такой ответственный шаг, Сатпаев решил заручиться апробацией Большого Джезказгана со стороны Академии наук СССР. Таким образом, возникла идея созыва в Москве при Академии наук СССР специальной научной сессии, посвященной производительным силам Большого Джезказгана и Большого Алтая.

Сессия была организована академиком А.Д. Архангельским в ноябре 1934 года. Перед элитой русской науки – академиками В.А.Обручевым, А.Д.Архангельским, А.А.Байковым, И.М.Губкиным, учеными Москвы и Ленинграда, перед многочисленной аудиторией Каныш Имантаевич довольно подробно доложил о выявленных колоссальных минеральных богатствах Джезказгана, в первую очередь о медных рудах.

Детально осветив геологию Джезказгана и гидротермальный генезис месторождения, ученый Сатпаев впервые подробно изложил здесь свою идею о решающем значении в рудоотложении Джезказгана внутрипластовой тектоники расслаивания пород. Кроме того, он рассказал о железных рудах Карсакпая и Найзатаса, о марганцевых рудах Дезде, о месторождениях углей, золота, свинца, редких металлов, огнеупоров, флюсов и минеральных стройматериалов Центрального Казахстана.

Однако широта интересов и неиссякаемая энергия Каныша Имантаевича Сатпаева во многом помогали раскрытию огромных, как теперь выяснилось, ископаемых ресурсов Тургай, лежащего к тому же под боком его детища – Джезказгана.

Тургай Сатпаев, изучал лично в первый, джезказганский, период (1926-1929 г) своей геологической деятельности. Позднее, уже будучи организатором и идейным руководителем геологической службы всей республики, он все же не выпускал Тургай из поля зрения и всячески способствовал планомерному исследованию Тургайских равнин – их глубинного геологического строения и выявлению полезных ископаемых в их складчатом фундаменте и рыхлом чехле.

К.И. Сатпаеву принадлежат, в сущности, первые систематические разведки и свободная перспективная характеристика ископаемых ресурсов юго-восточного Тургай. В 30-х годах он, еще молодым человеком энергично работал над подкреплением смелого плана – создать в глухом тогда углу Центрального Казахстана, вокруг «медной основы» Джезказганского месторождения, крупный энергопромышленный комплекс. С этой целью он методично собирал и проверял, систематизировал и обобщал сведения обо всех полезных ископаемых в зоне, прилегающей к Джезказганскому району.

Будучи сначала геологом, а затем начальником Джезказганской геологоразведочной службы, он занимался не только разведкой медных руд, но и в течение полутора десятилетий объездил и изучил громадную и геологически слабо известную тогда территорию казахских степей от Атбасара на севере, до реки Сарысу на юге.

В орбиту Большого Джезказгана К.И. Сатпаев считал необходимым вовлечь и юго-восточную часть Тургайских степей. Еще в 60-х годах 19 века А.И.Антипов открыл здесь крупное по тому времени бурогольное месторождение Яр-Кую, на котором в 1912-1915 годах англичане добывали колчедан.

В результате изучения молодых угленосных толщ юго-восточного Тургай Каныш Имантаевич, выделил и обосновал здесь большой третичный Джилянчикский бурогольный бассейн с генетическим комплексом полезных ископаемых: бурые угли, серный колчедан, каолиновые глины. В те же годы под его руководством проведено крупно-объемное опробование угольно-колчеданной залежи месторождения Болаттам.

Идея включения ископаемых ресурсов юго-восточного Тургай в промышленный комплекс Большого Джезказгана последовательно пропагандировалась ученым в ряде статей, публикующихся в популярных научных журналах. Эти статьи привлекли внимание специалистов не только к Джезказгану, но и к Тургаю, где после Великой Отечественной войны начались капитальные геологоразведочные работы, давшие крупнейшие практические результаты.

Вопросами геологии угля и развития угольной промышленности Казахстана Каныш Имантаевич Сатпаев интересовался с самого начала своей геологической деятельности и до последних дней жизни. Эти вопросы затрагиваются по меньшей мере в пятидесяти различных трудах, статьях и выступлениях и свидетельствуют о большой эрудиции академика, раскрывают его отличные знания в области стратиграфии и тектонике угленосных отложений и глубокое понимание экономики добычи угля – важнейшего сырья для развития металлургии, химии, транспорта и других отраслей народного хозяйства Казахстана.

За первые 18 лет своей деятельности К.И. Сатпаев проявил себя вполне квалифицированным знатоком геологии угольных месторождений, дав совершенно правильную геолого-экономическую оценку угольных богатств Казахстана.

Список литературы:

1. Академик К.И. Сатпаев (к 110-летию со дня рождения). Под ред. Г.Р. Бекжанова. – Алматы: «Казгео», 2010. – 273 с.

2. Альжанов Т.М., Сатпаева М.К. Каныш Сатпаев – сын земли казахской (каз., рус.). - Алматы: Ғылым, 2002. – 173 с.
3. Брагин А.И. Умом и молотком. – М.: Политиздат, 1975. – 127 с.
4. Уразбаев Х.К. «Деятельность Академика К.И. Сатпаева в становлении и развитии академической науки Казахстана». – Алматы: 2004. Автореферат на соискание ученого степени к.и.н. 32 с.
5. Букетов Е.А. Жас Қаныш. Деректі хикаят. – Алматы: 1999. – 192 б.
6. Сарсекеев М. Қуғындалған «Сәтбаев». – Алматы: Шабыт, 1994. – 213 б.
7. Гордость Казахстана: беседа с Н.А. Назарбаевым // Казахстанская правда, 1999, 9 апреля.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Уразбаев Хамит Күреңтайұлы «Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі Қарағанды, Қазақстан Республикасы ҚАНЫШ СӘТБАЕВ. АКАДЕМИКТИҢ ӨМІР ЖОЛЫ

Бұл мақалада ұлы металлург-геолог, кеңестік металлогения ғылымының негізін қалаушылардың бірі, қазақ металлогения мектебінің негізін салушының қысқаша анализі келтірілген. Қаныш Имантайұлының рөлін асыра бағалау мүмкін емес. Сәтбаев барлық басқа ғылым салаларында сияқты қоғамтанушы ғалымдарды даярлау мен тәрбиелеуде. Ол біз үшін барлық жерде. Қаныш Имантайұлының көп қырлы, титандық қызметі туралы, оның негізгі мемлекеттік мәселелерді шешудегі азаматтық ерлігі туралы шағын эссені аяқтай отырып, мен оның феномені неден тұрады, ол көптеген ұлы және ізгі істерді қалай қалдыра алады деген сұрақ қойғым келеді. ол үшін болған қысқа өмір, біз халқымызды тірі кезінде және әсіресе қайтыс болғаннан кейін оны құрметтейміз және жақсы көреміз бе? Бірақ оған берілген толық емес 65 жылда ол Үлкен Жезқазған, Ғылым академиясы, Геология ғылымдары институтын 1964 жылдан бастап өзімен бірге салып, одан кейінгі ұрпаққа қалдырғанын көрсетті. Сондықтан да қазіргі заманғы қазақстандық ғалымдардың ұрпағы академик К.И. Сәтбаев оның ұстазы, қамқор және талапшыл көшбасшы.

Тірек сөздер: Қазақстан Республикасы, Жезқазған, Ғылым академиясы, қысқаша эскиз, рөлі, жақсы істер, геолог.

Urazbayev Hamit «Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan KANYSH SATPAYEV. THE LIFE PATH OF AN ACADEMIC

This article provides a brief analysis of a large scientist-geologist, one of the founders of Soviet metallogenic science, the founder of the Kazakhstan School of Metalology. It is impossible to overestimate the role of K.I. Satpayev in the training and education of human resources of social scientists, as well as all other branches of science. He's everywhere for us. Concluding a brief essay on the multifaceted, titanic work of Kanysh Imantayevich, about his civic feat in solving major state problems, I want to ask the question, what is his phenomenon, how could he leave so many great and good deeds in his short life, for which he was so honored and loved by his people in his lifetime and especially after his death? But life has shown that in the incomplete 65 years he was given, he built and left to subsequent generations the Great Jezkazgan, the Academy of Sciences, the Institute of Geological Sciences, which has been bearing his name since 1964 and much, much more. That is why the modern generation of scientists of Kazakhstan quite legitimately considers the academician K.I. Satpayev as his teacher, caring and demanding leader.

Keywords: Kazakhstan, Jezkazgan, Academy of Sciences, A brief essay, role. good deeds, geologist.

List of references:

1. Academic K.I. Satpayev (к 110-летию со дня рождения). Под ред. Г.Р. Бекжанова. – Алматы: «Казгео», 2010. – 273 с.
2. Альжанов Т.М., Сатпаева М.К. Каныш Сатпаев – сын земли казахской (каз., рус.). - Алматы: Ғылым, 2002. – 173 с.
3. Брагин А.И. Умом и молотком. – М.: Политиздат, 1975. – 127 с.
4. Уразбаев Х.К. «Деятельность Академика К.И. Сатпаева в становлении и развитии академической науки Казахстана». – Алматы: 2004. Автореферат на соискание ученого степени к.и.н. 32 с.
5. Букетов Е.А. Жас Қаныш. Деректі хикаят. – Алматы: 1999. – 192 б.
6. Сарсекеев М. Қуғындалған «Сәтбаев». – Алматы: Шабыт, 1994. – 213 б.
7. Гордость Казахстана: беседа с Н.А. Назарбаевым // Казахстанская правда, 1999, 9 апреля.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Алиева Меруерт Тулеухановна, Қазақстан тарихы және ӘСП кафедрасының ассистент-профессоры, КеАҚ «Қарағанды Медицина университеті», Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Алдангаров Бақдаулет Султанұлы, «Жалпы медицина» мамандығының 2 курс студенті, КеАҚ «Қарағанды Медицина университеті», Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Амалбаев Елдос Сембекұлы, «Жалпы медицина» мамандығының 2 курс студенті, КеАҚ «Қарағанды Медицина университеті», Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Арықбай Ернур Ерланұлы, «Жалпы медицина» мамандығының 2 курс студенті, КеАҚ «Қарағанды Медицина университеті», Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Бұлымбаев Олжас Рахматулаұлы, саясаттану магистрі, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, философия және психология факультеті, саясаттану және әлеуметтану кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Искаков Елмұрат Рымбайұлы, саясаттану магистрі, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, философия және психология факультеті, саясаттану және әлеуметтану кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Саттарова Фарида Фаттахқызы, философия ғылымдарының кандидаты, доцент жалпы білім беретін кафедрасы, «Volashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Темірқұлов Олжас Жанғабылұлы, саясаттану магистрі, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, философия және психология факультеті, саясаттану және әлеуметтану кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Уразбаев Хамит Күреңтайұлы, ғылыми жұмыс және халықаралық қатынастар жөніндегі проректоры, т.ғ.к., доцент, «Volashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Алиева Меруерт Тулеухановна, ассистент-профессор кафедры истории Казахстана и СПД, НАО «Медицинский университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан;

Алдангаров Бақдаулет Султанович, студент 2 курса специальности «Общая медицина», НАО «Медицинский университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан;

Амалбаев Елдос Сембекович, студент 2 курса специальности «Общая медицина», НАО «Медицинский университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан;

Арықбай Ернур Ерланович, студент 2 курса специальности «Общая медицина», НАО «Медицинский университет Караганды», Караганда, Республика Казахстан;

Булумбаев Олжас Рахматулаевич, магистр политологии, старший преподаватель кафедры политологии и социологии, факультета философии и психологии, Карагандинский университет имени академик Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Искаков Елмурат Рымбаевич, магистр политологии, старший преподаватель кафедры политологии и социологии, факультета философии и психологии, Карагандинский университет имени академик Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Саттарова Фарида Фаттаховна, кандидат философских наук, доцент, кафедра общеобразовательных дисциплин, ЧУ «Академия «Volashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Темиркулов Олжас Жанғабылович, магистр политологии, старший преподаватель кафедры политологии и социологии, факультета философии и психологии, Карагандинский университет имени академик Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Уразбаев Хамит Курентаевич, проректор по научной работе и международному сотрудничеству, к.и.н., доцент, ЧУ «Академия «Volashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Aliyeva Meruyert, assistant-professor of the Department of History of Kazakhstan and SPD, Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Aldangarov Bakdaulet, 2nd year student, Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Amalbayev Eldos, 2nd year student, Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Arykbay Yernur, 2nd year student, Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Bulumbaev Olzhas, Master of Political Science, Senior Lecturer of the Department of Political Science and Sociology, Faculty of Philosophy and Psychology, KarU named after Academician E.A. Buketov, Karaganda state, Republic of Kazakhstan;

Iskakov Elmurat, Master of Political Science, Senior Lecturer of the Department of Political Science and Sociology, Faculty of Philosophy and Psychology, KarU named after Academician E.A. Buketov, Karaganda state, Republic of Kazakhstan;

Sattarova Farida, candidate of philosophical Sciences, associate Professor, department of general education, «Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan;

Temirkulov Olzhas, Master of Political Science, Senior Lecturer of the Department of Political Science and Sociology, Faculty of Philosophy and Psychology, KarU named after Academician E.A. Buketov, Karaganda state, Republic of Kazakhstan;

Urazbayev Hamit, vice-rector for scientific work and international cooperation, k.h.s. Docent, «Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan.

УДК 001.89.004
МРНТИ 50.53.15

Ахметова Сандугаш Советовна

ada.baks@mail.ru

Щашанова Майра Балиевна

maira1@mail.ru

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Караганда, Республика Казахстан

СИСТЕМЫ ИНЖЕНЕРНОГО АНАЛИЗА МЕТОДОМ КОНЕЧНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ

В статье уделено внимание производственным и автоматизированным системам управления технологическими процессами, компьютерному моделированию, системам компьютерного инженерного анализа. Рассматривается метод конечных элементов, который позволяет оценить проекты на каждом этапе процесса разработки.

Ключевые слова: Метод конечных элементов, компьютерное моделирование, проектирование, автоматизированный инженерный анализ, компьютерные системы, математическое моделирование.

В современном проектировании широко используются различные программные пакеты инженерного анализа, которые оценивают проекты на каждом этапе процесса разработки. Средства САЕ позволяют анализировать кинематику или динамику поведения проектируемого агрегата.

Автоматизированный инженерный анализ (computer-aided engineering – CAE) – это технология, состоящая в использовании компьютерных систем для анализа геометрии CAD, моделирования и изучения поведения продукта для усовершенствования и оптимизации его конструкции. Средства САЕ могут осуществлять множество различных вариантов анализа. Программы для кинематических расчетов, например, способны определять траектории движения и скорости звеньев в механизмах. Программы динамического анализа с большими смещениями могут использоваться для определения нагрузок и смещений в сложных составных устройствах типа автомобилей. Программы верификации и анализа логики и синхронизации имитируют работу сложных электронных цепей [1].

К САЕ-системам также относятся программные средства для оптимизации конструкций. В этих системах исходная форма конструкции предполагается простой, как, например, у прямоугольного двумерного объекта, состоящего из небольших элементов различной плотности. Затем выполняется процедура оптимизации, позволяющая определить конкретные геометрические параметры, позволяющие достичь определенной цели с учетом ограничений на напряжения. Обычно целью оптимизации является минимизация веса или габаритов.

Достоинство методов анализа и оптимизации конструкций заключается в том, что они позволяют конструктору увидеть поведение конечного продукта и выявить возможные ошибки до создания и тестирования реальных прототипов, избежав определенных затрат. Поскольку стоимость конструирования на последних стадиях разработки и производства продукта достаточно велика, ранняя оптимизация и усовершенствование ведут к значительному снижению сроков и стоимости разработки.

При этом каждый компонент агрегата рассматривается как тело с сосредоточенной массой. Более того, пакеты математического моделирования (Mathcad, MATLAB, Maple), программы проектирования систем (LabVIEW, SIMULINK, VisSim, P-CAD) и электронные таблицы в той или иной мере можно отнести к системам инженерного анализа, так как все они позволяют автоматизировать труд инженера. Однако из всех методов компьютерного анализа наиболее широко в конструировании используется МКЭ метод конечных элементов (finite-element method – FEM) [2]. С его помощью рассчитываются напряжения, деформации, теплообмен, распределение магнитного поля, потоки жидкостей и другие задачи с непрерывными средами, решать которые каким-либо иным методом оказывается просто непрактично. Универсальность этого метода удовлетворяет требованиям

современных сложных систем конструирования, для которых обычно отсутствуют замкнутые решения уравнений равновесия. В качестве примеров программ для решения задач механики жидкостей методом конечных элементов можно привести пакеты C-Mold и MoldFlow, предназначенные для моделирования течения жидкого пластика в форме для литья под давлением, отечественный пакет ПОЛИГОН анализа литейных процессов в отливке. Примерами универсальных коммерческих программ конечно-элементного анализа являются NASTRAN и ANSYS.

Для использования МКЭ нужна абстрактная модель подходящего уровня, а не сама конструкция. Абстрактная модель отличается от конструкции тем, что она формируется путем исключения несущественных деталей и редуцирования размерностей, например, трехмерный объект небольшой толщины может быть представлен в виде двумерного листового изделия [3]. Программные средства, позволяющие конструировать абстрактную модель и разбивать ее на конечные элементы, называются препроцессорами. Проанализировав каждый элемент, компьютер собирает результаты воедино и представляет их в визуальном формате. Программные средства, обеспечивающие визуализацию результатов конечно-элементного анализа, называются постпроцессорами.

Анализ МКЭ начинается с аппроксимации исследуемой области (области задачи) и деления ее на ячейки сетки.

Выбор элементов определяется областью задачи, ее типом, а также конкретным пакетом анализа. Выбор подходящих элементов с нужным количеством узлов из библиотеки доступных элементов является одним из наиболее важных решений, которые приходится принимать пользователю пакета конечно-элементного анализа.

Классическая форма метода конечных элементов называется h -версией. В качестве функции формы в этой версии используются кусочные полиномы фиксированных степеней, а повышение точности достигается уменьшением размеров ячеек.

Функции формы – независимые полиномы, определяющие аппроксимацию переменной, относительно которой решается задача. В p -версии используется фиксированная сетка, а точность повышается благодаря увеличению степени функции формы. Общее правило состоит в том, что чем больше количество узлов и элементов (в h -версии) или чем выше степень функции формы (в p -версии), тем точнее оказывается решение, но тем дороже оно стоит с вычислительной точки зрения [4].

Следующий шаг – создание ячеек сетки и распределение узлов. Построение сетки является важнейшим и сложнейшим этапом МКЭ моделирования. Для упрощения этой задачи практически все системы на сегодняшний день предлагают различные функции автоматизации. Наиболее типично использование тетраэдрических элементов для объемных тел и четырехугольных или треугольных элементов для трехмерных поверхностей, оболочек и двумерных объектов. Многие системы предоставляют пользователям возможность изменять параметры автоматически формируемых сеток, в частности плотность ячеек. Кроме того, в таких системах обычно имеются функции ручного локального редактирования, позволяющие уточнить сетку в критических областях. Ряд систем связывают сетку с геометрической моделью, так что изменение последней автоматически влечет за собой изменение первой.

От сложности сетки зависят размер глобальной матрицы жесткости, численная сложность задачи и объем требуемых вычислительных ресурсов. Точность решения можно повысить увеличением количества ячеек или использованием функций формы более высоких порядков [5].

Конечные элементы должны удовлетворять определенным требованиям. Во-первых, размерность элементов должна совпадать с размерностью области задачи. Для одномерных задач используются одномерные элементы, для двумерных – двумерные и т. д. Во-вторых, конечные элементы должны поддерживаться выбранной САЕ-программой. Чем больше элементов в библиотеке программы, тем больше задач она может решить.

За выбором элементов следует задание типа анализа (статический или динамический, линейный или нелинейный, анализ деформаций, напряжений и т.д.). С каждым узлом связываются неизвестные, или степени свободы. К неизвестным относятся смещения, повороты, температура, тепловые потоки и т. п. Затем задаются граничные условия. Для непрерывных границ объекта известными могут быть смещения, внешние силы и температура. Эти сведения должны быть выражены в виде значений соответствующих параметров в конкретных граничных узлах. Иногда требуется формирование конечных элементов без граничных условий. Если необходимо учесть точечные воздействия, в соответствующих точках должны располагаться узлы.

Большинство систем анализа, интегрированных с CAD, дают пользователю возможность задавать граничные условия непосредственно на геометрической модели, после чего эти граничные условия преобразуются к эквивалентным условиям на узлах системы. Нагрузки и граничные условия задаются множеством способов, что позволяет решать задачи самого широкого круга и моделировать реальные условия достаточно точно.

Для каждого элемента обязательно задание свойств материала. Разные элементы могут иметь разные свойства, благодаря чему пользователь может анализировать составной объект. Основные сложности в описании составных объектов возникают при задании интерфейсов[6].

Полностью определенная конечно-элементная модель со всеми параметрами передается программе анализа. Решенная задача подготавливается к исследованию постпроцессором. Большинство пакетов позволяют вычислять различные параметры, выводить их в виде таблиц или графиков. Чаще всего требуется вывод данных о деформациях, напряжениях и изменении формы. Для этой цели традиционно используются контурные графики, на которых распределение параметров кодируется различными цветами непосредственно на изображении объекта. Большинство пакетов уже ушли от столь примитивной графики. Пользователь современной системы может выводить на экран изоповерхности (поверхности с постоянными значениями какого-либо параметра) или поперечные сечения. Для динамического анализа удобно наличие средств анимации, позволяющих проводить нелинейный анализ временной эволюции систем. Все более возрастает потребность в выводе графиков и роликов в форматах, пригодных для использования в других программах, документах, презентациях и сети Интернет.

Список литературы:

1. Кузембаев С.Б., Ахметова С.С. Новые компьютерные технологии в промышленности и образовании: Монография. Караганды: РИО «Болашақ – Баспа», 2013 107 с. ISBN 978-601-273-179-8
2. Кузембаев С.Б. Интеллектуальные информационные системы (учебное пособие). Караганды: Болашақ – Баспа, 2012 – 106 б. ISBN 978-601-273-141-5
3. Сегерлинд Л. Д. Применение метода конечных элементов. – М.: Мир, 1979. – 392 с.
4. Зенкевич О. Метод конечных элементов в технике. – М.: Мир, 1975. – 541 с.
5. Белова И.М. Компьютерное моделирование: учеб.-метод. пособие. – М.: МГИУ, 2007. – 81 с.
6. Румянцева Е.Л., Слюсарь В.В. Информационные технологии: учебное пособие. – М.: ИД «Форум»: ИНФРА – М, 2007. – 256 с.
7. Расчеты машиностроительных конструкций методом конечных элементов: Справочник / Под общ. ред. В. И. Мяченкова. – М.: Машиностроение, 1989. – 520 с.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

**Ахметова Сандуғаш Советқызы
Шащанова Майра Балиқызы
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

СОҢҒЫ ЭЛЕМЕНТТЕР ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ИНЖЕНЕРЛІК ТАЛДАУ ЖҮЙЕЛЕРІ

Мақалада өнеркәсіптік жүйелерге және технологиялық үдерістерді басқарудың автоматтандырылған жүйелеріне, компьютерлік модельдеуге, компьютерлік инженерлік талдаулар жүйесіне көңіл бөлінген.

Өндеудің әр кезеңінде проектіні бағалап отыратын соңғы элементтер әдісі қарастырылған.

Тірек сөздер: Соңғы элементтер әдісі, компьютерлік модельдеу, проектилеу, автоматтандырылған инженерлік талдау, компьютерлік жүйелер, математикалық моделдеу

**Akhmetova Sandugash, Shachshanova Maira
«Bolashaq» academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan**

SYSTEMS OF ENGINEERING ANALYSIS USING FINITE ELEMENT METHOD

The article focuses on the production and automated process control systems, computer modeling and computer engineering analysis systems. It considers the finite element method, which allows evaluating projects at each stage of the development process.

Keywords: Finite element method, computer modeling, design, automated engineering analysis, computer systems, mathematical modeling

List of references:

1. Kuzembaev S. B., Akhmetova S. S. New computer technologies in industry and education: Monograph. Karaganda: RIO «Bolashak-Baspa», 2013 107 p. ISBN 978-601-273-179-8

2. Kuzembaev S. B. Intellectual information systems (textbook). Karagandy: Bolashak-Baspa, 2012-106 b. ISBN 978-601-273-141-5
3. Segerlind L. D. Application of the finite element method. - Moscow: Mir, 1979. - 392 p.
4. Zenkevich O. The method of finite elements in engineering. - M.: Mir, 1975. - 541 p.
5. Belova I. M. Computer modeling: textbook.- method. manual. - Moscow: MGIU, 2007. - 81 p..
6. Romyantseva E. L., Slyusar V. V. Information technologies: a textbook. - M.: Forum Publishing House: INFRA-M, 2007. - 256 p.
7. Calculations of machine-building structures by the finite element method: Reference / Under the general editorship of V. I. Myachenkova. - M.: Mashinostroenie, 1989 – - 520 p.

УДК 004.94
МРНТИ 28.17.33

Баширов Александр Витальевич
bashirov_av@mail.ru
Карагандинский университет Казпотребсоюза
Караганда, Республика Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ EXCEL В МОДЕЛИРОВАНИИ ПРОГРАММНО-УПРАВЛЯЕМОГО МОДУЛЯ

В статье описывается метод решения задачи перемещения программно-управляемого модуля с использованием возможностей табличного процессора Excel. Перемещение модуля происходит в замкнутом пространстве с заранее известными границами. В результате проведенного компьютерного эксперимента было обнаружено существование своеобразных «выбросов» при проведении отдельных испытаний движения модуля.

Статья подготовлена в рамках выполнения договора на грантовое финансирование Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ИРН проекта AP08856905).

Ключевые слова: имитационное моделирование, генератор случайных чисел, управляемый модуль, компьютерный эксперимент.

Задача изучения движения программно-управляемого модуля на плоскости, с изменением (x,y) координат имеет универсальный характер. В настоящей статье, в частности, рассматривается первоначальный (тестовый) этап изучения движения программно-управляемого модуля (робота), в котором выбор направления движения модуля является случайным. С каждым шагом происходит обращение к системе автоматического управления до того момента, пока не выполнится условие остановки.

Осуществление компьютерного эксперимента ограничивается перемещением робота в ограниченном замкнутом пространстве, внутри квадрата. Условием прекращения движения является соприкосновение робота с заранее установленной границей (барьером). В каждом испытании начало движения осуществляется из геометрического центра квадрата (пересечения диагоналей).

Задачей исследования является ответ на вопрос, сколько шагов сделает робот до соприкосновения с границей? Каковы будут особенности его перемещения? Очевидно, что необходимо осуществление проведения компьютерного эксперимента.

Следует отметить, что у автора был опыт использования различных программных средств при решении аналогичных задач. [1,2,3].

В данном конкретном случае, в качестве инструментального средства выбран табличный процессор Excel. Учтено, в частности, ряд преимущественных особенностей использования упомянутого программного средства и, в частности:

- возможность использования встроенного языка программирования VBA;
- возможность использования поля клеток (cells -элементов дискретизации) размеры которых можно изменять по мере необходимости;
- использование встроенных функций [4,5].

Для удобства осуществления имитационного эксперимента была создана программная форма управления перемещения роботом (рисунок 1).

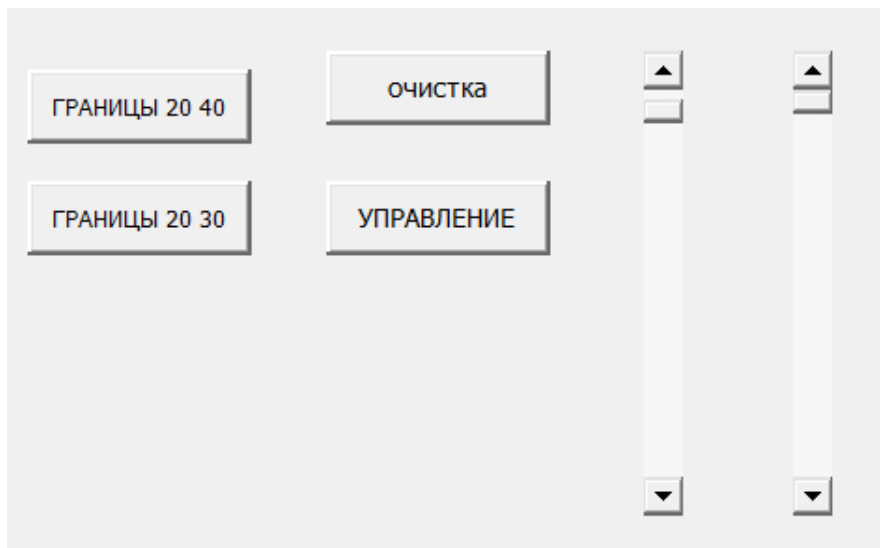


Рисунок 1. Программная форма реализации компьютерного эксперимента

В программной форме предусмотрены удобные средства осуществления визуализации. Использование элементов прокрутки могут быть использованы для динамического изменения размеров ячеек ,а также визуализации границ замкнутого пространства. Об этой преимущественной особенности обращалось внимание в ряде исследований[6,7].

Случайность перемещения обеспечивается встроенным генератором случайных чисел RND(), а пересечение с заданной границей является условием прекращения операции автоматизации.

Основной программный код управления робота представлен на рисунке 2:

```

r = 30:c = 30Cells(r, c) = 0
I = 0
f1=RND()
Do While c > 20 And c <40 And r > 20 And r < 40
    I = I + 1
    If f1 > 0 And f1 < 0.25 Then
        r = r + 1
    End If
    If f1 > 0.25 And f1 < 0.5 Then
        r = r - 1
    End If
    If f1 > 0.5 And f1 < 0.75 Then
        c = c + 1
    End If
    If f1 > 0.75 And f1 < 1 Then
        c = c - 1
    End If
    Cells(r, c) = I
Loop

```

Рисунок 2. Фрагмент компьютерной программы управления движением модулем

Наглядно на рисунке видно как происходит прекращение этого процесса на 157 шаге при соприкосновении с границей.

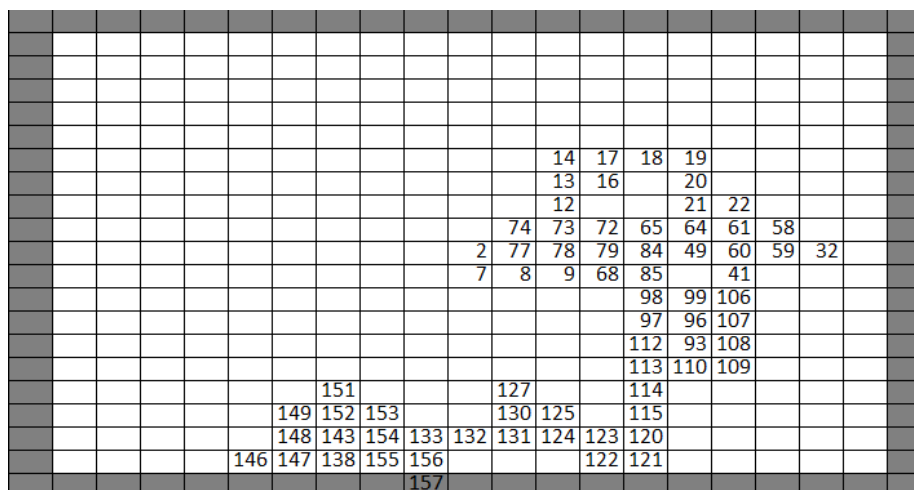


Рисунок 3. Визуализация движения модуля в диапазоне Range((20,20):(40,40))

Следует обратить внимание, что на рисунке 3 представлена одна из реализаций перемещения робота, в частности, при испытании $k=15$.

Компьютерный эксперимент выполнен с разными пространственными диапазонами и соответственно с разным началом движения (центром).

В Таблице 1 представлена результативность движения робота в двух разных пространственных диапазонах с началом движения в центре (клетке) $c_1(25,25)$ в пространстве диапазона Range((20,20):(30,30)) и центре (клетке) $c_2(30,30)$ в пространстве диапазона Range((20,20):(40,40)).

Таблица 1

Результативность количества шагов движения робота в разных пространственных диапазонах при осуществлении k испытаний

| ДИАПАЗОН 20-30, ЦЕНТР (25,25) | | | | ДИАПАЗОН 20-40, ЦЕНТР (30,30) | | | |
|-------------------------------|--------------|----|--------------|-------------------------------|--------------|----|--------------|
| К | $N_1(20-30)$ | К | $N_2(20-30)$ | К | $N_1(20-40)$ | К | $N_2(20-40)$ |
| 1 | 30 | 26 | 31 | 1 | 95 | 26 | 34 |
| 2 | 12 | 27 | 15 | 2 | 177 | 27 | 101 |
| 3 | 24 | 28 | 16 | 3 | 191 | 28 | 315 |
| 4 | 23 | 29 | 22 | 4 | 152 | 29 | 113 |
| 5 | 17 | 30 | 34 | 5 | 104 | 30 | 213 |
| 6 | 37 | 31 | 33 | 6 | 311 | 31 | 129 |
| 7 | 14 | 32 | 47 | 7 | 89 | 32 | 139 |
| 8 | 11 | 33 | 41 | 8 | 219 | 33 | 119 |
| 9 | 23 | 34 | 6 | 9 | 101 | 34 | 129 |
| 10 | 32 | 35 | 45 | 10 | 142 | 35 | 190 |
| 11 | 13 | 36 | 21 | 11 | 234 | 36 | 115 |
| 12 | 23 | 37 | 6 | 12 | 176 | 37 | 214 |
| 13 | 44 | 38 | 17 | 13 | 115 | 38 | 40 |
| 14 | 38 | 39 | 18 | 14 | 368 | 39 | 73 |
| 15 | 23 | 40 | 44 | 15 | 157 | 40 | 228 |
| 16 | 31 | 41 | 19 | 16 | 32 | 41 | 78 |
| 17 | 33 | 42 | 58 | 17 | 135 | 42 | 59 |
| 18 | 37 | 43 | 38 | 18 | 267 | 43 | 96 |
| 19 | 14 | 44 | 23 | 19 | 204 | 44 | 259 |
| 20 | 17 | 45 | 48 | 20 | 41 | 45 | 94 |
| 21 | 69 | 46 | 30 | 21 | 210 | 46 | 98 |
| 22 | 13 | 47 | 8 | 22 | 39 | 47 | 38 |
| 23 | 39 | 48 | 27 | 23 | 201 | 48 | 26 |

| | | | | | | | |
|----|-------|----|-------|----|--------|----|--------|
| 24 | 12 | 49 | 7 | 24 | 45 | 49 | 157 |
| 25 | 34 | 50 | 55 | 25 | 26 | 50 | 99 |
| CP | 26,52 | CP | 28,36 | CP | 153,24 | CP | 126,24 |

В Таблице 1 параметр К – количество испытаний по реализации перемещения робота до пересечения с границей, а N_1 , N_2 -число шагов робота в каждом отдельно взятом опыте (испытании) до пересечения границы.

На рисунках 4-5 визуально представлены испытания движения робота в двух пространственных диапазонах;

в диапазоне ((20,20):(30,30)) (рисунок 4) и диапазоне ((20,20):(40,40)) (рисунок 5).

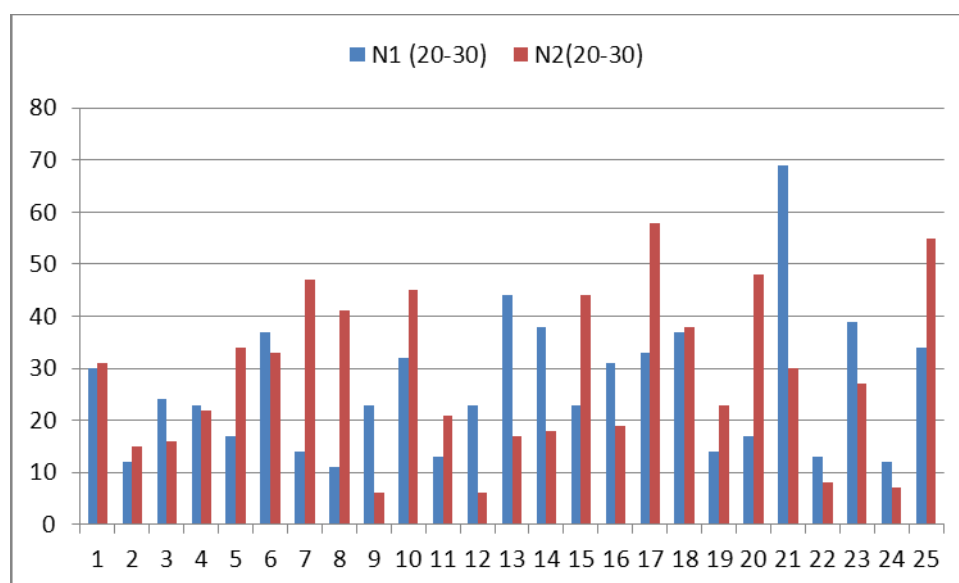


Рисунок 4. Результативность движения робота в диапазоне Range((20,20):(30,30))

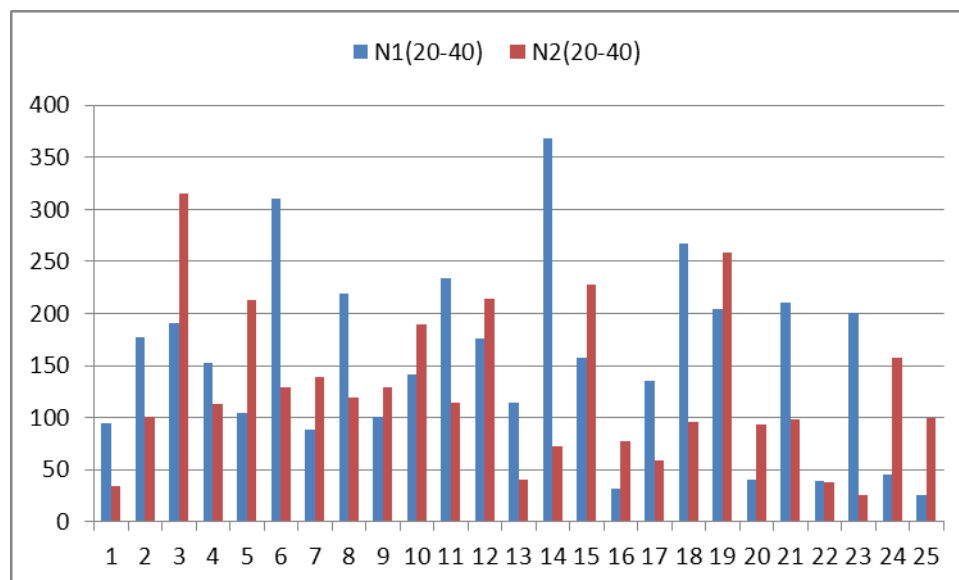


Рисунок 5. Результативность движения робота в диапазоне Range((20,20):(40,40))

Выводы:

1 Описанная результативность эффективного использования табличного процессора Excel показала возможность его использования при решении подобных задач

2 Закономерности движения робота по перемещению в пространстве заданных границ имеет ряд особенностей:

- существует небольшой процент испытаний, при которых робот совершает значительно большее количество шагов до столкновения с границей (препятствием); подобные испытания можно считать выбросом;

- существует также небольшой процент испытаний, при которых робот совершает значительно меньшее количество шагов до столкновения с границей (препятствием).

Характер движения модуля в этих случаях можно назвать аномальным. Для ответа на вопрос с чем связаны подобные аномалии (“выбросы”), следует провести отдельное, более развернутое исследование.

Список литературы:

1. Баширов А.В., Ханов Т.А.//Использование надстроек прикладного программного обеспечения в практической подготовке студентов технических специальностей//Тенденции развития науки и образования. 2020. № 62-4. С. 8-10.

2. Баширов А.В., Ханов Т.А.// Результативность использования программного средства AnyLogic в вопросах оптимизации транспортного движения города Караганды//Международный журнал гуманитарных и естественных наук. 2020. № 3-1 (42). С. 195-198.

3. Яворский В.В., Ашкенова Ш.А., Баширов А.В.//Модели адаптивного компьютерного тестирования//Международный журнал экспериментального образования. 2016. № 7. С. 39-41.

4. Зиятдинова Д.Р., Барышева О.Б.// Прикладные программные обеспечения в высшем профессиональном образовании// Научный журнал. Инженерные системы и сооружения. 2020. Т. 2. № 1 (39). С. 82-87.

5. Суханкин Г.В.//Оценка и прогноз работоспособности технического объекта в системах VBA и SCILAB//Grand Altai Research & Education. 2018. № 2. С. 20-25.

6. Litvinova M., Dudchenko O., Shtanko O., Karpova S.//Using the technical experiment in the computer simulation training for prospecting software engineers //International Journal of Computing. 2020. Т. 19. № 2. С. 216-223.

7. Kalytka V.A., Bashirov A.V., Timoshenko P.S., Urchishin R.U., Sadykhanova L.A.// Modernization the steam turbogenerator technological scheme of power heating plant, with the introduction of turbines t-25 0-300 tmz// Актуальные научные исследования в современном мире. 2019. № 5-1 (49). С. 80-82.

ТҮЙІНДЕМЕ/RESUME

Баширов Александр Витальевич
Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
БАҒДАРЛАМАЛЫҚ БАСҚАРЫЛАТЫН МОДУЛЬДІ МОДЕЛЬДЕУДЕ EXCEL
МҮМКІНДІКТЕРІН ПАЙДАЛАНУ

Мақалада Excel кестелік процессорының мүмкіндіктерін қолдана отырып, бағдарламалық басқарылатын модульді жылжыту мәселесін шешу әдісі сипатталған. Модульдің қозғалысы алдын-ала белгілі шекаралары бар жабық кеңістікте жүреді. Компьютерлік эксперимент нәтижесінде модульдің қозғалысына жеке сынақтар жүргізу кезінде өзіндік «шығарындылардың» болуы анықталды.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің ғылым комитетімен гранттық қаржыландыру шартын орындау шеңберінде дайындалған (AP08856905 жобасының ЖТН).

Тірек сөздер: модельдеу, кездейсоқ сандар генераторы, басқарылатын модуль, компьютерлік эксперимент

Bashirov Alexander
Karaganda University of Kazpotrebsoyuz
Karaganda, Republic of Kazakhstan

USING EXCEL CAPABILITIES IN SOFTWARE-DRIVEN MODULE MODELING

The article describes a method for solving the problem of moving a software-controlled module using the capabilities of the Excel table processor. The module moves in a closed space with previously known boundaries. As a result of the computer experiment, the existence of peculiar «outliers» during individual tests was discovered.

The article was prepared as part of the implementation of the contract for grant funding by the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (IRN project AP08856905).

Keywords: simulation modeling, random number generator, controlled module, computer experiment

List of references:

1. Bashirov A.V., Khanov T.A. // The use of application software add-ons in the practical training of students of technical specialties//Trends in the development of science and education. 2020. No. 62-4. pp. 8-10.

2. Bashirov A.V., Khanov T.A. // Effectiveness of the use of AnyLogic software in the optimization of transport traffic in the city of Karaganda//International Journal of Humanities and Natural Sciences. 2020. No. 3-1 (42). pp. 195-198.
3. Yavorsky V.V., Ashkenova Sh.A., Bashirov A.V. // Models of adaptive computer testing//International Journal of Experimental Education. 2016. No. 7. pp. 39-41.
4. Ziatdinova D.R., Barysheva O.B. // Applied software in higher professional education// Scientific journal. Engineering systems and structures. 2020. Vol. 2. No. 1 (39). pp. 82-87.
5. Sukhankin G.V. // Evaluation and forecast of the technical object's operability in VBA and SCILAB systems/ / Grand Altai Research & Education. 2018. No. 2. pp. 20-25.
6. M.Litvinova, O. Dudchenko, O. Shtanko, Karpova S.//Using the technical experiment in the computer simulation training for prospecting software engineers //International Journal of Computing. 2020. Vol. 19. No. 2. P. 216-223.
7. Kalytka, V.A., V.A.Bashirov, Timoshenko S.P., Urchishin R.U., L.A.Sadykhanova// Modernization of the steam turbogenerator technological scheme of heating power plant, with the introduction of turbines t-25 0-300 tmz// Current scientific research in the modern world. 2019. No. 5-1 (49). pp. 80-82.

ӘОК 621. 867. 2
ҒТАХР 1329-1

Турсынов Арсланбек Кайратұлы

arsi.tursynov@gmail.com

ТОО «KAZPROM ENGINEERING»,

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Омарова Алтынай Турсыновна

altynaion@mail.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ТАСПАЛЫ КОНВЕЙЕРДІҢ АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУ ТУРАЛЫ

Мақалада концентратты тиеу пунктiнiң таспалы конвейерлерiн басқарудың автоматтандырылған жүйесiн құру үшiн қажеттi қондырғыларды таңдау туралы баяндалады. Концентратты тиеу пунктiнiң таспалы конвейерлерiн басқарудың әзiрленiп жатқан автоматтандырылған жүйесiне талаптар қойылып, жобаланған жүйенi шешуге мүмкiндiк беретiн негiзгi мiндеттер мен мақсаттар сипатталған. Автоматтандыру құралдары таңдалады, жұмыс алгоритмi және жүйенiң электр схемасы дайындалуы туралы мәлiмделедi.

Тiрек сөздер: концентрат, таспалы конвейер, автоматтандырылған жүйе, электр схемасы, қондырғы, бункер.

Эвольвенттi түрде материал енгiзу сонымен қатар үлкен мөлшерде су төгетiн саңылаулар қолдануға мүмкiндiк бередi, бұл тiкелей тангенциалды енгiзумен салыстырғанда жеткiлiктi бөлiнудi қамтамасыз етедi; осылайша қысымның төмендеуi, құрылғының өнiмдiлiгi артып, нақты классификация алынады. KREBS циклонының футеровкасының стандартты материалы- ұзақ қызмет ету мерзiмi бар жоғары тығыздықтағы таза каучук тәрiздi резеңке. Сонымен қатар, уретан және басқа эластомерлiк материалдар бар, оларды каучук тәрiздi резеңке мүлдем сәйкес келмейтiн жерлерде қолдануға болады. Барлық эластомерлi астарлар корпусқа тығыз бекiтiлген, бұл олардың ұзақ қызмет ету мерзiмiн қамтамасыз етедi [1]. Кребс гидроциклондары жұмсақ резеңке тығыздағыштармен бiрге келедi, олар тығыздалады, сонымен қатар төсенiш пен корпус арасында сұйықтықтың енуiне жол бермейдi. Циклонның футеровкасының тозуын үнеми тексерiп отыру керек. Циклон футеровкаларын мұқият тексеру циклон бөлшектелген жағдайда ғана болғанда мүмкiн болады. Бұл циклон пайдаланылмаған кезде орындалады. Байыту бөлiмшесiнде iрiлiгi 1 мм-ден кем ұсақталған кендердi көбiктi флотациялау әдiсiмен байытуға арналған флотациялық машиналар пайдаланылады.

Концентратты вагондарға тиеудiң автоматтандырылған басқару жүйесiн құру үшiн келесi қондырғыларды орнату қажет:

- сүзгiден шыққан дайын концентрат жиналатын бункер;
- бункерден концентраттың қажеттi көлемiн беруге арналған вибрационды питатель;
- концентратты вибрационды питательден тиеу конвейерiне дейiн тасымалдауға арналған ленталық конвейер.

Бункерлер мақсаты бойынша қабылдау, аралық немесе жинақтау және тиеу бункерлері болып бөлінеді.

Бункерлер ғимараттың ішінде немесе сыртында орналасқан бір немесе бірнеше қатарға қосылған жалғыз немесе көп қабатты болуы мүмкін.

Бункерлердің пішіні бункердің мақсатына, құрылымның орналасуына, материалдың қажетті қорына, сусымалы материалдың физикалық қасиеттеріне, тірек конструкцияларының түріне және т. б. байланысты.

Жүк көтергіш құрылымдардың түрі бойынша темірбетон, болат және аралас бункерлер ерекшеленеді.

Бункерлер, әдетте, юбка немесе науа түріндегі төменгі бөліктен және қажетті сыйымдылықты құрайтын жоғарғы бөліктен тұрады. Бункерлер сонымен қатар бір шұңқырдан тұруы мүмкін.

Бункерді тиеу, әдетте, бункер үстіндегі жабындағы тесіктер арқылы жүргізіледі. Материалды шығару - бункердің төменгі бөлігінде орналасқан эструс арқылы орындалады.

Бункердің параметрлері (пішіні, көлемі және көлемі) ғимараттар мен құрылыстардың көлемдік-жоспарлау шешімдерімен бірге орнатылуы тиіс, бұл ретте бағаналардың біріздендірілген торлары және бункерлік аралық қабаттарының биіктігі қабылдануы тиіс.

Бункерлердің ішкі беттерін тозатын (I және II аймақтар) және тозбайтын (III аймақ) бөлімшелерге бөлу керек [1]

I аймақ - бункерді тиеу кезінде соққыларға және абразияға ұшырайтын учаске, әдетте, металл немесе резеңкемен қорғалуы керек.

II аймақ - бункерді түсіру процесінде сусымалы материалмен абразияға ұшырайтын учаскені тас құюмен, шлакиталмен, полимерлі материалдармен, резеңкемен және басқа да материалдармен, ал 50°C жоғары сусымалы температурада - ыстыққа төзімді құрамдарды қож-тас және тас құюмен қорғау керек.

III аймақ - қорғауды қажет етпейтін бөлімше.

Бункерлердің геометриялық параметрлері - жоспардағы өлшемдер, шұңқырлардың биіктігі, пішіні, қабырғаларының көлбеу бұрышы, шығатын тесіктің өлшемдері, келесі технологиялық және құрылыс талаптарын орындау кезінде анықталады:

- қажетті өткізу қабілетін немесе сусымалы материалдың ағу жылдамдығын қамтамасыз ету;
- шығару үздіксіздігін құру үшін аяқталған кезде жиынтықты қалыптастыруды алып тастау;
- қажетті сыйымдылықты жасау үшін сусымалы материалдың қатып қалуын және жабысуын болдырмау ;

- үнемді көлемдік жоспарлау және конструктивтік шешім жасау;

бункердің ішкі беттерін борпылдақ материалмен абразивті тоздан қорғаудың үнемді шешімін жасау. Сусымалы материалдың қатып қалуы, яғни оны бункердің түбіне, қабырғаларына тұндыру, материалды қадағалауға байланысты, сусымалы материалдың дұрыс ағып кету формасын таңдауға жол берілмейді: гидравликалық немесе қалыпты (гидравликалық емес).

Қалыпты шығу түрінде бункерде екі аймақ пайда болады: шығатын тесіктен жоғары қозғалатын материалдың тар бағанасы - ағын аймағы және қабырғалардағы материалдың бекітілген бөлігі - тоқтап тұрған аймақ, ол қатып қалған массаға айналуы мүмкін.

Гидравликалық шығу нысаны кезінде бункердің барлық көлеміндегі материал бір уақытта қозғалыста болады, тоқырау аймағы қалыптаспайды, қатып қалу мүмкіндігі жоққа шығарылады, бункер толығымен босатылады [1].

Сусымалы материалдың жарамдылық нысаны сусымалы материалдың түріне байланысты таңдалады. Нашар төгілетін материалдар үшін гидравликалық жарамдылық нысаны бар бункер, ал жақсы төгілетін материалдар үшін қалыпты жарамдылық нысаны бар бункер таңдалуы керек. Біздің жағдайымызда, материал түріне сай, гидравликалық жарамдылық нысаны бар бункер таңдалады.

Питатель - бұл сусымалы материалдарды үздіксіз немесе белгілі бір мөлшерде беруге арналған бункер астындағы тасымалдау машинасы.

Питательдердің затворлардан айырмашылығы, бункердегі материалды мәжбүрлеп біркелкі түсіруді жүзеге асырады, бұл материал ағынының көлденең қимасының өзгеруіне байланысты немесе жұмыс органының қозғалыс параметрлерін (жылдамдық, жиілік, амплитуда) өзгерту арқылы дәлірек реттеуді қамтамасыз етеді.

Питатель бір уақытта затвор ретінде қызмет етеді, өйткені питатель тоқтаған кезде материалдың түсуі тоқтайды.

Питательдер көптеген белгілерге байланысты жіктеледі. Оларды стационарлық және жылжымалы деп бөледі [1].

Материалды жылжыту әдісіне сәйкес келесідей ажыратылады:

- таспалы, тілімшелі, қырғыш және шынжырлы (тартқыш жұмыс органы бар);
- дискілі, барабанды, бұрандалы және қалақты (айналмалы жұмыс органы бар);
- вибрационды, тербелмелі және қайықты (тербелмелі қозғалыспен);

Сондай-ақ, питательдер көлденең және көлбеу болады.

Жетектің түрі бойынша - электромеханикалық, электромагниттік, пневматикалық және гидравликалық.

Таспалы, пластиналы, қырғыш, вибрационды және бұрандалы питательдер - бұл тиісті типтегі қысқа конвейерлер.

Питательдердің түрі берілетін материалдың қасиеттеріне және технологиялық процестің жағдайларына байланысты таңдалады. Біздің жағдайда концентраттың бункер қабырғаларына жабысуына байланысты вибрационды питатель таңдалады.

Ленталық конвейер-сусымалы және кесек жүктерді тасымалдау үшін кең таралған шешім.

Оның тірек органы-роликті тіректер арқылы қозғалатын жетек пен кернеу барабандары арасында созылған лента. Лентаның пішіні ролик тіректерінің пішіні мен орналасуына байланысты: тегіс немесе ойық түрінде. Ленталық конвейер тегіс және көлбеу орналасуы мүмкін. Жүк орнында жатып және таспамен бірге межелі жерге қарай жылжиды. Керу станциясы (жүк, бұрама) төсемнің керілу күшін реттейді. Материал лентаға бағыттаушы науадан немесе шұңқырдан түседі, ал лента соқалы немесе барабанды түсіргіштің көмегімен соңғы барабан арқылы түсіріледі[2].

Біздің жағдайда концентрат тасымалдау кезінде лентаның жан-жағына түпес үшін ойық пішіндес ленталық конвейер таңдалады.

Концентратты тиеу пунктінің таспалы конвейерлерінің автоматтандырылған басқару жүйесіне қойылатын талаптар

Жоғарыда айтылғандай, конвейер жүйесі жоғары қауіпті объекті болып табылады және дамыған жүйе қауіпсіз жұмыс пен техникалық қызмет көрсетудің барлық талаптарына сәйкес келуі керек. Әрбір конвейер қауіпсіз жұмысты қамтамасыз ететін мынадай элементтермен жабдықталуы тиіс:

- авариялық тростық ажыратқыш, трос конвейердің барлық ұзындығы бойынша екі жағынан қол жетімді болуы тиіс және іске қосылған кезде конвейерді дереу тоқтату керек;

- конвейер қоршауының тростық қосқышы. Барлық конвейерлер қорғаныс қоршауымен жабдықталған, қоршаудың жабылуы ажыратқышқа қосылған жұмыс істейтін тросты бақылайды. Қоршау периметрі бұзылған жағдайда конвейер дереу тоқтауы және іске қосу мүмкіндігі болмауы тиіс. Ол конвейерде қауіпсіз жұмыс істеуге және конвейердің жұмыс кеңістігінің периметрінде адамдар болған кезде іске қосылмауға қызмет етеді;

- тізбектей қосылған авариялық ұштар мен пульттегі авариялық тоқтату түймелерінен және конвейердің күштік басқару шкафынан тұратын авариялық тоқтатудың тұйық тізбегі. Бұл тізбектің ашылуы жүйенің жұмыс алгоритміне және орындалатын операцияларға қарамастан, тіпті орталық PLC істен шыққан жағдайда да конвейерді дереу тоқтатуы керек;

- әрбір конвейер лентаның екі жаққа шығып кетуін хабарлайтын құрылғымен (КСЛ) жабдықталуы керек, лентаның қандай да бір жаққа кетуіне жол бермеу және апаттық жағдай туғызбау үшін, КСЛ-ды өңдеу кезінде конвейер тоқтатылуы керек[3];

- лентаның айналу жылдамдығын бақылау және алдыңғы конвейермен бітелуден қорғауды қамтамасыз ету. Таспаның іркілуіне байланысты конвейер жылдамдығы төмендеген жағдайда, питатель конвейер лентасының құлауын болдырмау үшін жылдамдықты төмендетуі немесе толық тоқтауы тиіс.

- бір тізбекті агрегаттарды жүйелі іске қосу тізбегін бақылау. Кез келген конвейер немесе питатель арнайы персонал мен парольмен іске қосылуы тиіс жөндеу режимін қоспағанда, келесі агрегат жұмыс істеген жағдайда ғана қолмен де, автоматты режимде де іске қосылуы тиіс;

- кез келген агрегатты іске қосу алдында ҚР қауіпсіздік техникасы қағидаларына сәйкес іске қосу алдындағы жүйе дыбысталуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Схема конвейерной линии с тремя конвейерами [Электронный ресурс] / Сайт «<http://electricalschool.info>» – Режим доступа: <http://electricalschool.info/industrial/1477-skHEMA-konvejjernojj-linii-s-tremja.html>

2. Цифровая обработка сигналов /А.Б. Сергиенко – СПб.: Питер, 2002. – 608 с.

3. Mitsubishi Electric – GX Works2 Beginner's Manual (Structured Project) 2010 112 стр.

РЕЗИЮМЕ/RESUME

Турсынов Арсланбек Кайратулы
ТОО «KAZPROMENGINEERING», Караганда, Республика Казахстан
Омарова Алтынай Турсыновна
Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан
О СОЗДАНИИ АВТОМАТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ
ЛЕНТОЧНЫМ КОНВЕЙЕРОМ

В статье рассматривается подбор оборудования, необходимого для создания автоматизированной системы управления ленточными конвейерами пункта загрузки концентрата. Установлены требования к разрабатываемой автоматизированной системе управления ленточными конвейерами пункта загрузки концентрата, описаны основные задачи и задачи, позволяющие решать разработанную систему. Подбираются средства автоматизации, оглашается алгоритм работы и составление принципиальной схемы системы.

Ключевые слова: концентрат, ленточный конвейер, автоматизированная система, электрическая схема, агрегат, бункер.

Tursynov Arslanbek
LLP «KAZPROMENGINEERING», Karaganda, Republic of Kazakhstan
Omarova Altynai
Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
ABOUT THE CREATION OF AN AUTOMATIC BELT CONVEYOR
CONTROL SYSTEM

The article discusses the selection of equipment required to create an automated control system for belt conveyors at the concentrate loading point. The requirements for the developed automated control system for belt conveyors of the concentrate loading point are established, the main tasks and tasks are described that allow solving the developed system. Automation means are selected, the algorithm of operation and the drawing up of a schematic diagram of the system are announced.

Keywords: concentrate, belt conveyor, automated system, electrical circuit, unit, hopper.

List of references:

1. Scheme of a conveyor line with three conveyors [Electronic resource] / Site «<http://electricalschool.info>» - Access mode: <http://electricalschool.info/industrial/1477-skhema-konvejernojj-linii-s-tremja.html>
2. Digital signal processing / A.B. Sergienko - SPb .: Peter, 2002 .-- 608 p.
3. Mitsubishi Electric - GX Works2 Beginner's Manual (Structured Project) 2010 112 pp.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Ахметова Сандугаш Советқызы, техника ғылымдарының кандидаты, профессор, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Баширов Александр Витальевич, техника ғылымдарының кандидаты, Құқықтық және экономикалық зерттеулер ғылыми-зерттеу институтының «Инновациялық және ғылыми-білім беру технологиялары» зертханасының жетекшісі, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Омарова Алтынай Турсыновна, техника ғылымдарының магистрі, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Республика Казахстан;

Турсынов Арсланбек Кайратұлы, аға инженер ТОО «KAZPROM ENGINEERING», техника және технология магистрі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Шашанова Майра Балиқызы, техника ғылымдарының кандидаты, профессор, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Ахметова Сандугаш Советовна, кандидат технических наук, профессор, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Баширов Александр Витальевич, кандидат технических наук, руководитель лаборатории «Инновационных и научно-образовательных технологий», Научно-исследовательского института правовых и экономических исследований, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Республика Казахстан;

Омарова Алтынай Турсыновна, магистр технических наук, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Турсынов Арсланбек Кайратович, старший инженер ТОО «KAZPROM ENGINEERING», магистр техники и технологий, Караганда, Республика Казахстан;

Шашанова Майра Балиевна, кандидат технических наук, профессор, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Akhmetova Sandugash, Candidate of Technical Sciences, Professor, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Bashirov Alexander, Candidate of Technical Sciences. Head of the Laboratory of «Innovative and Scientific-Educational Technologies», Research Institute of Legal and Economic Research, Karaganda University of Kazpotreboyz, Republic of Kazakhstan;

Omarova Altynai, Master of Technical Sciences, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Tursynov Arslanbek, Senior Engineer TOO «KAZPROM ENGINEERING», Master of engineering and technology, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Shachshanova Maira, Candidate of Technical Sciences, Professor, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan.

ӘОК 634.511
ГТАХР 61.01: 61.29.39

Агедилова Мереке Туяковна
agedilova-2011@mail.ru

Оразханова Молдир Асхатовна
moldir_281191@mail.ru

Ботбаева Жанар Турлыбековна
Zhanar.b.t@mail.ru

«Қазақ технология және бизнес университеті» АҚ

Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы

Байбуланова Айман Асылмуратовна
baibulanova_81@mail.ru

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Шульц Эльвира Эдуаровна
schultz@nioch.nsc.ru

Н.Н. Ворожцов атындағы Новосібір органикалық химия институты Новосибирск,
Ресей Федерациясы

ГРЕК ЖАҢҒАҒЫ ҚАБЫҒЫНЫҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІ ЗАТТАРЫ ҚҰРАМЫН ЗЕРТТЕУ

Мақалада *Pinus sibirica*, *Junglans regia* L. грек жаңғақтарының құрамы, яғни биологиялық пайдалы ұнтақ алу мақсатында қайта өңдеу әдісімен дәстүрлі емес шикізат бөлігі зерттелді. Грек жаңғағы және самырсын жаңғағы қабығының құрамындағы элементтерді анықтау бойынша химиялық талдау жүргізіліп, алынған ұнтақтың тағамдық құндылығы айтарлықтай жоғары екені анықталды. Микроқұрылымдық талдау құрылымдық ерекшеліктерді анықтауға, ұсақтау (дисперстілік) дәрежесін және біртектілігін белгілеуге мүмкіндік береді. *Junglans regia* L. қабығындағы әртүрлі заттардың құрамын растау үшін кептірілген қабық механикалық әдіспен ұсақталды, содан кейін БАВ негізгі топтарын анықтау үшін су ұсақтағыштары дайындалды. Грек жаңғағы және Сібір самырсын жаңғағы қабығынан алынған ұнтақтың органолептикалық сипаттамасы анықталды. Құрамындағы кермек заттарды анықтауға сапалық талдау нәтижесі анықталды. Фитохимиялық талдау нәтижесі бойынша флавоноидтар, таниндер, фенолкарбон қышқылдары, нафтохинондар – көп, кумариндер, терпеноидтар, сапониндер, жүрек гликозидтері - аз, ақуыз, липидтер мен клетчатканың жоғары мөлшері бары анықталды.

Тірек сөздер: жаңғақ, грек жаңғағы, *Pinus sibirica*, *Junglans regia* L., биологиялық белсенді заттар, флавоноидтар, микроқұрылымдық талдау.

Қазақстанда соңғы екі жылда жаңғақ плантациялары керемет қарқынмен өсуде: ең төменгі есеп бойынша - 60%, жоғарғы есеп бойынша - барлық 300%. Грек жаңғақтары әлемдік нарықта вакуумдық қаптамада, негізінен ядролармен жеткізіледі. Ең қымбат ақ жаңғақ 1 килограмм үшін \$ 11. Бірақ олардың нарықтағы үлесі төмен. Мысалы, Қазақстанда ол 1,6 %-ға тең. Негізінен әлемдік нарықта сұранысқа ие [1]. Дерек көздерінен алынған мәліметтер жаңадан дайындалған және кептірілген грек жаңғағына фитохимиялық талдау нәтижесі бойынша құрамдық негізгі топтары фенол қосылыстары: флавоноидтар, таниндер, фенолкарбон қышқылдары, сондай-ақ нафтохинондар екенін көрсетті. Сонымен қатар кумариндер, терпеноидтар, сапониндер және жүрек гликозидтері сияқты биологиялық белсенді топтар (алкалоидтар жоқ) немесе аз мөлшерде. Жаңғақтарда ақуыздың, липидтер мен клетчатканың жоғары мөлшері бар тағамның қоректік көзі ретінде белгілі. Сонымен қатар, адамның денсаулығына оң әсер етеді, мысалы, жаңғақты үнемі тұтынуда жүрек-қан тамырлары ауруларының қаупін және 2 типті қант диабетінің дамуын төмендетеді, ағзаның жағдайын жақсартады, салмақты басқаруға әсер етеді, инсулинге үлкен сезімталдық береді және жағымды эндотелиалды әсер етеді, сондай-ақ қабынуға қарсы қасиеттер көрсетеді [2, 3].

Грек жаңғағы - жаңғақ тұқымдас ағаштардың түрі. Грек жаңғағы 25 метр биіктікке жетіп, 400 жылға дейін өмір сүре алатын ағаштың жемісі. Отаны дәл анықталмаған. Кавказ, Орта Азия, Жерорта теңізі аумағында кездеседі [4]. Грек жаңғағы - дөңгелек, ірі, бір тұқымды сүйектер. Жетілген кезде сыртқы қалың жасыл қабығы кебеді, жарылады, сүйектен бөлінеді және ашылады. Кебу барысында сүйектің қоңыр қабығы қатты және берік бола түседі. Жаңғақ қабығына байланысты қалың және жұқа болып келеді [5].

Жаңғақ қабығы екі тығыз жартылай сферадан тұрады. Емдік мақсатта оны ұсақтайды және мата қаптарға сақтауға салады. Шикізаттың жарамдылық мерзімі – 3-5 жыл. Жаңғақ қабығының құрамында 60% - дан астам талшық бар, экстрактивті түрдегі заттар оның құрамының 35 % - дан астам көлемді құрайды, ақуыздар - 2,5 %, майлар - 0,8 %, 2 % - ға жуық күлдік қосылыстар алады. Бұдан басқа, қабықтың құрамына аминқышқылдары, стероидтар мен алкалоидтар, кумариндер, фенол, карбон қышқылдары, өсімдік тектес протеиндер, витаминдер (А, В, С, Е) және микроэлементтер (мырыш, магний, темір, йод, калий) кіреді [6]. Жаңғақ қабығына негізделген сорбент – 5-10 % кремний оксиді және 80-90 % көміртекті (салмағы бойынша) тұратын кеуекті материал [7]. Халық медицинасында қайнатпа мен тұнбалар дайындауда, сондай-ақ косметологиялық құралдарда грек жаңғағының қабығын пайдалану кеңінен таралған.

Сібір самырсыны қарағай тұқымдасына (*Pinus*) жатады. Бұл өсімдіктің дұрыс ботаникалық атауы - Сібір самырсыны (*Pinus sibirica*). Ботаникалық Нағыз самырсын түрі Кіші Азия мен Солтүстік Африкада (Ливан және Атлас самырсыны) және Орталық Азияда (Гималай самырсыны) өсетін Оңтүстік мәңгі жасыл қылқан жапырақты ағаштар. РФ аумағында самырсын қарағайының едәуір қоры шоғырланған (алып отырған ауданы шамамен 40 млн. га). Олардың негізгі бөлігі Сібір аймағында орналасқан, бұл жыл сайын 10-12 млн.тонна самырсын жаңғағын бере алады [8]. Сібір самырсыны - Сібір тайгасының ең құнды өкілі. Сібір самырсынының басты артықшылығы - оның тұқымдары - жаңғақ, жоғары калориялы, коректік және емдік қасиеті бар. Самырсындың жетілген бұрлері цилиндрлік, жұмыртқа тәрізді немесе ұзын-жұмыртқа тәрізді, ұзындығы 5-13 см және ені 4-8 см. Жетілмеген бұрлері қызыл түстес, ағашқа өте берік өскен. Піскен бұршіктер ашық қоңыр түсті, қабыршықтанған сұр түсті, жеңіл, соққанда немесе қатты желде ағаштан еркін үзіледі. Бұрлер әдетте қыркүйекте піседі, таралу аймағының оңтүстік шекарасында – тамыз айының соңында. Самырсын жаңғақтары, бұршақ пішінді, қара - қоңыр түсті, ұзындығы 8-14 мм, ені 6-9 мм қалың ағаш қабығы, жұқа ішкі қабығы және майлы дәні бар [9]. Азық-түлік өнімі ретінде құндылықпен қатар самырсын жаңғақтары кемінде құнды техникалық шикізат болып табылады. 1 т самырсын жаңғағын дайындау және қайта өңдеу кезінде бұрлерден 2 тоннадан астам өзектер мен қабыршақтар қалдықтар ретінде қалады, олар фурфурол, шайыр, таннидтер мен бояғыш заттарды өндіру үшін шикізат ретінде пайдаланылуы мүмкін. Самырсын жаңғағы құрамында илеу заттары бар және тері өнеркәсібі үшін тұрақты қоңыр бояу бере алады. Самырсын қабығын құрғақ айдау брысында метил спирті, сірке қышқылы және жоғары адсорбциялаушы қасиеттері бар көмір алуға болады. Самырсын жаңғағының қабығының құрамына клетчатка, бояғыш заттар, лигнин, илеу заттарының аз мөлшері, ақуыздар мен майлар, витаминдер (А, Е, В) кіреді [10, 11]. Самырсын қабығы аминқышқыл және макро - микроэлементті құраммен ерекшеленеді, глутамин қышқылының жоғары мөлшері бар, сонымен қатар микроэлементтер: титан, қалайы, барий және ванадий бар [12]. Самырсын жаңғағының қабығы жасушалар үшін құрылыс материалы болып табылатын 16 маңызды амин қышқылдарынан тұрады. Самырсын жаңғағының қабығы (мульча) бұдан басқа жағымды қайталанбас иісі бар, ал ылғалданған кезде жылтыр болады (ГОСТ – 16832 - 71) [13].

Зерттеу жұмысында грек жаңғағы қабығының және Сібір самырсын жаңғағы қабығының ұнтағының химиялық құрамы анықталды.

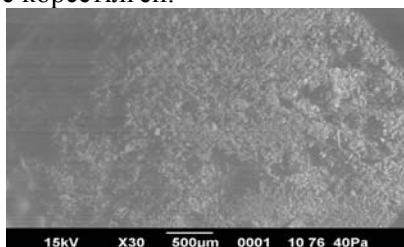
Кесте 1. - Грек жаңғағы қабығының және Сібір самырсын жаңғағы қабығының ұнтағының химиялық көрсеткіштері

| Сынама атауы | Құрамында, % | | | | |
|---|-------------------------|-----------------------|-----------------------|-------------------------|---------------------------|
| | Ылғалдың массалық үлесі | Майдың массалық үлесі | Күлдің массалық үлесі | Ақуыздың массалық үлесі | Көмірсудың массалық үлесі |
| Грек жаңғағы қабығының ұнтағы | 4,39 | 7,93 | 2,28 | 5,76 | 79,64 |
| Сібір самырсын жаңғағы қабығының ұнтағы | 2,02 | 6,82 | 8,88 | 2,88 | 80 |

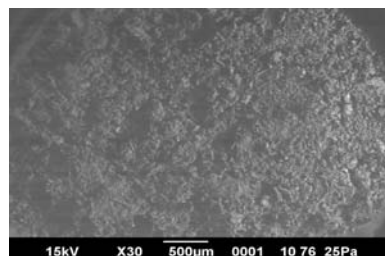
1 -Кестеде грек жаңғағы қабығының және Сібір самырсын жаңғағы қабығының ұнтағының химиялық құрамы көрсетілген. Бұл көрсеткіштерден ұнтақтың тағамдық құндылығы айтарлықтай

жоғары екенін көруге болады. Бұл жерде майдың, ақуыз бен көмірсудың, сондай-ақ күлдің үлкен массалық үлесін байқай аламыз. Яғни, грек жаңғағының қабығымен Сібір самырсын жаңғағы қабығының ұнтағын тағамға ББЗ ретінде қосу, оның сапасын төмендетпейді, құрамындағы тағамдық құнды заттардың артықшылығының арқасында оның құрамын толықтырады.

Микроқұрылымдық талдау құрылымдық ерекшеліктерді анықтауға, ұсақтау (дисперстілік) дәрежесін және біртектілігін белгілеуге мүмкіндік береді. Микроқұрылымды талдау нәтижелері 1, 2 - суретте көрсетілген.



1 - Сурет. Сібір самырсын жаңғағы қабығының ұнтағының микроқұрылымды талдауы



2 - Сурет. Грек жаңғағы қабығының ұнтағының микроқұрылымды талдауы

Микроқұрылымдық талдаудан көрініп тұрғандай, грек жаңғағы қабығының және Сібір самырсын жаңғағы қабығының ұнтағы жақсы ұсақталады және құрылымы бойынша біртекті.

Грек жаңғағы қабығының және самырсын жаңғағы қабығының құрамындағы элементтерді анықтау бойынша химиялық талдау жүргізілді. Жаңғақ қабығы алдын ала құрғақ әдіспен күйдіруге ұшырады, содан кейін химиялық талдау жүргізілді. Нәтижелері 2, 3 - кестеде көрсетілді.

Кесте 2. Грек жаңғағы қабығының күлінің элементтік құрамы

| | | | | | | | | | | | | | |
|----|--------|----|-------|----|-------|----|-------|----|------|----|--------|----|--------|
| Ru | <0.001 | Ho | 0.007 | Eu | 0.034 | Te | <0.2 | Nb | 0.91 | Rb | 9.22 | Mn | 414.70 |
| Rh | <0.001 | In | 0.01 | Sm | 0.049 | La | 0.251 | Ag | 0.91 | Ni | 11.70 | Na | 417.8 |
| Pd | <0.001 | Dy | 0.015 | Hf | 0.056 | U | 0.317 | Pb | 9.98 | Cr | 12.18 | Fe | 583.80 |
| Re | <0.001 | Tb | 0.018 | Pr | 0.079 | Nd | 0.349 | Sc | 1.15 | B | 29.38 | Mg | 5707 |
| Ir | <0.001 | Er | 0.022 | Tl | 0.09 | Co | 0.38 | Ga | 1.20 | Cu | 36.30 | P | 5834 |
| Pt | <0.001 | Bi | 0.024 | Sb | 0.12 | Mo | 0.41 | Sn | 1.45 | Al | 64.55 | Ca | 61850 |
| Au | <0.001 | W | 0.025 | Cs | 0.12 | Ce | 0.442 | V | 1.66 | Sr | 100.40 | K | 78990 |
| Hg | <0.001 | Ta | 0.031 | Gd | 0.144 | Y | 0.55 | Cd | 2.02 | Ti | 101.00 | | |
| Tm | 0.004 | Yb | 0.032 | Ge | 0.10 | Se | 0.53 | Li | 6.36 | Zn | 108.60 | | |
| Lu | 0.005 | Th | 0.032 | Be | 0.18 | As | 0.68 | Zr | 7.49 | Ba | 159.90 | | |

Кесте 3. Сібір самырсын жаңғағы қабығының күлінің элементтік құрамы

| | | | | | | | | | | | | | |
|----|--------|----|-------|----|-------|----|-------|----|-------|----|--------|----|--------|
| In | 0.00 | W | 0.004 | Pr | 0.026 | Nd | 0.103 | Ag | 0.45 | Pb | 10.91 | Na | 283.2 |
| Ru | <0.001 | Lu | 0.005 | Ta | 0.030 | Ce | 0.161 | As | 0.77 | Cr | 12.05 | Mn | 338.60 |
| Rh | <0.001 | Eu | 0.006 | Tl | 0.04 | Te | <0.2 | Sc | 0.96 | Rb | 17.35 | Fe | 406.90 |
| Pd | <0.001 | Ho | 0.007 | Ge | 0.05 | Mo | 0.22 | V | 0.98 | B | 19.47 | P | 7232 |
| Re | <0.001 | Er | 0.010 | Hf | 0.056 | Y | 0.25 | Ga | 1.13 | Sr | 50.50 | Mg | 8900 |
| Ir | <0.001 | Dy | 0.010 | U | 0.063 | Be | 0.26 | Sn | 1.14 | Ti | 58.00 | Ca | 18910 |
| Pt | <0.001 | Sm | 0.010 | Gd | 0.082 | Se | 0.27 | Cd | 2.63 | Al | 60.94 | K | 81710 |
| Au | <0.001 | Tb | 0.011 | Sb | 0.09 | Nb | 0.27 | Zr | 4.09 | Zn | 73.80 | | |
| Hg | <0.001 | Yb | 0.016 | Bi | 0.091 | Cs | 0.29 | Li | 6.68 | Cu | 77.00 | | |
| Tm | 0.004 | Th | 0.025 | La | 0.102 | Co | 0.32 | Ni | 10.11 | Ba | 111.00 | | |

Күл құрамындағы элементтердің нақты сандық көрсеткіштері заттың килограммына 1 мг есебімен бірліктерде берілген. Элементтер күлдегі олардың құрамын ұлғайту тәртібімен орналасқан. Аталған мәліметтер бойынша, Сібір самырсын жаңғағы қабығынан және грек жаңғағы қабығынан алынған күлдің құрамында көп мөлшерде калий, кальций, магний, фосфор және басқа да элементтер бар.

Грек жаңғағы қабығынан және Сібір самырсын жаңғағы қабығынан алынған ұнтақтың минералдық құрамы 4 - кестеде көрсетілді.

Кесте 4. Грек жаңғағы қабығынан және Сібір самырсын жаңғағы қабығынан алынған ұнтақтың минералдық құрамы

| Минералды құрамы | Грек жаңғағы қабығының ұнтағы | Самырсын жаңғағы қабығының ұнтағы |
|------------------|-------------------------------|-----------------------------------|
| Na | 554,5 | 192,7 |
| K | 5202,4 | 2200,6 |
| Ca | 9080,8 | 727,6 |
| Mg | 1283,0 | 904,9 |
| P | 691,4 | 715,7 |
| S | 790,5 | 652,2 |
| Fe | 3094,8 | 1317,9 |
| Cu | 6,2 | 6,0 |
| Zn | 18,1 | 27,5 |
| Mn | 110,9 | 59,0 |
| B | 29,7 | 0,7 |
| Mo | 9,9 | 1,7 |

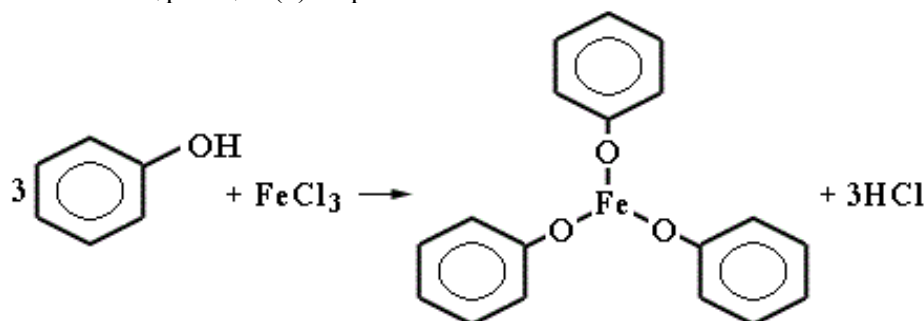
Грек жаңғағы қабығынан және Сібір самырсын жаңғағы қабығынан алынған ұнтақтың органолептикалық сипаттамасы 5 - кестеде көрсетілген.

Кесте 5. Грек жаңғағы қабығынан және Сібір самырсын жаңғағы қабығынан алынған ұнтақтың органолептикалық сипаттамасы

| Өнім атауы | Көрсеткіш атауы | Сипаттама |
|---|-----------------|---|
| Грек жаңғағы қабығының ұнтағы | Сыртқы түрі | Ұсақ, біртекті масса |
| | Түсі | Сұр түстес |
| | Дәмі мен иісі | Дәмі жоқ, иіссіз |
| | Консистенциясы | Құрғақ |
| Сібір самырсын жаңғағы қабығының ұнтағы | Сыртқы түрі | Ұсақ, біртекті масса |
| | Түсі | Күлгін- қоңыр түстес |
| | Дәмі мен иісі | Ащы дәмі бар, ағаштың шайырлы иісі сезіледі |
| | Консистенциясы | Құрғақ |

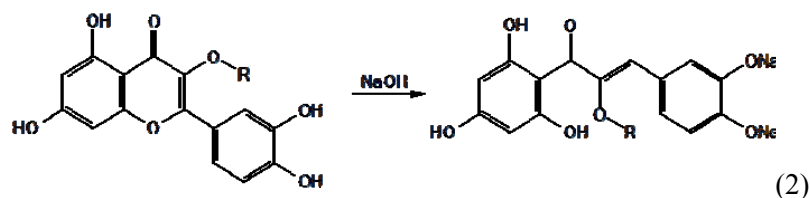
Junglans regia L. қабығындағы әртүрлі заттардың құрамын растау үшін кептірілген қабық механикалық әдіспен ұсақталды, содан кейін БАВ негізгі топтарын анықтау үшін су ұсақтағыштары дайындалды.

Құрамындағы кермек заттарды анықтауға сапалық талдау нәтижесін қара-жасыл кешенді тұзу арқылы келесі химиялық реакция (1) көрсетті:



(1)

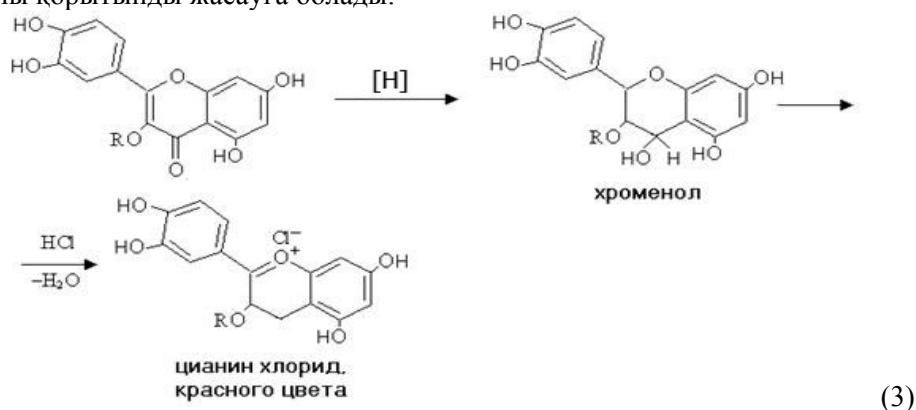
Сонымен қатар флюоноидты циклдің бар болуын келесі химиялық синтез (2) жолымен тексерілді:



Бұл эксперимент барысында флювоноидтық циклдің ашылуы байқалады.

Цианидин сынамасының реакциясымен түсі қоңырдан қызылға өзгеру флювоноидтар бар жоқтығы осы сапалық анықтаумен дәлелденді (3).

Зерттеу жұмысының қорытындысы грек жаңғағы, *Pinus sibirica*, *Juglans regia L.* жаңғақ қабығындағы белсенді заттардың биологиялық құрамын, жемістер мен қабықтардың фитохимиялық көрсеткіштерін, грек жаңғағын қайта өңдеудің қалдықсыз технологиясы аясында қабықты пайдалану зерттелді. Жаңғақ жемістерінің сапасын реттейтін ғылыми әдебиеттер мен нормативтік құжаттар зерттелді, соның негізінде жаңа дәрі - дәрмектерді жасау үшін қабықты қолданудың болашағы мен өзектілігі туралы қорытынды жасауға болады.



Биологиялық белсенді заттардың, су және спирттің (45% және 95% C₂H₅OH) топтарына талдау жүргізілді және шикізаттың құндылығын анықтайтын таниндер, флювоноидтар, органикалық қышқылдардың болуы анықталды.

Әдебиеттер тізімі:

- Mandalari G., Arcoraci T., Martorana M., Bisignano C. Antioxidant and photoprotective effects of blanch water, a byproduct of the almond processing industry. //Molecules, 2013, 18(10) : 12426–12440. <https://doi.org/10.3390/molecules181012426>.
- Wijeratne S.S.K., Abou-Zaid M.M., Shahidi F. Antioxidant polyphenols in almond and its coproducts. // J. Agric Food Chem, 2006, 54(2) : 312–318. <https://doi.org/10.1021/jf051692j>. <https://www.kp.ru/putevoditel/eda/orekhi/gretskij/>
- Бех И.А., Кривец С.А., Бисирова Э.М. Кедр - жемчужина Сибири. - Томск: «Печатная мануфактура», 2009. - 4 с.
- Бех И.А., Таран И.В. Сибирское чудо - дерево. - Новосибирск, 1979. - 126 с.
- Сокольская Т.А. Комплексная переработка плодов расторопши пятнистой, создание на ее основе препарата «Силимар», принципы стандартизации сырья, субстанции и лекарственной формы. //Хим. - фарм. журнал, 2000, № 9.
- Багинская А.Н., Колхир В.К., Глызин В.И., Глазова Н.Г и др. Разработка лекарственных препаратов на основе комплексного использования плодов расторопши пятнистой. // II Российский нац. конгр. «Человек и лекарство». - Москва, 1995, С.229 - 230.
- Стреляева А.В. «Изучение токсичности и фармакологической активности препаратом на основе лекарственного растительного сырья и новых экстрагентов». Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора фармацевтических наук, Москва, 2003.
- Косунова М.М. «Исследование листьев и зеленого околоплодника грецкого ореха на фитонцидные свойства», ученые записки Азербайджанского медицинского института. - Баку, 1971, Т. 33, С. 74 - 85.
- Кулиев А.А., Гиgienова Э.И., Исмаилов Н.М. «Жиринокислотный состав масла семян *Juglans regia L.*, культивированного на Хичеванской АССР», //Журнал «Растительные ресурсы». - 1987, Т. 23.- С. 250 - 253.
- В.И. Кучер, «Влияние настойки незрелых грецких орехов на выделение почками воды и электролитов», Харьков, 1986. - С. 252 - 253.
- ГОСТ 31852 – 2012 (ИСО 6756:1984) Самырсын жаңғағы. Техникалық шарттар
- ГОСТ 16832 – 71 Грек жаңғағы. Техникалық шарттар.

РЕЗЮМЕ/ RESUME

Агедилова Мереке Туяковна, Оразханова Молдир Асхатовна

Ботбаева Жанар Турлыбековна

АО «Казакский университет технологии и бизнеса»

Нур-Султан, Республика Казахстан

Байбуланова Айман Асылмуратовна

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Караганда, Республика Казахстан

Щульц Эльвира Эдуаровна

Новосибирский институт органической химии имени Н.Н. Ворожцова

Новосибирск, Российская Федерация

ИЗУЧЕНИЕ СОСТАВА БИОЛОГИЧЕСКИ АКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВ

СКОРЛУПЫ ГРЕЦКОГО ОРЕХА

В статье *Pinus sibirica*, *Junglans regia* L. изучен состав грецких орехов, то есть часть нетрадиционного сырья методом переработки с целью получения биологически полезного порошка. Проведен химический анализ по определению элементов, содержащихся в скорлупе грецкого ореха и кедрового ореха, установлено, что получаемый порошок имеет достаточно высокую пищевую ценность. Микроструктурный анализ позволяет выявить структурные особенности, установить степень измельчения (дисперсности) и однородность. *Junglans regia* L. для подтверждения содержания различных веществ в оболочке высушенную оболочку измельчали механическим способом, а затем готовили водяные дробилки для определения основных групп БАВ. Определены органолептические характеристики порошка, полученного из скорлупы грецкого ореха и кедрового Сибирского ореха. Выявлены результаты качественного анализа на определение содержания кермековых веществ. По результатам фитохимического анализа установлено, что флавоноидов, дубильных веществ, фенолкарбоновых кислот, нафтохинонов – много, кумаринов, терпеноидов, сапонинов, сердечных гликозидов - мало, акузыкальных, с высоким содержанием липидов и клетчатки.

Ключевые слова: орех, грецкий орех, *Pinus sibirica*, *Junglans regia* L., биологически активные вещества, флавоноиды, микроструктурный анализ.

Agedilova Mereke, Orazkhanova Moldir, Botbaeva Zhanara

Kazak University of Technology and Business, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan

Baibulanova Aiman

Private Institution «Bolashak» Academy», Karaganda, Republic of Kazakhstan

Shults Elvira Eduardovna

Novosibirsk Institute of Organic Chemistry, N.N. Vorozhtsov SB RAS, Novosibirsk, Russia

STUDY OF THE COMPOSITION OF BIOLOGICALLY ACTIVE SUBSTANCES OF

WALNUT SHELLS

The article *Pinus sibirica*, *Junglans regia* L. studied the composition of walnuts, that is, part of the unconventional raw materials by processing in order to obtain a biologically useful powder. A chemical analysis was carried out to determine the elements contained in the walnut and pine nut shells, and it was found that the resulting powder has a sufficiently high nutritional value. Microstructural analysis allows you to identify structural features, determine the degree of grinding (dispersion) and uniformity. *Junglans regia* L. to confirm the content of various substances in the shell, the dried shell was crushed mechanically, and then water crushers were prepared to determine the main groups of BAS. The organoleptic characteristics of the powder obtained from walnut shells and Siberian pine nuts were determined. The results of a qualitative analysis to determine the content of kermek substances are revealed. According to the results of phytochemical analysis, it was found that flavonoids, tannins, phenol – carboxylic acids, naphthoquinones - a lot, coumarins, terpenoids, saponins, cardiac glycosides-little, acusical, with a high content of lipids and fiber.

Keywords: walnut, walnut, *Pinus sibirica*, *Junglans regia* L., biologically active substances, flavonoids, microstructural analysis.

List of references:

1. Mandalari G, Arcoraci T, Martorana M, Bisignano C, Rizza L, Bonina FP, Trombetta D, Tomaino A (2013) Antioxidant and photoprotective effects of blanch water, a byproduct of the almond processing industry. *Molecules* 18(10):12426–12440. <https://doi.org/10.3390/molecules181012426>.
2. Wijeratne SSK, Abou-Zaid MM, Shahidi F (2006) Antioxidant polyphenols in almond and its coproducts. // *J Agric Food Chem* 54(2) : 312–318. <https://doi.org/10.1021/jf051692j>.
<https://www.kp.ru/putevoditel/eda/orekhi/gretskij/>
3. Bekh I. A., Krivets S. A., Bisirova E. M. Cedar-the Pearl of Siberia. - Tomsk: "Printing manufactory", 2009. - 4 p.
4. Bekh I. A., Taran I. V. Siberian miracle tree. - Novosibirsk, 1979. - 126 p.

5. Sokolskaya T. A. Complex processing of milk thistle fruits, creation of the preparation «Silimar» on its basis, principles of standardization of raw materials, substance and dosage form. // Chem. - pharm. journal, 2000, No. 9.
6. Baginskaya A. N., Kolkhir V. K., Glyzin V. I., Glazova N. G., Leskova T. E., Tareeva N. V., Davydova V. N., Okhotnikova V. F., Kachalina T. V., Sokolskaya T. A. Development of medicinal products based on the integrated use of milk thistle fruits. // II Russian National Congress «Man and Medicine». - Moscow, 1995, p. 229-230.
7. Strelyaeva A.V. «Study of toxicity and pharmacological activity of the preparator based on medicinal plant raw materials and new extractants». Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Pharmaceutical Sciences, Moscow, 2003.
8. Kosunova M. M. «Research of walnut leaves and green pericarp on phytoncidal properties», scientific notes of the Azerbaijan Medical Institute. - Baku, 1971, vol. 33, pp. 74-85.
9. Kuliev A. A., Gigienova E. I., Ismailov N. M. «The fatty acid composition of the seed oil of *Juglans regia* L., cultivated in the Khichevan ASSR», // Journal «Plant Resources». - 1987, vol. 23. - p. 250-253.
10. Kucher V. I., «The influence of tincture of immature walnuts on the allocation of water and electrolytes by the kidneys», Kharkiv, 1986. - p. 252-253.
11. GOST 31852-2012 (ISO 6756:1984) Cedar nut. Technical conditions
12. GOST 16832-71 Walnut. Technical conditions

UDC 57:084:615.322
GRNTI 34.31.37

Ishmuratova Margarita Yulayevna

Margarita.ishmur@mail.ru

E.A.Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan

CRYOPRESERVATION OF SEEDS OF *NEPETA PANNONICA*

This article presents the summarized data of cryopreservation of seeds of the medical plant *Nepeta pannonica*. Cryopreservation is a highly prospect method for saving of seed materials, which allow to organize long-term storage without loss viability. The purpose of present work is to optimize conditions of cryopreservation of seed materials of *Nepeta pannonica*. Assessment of seed survival in the storage rate showed a linear decrease in seed rate and energy of germination. After 30 months of storage at the low positive temperature (+5 °C) in paper pack seed rate decreased till 12.0% and energy of germination until 11.2%; after 4 years of storage seeds lost viability.

During conduction research the type of container, condition of thawing, optimal moisture of seeds and cryoprotectants are optimized. The optimal container for cryopreservation in liquid nitrogen was plastic cryo tubes; defrosting – in room temperature. The best seed rate is found at moisture 3%; the best cryoprotectant was glucose, the optimal concentration was 15%. The result of the research is used for creation medicinal cultures' seed bank of the long-term storage in the liquid nitrogen.

Key words: cryopreservation, *Nepeta pannonica*, cryoprotector, liquid nitrogen, seed material

Introduction. Republic of Kazakhstan has the great resources of wild and cultivated medicinal plants [1], the most of them are able for development new medicine preparation on their base [2]. So, cultivation of the medicinal plants is limited by the deficit of seed production and absent seed banks. Research on the development of methods for storing seed materials is relevant and has potential for practical application.

One of the modern methods is cryopreservation in liquid nitrogen [3-5], which allow stopping physiological processes and ensuring long-term storage at extra low temperature. Early conducted researches are shown the need for individual selection of conditions for cryo freezing for each taxon [6-8].

The perspective object is *Nepeta pannonica* L. (*Lamiaceae* family), which above-ground organs are used in folk and official medicine as antispasmodic, tonic, stimulating remedy [9]. The infusions are used for treatment of gastrointestinal and respiratory diseases, gallbladder and bile pathways, against hysteria and depression conditions [10, 11]. Infusion of raw material of *Nepeta* reduces the temperature, has sedative, antimicrobial and anti-oxidant effect [12-17].

The purpose of present study is to development of the conditions of cryopreservation of *Nepeta pannonica*'s seed material.

Materials and methodology. The collection of seeds of *Nepeta pannonica* is made from nature: Spassky hills (Bukhar Zhirau district of the Karagandy region) in 2018. Species affiliation is determined by the Flora of Kazakhstan [18]. A sample of the plant is stored in the herbarium fund of the Faculty of Biology and Geography of E.A. Buketov Karaganda University

The experiments are conducted on the base of Research Park of Biotechnology and Eco-Monitoring of E.A. Buketov Karaganda University. For experiments all seeds are cleaned; dried to a humidity of 3; 7 and 12%; and divided into batches of 100 pieces. Freezing of seeds are carried out in 2 types of containers (foil package and plastic cryo tubes) in Dewar vessels CDC 20 (CryoMash) according to methodological guidelines [19-21]. The moisture content in seed is obtained as mean percentage between fresh and dried weight (3 independent determinations).

Defrosting after freezing is carried out in 2 variants: i) rapid defrosting in water bath (40 °C) for 10-15 minutes; ii) slow defrosting at room temperature (22-23 °C) for one hours. The control variant was seeds which were storage in the refrigerator (+5 °C) during 30 months.

In second series of experiments it was used different cryo protectors: sucrose – 10 and 15%; glucose – 10 and 15%; glycerin – 20 and 40%, propylene glycol – 5 and 10 %. Seed materials are soaked in various solutions of cryoprotectants during 15 minutes; after are replaced in liquid nitrogen. As a control is used seeds frosted without cryoprotectants. After defrosting seeds are washed from cryoprotectants 3 times with using distilled water.

To the test of viability all variants of seeds (experimental and control samples) are sown in Petri dishes on two-layer filter paper moistened with distilled water [22]. The energy of germination (on 6th day) and germination (on 15th day) are noted.

The data are analyzed using Statistic program STATISTICA and package EXCEL-2010.

Results and discussion. The preliminary results of germination analysis are shown that the viability of *Nepeta pannonica*'s seeds quickly loses quality – from 46.2 % for freshly till 12.0 % after 30 months of traditional storage in refrigerator (Tab. 1).

Table 1. Seed rate and energy of germination of *Nepeta pannonica* after storage in low temperature (+5 °C)

| Period of storage, month | Seed rate, % | Energy of germination, % |
|--------------------------|--------------|--------------------------|
| Fresh seeds | 46.2±1.5 | 26.8±0.6 |
| 1 | 42.8±1.0 | 23.9±0.4 |
| 3 | 38.6±1.5 | 22.6±0.2 |
| 6 | 35.2±1.9 | 24.3±0.2 |
| 9 | 27.1±1.2 | 21.2±0.8 |
| 12 | 26.8±1.5 | 20.7±0.8 |
| 15 | 20.3±1.1 | 18.9±0.3 |
| 18 | 19.6±1.2 | 17.4±0.1 |
| 21 | 18.9±1.3 | 16.2±0.8 |
| 24 | 15.0±1.8 | 15.1±0.6 |
| 27 | 14.1±1.6 | 13.8±0.4 |
| 30 | 12.0±1.3 | 11.2±0.8 |

Thus, the seed rate of *Nepeta pannonica* after 1 month of storage decreased till 42.8%; after 6 months – till 35.2%; after 12 months – till 26.8%; after 18 months – till 19.6% (Fig. 1). So, optimal period of storage was 1-2 years.

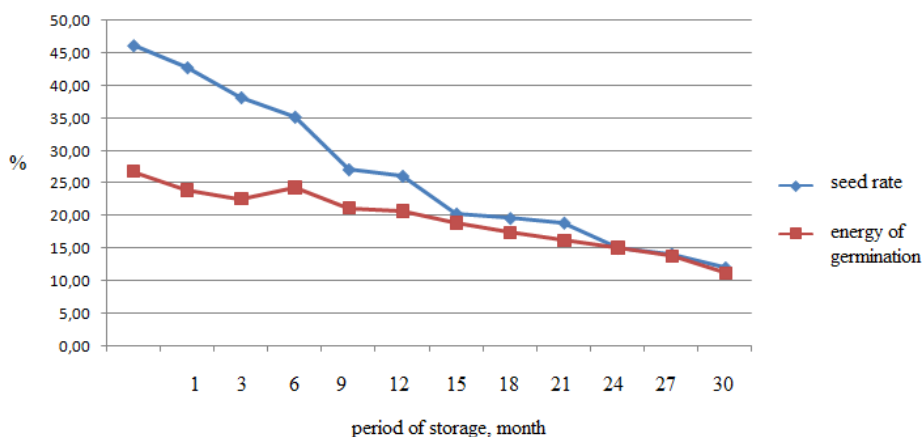


Figure 1. Seed rate and energy of germination of *Nepeta pannonica* after 30 months of storage

On the next step the effects of kinds of package and methods of defrosting are studied. The results showed that after freezing, seed germination was higher than in the control variant (Tab. 2).

Table 2. Seed rate and energy of germination of *Nepeta pannonica* after cryopreservation in different containers and different methods of defrosting

| Experimental variant | Seed rate, % | Energy of germination, % |
|---|--------------|--------------------------|
| Control (storage 2 years) | 26.8±1.5 | 20.7±0.8 |
| Cryopreservation, cryo tubes, thawing in room temperature | 64.8±3.0 | 52.0±1.6 |
| Cryopreservation, foil pack, thawing in room temperature | 58.7±2.9 | 38.4±0.7 |
| Cryopreservation, plastic cryo tubes, thawing in water bath | 62.8±2.7 | 42.9±0.7 |
| Cryopreservation, foil pack, thawing in water bath | 55.4±2.0 | 42.3±0.5 |

The maximum seed rate and energy of germination are noted in the experimental variant - freezing in plastic cryo tube and defrosting in room temperature: 65.6% and 54.0%, respectively.

The moisture of seeds is important in the organization of the storage system [19, 21]. We are frozen three versions of pot seeds with humidity: 12%; 7 %; 3 %. The results showed that maximum drying of seeds led to the best viability after thawing (Tab. 3).

Table 3. Indicators of seed viability of *Nepeta pannonica* after cryopreservation depending on moisture content

| Moisture, % | Seed rate, % | Energy of germination, % |
|-------------|--------------|--------------------------|
| 12 | 46.7±19.5 | 27.8±5.6 |
| 7 | 54.2±19.7 | 32.5±1.2 |
| 3 | 62.5±21.3 | 47.8±2.5 |

Thus, moisture of seed 3% is optimal for cryopreservation.

One of the ways to increase viability of seeds is to use different cryoprotectants [19-21]. In our experiments three types of cryoprotectants with different concentration are used. The best variant is observed for glucose in concentration 15% (Tab. 4).

Table 4 - Seed rate and energy of germination of *Nepeta pannonica* after using cryoprotectants

| Variant of experiment | Seed rate, % | Energy of germination, % |
|----------------------------------|--------------|--------------------------|
| Control (without cryo protector) | 46.7±19.5 | 27.8±5.6 |
| Glucose 10% | 70.5±3.2 | 48.9±1.5 |
| Glucose 15% | 74.5±3.3 | 58.9±1.6 |
| Sucrose 10% | 65.6±3.7 | 60.5±2.4 |
| Sucrose 15% | 45.8±2.4 | 24.4±1.7 |
| Glycerin 20% | 42.8±3.0 | 20.1±3.1 |
| Glycerin 40% | 41.2±3.3 | 20.5±3.3 |
| Propylene glycol 5% | 61.3±3.7 | 50.2±3.5 |
| Propylene glycol 10% | 68.0±3.0 | 65.8±1.8 |

Sucrose and propylene glycol gave higher results than in control variant. But both concentrations of glycerin had lower viability than control parameters.

Conclusion:

i) During storage of seeds of *Nepeta pannonica*, a gradual decrease in seed rate and energy of germination are noted. So, a one year later, seed rate decreased by 20.25%, after 2 years - by 31.45%, after 30 months - by 34.55%;

ii) Freezing of *Nepeta pannonica*'s seeds in liquid nitrogen made it possible to maintain the viability of the seed material. The best container for freezing is plastic cryotubes;

iii) The best survival results of *Nepeta pannonica*'s seeds are noted with slow defrosting at room temperature (20-24 °C);

iv) The best option is freezing the seed material of *Nepeta pannonica* at moisture 3%;

v) The use of separate cryoprotectants made it possible to increase the results of seed rate and energy of germination of *Nepeta pannonica*. The best results are obtained in variant of application glucose; the optimal in concentration was 15%.

Results of research are used for creation of seed bank of medicinal plants.

Bibliography:

1. Pharmaceutical Market of Kazakhstan: history, general directions of development and current state. (2015). Almaty: AEQUITA [in Russian].
2. Grudzinskaya, L.N., Gemedzhieva, N.G., Nelina, N.V. & Karzhaubekova, Zh.Zh. (2014). Annotated list of medicinal plants of Kazakhstan. Reference book. Almaty [in Russian].
3. Medical plant conservation (2011). Ontario, 14; 36.
4. Nesterova, S.V. (2004). Cryopreservation of wild plants of Primorsky Territory. Thesis PhD. Vladivostok [in Russian].
5. Dixit, S. Ahuja, S., Narula, A. & Srivastava, P.S. (2004). Cryopreservation: a potential tool for long-term conservation of medicinal plants. Plant Biotechnology and Molecular Markers, New-Delhi: Anamaya Publisher.
6. Chen S.-L., Luo, H.-M., Wu, Q., Li, C.-F. & Steinmetz, A. (2016). Conservation and sustainable use of medicinal plants: problems, progress and prospects. Chinese Medicine, 11 (37); 2-10. DOI 10.1186/s13020-016-0108-7
7. Ishmuratova, M.Yu., Tleukenova, S.U., Atikeyeva, S.N., Auelbekova, A.K., Zhezbayeva, G.O. & Zhmagaliyeva, Z.Z. (2020). Cryopreservation of *Calendula officinalis* seeds. EurAsian Journal of BioScience, 14; 501-505.
8. Al-Baba, H., Shilbi, R.A., Akash, M., Al-Qudah, T.A., Tahtamouni, R.W. & Al-Ruwaieri, H. (2015). Cryopreservation and genetic stability assessment of threatened medicinal plant (*Ziziphora tenuior* L.) growth wild in Jordan. Jordan Journal of Biological Science, 8 (4); 247-256.
9. Palij, A.E., Palij, I.N., Marko, N.V. & Rabotyagov, V.D. (2016). Biological active compounds of *Nepeta cataria* L. // Bulletin of the Main Nikitskii Botanical Garden, 118; 38-44 [in Russian].
10. Cigremis, Y., Ulukanlia, Z., Ilcimb, A. & Akgozc, M. (2013). In vitro antioxidant activity and phenolic composition of *Nepeta cataria* L. extracts. International Journal of Agricultural Science and Technology, 1, 4; 74-79.
11. Zomorodian, K., Saharkhiz, M.J., Shariati, S., Pakshi, K., Rahimi, M.J. & Khashei, R. (2013). Chemical composition and antimicrobial activities of essential oils from *Nepeta cataria* L. against common causes of oral infections. Journal of Dentistry, Tehran University of Medical Sciences, 10, 4; 329-337.
12. Devyatov, A., Lapshin, G.SBabaeva, ., E.Yu., Motina, E.A., Zvezdina, E.V. & Vandshev, V.V. (2019). Study of *Nepeta cataria* herba fruits as promising medicinal plant raw material. Pharmacy & Pharmacology, 7, 3; 120-128. DOI: 10.19163/2307-9266-2019-7-3-120-128
13. Ashrafi, B., Ranak, P., Ezatpour, B. & Talei, G.R. (2019). Biological activity and chemical composition of the essential oil of *Nepeta cataria* L. Research in Pharmacy, 23, 2; 336-343. DOI: 10.12991/jrp.2019.141
14. Sharma, A., Nayik, G.A. & Cannoo, D.S. (2019). Pharmacology and toxicology of *Nepeta cataria* (Catmint) species of genus *Nepeta*: a review. Plant and Human Health, 3; 285-299. DOI: 10.1007 / 978-3-030-04408-4_13
15. Adiguzel, A., Ozer, H., Sokmen, V., Gulluce, M., Sokmen, A., Kilic, H., Sahin, F. & Baris, O. (2009). Antimicrobial and antioxidant activity of the essential oil and methanol extract of *Nepeta cataria*. Pol J Microbiol., 58; 69-76.
16. Morombaye, S.M., Kangogo, M., Revathi, G., Nyerere, A. & Ochora, J. (2018). Evaluation of the antimicrobial effect of *Nepeta cataria* and *Basella alba* against clinically resistant *Acinetobacter baumannii* in Nairobi, Kenya. Advances in Microbiology, 8; 790-803. DOI: 10.4236/aim.2018.810052
17. Compendium of Medicinal and Aromatic Plants. (2005), II. Asia. Trieste.
18. Flora of Kazakhstan (1964). Vol. 7. Alma-Ata: Publ. Academy of Science of KazSSR [in Russian].
19. Sakai, A. (2000). Development of cryopreservation techniques. Cryopreservation of tropical plant germplasm. Current research progress and application. Rome.
20. Kushnarenko, S.V., Koval'chuk, I.Yu. & Romadanova, N.V. (2008). Cryopreservation of apical meristems of fruit and berry cultures. Methodological recommendations. Almaty [in Russian]

21. Dodonova, A.Sh., Gavril'kova, E.A., Ishmuratova, M.Yu. & Tleukenova, S.U. (2017). Recommendations for cryopreservation of seed material of medicinal and endemic plant species (reference publication). Karaganda: Polygraphist [in Russian].

22. Zorina, M.S. & Kabanov, S.P. (1986). Determination of seed productivity and quality of seeds of introduced plants // Methodology of introduction research in Kazakhstan. Alma-Ata: Nauka [in Russian].

ТҮЙІНДЕМЕ /РЕЗЮМЕ

Ишмуратова М.Ю.

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

NEPETA PANNONICA ТҰҚЫМДАРЫН КРИОКОНСЕРВАЦИЯЛАУ ӘДІСІН ӨЗІРЛЕУ

Мақалада *Nepeta pannonica* медициналық өсімдігінің тұқымдарын криоконсервациялау нәтижелері берілген. Криоконсервация - өміршеңдігін жоғалтпай ұзақ уақыт сақтауды ұйымдастыруға мүмкіндік беретін тұқым материалдарын үнемдеудің перспективалық тәсілі. Осы жұмыстың мақсаты *Nepeta pannonica* тұқым материалдарын криоконсервациялау шарттарын оңтайландыру болып табылады. Қордағы тұқымдардың тірі қалуын бағалау тұқымдардың жылдамдығы мен сақтау кезінде өсу энергиясының сызықтық төмендеуін көрсетті. 30 айдан кейін + 5 °С температурада қағаз орамында өсу 12,2% -ға дейін азайды; 4 жылдан кейін тұқым өміршеңдігін жоғалтты.

Зерттеу жүргізу кезінде контейнердің түрі, еру жағдайы, тұқымның оңтайлы ылғалдылығы және криопротекторлар оңтайландырылады. Нәтижелер сұйық азоттағы криоконсервациялау үшін оңтайлы контейнер пластикалық криогендік түтіктер болғанын көрсетті; еріту - бөлме температурасында. Тұқымның ең жақсы жылдамдығы ылғалдылығы 3%; ең үздік криопротектор 15% концентрациядағы глюкоза болды. Зерттеу нәтижелері *Nepeta pannonica* тұқымдарын сұйық азотта ұзақ уақыт сақтауды ұйымдастыру үшін пайдаланылды (дәрілік өсімдіктер тұқымдары банкінің криосы).

Тірек сөздер: криоконсервация, *Nepeta pannonica*, сұйық азот, криопротектор, тұқымдық материалдар

Ишмуратова М.Ю.

Қарагандинский университет имени академика Е.А.Букетова
Қараганда, Республика Казахстан

РАЗРАБОТКА МЕТОДОВ КРИОКОНСЕРВАЦИИ СЕМЯН NEPETA PANNONICA

В статье представлены результаты криоконсервации семян лекарственного растения *Nepeta pannonica*. Криоконсервация – высокоперспективный метод для сохранения семенного материала, который позволяет организовать длительное хранение без потери жизнеспособности. Цель настоящего исследования – оптимизировать условия криоконсервации семенного материала *Nepeta pannonica*. Оценка семенной всхожести в процессе хранения показала линейное снижение жизнеспособности в процессе хранения. После 30 месяцев при температуре +5 °С в бумажной таре всхожесть снизилась до 12,2 %; после 4-х лет хранения семена потеряли всхожесть.

При проведении исследования были оптимизированы тип тары, условия размораживания, оптимальная влажность и криопротекторы. Результаты показали, что оптимальным контейнером для криоконсервации в жидком азоте являлись пластиковые криобирки; размораживание – при комнатной температуре. Лучшие показатели семенной всхожести получены при влажности 3%; лучший криопротектор – глюкоза в концентрации 15%. Результаты исследований использованы для организации длительного хранения семян *Nepeta pannonica* в жидком азоте (семенной криобанк лекарственных растений).

Ключевые слова: криоконсервация, *Nepeta pannonica*, жидкий азот, криопротектор, семенной материал

Список литературы:

1. Фармацевтический рынок Казахстана: история, основные направления развития и современное состояние. – Алматы: AEQUITA, 2015. – 36 с.
2. Грудзинская Л.М. Аннотированный список лекарственных растений Казахстана: Справочное издание / Л.М. Грудзинская, Н.Г. Гемеджиева, Н.В. Нелина, Ж.Ж. Каржаубекова. – Алматы, 2014. – 200 с.
3. Medical plant conservation. Vol. 14. – Ontario, 2011. - 36 p.
4. Нестерова С.В. Криоконсервация семян дикорастущих растений Приморского края / С.В. Нестерова // Дисс.канд.биол.наук. – Владивосток, 2004. – 150 с.
5. Dixit S. Cryopreservation: a potential tool for long-term conservation of medicinal plants / S. Dixit, S. Ahuja, A. Narula, P.S. Srivastava // Plant Biotechnology and Molecular Markers. – New-Delhi: Anamaya Publisher, 2004. – P. 278-288.
6. Chen S.-L. Conservation and sustainable use of medicinal plants: problems, progress and prospects / S.-L. Chen, H.-M. Luo, Q. Wu, C.-F. Li, A. Steinmetz // Chinese Medicine. – 2016. – Vol. 11 (37). – P. 2-10. DOI 10.1186/s13020-016-0108-7

7. Ishmuratova M.Yu. Cryopreservation of *Calendula officinalis* seeds / M. Yu. Ishmuratova, S.U. Tleukenova, S.N. Atikeyeva, A.K. Auelbekova, G.O. Zhezbayeva, Z.Z. Zhumagaliyeva // *EurAsian Journal of BioScience*. – 2020. – Vol. 14. – P. 501-505.
8. Al-Baba H. Cryopreservation and genetic stability assessment of threatened medicinal plant (*Ziziphora tenuior* L.) growth wild in Jordan / H. Al-Baba, R.A. Shilbi, M. Akash, T.A. Al-Qudah, R.W. Tahtamouni, H. Al-Ruwaieri // *Jordan Journal of Biological Science*. – 2015. – Vol. 8, № 4. – P. 247-256.
9. Палий А.Е., Биологические активные вещества *Nepeta cataria* L. / А.Е. Палий, И.Н. Палий, Н.В. Марко, В.Д. Работягов // *Бюллетень Главного Никитского ботанического сада*. – 2016. – Вып. 118. – С. 38-44.
10. Cigremis Y. In vitro antioxidant activity and phenolic composition of *Nepeta cataria* L. extracts / Y. Cigremis, Z. Ulukanlia, A. Ilcimb, M. Akgozc // *International Journal of Agricultural Science and Technology*. – 2013. – Vol. 1, № 4. – P. 74-79.
11. Zomorodian K. Chemical composition and antimicrobial activities of essential oils from *Nepeta cataria* L. against common causes of oral infections / K. Zomorodian, M.J. Saharkhiz, S. Shariati, K. Pakshi, M.J. Rahimi, R. Khashei // *Journal of Dentistry, Tehran University of Medical Sciences*. – 2013. – Vol. 10, № 4. – P. 329-337.
12. Devyatov A. Study of *Nepetae catariae* herba fruits as promising medicinal plant raw material / A.G. Devyatov, G.S. Lapshin, E.Yu. Babaeva, E.A. Motina, E.V. Zvezdina, V.V. Vandshev // *Pharmacy & Pharmacology*. – 2019. – Vol. 7, Issue 3. – P. 120-128. DOI: 10.19163/2307-9266-2019-7-3-120-128
13. Ashrafi B. Biological activity and chemical composition of the essential oil of *Nepeta cataria* L. / B. Ashrafi, P. Ranak, B. Ezatpour, G.R. Talei // *Research in Pharmacy*. – 2019. – Vol. 23, Issue 2. – P. 336-343. DOI: 10.12991/jrp.2019.141
14. Sharma A. Pharmacology and toxicology of *Nepeta cataria* (Catmint) species of genus *Nepeta*: a review / A. Sharma, G.A. Nayik, D.S. Cannoo // *Plant and Human Health*. – 2019. – Vol. 3. – P. 285-299. DOI: 10.1007 / 978-3-030-04408-4_13
15. Adiguzel A. Antimicrobial and antioxidant activity of the essential oil and methanol extract of *Nepeta cataria*. / A. Adiguzel, H. Ozer, M. Sokmen, M. Gulluce, A. Sokmen, H. Kilic, F. Sahin, O. Baris // *Pol J Microbiol*. – 2009. – Vol. 58. – P. 69–76.
16. Morombaye S.M. Evaluation of the antimicrobial effect of *Nepeta cataria* and *Basella alba* against clinically resistant *Acinetobacter baumannii* in Nairobi, Kenya / S.M. Morombaye, M. Kangogo, G. Revathi, A. Nyerere, J. Ochora // *Advances in Microbiology*. – 2018. - № 8. – P. 790-803. DOI: 10.4236/aim.2018.810052
17. Compendium of Medicinal and Aromatic Plants. Volume II. Asia. - Triestre, 2006. - 295 p.
18. Флора Казахстана. Т. 7. – Алма-Ата: Наука, 1964. – 345 с.
19. Sakai A. Development of cryopreservation techniques / A. Sakai // *Cryopreservation of tropical plant germplasm. Current research progress and application*. – Rome, 2000. – 215 p.
20. Кушнаренко С.В. Криосохранение апикальных меристем плодовых и ягодных культур. Методические рекомендации / С.В. Кушнаренко, И.Ю. Ковальчук, Н.В. Ромаданова. - Алматы, 2008. - 58 с.
21. Додонова А.Ш. Рекомендации по криоконсервации семенного материала лекарственных и эндемичных видов растений (справочное издание) / А.Ш. Додонова, Е.А. Гаврилькова, М.Ю. Ишмуратова, С.У. Тлеукунова. - Караганда: ТОО Полиграфист, 2017. - 76 с.
22. Зорина М.С. Определение семенной продуктивности и качества семян интродуцентов / М.С. Зорина, С.П. Кабанов // *Методики интродукционных исследований в Казахстане*. - Алма-Ата: Наука, 1986. - С. 75-85.

ӘОК 612.6
ГТАХР 34.39.55

Қабдолла Ербол
Kab-1990@mail.ru

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Тнимова Гүльбагиза Тауфиқовна
«Volashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ЖОО ӘЙЕЛ-ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ БЖ (БИОЛОГИЯЛЫҚ ЖАСЫН) ЖАС АСПЕКТІСІНДЕ ЗЕРТТЕУ

Мақалада Қарағанды университетінің әйел оқытушыларының биологиялық жасын зерттеу ұсынылды. Е.А. Букетова в. п. вейтенконың экспресс әдісі арқылы жас ерекшелігіне байланысты (1991). Осы нұсқада BV есептеу үшін анықталды: дене салмағы (кг), қан қысымы (БАҚ, dad және импульсті есептеу - PD), статикалық тепе-теңдік (SB, SEC), сондай-ақ арнайы сауалнама бойынша Денсаулықты өзін-өзі бағалау (Col, у.Е.). Алынған өлшеу нәтижелері сараланды, бұл бізге картаюдың жедел қарқыны бар адамдар тобын бөлуге мүмкіндік берді. Зерттеу көрсеткендей, картаюдың жедел қарқыны бар әйелдер оқытушылары 23-39 жастағы

әйелдер арасында ең көп (42,5%), 40-59 жас тобында олар 2 есе аз, ал үлкен топта (60 және одан көп) - барлық тексерілгендердің үштен бірі. Алынған нәтижелерді жоғары оқу орындарының Қашықтықтан оқытуға жылдам көшуі салдарынан оқытушылар жаңа технологияларға дайын болмаған кезде және оларды стресстік режимде «жолда» игеруге мәжбүр болған кезде елде жарияланған пандемиямен байланыстыруға болады.

Тірек сөздер: биологиялық жас, өзін-өзі бағалау, мұғалім-әйелдер, жас динамикасы, стресс, қашықтықтан оқыту.

Жас - бұл кез-келген адамды қызықтыратын ұғым. Көп жағдайда адамның сыртқы келбеті өткен жылдарға сәйкес келеді. Бірақ кейде адам сыртқы келбеті мен оның жасына сәйкес келмейді. Адамдар өз жасынан үлкен де, кіші де көрінуі мүмкін. Күнтізбелік немесе төлқұжат жасы адамның қанша жыл өмір сүргенін білдіреді. Сонымен қатар, биологиялық жас туралы түсінік бар [1].

Биологиялық жас - бұл өмір сүрген жылдар саны емес, адам денесінің жасы. Адамдар өздерінің шынайы жасын білуге мүдделі. Ол үшін адамның биологиялық жасын анықтау қажет. Бұл денсаулық жағдайын объективті бағалауға ғана емес, сонымен қатар функционалды нашарлаудың басталуын мүмкіндігінше ертерек анықтауға және денсаулық жағдайының нашарлауының алғашқы белгілері пайда болғанға дейін, шаралар қабылдауға мүмкіндік береді [2].

Дененің «тозуы» барлық адамдарда бірдей бола болмайды және бәрі бірдей жылдамдықта бола бермейді. Теориялық тұрғыдан адам ағзасының физиологиялық қартаюы және оның биологиялық жасы сәйкес келуі керек. Егер биологиялық жас күнтізбеден артта қалса, онда бұл ұзақ өмір сүруді көрсетуі мүмкін, ал егер олар тең болса, онда қалыпты физиологиялық процесс. Күнтізбелік жас биологиялық жастан артта қалса — бұл ерте қартаю. Егер биологиялық жас күнтізбелік асып кетсе жүрек-тамыр, эндокриндік аурулардың, ас қорыту және тыныс алу органдарының ауруларының, басқа да бірқатар аурулардың даму қаупі артады, соның салдарынан жиі инфекциялар, иммунитеттің төмендеуі, онкологиялық аурулар, семіздік, метаболикалық бұзылулар, атрофиялық өзгерістер және терінің мерзімінен бұрын қартаюы және тағы басқалар. Мұндай жағдайларға әкелетін себептерді оңай атауға болады – бұл жүйке-эмоционалды шамадан тыс жүктеме, психикалық шамадан тыс жұмыс, физикалық аз белсенділік, дұрыс тамақтанбау, алкогольді ішімдіктер пайдалану, темекі шегу және басқа да көптеген себептер, соның салдарынан біз өзіміз еркін немесе еріксіз белсенді өмірімізді қысқартамыз. Адам денсаулығына қоршаған орта жағдайлары мен өмір салты үлкен әсер етеді. Қолайсыз еңбек және тұрмыстық жағдайлар ерте қартаюға және көптеген ауру түрлеріне әкеледі. Салауатты өмір салтын ұстанатын адамдардың биологиялық жасы күнтізбелік жасынан төмен болуы мүмкін. Мұндай жағдайларда қартаюдың баяулауы туралы айтуға болады. Егер біз күнтізбелік жасымызды өзгерте алмасақта, қартаю жылдамдығына әсер ете алар едік [1].

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті оқытушыларының биологиялық жасын анықтау үшін, біз В.П.Войтенконың экспресс-әдісін таңдадық [3]. Биологиялық жасты бағалаудың логикалық схемасы келесі кезеңдерді қамтиды: биологиялық жасты есептеудің мәні зерттелетін тұлғаның (математикалық формуламен бірқатар физиологиялық көрсеткіштер мен арнайы сауалнама арқылы денсаулықты өзін-өзі бағалауын анкетасын қолдану); осы жеке тұлға үшін тиісті биологиялық жастың мәнін есептеу; алынған (БЖ) және болуға тиісті биологиялық жасты (шаманы) (БТБж) салыстыру: зерттелушінің қартаю жылдамдығы құрдастарынан қанша жылға алда немесе артта қалуда. Алынған шама салыстырмалы болып табылады: популяциялық стандартты есептеу нүктесі болып табылады - популяция үшін, осы күнтізбелік жастағы (КЖ) қартаю дәрежесінің орташа шамасы (ТБЖ) болып табылады. Бұл тәсіл бір тұлғаның КЖ «жасқа байланысты тозу» дәрежесі бойынша және денсаулық «қоры» бойынша реттеуге мүмкіндік береді (I мен II ранг – баяу қартаю, III – БЖ популяциялық стандартқа сәйкес келеді, IV және V – жылдам қартаю).

Осы нұсқада БЖ есептеу үшін анықталғандары: дене массасы (кг), артериальды қысым (САҚ, ДАҚ және пульстік қысымды есептеу - ПҚ), статикалық тепе-теңдік (СТТ,сек), сондай-ақ арнайы сауалнама бойынша өзінің денсаулығын өзі бағалауды алдық (ӨДБ, ш.б.).

Экспериментке 23 пен 69 жас аралығындағы 66 әйел жоғары оқу орны оқытушылары қатысты. Жас өлшемдері бойынша біз 3 топқа бөлдік. 23-39 жас, 40-59 жас, 60 жас және одан жоғары. Негізгі физиологиялық көрсеткіштерді зерттеу, университет оқытушыларының денсаулығының өзін-өзі бағалауын талдау және А.П. Войтенконың экспресс әдісі бойынша биологиялық жас пен тиісті биологиялық жастың жеке сандарын есептеу, кестеде көрсетілген нәтижелерді бағалауға мүмкіндік берді.

Кесте - әр түрлі жастағы әйелдер оқытушыларының БЖ көрсеткішін саралау.

| Рангтар | Группы обследуемых (женщины) | | |
|---------|--------------------------------|-----------------------------|---|
| | 1- оп (23-39 жас) n - 33 | 2- оп (40-59 жас) n - 27 | 3-топ (60 жас және жоғары) n - 6 |
| I | 3,0 | 18,5 | 16,7 |
| II | 18,2 | 22,2 | 16,7 |
| III | 36,4 | 37,03 | 33,3 |
| IV | 27,3 | 14,8 | 33,3 |
| V | 15,2 | 7,4 | 0 |

Бірінші топта зерттелген оқытушылардың 21,2% - ы I және II рангта болды, осы санаттағы қартаю қарқыны баяу, бұл денсаулықтың жақсы резервтерін көрсетеді. Зерттелгендердің 36,4% - ында қартаю қарқыны популяциялық стандартқа сәйкес келеді және оқытушылардың 42,5% - ында қартаюдың жедел қарқыны байқалады, яғни олар денсаулықтың шекаралық жағдайында.

Екінші топта қартаюдың баяу қарқынымен оқытушылар саны екі есеге артты, олар зерттелгендердің 40,7% - ын құрайды, популяциялық стандартқа 37,03% сәйкес келсе, ал зерттелген университет оқытушыларының 22,2% - ның жедел қартаю қарқынының ие.

Үшінші, ең үлкен топта БЖ көрсеткіші бірдей үрдіске ие: қартаюдың баяу қарқынымен оқытушылар саны 33,4% – ға, популяциялық стандартқа 33,3% - ға сәйкес келеді және зерттелген оқытушылардың 33,3% - ы қартаюдың жедел қарқынына ие (1-кесте). Осылайша, жақсы денсаулық резервтері бар мұғалімдердің жас ұлғайған сайын көбірек болады деп болжауға болады, сонымен бірге бұл тенденцияның себептерін анықтау қосымша зерттеулерді қажет етеді.

Физикалық белсенділіктің болмауы жаһандық масштабта өлімнің себептері болып табылатын маңызды қауіп факторларының төрттен бірі болып саналады (ол әлемдегі өлімнің жалпы санының 6% құрайды). Одан кейін жоғары қан қысымы (13%), темекі шегу (9%) және жоғары қандағы глюкоза (6%). Артық салмақ пен семіздік әлемдегі өлімнің жалпы санының 5% құрайды. Көптеген елдерде физикалық белсенділік деңгейінің төмендеуі байқалды, бұл бүкіл әлемдегі адамдардың денсаулығының жалпы жағдайына және жүрек-тамыр аурулары, қант диабеті және қатерлі ісік сияқты жұқпалы емес аурулардың өсуіне, сондай-ақ олардың қауіп факторларына, соның ішінде жоғары қан қысымына, қандағы қанттың жоғарылауына және артық салмаққа теріс әсер етеді [4]. Сонымен қатар, жұқпалы емес аурулар әлемдегі барлық аурулардың ауыртпалығының жартысына жуығын құрайды. Қазіргі уақытта 10 өлімнің 6-ы инфекциялық емес аурулармен байланысты деген болжам бар [5].

Сонымен, біз БЖ зерттеу нәтижелері мен алынған физиологиялық көрсеткіштерді талдау адамның жеке басының денсаулық деңгейін анықтауға және оны нығайту үшін алдын-алу шараларын мақсатты түрде ұсынуға мүмкіндік береді. [3] Өркениеттің дамуының қазіргі кезеңі, бір жағынан, адамның өмір сүру жағдайларының күрт өзгеруіне, екінші жағынан, оның денсаулығына жоғары талаптар қоятын күрделі технологиялардың дамуына әкелді. Әлеуметтік, технологиялық, экологиялық және климаттық өзгерістердің қарқыны өсуде, адамның өмірі мен қызметіне алдын-ала жыдам бейімделуді қажет етеді. Мұның бәрі *Homo Sapiens* биологиялық түрі үшін үлкен сынақ екенін көрсетеді. Осы өзгерістердің қатарына 2020 жылғы 16 наурыздан бастап Қазақстанның барлық университеттері мен колледждерінің онлайн режимде оқуға көшуі қосылды. Оқытушылардың әдеттегі білім беру жүйесінен жедел қашықтықтан білім беру процессіне көшуі қозғалыс белсенділігін айтарлықтай шектеді. Оқытушылардың физиологиялық көрсеткіштері қашықтықтан оқыту режимі қарсаңында, яғни осы карантиндік шектеу барысында алынды. Жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті оқытушыларының 3/1 бөлігі, яғни 33,3% - ның биологиялық жасы күнтізбелік жасқа қарағанда едәуір жоғары және осы топқа кіретіндер жедел қартаю сатысында. Бұл отырықшы пассивті өмір салтына және дұрыс реттелмеген диетаға байланысты болуы мүмкін. Бұл оқытушылардың денсаулығында мәселелер барын байқауға болады. Бүгінгі таңда көптеген патологияларды ерте сатысында байқауға мүмкіндік беретін биологиялық жасты бағалаудың әртүрлі формулалары ұсынылған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Медицина и здоровье. Электронный ресурс. URL: <https://works.doklad.ru/view/3Ek3xFtMOMY.html> (өтініш берген күн: 12.05.2021)
2. Рослякова Е.М., Бисерова А.Г., Байжанова Н.С., Игибаева А.С., Алипбекова А.С. Сравнительные характеристики биологического возраста преподавателей и студентов КазНМУ // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015. – № 12-8. – С. 1431-1434.
3. Апанасенко Г.Л., Попова Л.А.. Медицинская валеология. / Серия «Гиппократ». - Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 52-57 б.
4. Абрамович С.Г. Биологический возраст человека. Сибирский мед.ж.,1999.-№19(4).-4-7б. URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=8166> (өтініш берген күн: 18.05.2021).
5. Рахимжанова А.Р., Тнимова Г.Т., Курбанова Г.Д., Карабаева А.Б. Методология и методы исследования интегрального здоровья индивида.- Методическое пособие-практикум.- Павлодар, 2014.-66 б.

РЕЗЮМЕ/RESUME

Қабдолла Ербол

Қарагандинский университет имени академика Е.А.Букетова

Қараганда, Республика Казахстан

Тнимова Гульбагиза Тауфиқовна

Частное учреждение «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ БВ (БИОЛОГИЧЕСКОГО ВОЗРАСТА)

ЖЕНЩИН-ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВУЗА В ВОЗРАСТНОМ АСПЕКТЕ

В статье представлено исследование биологического возраста женщин-преподавателей Карагандинского университета им. Е. А. Букетова в возрастном аспекте, с помощью экспресс метода В.П.Войтенко (1991). Для расчета БВ в данном варианте определяли: массу тела (кг), артериальное давление (САД, ДАД и вычисляли пульсовое - ПД), статическую балансировку (СБ,сек), а также выявляли самооценку здоровья по специальной анкете (СОЗ, у.е.). Полученные результаты измерений ранжировали, что позволило выделить группы лиц с ускоренным темпом постарения. Исследование показало, что преподавателей-женщин с ускоренным темпом постарения больше всего среди женщин 23-39 лет (42,5%), в группе 40-59 лет таковых почти в 2 раза меньше, а в старшей группе (60 лет и больше) - треть из всех обследованных. Полученные результаты можно связать с объявленной в стране пандемией, когда вследствие быстрого перехода вузов на дистанционное обучение, преподаватели не были готовы к новым технологиям, и их пришлось осваивать «на ходу», в стрессовом режиме.

Ключевые слова: биологический возраст, самооценка здоровья, преподаватели- женщины, возрастная динамика, стресс, дистанционное обучение.

Kabdolla Yerbol

Karaganda State University named after E.A.Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

Tnimova Gulbagiza

Private Institution «Bolashaq» Academy», Karaganda, Republic of Kazakhstan

STUDY OF BA (BIOLOGICAL AGE) AND SOME PHYSIOLOGICAL INDICATORS OF THE BODY OF

FEMALE UNIVERSITY TEACHERS IN THE AGE ASPECT

The article presents a study of the biological age of female teachers of the Karaganda University named after E.A. Buketov in the age aspect, using the express method of V.P. Voitenko (1991). To calculate BV in this variant, the following were determined: body weight (kg), arterial pressure (SBP, DBP, and pulse pressure - PP), static balancing (SB, sec), and also revealed health self-assessment according to a special questionnaire (POP, c.u.)). The obtained measurement results were ranked, which made it possible to identify groups of persons with an accelerated rate of aging. The study showed that female teachers with an accelerated rate of aging are the most among women 23-39 years old (42.5%), in the 40-59-year-old group there are almost 2 times less, and in the older group (60 years and more) - a third of all examined. The results obtained can be associated with the pandemic declared in the country, when, due to the rapid transition of universities to distance learning, teachers were not ready for new technologies, and they had to master them “on the fly”, in a stressful mode.

Key words: biological age, self-assessment of health, female teachers, age dynamics, stress, distance learning.

List of references:

1. Medicine and health. Electronic resource. URL: <https://works.doklad.ru/view/3Ek3xFtMOMY.html> (application date: 12.05.2021)
2. Roslyakova EM, Biserova AG, Baizhanova NS, Igibaeva AS, Alipbekova AS Comparative characteristics of biological age of teachers and students of KazNMU // International Journal of Applied and Fundamental Research. - 2015. - № 12-8. - С. 1431-1434.

3. Apanasenko GL, Popova LA .. Medical valeology. / Hippocrates Series. - Rostov-on-Don: Phoenix, 2000. - pp. 52-57.
4. Abramovich SG Biological age of man. Siberian Medical University, 1999.-№19 (4) .- 4-7p.
URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=8166> (application date: 18.05.2021).
5. Rakhimzhanova AR, Tnimova GT, Kurbanova GD, Karabaeva AB Methodology and methods of research of integrated health of the individual.- Methodical manual-practicum.- Pavlodar, 2014.-66 p.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Агедилова Мереке Туяковна, химия ғылым кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Қазақ технология және бизнес университеті» АҚ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы;

Байбуланова Айман Асылмуратовна, химия ғылымдарының магистрі, фармацевтикалық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Ботбаева Жанар Турлыбековна, биология ғылым кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Қазақ технология және бизнес университеті» АҚ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы;

Ишмуратова Маргарита Юлаевна, биология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Қабдолла Ербол, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің 1 курс докторанты, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Оразханова Молдир Асхатовна, магистр, «Қазақ технология және бизнес университеті» АҚ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы;

Тнимова Гульбагиза Тауфиковна, медицина ғылымдарының докторы, профессор, «Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Шульц Эльвира Эдуаровна, химия ғылымдарының докторы, профессор, медициналық химия зертханасының меңгерушісі, Н.Н.Ворожцов атындағы Новосибир органикалық химия институты, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Агедилова Мереке Туяковна, кандидат химических наук, ассоциированный профессор, АО «Казахский университет технологии и бизнеса», Нур–Султан, Республика Казахстан;

Байбуланова Айман Асылмуратовна, магистр химических наук, старший преподаватель кафедры фармацевтических дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Ботбаева Жанар Турлыбековна, кандидат биологических наук, ассоциированный профессор, АО «Казахский университет технологии и бизнеса», Нур-Султан, Республика Казахстан;

Ишмуратова Маргарита Юлаевна, кандидат биологических наук, ассоциированный профессор, Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Қабдолла Ербол, докторант 1 курса Карагандинского университета имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Оразханова Молдир Асхатовна, магистр, АО «Казахский университет технологии и бизнеса», Нур–Султан, Республика Казахстан;

Тнимова Гульбагиза Тауфиковна, доктор медицинских наук, профессор, Частное учреждение «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Шульц Эльвира Эдуаровна, доктор химических наук, профессор, заведующая лабораторией медицинской химии, Новосибирский институт органической химии имени Н.Н. Ворожцова, Новосибирск, Российская Федерация.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Agedilova Mereke Tuakovna, candidate of Chemical Sciences, acc. Professor, Kazak University of Technology and Business, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan;

Baibulanova Aiman Asylmuratovna, master of Chemical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Pharmaceutical Disciplines, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Botbaeva Zhanara Turlybekovna, candidate of Biological Sciences, acc. professor, Kazak University of Technology and Business, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan;

Ishmuratova Margarita Yulaevna, PhD, Associated Professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Kabdolla Yerbol, 1st year doctoral student of Karaganda State University named after E. A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Orazkhanova Moldir Askhatovna, master's degree, Kazak University of Technology and Business, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan;

Tnimova Gulbagiza Taufikovna, doctor of Medical Sciences, Professor, «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Shults Elvira Eduardovna, Professor, Head of the Laboratory of Medicinal Chemistry, of Novosibirsk Institute of Organic Chemistry. N.N. Vorozhtsov SB RAS, Novosibirsk, Russia.

**ҚАЗІРГІ ЗАМАҢҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**
Халықаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал
**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal
**ACTUAL PROBLEMS
OF THE PRESENT**

№ 2 (32)

Материалы публикуются в авторской редакции и редакцией не возвращаются.
Перепечатка материалов возможна только с разрешения редакции.

Бас редакторы **Нұржігітова М.М.**
Редакторы **Мұқашева З.А.**

Техникалық редакторы **Борамбаева М.Н.**
Басуға 28.06.2021 жыл қол қойылды.
Пішімі 60x841/8. Көлемі 30,75 б.т.
Таралымы 500 дана. Әріп түрі
«Times New Roman»

*«Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа
бөлімінде басылып шығарылды
Қарағанды қ., Ерубаева 14*

Главный редактор **Нуржигитова М.М.**
Редактор **Мукашева З.А.**

Технический редактор **Борамбаева М.Н.**
Подписано к печати 28.06.2021 г.
Формат 60X841/8. Объем 30,75 усл.п.л.
Гарнитура «Times New Roman».

Тираж 500 экз.
*Отпечатано в РИО «Болашақ-Баспа» г.
Қарағанда, ул. Ерубаева 14*

Chief editor **Nurzhigitova M.M.**
Co-editor **Mukasheva Z.A.**

Editor **Borambaeva M.N.**
Signed for printing 28.06.2021
Format 60X841/8. Volume 30,75 usd.p.p.p.
Typeface «Times New Roman».

Circulation 500 copies.
*Printed in the EPD «Bolashaq-Baspa»
Karaganda, Erubaev str., 14*

Журнал редакциясының мекені:
100008, Қазақстан Республикасы,
Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16/6
«Bolashaq» академиясы,
тел. (8-7212) 42-04-25, 42-04-26;
факс (8-7212) 420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

Адрес редколлегия журналы:
100008, Республика Казахстан,
г.Қарағанды, ул.С.Ерубаева, 16/6
Академия «Bolashaq»,
тел.(8-7212)42-04-25, 42-04-26;
Факс (8-7212)420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

**Address of the editorial
board of the journal:**
100008, the Republic of Kazakhstan,
Karaganda, S. Erubaev str., 16/6
«Bolashaq» Academy,
Telephone (8-7212)42-04-25, 42-04-26;
Fax (8-7212)420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

Төлем реквизиттері:
«Bolashaq» академиясы,
Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16/6
ЖСК KZ376010191000066207
БЖЖ HSBKКZKX БИН 950640001690
«Қазақстан Халық банкі» АҚ

Реквизиты для оплаты
Академия «Bolashaq»,
г.Қарағанды, ул.С.Ерубаева, 16/6
ИИК KZ376010191000066207
БИК HSBKКZKX БИН 950640001690
АО «Народный банк Казахстана»

Payment details
«Bolashaq» Academy,
Karaganda, S. Erubaev str., 16/6
TRN KZ376010191000066207
PIC HSBKКZKX BIC 950640001690
«Halyk Bank of Kazakhstan» JSC